July - December 2023 Volume - X Issue II

Research Journal

ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -

Prof. Hareram Tripathi

Hon'ble Vice Chancellor

- Editors -

Prof. Madhusudan Penna

Director, Research and Publication

Dr. Renuka Bokare

Public Relations Officer

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY, RAMTEK

NAAC A+

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU

Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume X Issue II (July - December 2023)

UGC CARE Listed Journal

Chief Editor : **Prof. Hareram Tripathi**
Hon'ble Vice Chancellor, KKSU

Editors : **Prof. Madhusudan Penna**
Director, Research and Publication, KKSU

Dr. Renuka Bokare
Public Relations Officer, KKSU

Editorial Board :

Prof. Kavita Holey
Prof. K. K. Pandey
Prof. Lalita Chandratre
Prof. Harekrushna Agasti
Dr. Deepak Kapade

Peer Review Committee :

Prof. Ramraj Upadhyay, Delhi
Prof. K. E. Devanathan, Tirupati
Prof. Nanda Puri, Nagpur
Prof. Ravindra Muley, Pune
Prof. Santoshkumar Shukla, Delhi
Dr. Madhavi Narsaley, Mumbai
Dr. Dinakar Marathe, Ratnagiri
Dr. Dinesh Rasal, Pune
Dr. Hrishikesh Dalai, Nagpur
Prof. K. Neelkanthan, Hyderabad
Prof. Krishna Kumar Pandey, Nagpur
Dr. K. Varalakshmi, Hyderabad
Dr. Madhav Ashtikar, Nagpur
Dr. Pankaj Kumar Rawal, Somnath
Dr. Shakuntala Gawde, Mumbai
Dr. Subramaniam Vereventi, Pune
Prof. Shivram Bhat, Tirupati
Prof. Shukdev Bhoi, Delhi

Published by : **Registrar,** KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

प्रधानसंपादकीयम्

सर्व एव शास्त्रज्ञा: स्वस्वसिद्धान्तव्यवस्थापनावसरे सन्दिग्धविषयनिर्णयाय प्रमाणं तर्कञ्च प्रदर्शयान्ति । प्रमाणेषु मूर्धन्यं प्रमाणं वेद इत्यत्र न कस्यापि आस्तिकशास्त्रज्ञस्यास्ति वैमत्यम् । यदि वेदेऽपि संदेह आपतेत् । तत्र कथं विषयनिर्णय इति जातायां जिज्ञासायां तदर्थं विचार: प्रवर्तित: शास्त्रज्ञै: । वादे वादे जायते तत्त्वबोध: इत्यभियुक्ता आचक्षते । वेद एवमनुशास्ति इति प्रदर्शनमात्रेण तत्रैव स्वीकृत्य गमने सति 'श्रद्धाजाड्या इमे' इत्यपालम्भविषया भवेयुरिति शास्त्रज्ञास्तत्र विचारं प्रवर्तयन्ति ।

प्रतिपक्षिणा समुपस्थापितं प्रमाणं युक्तिभिस्तर्कैश्च परिशील्य स्वसिद्धान्तप्रतिपादनं सुग्राह्यं भवति। वैदिकवाङ्मयमारभ्य दर्शनसांख्यमालंकारिकजैनव्याकरणगमननाट्यशास्त्रनगररचनादण्डनीतियोगवेदांङ्ग-काव्यशिक्षाशास्त्रादिविषयान् स्वीकृत्य संस्कृत-हिन्द्याङ्ग्लभाषायामत्र त्रिंशत् शोधपत्राणि संदर्भसूचीसहितानि सन्ति । तत्र भारतीयज्ञानपरम्पराया: क्रमिको विकासो भवितुमर्हतीति मन्ये ।

शोधपत्रलेखकान् प्रति यथोचितमभिवादनं विधाय तथा च संपादकमण्डलमभिनन्द्य भगवन्तं हनुमन्तं प्रणम्य विरमामि ।

हरेराम त्रिपाठी
कुलगुरुः
कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयः,
रामटेकम्

Content

Sr. No.	Title	Page No.
	Invited Papers :	
1.	**शिक्षाशास्त्रे तन्त्रयुक्तीनाम् उपयोगिता** देवदत्त: सरोदे	1
2.	**सिद्धपदस्थलिङ्गेभ्यः अन्वाख्यानरीतिः** चैतन्यः सु लक्कुण्डी, प्रो. शिवानी वि	26
3.	**श्रीमद् भगवद्-गीता की पाठालोचना** वसन्तकुमार म.भट्ट	33
4.	**The role of 'anaucitya' in the comprehension of a proverb** Dhanashree Lele, Malhar Kulkarni	53
5.	**Translation to Creativity Reading in Aurobindo's -Translation of Sanskrit works** Nandkishor Pattarkine	65
	Research Papers:	
6.	**वैदिक वाङ्मयस्य आलोके सरस्वतीस्वरूपम्** नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः	85
7.	**वैदिकवाङ्मयेषु कात्यायनश्रौतसूत्रस्योपादेयता** डॉ. अश्विनी शुक्ला	92
8.	**भारतीयदर्शनेषु प्रामाण्यवादविमर्शः** डॉ. विनयगोपाल-त्रिपाठी	109
9.	**आचार्यविज्ञानभिक्षोः अधिष्ठानकारणवादस्य पर्यालोचनम्** पूर्णचन्द्र-मण्डलः	116
10.	**आलंकारिकभामहकृतस्य बौद्धदर्शनसम्मत-प्रत्यक्षप्रमाणखण्डनस्य तात्पर्यविश्लेषणम्** ड. अञ्जन-दासः	124

11. **जैनप्रमाणमीमांसायां प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः** 133
शशांकशेखरपात्रः

12. **वाक्यपदीयदिशा जयकृष्णकृतसारमञ्जर्य्याः कर्तृत्वविमृष्टिः** 141
प्रियाङ्का साहा

13. **वाक्यपदीये अपभ्रंशविमर्शः** 150
डॉ. अभिजित् घोषः

14. **भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा गुण-वृद्धिसंज्ञासूत्रविचारः** 160
शङ्खशुभ्र-गच्छितः

15. **संज्ञासूत्रेषु तपरकरणस्य प्रयोजनप्रतिपादनम्** 170
डॉ. पी. आर. अर्चना कारंथ

16. **हरिभास्कर-अग्निहोत्रिकृत-परिभाषाभास्करदिशा यदागमपरिभाषाविमर्शः** 178
प्रीतम बेरा

17. **अलंकारशास्त्रदृष्ट्या रससंख्याविवेचनम्- एका समीक्षा** 190
कांचन बारीक

18. **वैष्णवनाट्यशास्त्रानुसारं नाटकनायकस्वरूप-विमर्शनम्** 200
सनातन दास

19. **संस्कृतवाङ्मये नगररचना** 209
प्रज्ञा करकरे, प्रो. पराग जोशी

20. **फलतावच्छेदकसम्बन्धविचारः** 221
नीरज-कुमार-भार्गवः

21. **दत्तकस्य वयो विचारः** **230**

विकाश सरकारः

22. **वेदों में वैज्ञानिक तत्त्व** **237**

डॉ० स्वामी परमार्थदेव

23. **वेदांग निरूक्त में शिक्षा चिंतन** **250**

जयश्री दवे

24. **योग ग्रन्थों में वर्णित 'बस्ति क्रिया' का चिकित्सीय स्वरूप** **258**

देवेश कुमार, ऊधम सिंह

25. **महाकवि मेधाव्रत के काव्यों में वर्षा ऋतु** **265**

ममता

26. **जैन शैली में चित्रित शत्रुंजय तीर्थपटों का कलात्मक अध्ययन** **276**

पूनम रानी

27. **Design of 'Management-Level Control Questionnaire' based on insights from Vālmīki Rāmāyaṇa** **288**

Viswanathan Panchukrishnan, Mahadevan B, Srinidhi K Parthasarathi

28. **Puskarana, Chandravarman and an Inscription at Susunia Hill** **296**

Ramyajit Sarkar

Book Review:

29. **A review of Vishnvarchana – a commentary on Purusha sukta** **305**

Dr.Shrinidhi S Pyati

30. **Contributors List** **311**

Invited Papers

शिक्षाशास्त्रे तन्त्रयुक्तीनाम् उपयोगिता

देवदत्तः सरोदे

सारांशः - शास्त्ररचनायै, शास्त्रावबोधाय च केचनोपायाः शास्त्रेषु प्रयुक्ताः परिगणिताश्च, ते चोपायाः तन्त्रसाधनीभूताः सन्तः तन्त्रकार्याणि साधयन्ति। इमे उपायाः तन्त्रयुक्तिनाम्नाभिधीयन्ते। तन्त्रं नाम शास्त्रम्। युक्तिर्नाम उपायः, अथवा युक्तिर्नाम युज्यन्ते सङ्कल्प्यन्ते सम्बध्यन्ते परस्परमर्थाः प्राकरणिकेऽभिमतेऽर्थे विरोधव्याघातादिदोषजातमपास्यानयेति युक्तिः[१]। तन्त्रस्य युक्तिः तन्त्रयुक्तिः । शास्त्ररचनाव्याख्याननिमित्तं साधनीभूताः उपायाः तन्त्रयुक्तयः। अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनम्? उच्यते- वाक्ययोजनमर्थयोजनं च। शिक्षाशास्त्रं नाम शिक्षणाधिगमशास्त्रम्। छात्रस्य सर्वाङ्गीणविकासाय शिक्षाशास्त्रं मूलाधारत्वेन तिष्ठति। तत्र शिक्षाशास्त्रे अध्यापकस्य अध्यापनकर्मणि, छात्रस्य च पाठावबोधने एताः तन्त्रयुक्तयः नितरामुपकुर्वन्ति।

कूटशब्दाः - तन्त्रयुक्तिः, शिक्षाशास्त्रम्, अधिकरणम्, उद्देशः, योगः, व्याख्यानम्, पूर्वपक्षः, निर्णयः, ऊह्यम् , उपयोगिता शिक्षणम्, अधिगमः,

ज्ञानं मनुजस्य तृतीयं नेत्रम्[२] इति शास्त्रे उक्तम्। शास्त्रं मनुष्याणां ज्ञानचक्षुः भवति । पुराकालाद् आरभ्य ज्ञानं विज्ञानं च उत्तरवर्तिसन्तत्यै उपदेष्टुं प्रदातुं च शास्त्राणि प्रणिन्युः आचार्याः। सत्यं, ज्ञानं, तत्त्वम् एतेषां सम्यगभिज्ञानाय श्रुत्यादिशास्त्राणि प्रमाणानि उपकारकसाधनानि च सन्ति। प्रमाणभूतं शास्त्रम् अस्मत्प्रामाणिकज्ञानाय जीवातुभूतं वरीवर्त्ति। संस्कृतभाषायाम् अनेकानि शास्त्राणि सन्ति। शास्त्रबोधः सुकरतया भवेद् एतदर्थं कतिपये उपायाः निर्दिष्टाः । शास्त्राणां रचनापद्धतिः स्वरूपं च कथं स्यात्? इति मनसि निधाय शास्त्ररचनायै काचित् व्यवस्था, केचन नियमाः, उपायाः, परिकल्पिता आचार्यैः। ते उपायाः तन्त्रयुक्तिनाम्ना अभिधीयन्ते। अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनम्? उच्यते- वाक्ययोजनमर्थयोजनं च । शास्त्ररचनायै अपि इमाः तन्त्रयुक्तयः उपयुज्यन्ते। शास्त्रस्य यथायथं स्वरूपं वेत्तुं तन्त्रयुक्तयः महदुपकुर्वन्ति अतःशास्त्रेषु तन्त्रयुक्तयः स्वतन्त्रस्थानम् आवहन्ति ।

शास्त्राणां क्रमबद्धं सुव्यवस्थितं परिपूर्णविषयप्रतिपादनपरं ज्ञानं तन्त्रयुक्तिभिः भवति। शास्त्रावगमाय व्याख्यानाय च एतासां तन्त्रयुक्तीनाम् अनितरसाधारणमहत्त्वं विद्यते। यतः आभिः तन्त्रयुक्तिभिः शास्त्रतत्त्वं प्रकाश्यते, अतः सम्यक् शास्त्रज्ञानाय तन्त्रयुक्तीनाम् अध्ययनम् अपेक्षितम् अस्ति ।

शिक्षायाः प्रमुखोद्देश्यं भवति बालकस्य सर्वाङ्गीणविकासः। शिक्षाशास्त्रं नाम शिक्षणाधिगमशास्त्रम्, सर्वशास्त्रबोधकं शिक्षाशास्त्रम् । शिक्षाशास्त्रस्य घटकेषु यथा शिक्षणविधिषु, शिक्षणसूत्रेषु, शिक्षणोपायेषु शिक्षणाधिगमविषयेषु तन्त्रयुक्तीनां प्रयोगज्ञानं यदि सम्यक् भवति चेत् तत् तन्त्रयुक्तिप्रयोगज्ञानं छात्राणाम् अनुसन्धातृणाम् अध्यापकानां च महते उपकाराय कल्पते । शास्त्रशिक्षणाय, शास्त्राधिगमाय, शास्त्ररचनायै च तन्त्रयुक्तीनाम् उपयोगिता महती विद्यते अतः सम्यक् शास्त्रज्ञानाय शास्त्रशिक्षणकौशलप्राप्तये च तन्त्रयुक्तीनाम् अध्ययनम् अपेक्षितम् अस्ति इति मनसि कृत्वा नानाशास्त्रेषु वर्णितानां परिगणितानां तन्त्रयुक्तीनाम् अनुशीलनं विधाय लक्षणानि परिशील्य शिक्षाशास्त्रस्य नानाविषयेषु तन्त्रयुक्तयः कथम् उपकुर्वन्तीति अस्मिन् लेखे विचार्यते।

तन्त्रयुक्तेः अर्थः

तन्त्रम् – तन्त्रमिति पदं तनुविस्तारे इत्यस्माद्धातोः औणादिके ष्ट्रन् प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते।

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान्।
त्रयं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते।।[३]

युक्तिः - अथ का नु खलु युक्तिः? युक्तिर्नाम "युज्यन्ते सङ्कल्प्यन्ते सम्बध्यन्ते परस्परमर्थाः प्राकरणिके अभिमतेऽर्थे विरोधव्याघातादिदोषजातमपास्यानयेति युक्तिः"। युक्तिर्नाम उपायः, हेतुः, कारणम्, क्रमबद्धता, रचना, न्यासः, समुचितादयः बहवः अर्थाः सन्ति। चरकस्तु युक्तिलक्षणमेवमाह

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहून् कारणयोगजान्।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया॥[४]

यया धर्मः अर्थः कामः इति त्रिवर्गः साध्यते अथवा विज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तिदर्शनात् अविज्ञातेऽपि तदवधारणं युक्तिः। ज्ञातार्थे कारणसङ्गतिं वीक्ष्य

अविदितार्थे तत्साधनविनिश्चय: युक्ति: ।

निम्नलिखितश्लोक: तन्त्रयुक्ते: ज्ञानस्य महत्त्वं सूचयति

तद्यथा – "अधीयानोऽपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षण:।
नाधिगच्छति तन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा।।"[५]

शास्त्राण्यधीयान: कश्चन जन: तन्त्रयुक्ती: न जानाति चेत्स तन्त्रार्थं ज्ञातुं न प्रभवति। यथा भाग्यक्षये सति जन: अर्थं प्राप्तुमसमर्थो भवति।

चरकाचार्य: स्वीयं तन्त्रं कथं विशिष्टं दोषरहितं विद्यते तदर्थं हेतुराह तथा च

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम्।
षड्विंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभि:।।[६]

चरकसंहितायाम् इमा: षड्विंशत् युक्तय: परिगणिता: ।

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥
अतीतानागतावेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।[७]

(१)अधिकरणम् (२)योग: (३)हेत्वर्थ: (४)पदार्थ: (५)प्रदेश: (६)उद्देश: (७)निर्देश: (८)वाक्यशेष: (९)प्रयोजनम् (१०)उपदेश: (११)अपदेश: (१२)अतिदेश: (१३)अर्थापत्ति: (१४)निर्णय: (१५)प्रसङ्ग:(१६)एकान्त: (१७)नैकान्त: (१८)अपवर्ग: (१९)विपर्यय: (२०)पूर्वपक्ष: (२१)विधानम् (२२)अनुमतम् (२३)व्याख्यानम् (२४)संशय: (२५)अतीतावेक्षणम् (२६)अनागतवेक्षणम् (२७)स्वसंज्ञा (२८)ऊह्य: (२९)समुच्चय: (३०)निदर्शनम् (३१)निर्वचनम् (३२)नियोग: (३३)विकल्पनम् (३४)प्रत्युत्सार: (३५)उद्धार: (३६)सम्भव: ।

शिक्षाशास्त्रस्य नानाघटकेषु तन्त्रयुक्तीनाम् उपयोगिता

i. अधिकरणम् - Topic of Discussion

i. लक्षणम् - 'अधिकरणं नाम यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते कर्त्ता' । विघ्नभूता यदा रोगा इत्यादि[८] ।

ii. विवरणम् – यदा ऋषीणां तपश्चरणे रोगा: बाधका : सञ्जाता:, तदा ऋषय: तान् रोगान् निवारयितुं तद्अधिकृत्य आयुर्वेदशास्त्रं प्रणिन्यु: । इह खलु आयुर्वेदशास्त्रे ऋषय: रोगान् अधिकृत्य प्रावर्तन्त शास्त्रञ्च रचयामासु:, अत: अत्र रोगा: अधिकरणम्। अथवा शास्त्रस्य प्रमुखविषय:, प्रतिपाद्यविषयो वा अधिकरणम् ।

iii. विनियोग: - पाठ्यपुस्तकरचनायाम् इदमधिकरणम् उपकर्तुं प्रभवति। यथा – पतञ्जलिना प्रणीतं योगशास्त्रं योगमधिकृत्य प्रवर्तते तथा च अथ योगानुशासनम्[९] इति प्रथमसूत्रे शास्त्रं किमधिकृत्य प्रवृत्तम् इति निर्दिष्टम् अत: इह योग: अधिकरणम् । एवमेव अथ शब्दानुशासनम्[१०] इत्यत्रापि व्याकरणशास्त्रम् अधिकरणम् अस्ति। एवमन्यात्रापि बोद्धव्यम् । पाठ्यपुस्तकरचनाप्रसङ्गे, शास्त्ररचनाकाले एतदवधेयं यत् पाठ्यपुस्तकस्य शास्त्रस्य वा प्रधानविषय: सदा केन्द्रीभूत: स्यात् । अधिकरणं नाम यदधिकृत्य प्रवर्त्तते शास्त्रं स्थानम् अध्यायः प्रकरणं वाक्यं (सूत्रम्) वा । आयुर्वेदशास्त्रे अधिकरणमेवं प्रयुक्तम् - चरकसंहिता शास्त्रमिति शास्त्राधिकरणं तस्मिन् शास्त्रे स्थानानि सन्ति तत्स्थानाधिकरणम्, तेषु स्थानेषु अध्याया: सन्ति तत् अध्यायाधिकरणम्, अध्यायेषु प्रकरणानि सन्ति तत् प्रकरणाधिकरणम्, प्रकरणेषु सूत्राणि (वाक्यानि वा) सन्ति तत् सूत्राधिकरणम् एवं रीत्या शास्त्ररचना व्यवस्थितक्रमेण भवति। एतेन एकस्य शास्त्रस्य सकलं ज्ञानं व्यवस्थितरीत्या क्रमेण एकत्र निहितं भवति, एतस्य अध्ययनेन तत्रत्यकृत्स्नविषयान् विज्ञाय अध्येता तच्छास्त्रकोविदो भवितुमर्हति।

अधिकरणस्य अपरमपि लक्षणं विद्यते ।

i. लक्षणम् - विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥[११]

ii. विवरणम् - विषयः, विशयः, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, सङ्गतिः इति एभिः पञ्चभिः सोपानैः विषयनिरूपणं क्रियते। शास्त्रे विषयोपस्थापनं व्यवस्थितक्रमेण क्रियते, तदर्थमाश्रितः क्रमः एव अधिकरणनाम्ना प्रोच्यते। आदौ विषयः कश्चन प्रस्तोतव्यः। अधिकरणस्य प्रथमः अवयवः भवति विषयः । विषयो विचारार्हं वाक्यम्। अथवा शास्त्रस्य प्रतिपाद्यं मुख्यं तत्त्वम् । कस्मिंश्चित् विषये निर्णयात् प्राक् प्रथमतः विषयस्य उपस्थापनं क्रियते । तस्य विषयस्य प्रस्तावे का पूर्वसङ्गतिः इति प्रतिपादयेत् । विशयः नाम संशयः । विशयो नामाऽस्यायमर्थो न वा। अयम् अधिकरणस्य द्वितीयः अवयवः भवति । एकस्मिन् एव विषये द्वैपाक्षिकविचारः भवति इदं वा तद्वा । अथवा उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं संशयः । पाठनप्रसङ्गे विषयोपस्थानात् परं तस्मिन् विषये विद्यमानः संशयः कः इति संदेहः उद्भावनीयः। समुत्पन्ने सन्देहे पूर्वपक्षः कश्चन प्रतिपाद्येत सिद्धान्तभिन्नं वादिभिन्नम् अपरस्य मतसमर्थनम् एव पूर्वपक्षः । प्रकृतविषयस्य यावन्तः सम्भाविताः पूर्वपक्षाः भवन्ति तावन्तः छात्रमुखेन उद्भावनीयाः ततः परं समेषां पूर्वपक्षाणां निरासपूर्वकं समाधानरूपं सिद्धान्तम् उपस्थापयेत्। एतेन सिद्धान्तः दृढप्रतिष्ठः भवति। पूर्वपक्षस्य युक्तेः वर्जनम् कृत्वा स्वस्य पक्षस्य युक्तेः सिद्धिः एव उत्तरपक्षस्य सिद्धान्तः । सिद्धान्तपक्षः एव उत्तरपक्ष इति कथ्यते। ततः परं शास्त्रवचनस्य सङ्गतिः निर्दुष्टैकवाक्यता सम्पादनीया । एवं शास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषयस्य सर्वाणि अङ्गानि, सर्वपक्षान् विमृश्य क्रमिकतया अशेषपूर्वपक्षान् उद्भाव्य सयुक्तिकं सोदाहरणं पूर्वपक्षान् निरास्य उत्तरपक्षं सिद्धान्तपक्षं समाधानपुरस्सरं शास्त्रसङ्गतिञ्च सम्पाद्य विषयनिरूपणं कुर्यात्

ii. विनियोग: - अध्यापक: छात्राणां पुरत: विषयं प्रस्तौति। छात्रा: विषयं श्रुत्वा प्रस्तुतविषये विविधान संदेहान् प्रकटीकुर्वन्ति। संदेहान् अवलम्ब्य छात्रा: पूर्वपक्षान् उपस्थापयन्ति। तदा अध्यापक: प्रीत्या सप्रमाणं सर्वपूर्वपक्षान् खण्डयित्वा स्वपक्षमण्डनं करोति स्वसिद्धान्तं च स्थापयति। पाठ्यविषयवचनस्य सङ्गतिं सम्पादयति। एवंरीत्या अध्यापनेन छात्राणां विषयबोध: सुष्ठु सम्पद्यते ।

शिक्षाशास्त्रदृशा अधिकरणस्य द्वौ पक्षौ भवत:, यथा- १. रचनापक्ष:, २. व्याख्यानपक्ष: च।

१.रचनापक्षः – शैक्षिकव्यवस्थायां कस्यापि शास्त्रस्य विषयस्य वा क्रमिकं व्यवस्थितं ज्ञानम् अपेक्षितम् इति हेतो: पाठयक्रमः अनिवार्यः भाग: भवति । पाठयक्रमे शिक्षणस्य ज्ञानात्मकः, भावात्मकः अपि च मनोगत्यात्मकः इति त्रयः पक्षा: सम्मिलिता: भवन्ति । विद्वद्भि:अध्यापकै: निश्चितः तर्कपूर्ण: पाठयक्रमः निर्मितः भवति । एष: पाठयक्रमः पाठ्यक्रमरचनासिद्धान्तान् आधारीकृत्य भवति। बालानां सुखबोधाय पाठयक्रमे क्रमबद्धं विषयवस्तु पाठरचना च भवेत् तदर्थम् अत्र अधिकरणतन्त्रयुक्ति: महदुपकरोति।

कक्षायां छात्रान् पाठयितुम् अध्यापक: कमपि विषयमवलम्ब्य पाठनस्य पूर्वसन्नाहं करोति प्रभाविशिक्षणाय पाठयोजनां निर्माति। अत्र मुख्यत्वेन अनेन अध्यापनेन कानि उद्देश्यानि साधनीयानि इति मनसि कृत्य उद्देश्यलेखनं करोति। कथञ्च सम्पादनीयानि इति विनिश्चित्य शिक्षणव्यूहं रचयति सर्वमेतत् विस्तरेण पाठयोजनायां लिखति, अत्र बहूनि सोपानानि भवन्ति। भिन्नभिन्नसोपानेषु भिन्नभिन्नतन्त्रयुक्तिं प्रयुङ्क्ते। एवं रचनापक्षे तन्त्रयुक्तीनां प्रयोग: उपयोगिता च भवति।

२. व्याख्यानपक्ष: - अध्यापनवेलायां पाठयोजनां समाश्रित्य अधिकरणस्य उपयोगः भवति । अधिकरणस्य पञ्चसोपानै: छात्रा: बोधनीया: । अधिकरणस्य पञ्चयुक्तिवाक्यानि कठिनविषयं सरलीकर्तुं स्पष्टीकर्तुं च प्रभवन्ति । एषु पञ्चसोपानेषु व्याख्याया: मूलभावानानां विचाराणां च समुचितं सन्तुलितं च सारतत्त्वं भवेत् । अध्यापकः विभिन्नोपायै: छात्राणाम् अवधानमाकृष्य व्याख्यानं विदध्यात् ।

अध्यापकः पाठनसमये विषयः, संशयः, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, निर्णयः एभि: पञ्चभि: सोपानै: अधिकरणस्य विषयस्य स्पष्टीकरणं कुर्यात्। व्याख्यानं सोद्देश्यं, सरलं, शुद्धं, स्पष्टं बोध्यगम्यञ्च भवेत्।

2) योग: - Correlation, Joining, Connecting, Concomitance

i. लक्षणम् - योगो नाम अन्वयः । योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामेकीकरणम्[१२]।

ii. विवरणम् - योगो नाम अन्वय:। भावावगाहनाय कर्तृकर्मक्रियादीनां कश्चन क्रमः आवश्यकः, ईदृशक्रमज्ञानाय अन्वयः आवश्यकः। अर्थानुसारिपदनिधानं नाम अन्वय: । अन्वयमाध्यमेन शास्त्रस्य, पद्यस्य अर्थबोधः शीघ्रं भवति । अन्वयस्य उपयोगस्तु पद्यपाठने भवति । गद्यम् अन्वयं विना पाठयितुं शक्यते पद्यन्तु न तथा । गद्ये कर्त्ता, कर्म, क्रिया च क्रमशः भवन्ति, पद्ये न तथा। अन्वयसम्पादनाय अयं क्रम: समाश्रयणीय:।

कर्तृकर्मक्रियास्तावत् श्लोके योज्यास्ततःपरम् ।
किमो रूपं पुरस्कृत्य तृतीयादि नियोजयेत् ।।
ल्यबन्तञ्च तुमन्तञ्च त्त्वान्तं कर्मविभूषितम् ।
खण्डान्वये पुनः प्रश्नपूर्वमन्ते प्रयोजयेत् ।।[१३]

अन्वयसम्पादनाय श्लोके विद्यमानं प्रधानं वाक्यमन्वेषणीयम् । प्रधानवाक्यस्यान्वेषणानन्तरं क्रियापदं मृग्यम्। तत्क्रियापदम् आदाय अन्यानि पदानि सार्थकक्रमे योजयितुं शक्नुम: । अत: पद्ये अन्वयं कर्तुम् आदौ केन्द्रीभूतं क्रियापदं द्रष्टव्यं तत: आकाङ्क्षया कर्तृकर्मकरणादिकारकाणि तद्विशेषणानि अन्यानि पदानि क्रियया सह योजनीयानि। कर्तृकर्मकरणादिपदानां ज्ञानाय कः किम्, केन, कस्मै, कस्मात्, कस्य इति सर्वनामशब्दानां रूपाणि पुरस्कृत्य प्रश्नाः पृष्टव्या: । विशेषणानां ज्ञानाय कीदृशम्, किं भूतम्, कथं भूतम्, इत्यादयः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । क्रियाणां ज्ञानाय किं करोति, किं कृत्वा इत्यादयः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । क्रिया विशेषणानां ज्ञानाय कुतः, कुत्र, कदा, कथं, किमर्थम् इति पदान्यादाय प्रश्नाः प्रष्टव्याः । एवं किमो रूपाणि समाश्रित्य आकाङ्क्षामुखेन प्रश्नान् पृष्ट्वा अन्वयं सम्पादयेत् ।

अत्र प्रश्नानां कश्चन क्रमो भवति तेन विषयबोध: अन्वयसम्पादनञ्च लीलया भवति।

iii. विनियोग: - पद्यशिक्षणे अस्या: योगतन्त्रयुक्ते: विनियोग: भवति । पद्यस्य व्याख्यानं निम्नाङ्कितलक्षणेन क्रियते ।

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षोपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ।। [१४]

अत्र वाक्ययोजना नाम अन्वय:। पद्ये छन्दोऽनुरोधेन व्यस्तानां पदानाम् अर्थानुसारम् एकार्थतायै एकवाक्यतासम्पादनम् अपेक्षितम्। अन्वयेन एकार्थता सम्पाद्यते । दण्डान्वयेन खण्डान्वयेन वा पद्यस्य अर्थावगाहने सौकर्यं भवति । विषय: सम्पूर्णरूपेण ज्ञातुं शक्यते । श्लोकस्य भावावगहनं सरलतया भवति । छात्राणां कृते मनोरंजकतया प्रभावोत्पादकतया च पद्यं शिक्षयितुं शक्यते ।

i. लक्षणम्- योगः नाम योजना ।

ii. विवरणम् - योगो नाम योजनम्, सम्बन्धकल्पनम् यथा - उद्देशनिर्देशयोः योजनम् ।

iii. विनियोग: - पाठयोजनासु उद्देशनिर्देशयोः योजनं भवति । पाठयोजनासु शीर्षकव्याख्यानयो: योगः भवति । पाठ्यविषयस्य शीर्षकम् उद्देश:, शीर्षकस्य व्याख्यानम् निर्देशः भवति । उदाहरणं यथा - कक्षायाम् अध्यापकः पर्यावरणप्रदूषणम् इति शीर्षकम् अधिकृत्य पाठयति तर्हि पर्यावरणप्रदूषणम् इति उद्देश: भवति । पर्यावरणप्रदूषणस्य व्याख्यानं निर्देश: भवति। यदि अध्यापक: शीर्षकमतिरिच्य अन्यस्य व्याख्यानं करोति तर्हि उद्देशनिर्देशयोः सम्बन्ध: भवितुं नार्हति । अध्यापने अध्यापक: विषयं केन्द्रीकृत्य प्रवर्तेत। प्रधानविषयं लक्ष्यीकृत्य तस्य सर्वविधव्यूहरचना तदनु क्रमिकं शिक्षणं भवेत् तदानीं तस्य शिक्षणं सफलं भवति।

i. लक्षणम् - योगो नाम योजनम्, सम्बन्धकल्पनम् । सूत्रभाष्ययोः योजनम् योगः

ii. विवरणम् - सूत्रभाष्ययोः योजनम् योगः। सूत्रभाष्ययोः सन्धानं स्यात्।

सूत्रानुसारं भाष्यं भवति तर्हि तन्नाम योगः। यथा – व्यासभाष्यं, शाङ्करभाष्यम्। महाकाव्यस्य (तत्पद्यानां) व्याख्या, टीका वा
यथा- कालिदासस्य काव्यानां व्याख्यानं मल्लिनाथ: पद्यस्य अन्वयमुखेन करोति तथा च मल्लिनाथेन एवं प्रतिज्ञायते

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते[१५]।।

मल्लिनाथ: स्वीयटीकासु यथा तेन प्रतिज्ञातं तदनुसारं पद्यस्य व्याख्यानं करोति । मनागपि पद्यस्य मूलतत्त्वं विहाय अन्यथा व्याख्यानं न करोति परमन्वयमुखेनैव व्याख्यानं करोति। व्याकरणे वृद्धिरादैच् इति सूत्रम्, अस्य वृत्ति: भाष्यमपि सूत्रानुरूपमेव विद्यते। अत: अत्र सूत्रभाष्ययो: योगो विद्यते।

iii. विनियोग: - छात्राध्यापक: कक्षायां कञ्चन विषयं तस्य शीर्षकम् अवलम्ब्य पाठयति व्याख्यानं वा करोति न तु अन्यत् शीर्षकम् आधृतं व्याख्याति तर्हि अत्र योगतन्त्रयुक्ते: प्रयोगकारणात् तस्य व्याख्यानं प्रभावि भवति शिक्षणं सफलं भवति । यदि अध्यापक: व्याकरणे गुणसन्धि: इति पाठस्य शीर्षकम् अनुसृत्यैव व्याख्यानं करोति चेत् स अध्यापक: 'योग' इति तन्त्रयुक्तिं प्रयुङ्क्ते इति मन्यामहे ।

i. लक्षणम् - योगः नाम योजना ।
ii. विवरणम् -प्रतिज्ञा, हेतु:, उदाहरणम्, उपनय:, निगमनम्। योगः इति उच्यमाने पञ्चयुक्तिवाक्यानां सन्धानम् । कस्यचित् विषयस्य प्रतिपादनार्थं पञ्चयुक्तिवाक्यानामावश्यकता वर्त्तते। पञ्चयुक्तिवाक्ययोजनम् योगःइति उच्यते ।

iii. विनियोग: - तार्किकरीत्या विषयनिरूपणं एभि: पञ्चयुक्तिवाक्यै: सम्भवति । यथा अत्र पर्वत: वह्निमान् अस्ति इति परार्थानुमानेन एभि: पञ्चयुक्तिवाक्यै:

निरूप्यते ।

- प्रतिज्ञावाक्यम्- पर्वतो वह्निमान् ।
- हेतुवाक्यम् - धूमवत्त्वात् ।
- दृष्टान्तवाक्यम् - यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसे।
- उपनयवाक्यम् - पर्वतोऽपि धूमसत्त्वाद् वह्निरेव ।
- निगमनवाक्यम् - धूमसत्वाद् वह्निसत्वे पर्वतो वह्निमान् इति सुनिश्चितं भवति ।

एवमन्यत्रापि अध्यापक: अध्यापनावसरे अनया तन्त्रयुक्त्या प्रभाविरीत्या विषयनिरूपणं कर्तुमर्हति ।

3) उद्देश: - Mention in brief

i. लक्षणम् - समासवाक्यम् उद्देशः[१६] । नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम् उद्देश:
ii. विवरणम् - नाममात्र कथनम् उद्देश: इति कथ्यते।
iii. विनियोग: - पाठ्यविषयस्य शीर्षकम् उद्देश: भवति । अध्यापनवेलायाम् अध्यापकः प्रधानविषयस्य कृत्स्नश: अवबोधाय प्रधानशीर्षकस्य खण्डश: उपशीर्षकाणि आदाय व्याख्यानं कुर्यात्। उपशीर्षकाणि तत्र उद्देशः भवति।

4) निर्देश: - Mention in detail, Amplification

i. लक्षणम् - निर्देशो नाम संक्षेपेणोक्तस्य विस्तरेण विवरणं यथा हेतुलिंगौषधस्य पुनः प्रपञ्चनम्[१७]।
ii. विवरणम् - विस्तरविवरणम् निर्देशः। सुव्यवस्थिततार्किकविवरणं निर्देशः इति उच्यते। वस्तुत: उद्देशनिर्देशौ परस्परं पूरकौ स्त:। उद्देशस्य विस्तरविवरणं निर्देशो भवति।
iii. विनियोग: - कक्षाध्यापने व्याख्यानवेलायां निर्देशस्य उपयोगः भवति । विस्तरेण स्पष्टविवरणं इति निर्देशः। विवरणात्मके व्याख्याने कस्यचित् विषयस्य, विचारस्य, सिद्धान्तवाक्यस्य वा मुख्यार्थः स्पष्टीक्रियते । छात्राणां

सम्मुखे उत्तमव्याख्याने श्रोतृणां मानसपटले विषयस्य स्पष्टचित्रोपस्थापनं भवति । अतः स्पष्टं रचितं रोचकञ्च विस्तरविवरणं निर्देशः इति कथ्यते ।

5) प्रयोजनम् - Purpose, Aim

i. लक्षणम् - प्रयोजन नाम यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते [१८]।

ii. विवरणम् - प्रयोजनमाध्यमेन कार्यस्य दिशा निर्दिष्टा भवति । किम् करणीयम्? कथं करणीयम्? इति। पाठयोजनालेखने उद्देश्यानि लेख्यानि भवन्ति। इमानि उद्देश्यान्येव प्रयोजनं सूचयन्ति। शास्त्रेष्वपि अनुबन्धचतुष्टयम्भवति तत्र प्रयोजनम् अन्यतमं विद्यते। शास्त्रमिदं किम् उद्दिश्य प्रवृत्तम् इति।

iii. विनियोग: - अध्यापकः पाठयोजनायां बहूनि सोपानानि रचयति। तत्र तत्र सोपाने तत् तत् उद्देश्यम् अनुसृत्य पाठयति । प्रयोजनं विना अध्यापनं भवति तर्हि निष्फलं भवति । अध्यापकस्य प्रयोजनं भवति छात्राणाम् अधिगम: । स च अधिगम: उद्देश्यमिशेन अध्यापक: लिखति। उद्देश्यानि तत्र स्पष्टानि स्युः अत: १.सञ्ज्ञात्मकानि उद्देश्यानि, २. मनोगत्यात्मकानि उद्देश्यानि, ३. भावात्मकानि उद्देश्यानि चेति त्रिधा विभज्य अध्यापक: लिखति। अध्यापनेन तानि प्राप्तुं यतते । सोपानमाध्यमेन पाठनं तत: तदुद्देश्यप्राप्ति: तस्य पाठस्य प्रयोजनं भवति। पाठयोजनायां शिक्षकः विभिन्नसोपानेषु उद्देश्यानि लक्ष्यीकृत्य छात्राणां कौशलानां विकासं सम्पादयति यथा -

- अध्यापकस्य आदर्शवाचनेन छात्राणां श्रवणकौशलस्य विकास: भवति ।
- अनुवाचनद्वारा छात्राणां पठनकौशलस्य विकासः भवति ।
- अशुद्धिसंशोधनम् इति पाठयोजनासोपानेन अध्यापक: छात्राणां शुद्धोच्चारणलेखनकौशलयोः विकासं सम्पादयति ।

6) उपदेश: - Instruction

i. लक्षणम् - एवं वर्तितव्यम् इति उपदेश: [१९]। आप्तानुशासनं वा उपदेश: ।

ii. विवरणम् - आचार्यस्य शास्त्रम्, शिक्षणम्, प्रबोधनम् उपदेशो भवति। आप्तानामनुशासनम् उपदेशः इति । यद् यत् करणीयं, सेवनीयं, वेदनीयं तत् तत् सर्वम् आचार्य: उपदिशति । यथा – सत्य वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा

प्रमद: इति। एष उपदेशः प्राचीनकाले मौखिकरूपेण प्रवर्तते स्म ततः परं लिखितरूपेण प्रवृत्त:। प्राचीनकाले आप्तानां सर्वं शिक्षणं मौखिकमासीत्। कण्ठस्थीकरणस्य, स्मरणस्य च महत्त्वमधिकं भवति स्म। आचार:, शिष्टता, सभ्यता, संस्कृतिः, देशभक्तिः इत्यादीन् आप्तजनाः छात्रेभ्य: उपदिशन्ति । वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, इतिहास: इत्यादीनां ज्ञानं सम्पाद्य धार्मिकभावनायाश्च संवर्धनाय सच्चारित्र्यसम्पादनाय उपदेश: उपकरोति।

iii. विनियोग: - भावात्मकोद्देश्यानां सम्पादनाय उपदेश: उपकरोति। पाठपाठनात् परम् अनेन पाठेन का शिक्षा प्राप्यते? अस्मासु के गुणा: आयान्ति ? इति अध्यापक: छात्रान् पृच्छति। छात्राणां नैतिकमूल्यानां संवर्धनाय शिक्षणं सम्यक् कर्त्तुं अभिप्रेरणनिमित्तम् आचार्यः उपदिशति अथवा आचार्यस्य उपदेशः अपेक्ष्यते । उपदेशप्रभावेण छात्राः सदाचारगुणान् धारयन्ति । सहिष्णुता, परोपकारः, सत्यवाक्, क्षमाचरणं, दयादाक्षिण्यादयः नैतिकमूल्यानामाधाराः सन्ति। एतेषां नैतिकमूल्यानामाचरणेन छात्राः प्रशंसाभाजः भवन्ति । उपदेशस्य अन्य: एक अर्थः भवति अनुशासनम् । अनुशासनमाभूषणं जीवनम् अलङ्करोति। अनुशासनं हि जीवनस्य सर्वान् कार्यकलापान् प्रभावयति जीवनम् उन्नतं करोति ।

7) नियोग: - Command

i. लक्षणम् - इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोग:[२०]।

ii. विवरणम् - नियोगः इत्यस्य तात्पर्यं भवति अनिवार्यतया करणीयम् अत्र कामाचार: नास्ति । यत् किञ्चित् शास्त्रमुखेन तत्र निर्देशः दीयते एतत् कर्त्तव्यम् एतत् न कर्त्तव्यम् इति सा नियोगयुक्तिः उच्यते । नियोगः इति उच्यमाने तत्र अनिवार्यतया पालनं कर्त्तव्यम् ।

iii. विनियोग: - छात्राणां भाषासंवर्द्धननिमित्तं अनिवार्यतया कर्त्तव्यमिति मौखिककार्यम्, अभ्यासः अथवा लिखिताभ्यासः नियोगपुरस्सरं दीयते तर्हि अवश्यम् तत् कर्त्तुम् अर्हन्ति छात्रा:। एतेन छात्रेषु कौशलानां विकास: जायते, परिश्रमस्य गुण: विकसति, कालक्रमेण स्वभावत्वेन परिणमते। यद्

यत् कर्त्तव्यम् अपेक्षितम् अस्ति इति तत् तत् नियोगपक्षेण छात्रैः कारणीयम् । छात्राः तत् कार्यं सम्पाद्य प्रयच्छन्ति । मौखिककार्यं वा भवतु लिखितकार्यं वा भवतु अथवा अन्यत् सामाजिककार्यं वा भवतु यदि नियोगेन कार्यते चेत् व्यवस्था भवति । नियोगेन कार्यते चेत् छात्राः अनुशासने भवन्ति ।

8) विधानम् – Arrangement

i. लक्षणम् - प्रकरणानुपूर्व्यभिहितं विधानम्[२१] । क्रमपूर्वकं उपस्थापनम् विधानम् ।

ii. विवरणम् - प्रकरणानुपूर्व्यभिहितम् विधानम् । यथा - न्यायदर्शने षोडशपदार्थानां क्रमः वर्णितः । षोडशपदार्थज्ञानात्पूर्वं षोडशपदार्थानां क्रमः वेदितव्यः। षोडशपदार्थानां क्रमः भवति – प्रमाणम्, प्रमेयम्, संशयः, प्रयोजनम्, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः, वादः, जल्पः, वितण्डा, हेत्वाभासः, च्छलः, जातिः, निग्रहस्थानम् इति ।

iii. विनियोगः - अध्यापकः कक्षायाम् अध्यापनप्रसङ्गे क्रमिकतया विषयोपस्थापनं कुर्यात् । शिक्षाशास्त्रे क्रमोपस्थापनम् अत्यन्तं महत्वपूर्णं भवति । यथा पाठयोजनायां कश्चन क्रमः भवति तम् क्रमम् अध्यापकः अनुसरति । यदि अध्यापकः पाठ्यसामग्र्यः क्रमबद्धरीत्या प्रस्तौति तर्हि छात्राः द्रुतं न्यूनातिन्यूनदोषान् कृत्वा वाञ्छितोद्देश्यानि प्राप्नुवन्ति । आधुनिककालेऽस्मिन् क्रमबद्धस्य अधिगमस्य उपयोगेन विभिन्नशिक्षासंस्थासु पाठ्यक्रमं निर्माय छात्राणां मानसिकतायाः अनुगुणं शिक्षणं दीयमानं वर्तते । छात्राणां क्रमिकविकासः अनेन अभिक्रमेण सञ्जायते । एकैकं सोपानम् आरुह्य विद्यार्थी उत्तरोत्तरज्ञानं प्राप्तुमर्हति । अध्यापकः यदि पाठयोजनामनुसृत्य पाठयति तदानीं तस्य पाठने कश्चन क्रमः भवेत्, आदौ प्रस्तावना ततः परं विषयस्य उद्देश्यं, व्याख्यानम्, पूर्वपक्षः ततः परं समाधानम्, उपसंहारः अथवा सारकथनम् एवं तत्र प्रत्येकं विषयः क्रमे भवति ।

9) व्याख्यानम् - Explanation

i. लक्षणम् - व्याख्यानं नाम संक्षेपेणोक्तस्यार्थस्य विस्तरेण वर्णनं

व्याख्यानम्[२२]।

ii. विवरणम् - व्याख्यानस्य तात्पर्यम् भवति स्पष्टीकरणं, विवरणम् । शास्त्राणां सम्यग् अर्थप्रतिपत्तये वृत्तिर्व्याख्यानमनिवार्यम् । भाष्यकारः महाभाष्ये प्राह व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम् [२३] इति । तथा च व्याख्यानस्य लक्षणम् -

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् [२४]।।

सूत्राणां पदच्छेदं विधाय पदार्थं संबोध्य समासविग्रहं विधाय अर्थप्रतिपत्तिं कृत्वा, पदानि यथाक्रमं सार्थकं संयोज्य, तद् गतार्थं प्रतिपाद्य, तदुपरि पूर्वपक्षरूपेणाक्षेपं विधाय, तस्य समाधानं कृत्वा निश्चितसिद्धान्तस्थापनम् अर्थनिष्पतिः व्याख्यानं भवति । एवं षड्भिरुपायैः साधनैः सूत्रार्थः सूत्रव्याख्यानं वा कार्यम्। अपरे केचन व्याख्यानस्य लक्षणमेवमाहुः

सूत्रार्थश्च पदार्थश्च हेतुश्च क्रमशस्तथा ।
निरुक्तम् अथ विन्यासो व्याख्या योगस्य षड्विधा [२५]।।

iii. विनियोग: - पाठयोजनायां कठिनविषयाणाम् अत्यन्तसरलतया बोधगम्यरीत्या स्पष्टीकरणं व्याख्यानम् भवति। अध्यापनकाले व्याख्यानं पाठस्य हृदयभाग: भवति । सर्वे जटिला: दुरुहा: विषया: व्याख्यानेनैव स्पष्टा भवन्ति। भाष्यकार: एवं वर्णयति यत्र यत्र विषयेषु सन्देहे जाते सति सन्देहानाम् अपाकारणं, संशयानाम् दूरीकरणं आक्षेपाणां समाधानम् व्याख्यानेन भवति। अध्यापनकर्मणि अध्यापकस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यं व्याख्यानं भवति।

10) पदार्थ: Word meaning

i. लक्षणम् - पदार्थो नाम पदेनार्थो गम्यते[२६]।

ii. विवरणम् - पदस्य पदयो: पदानां वाऽर्थ: पदार्थ: अपरिमिताश्च पदार्था:। पदार्थ इत्यस्य तात्पर्यम् अस्ति पदस्य अर्थ:। पदार्थ: इत्यस्य तात्पर्यं भवति पदस्य, पदयो:, पदानाम् अर्थप्रकटीकरणम् । शब्दात् जायमान यः बोधः अस्ति स एव बोधः शब्दार्थ: पदार्थ: वा भवति । ततः परं पदार्थानाम्

समुच्चयेन वाक्यार्थबोधः भवति ।

iii. विनियोग: - अध्यापकः पद्यशिक्षणे एकैकस्य पदस्य पदार्थं बोधयेत्, गद्यशिक्षणे कठिनशब्दानाम् पदार्थान् ब्रूयात् । पदार्थान् स्पष्टीकृत्य एव विषयस्य अवबोधः भवितुम् अर्हति । पदानाम् अर्थस्पष्टीकरणाय नैकप्रविधय: सन्ति । यथा- निर्वचनेन, कोशेन, ऐतिह्यप्रसङ्गेन, व्युत्पत्या, विलोमपदेन, समानार्थकपदेन च ।

11) संशय: - Doubt

i. लक्षणम् - संशयो नाम साकांक्षत्वमनिश्चितमस्तु विज्ञानम्[२७]। उभयतो हेतुमान् अर्थ: संशय: ।

ii. विवरणम् – एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । उभयसाधारणो यो धर्म्मस्तज्ज्ञानं संशयसाधनम् । यथा - उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति। एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्श:।

उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति[२८]।

iii. विनियोग: - साम्प्रतिकी छात्रकेन्द्रिता शिक्षा भवति। छात्रास्तु जिज्ञासवो भवन्ति । अध्यापकः नूतनविषयं यदा प्रस्तौति तदा तद्विषयकशंका जायते स्वभाविकम् एतत् , तदानीम् अध्यापकः तां शंकां सम्यक् विचार्य यथोचितरीत्या शंकायाः समाधानं कुर्यात् । छात्राणां कृते संशयनिमित्तम् अवसरः देय: । यदि छात्राः सन्देहं कुर्वन्ति ततः परमेव विषयस्य सम्यक् स्पष्टीकरणं भवति अर्थात् सन्देह: अपरदृष्ट्या पूर्वपक्षः भवति । पूर्वपक्षस्य निराकरणेन सिद्धान्तपक्षः दृढ: भवति । विषयस्य अवगमनं सम्यग् जायते । यदि अध्यापकः कमपि विषयं पाठयति तर्हि आदौ तत् छात्राणां कृते नूतनं भवति तत्र संन्देह: जायते अत एव ते छात्रा: संन्देहान् प्रकटीकुर्वन्ति तदानीम् अध्यापकः तान् प्रेरयति, संदेहानां समाधानं करोति तदा च्छात्रा: उत्साहेन पठन्ति । यदि छात्रान् निराकरोति, तर्जयति, तर्हि छात्राः उत्साहिनः न भवन्ति, पठने विमुखाः भवन्ति, अतः यद्यपि छात्रेषु संन्देहा: जायन्ते चेत् मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या सन्देहानां समाधानं अध्यापकेन विधातव्यम् ।

12) निर्वचनम् – Etymological Definition

i. लक्षणम् -निर्वचनं नाम निर्णयार्थवचनं निरुक्तैः[२९]। निर्वचनम् नाम निरुक्तम् ।

ii. विवरणम् - शास्त्राध्यापनवेलायां तत्र बहूनि पदानि आयान्ति तेषां पदार्थविषये संशयः भवति, अतः तेषां पदानां यदि शास्त्रीयनिर्वचनं वयं कुर्मः तर्हि यथार्थबोधो भवति ।

iii. विनियोग: - अध्यापकः पाठनप्रसङ्गे आचार्यः इति पदस्य कः अर्थः भवति? इति पृच्छति तदा तस्य पदस्य अर्थ: अध्यापक: शिक्षक: इति कथने समीचीनं न प्रतिभाति। यदि आचारं ग्राहयति आचिनोति अर्थान्, आचिनोति बुद्धिमिति वा[३०] निर्वचनपुरस्सरं बोधयति तर्हि तेन आचार्यपदं स्पष्टं भवति । एवंरीत्या संस्कृतपदानां, शास्त्रीयपदानां प्रसंगे निर्वचनम् विधातव्यम्। तेन तस्य शास्त्रीयवचनं प्रसङ्गश्च स्पष्टं भवति।

13) पूर्वपक्ष: - The prima facie Argument

i. लक्षणम् - आक्षेपपूर्वक: प्रश्न: पूर्वपक्ष: [३१]।
पूर्वपक्षो नाम आक्षेपयुक्तैः वचनै: उक्तविषये आपत्तिप्रस्तावः विप्रतिपत्तिर्वा ।

ii. विवरणम् - आक्षेपपक्ष: नाम सिद्धान्तभिन्नपक्षः ।

iii. विनियोग: - अध्यापकः यदा साहित्यं, व्याकरणम् अथवा आधुनिकज्ञानविषयकं पाठं पाठयति, तदानीं स्वभाविकतया तत्र छात्राणां मनसि संशयः जायत। यत्र यत्र अवबोधः सम्यक् न भवति तत्र तत्र संशयः जायते। तर्हि संशयकारणेन सिद्धान्तभिन्न: पूर्वपक्षः उपतिष्ठति । यदि छात्रः तत् तत् विषयकं पूर्वपक्षं न उत्थापयति तर्हि अध्यापकः स्वयम् अपि पूर्वपक्षम् उपस्थापयेत् । पूर्वपक्षान् आदाय समाधानम् दद्यात् । तेन तस्य विषयस्य समग्रज्ञानं भवेत् । अधिगमात् पूर्वं तद् विषयकसन्देहं उपस्थापयेत्, पूर्वपक्षं प्रस्तूयात् । सिद्धान्तवाक्यस्य प्रतिषेधवचनम् पूर्वपक्षः, यथा व्याकरणे तत्र पूर्वपक्षरूपेण भाष्यकारः बहून् प्रश्नान् पूर्वपक्षान् प्रस्तौति । समाधानान्यपि प्रयच्छति ।

14) उत्तरपक्ष: - Solution

i. लक्षणम् - उत्तरपक्षो नाम आक्षेपाणां तार्किकं समाधानम्[३२] ।
ii. विवरणम् – विचारितस्य अर्थस्य व्यवस्थापनम्। सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः।
iii. विनियोग: - यदा अध्यापकः व्याख्यानावसरे कमपि विषयम् आधारीकृत्य पाठयति तदानीं सन्देहो जायते । सन्देहाधारेण पूर्वपक्ष उपस्थाप्यते । तेषां पूर्वपक्षाणां यथोचितरीत्या तार्किकरीत्या समुचितसमाधानम् उत्तरपक्षः इति उच्यते । अध्यापनवेलायां यदा व्याख्यानं भवति तर्हि तत्र समाधानपक्षरूपेण सिद्धान्तपक्ष: उपस्थीयते स एव सिद्धः भवति । अध्यापने यावत्यः तत्र शंकाः समस्याः भवन्ति ताः शंकाः समस्याः निरास्य तावतां पक्षाणां समाधानम् अध्यापक: प्रस्तौति । स एव उत्तरपक्षः सिद्धान्तपक्षः भवति , अर्थात् विषयस्य संशयरहितम् अवगमनं वा अधिगमः उत्तरपक्ष इति उच्यते । संशयनिरासपूर्वकं स्पष्टीकरणं उत्तरपक्षः भवति ।

15) उद्धार: - Defending one's statement by condemning the opposite one

i. लक्षणम् - उद्धारो नाम परपक्षदूषणं कृत्वा स्वपक्षोद्धरणम्[३३] ।
ii. विवरणम् - उद्धारे तु द्वयं समाविशति पूर्वपक्षस्य खण्डनं स्वपक्षस्य मण्डनम्, एतत् द्वयं सम्भूय उद्धारः भवति । यदा छात्रा: शंकाः कुर्वन्ति तर्हि अध्यापकः शंकानां निराकरणं करोति। छात्रा आक्षेपान् कुर्वन्ति एतद् एवं नास्ति इति। एतस्य आक्षेपस्य खण्डनम् कृत्वा स्वीयमण्डनम् अध्यापक: करोति स उद्धारः उच्यते ।
iii. विनियोग: - कक्षायां छात्राः परस्परं संवादं कुर्वन्ति, चर्चां कुर्वन्ति तदानीं छात्राणां मध्ये अयुक्तमतस्य खण्डनम्, युक्तमतस्य मण्डनम् भवति । परपक्षस्य निरास: स्वपक्षस्य स्थापनम् उद्धारः अस्ति । कक्षायाम् अध्यापकः अपि प्रतिपाद्यविषयम् अथवा पाठ्यमानविषयं यदा प्रस्तौति, तदानीं छात्रा: शंका: कुर्वन्ति आक्षिपन्ति च तदानीं अध्यापकः छात्राणाम् आक्षेपाणां खण्डनम् करोति समुचितपक्षस्य च मण्डनम् करोति एवं असत् पक्षस्य खण्डनम् सत् पक्षस्य मण्डनम् उद्धारः इति उच्यते ।

16) निदर्शनम् - Example

i. लक्षणम् - दृष्टान्तव्यक्तिः निदर्शनम्[३४]।

ii. विवरणम् - निदर्शनम् इत्यस्य तात्पर्यं अस्ति दृष्टान्तः अथवा उदाहरणम् ।

iii. विनियोगः - अध्यापनकौशलेषु अन्यतमं कौशलम् उदाहरणप्रदानकौशलमस्ति अतः सूक्ष्मशिक्षणे अपि उदाहरणप्रदानकौशलस्य अभ्यासः कार्यते, अपि च अध्यापकः पाठनावसरे पाठ्यमानविषयस्य पुष्ट्यर्थं हेतुं प्रयच्छति ततः हेतोः अनन्तरम् उदाहरणं यच्छति एतेन विषयः सम्यक् बोध्यते अतः उत्तमः अध्यापकः उत्तमाध्यापननिमित्तं बहूनि उदाहरणानि यच्छति तदेव निदर्शनम् उच्यते । कस्यचित् विषयस्य प्रतिपादनार्थं पञ्चयुक्तिवाक्यानामावश्यकता वर्त्तते। परार्थानुमानेन पञ्चयुक्तिवाक्यैः प्रतिज्ञा, हेतुः , उदाहरणम्, उपनयः, निगमनम् इति एभिः तार्किकरीत्या विषयनिरूपणं क्रियते । तत्र तृतीयम् युक्तिवाक्यम् उदाहरणस्य भवति तदेव निदर्शनमिति उच्यते। अत्र पर्वतः वह्निमान् अस्ति इत्यस्य निरूपणं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसे इति उदाहरणमन्तरेण न सम्भवति ।

17) उपमानम्

i. लक्षणम् - प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्[३५] ।

ii. विवरणम् - उपमानम् एकं प्रमाणम् अस्ति सादृशाधारेण कश्चन बोधः कार्यते यथा – गौरिव गवयः । कश्चिद् गवयं न जानाति चेत् गौ तेन दृष्टा तर्हि गोः सदृशः गवयः भवतीति विज्ञाःजनाः तं जनं बोधयन्ति ,ततः परम् अयं जनः गोः आकृतिं मनसि निधाय अरण्ये प्रविशति तदानीम् सः गोः सदृशं प्राणिनं पश्यति। अयं गवयः एव अस्ति इति निश्चिनोति । अत्र उपमानप्रमाणेन सादृशताधारेण अज्ञातविषयस्य बोधः भवति ।

iii. विनियोगः - यदि कश्चित् बालः गवयं न जानाति तर्हि तं जनं जेष्ठः जनः बोधयति गवयसदृशः प्राणी गौः भवति इति। अध्यापकः अपि निदर्शनेन गौरिव गवयः सूचयति । एतस्य कौशलस्य प्रयोगार्थं शिक्षकः पूर्वमेव समुचितसादृश्यदृष्टान्तानां सादृश्य - उदाहरणानां वा चयनं कुर्यात् । तान्

सादृश्यदृष्टान्तान् कक्षायां प्रस्तूयात् । उपमया सादृश्याधारेण प्रकृतविषयबोध: कार्यते । कालिदास: स्वकाव्येषु उपमानस्य भृशं प्रयोगमकार्षीत्, अत एव कालिदासस्य प्रसिद्धि: उपमा कालिदासस्य इति अस्ति यथा -

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥[३६]

अपि च

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ।।[३७]

अत्र पार्वतीपरमेश्वरौ कथं संश्लिष्टौ तौ वागर्थौ इव सम्पृक्तौ इति उपमया बोधयति। द्वितीयश्लोके सुदक्षिणा कथं पदक्रमणं करोति तद् उपमया सूचयति यथा स्मृति: श्रुते: अर्थम् अनुसरति तद्वत्। अनेन जटिलविषयोऽपि सुखेन बुध्यते। अध्यापकः अपि कक्षायां विषयप्रतिपादनवेलायां उपमानाधारेण बहून् विषयान् बोधयति ये विषयाः तत्र कक्षायां न भवन्ति परोक्षे भवन्ति तान् अपि उपमानेन बोधयति । उपमानप्रमाणं विषयबोधनवेलायां महद् उपकरोति ।

18) ऊह्यम् – Deduction

i. लक्षणम् - यदनिर्दिष्टं बुध्याऽवगम्यं तदूह्यम्[३८]। अनुक्तकरणमुह्यम् । अत्र यदनिर्दिष्टं युक्तिगम्यं तदूह्यमिति। ऊहो विज्ञातमर्थमवलम्ब्य अन्येषु तथाविधेषु व्याप्त्या वितर्कणम् ।
ii. विवरणम् – शास्त्रे यन्न निर्दिष्टम् अध्यापक: स्वप्रज्ञाबलेन युक्त्या वा तद् व्यक्तीकरोति स्फोरयति एतदेव ऊह्यमित्युच्यते। अध्यापकः अदृष्टविषय: य: प्रत्यक्षं नास्ति तम् विषयम् अपि अनुमानप्रमाणेन प्रमाणीकरोति, स्वप्रज्ञाबलेन युक्त्या वा साधयति। ऊह्यम् अनुमानप्रमाणम् इव अस्ति । अनुमितिकरणं अनुमानम् । अनुमीयते अनेन इति अनुमानम् । प्रत्यक्षप्रमाणेन यत् वस्तु न सिध्यति तस्य सिध्यर्थं अनुमानप्रमाणस्य

आवश्यकता अस्ति । अनुमानप्रमाणस्य उदाहरणं - पर्वते धूमं दृष्ट्वा पर्वतो वह्निमान् इति अनुमानम् । तथैव यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र अग्निः । कारणं दृष्ट्वा कार्यस्य अनुमानम् यथा मेघं दृष्ट्वा वृष्टेः अनुमानम् । सामान्यतः दृष्टस्य अनुमानेन तस्य विशिष्टरूपं सामान्यतोदृष्टम् अनुमानम् । अस्य उदाहरणं - प्रातःकाले पूर्वदिशि सूर्यं दृष्ट्वा पश्चात् सायंकाले पुनः पश्चिमदिशि दृष्ट्वा अनुमानं क्रियते यत् सूर्यस्य गतिः अस्ति ।

iii. विनियोग: - अध्यापने अनुसन्धाने अधिगमे च सर्वत्र उह्येन अतर्कितमपि साधयन्ति बुद्धिमन्त: । सर्वक्षेत्रेषु उह्यमाध्यमेनैव जवेन विकासो जायमानो विद्यते। कश्चित् समस्याया: समाधानविषये, फलविषये, सम्भावनाविषये वा एवं भवितुं अर्हति इति ऊहनम् कल्पनम् करोति तद् ऊह्यं भवति, तद् आधारेण समाधानम् अन्वियते । अध्यापकः छात्रेषु तर्कप्रवृत्तिवर्द्धनार्थं भिन्नभिन्नसमस्यापरिस्थितिं उद्भाव्य छात्रेषु ऊह्यप्रवृत्तिं जनयति । नूतनकल्पनाधारेण नूतनभव्यदिव्यरचनासु उपकरोति । यथा - अध्यापकः यदा कक्षायां पाठयति तदा छात्रा: विद्यमानसमस्याविषये वा सम्भावितसमाधानविषये वा ऊहनम् कुर्वन्ति तेन ते समाधानदिशि प्रवृत्ता भवन्ति । ऊह्यम् एकं बौद्धिककार्यं अस्ति । यदा अध्यापक: कक्षायां छात्रान् पाठयति तदा तस्य अत्यधिकं कार्यम् ऊह्यमाध्यमेन एव प्रवर्त्तते ।

19) अतिक्रान्तवेक्षणम् – Retrospection, Reference to a past statement

i. लक्षणम् - अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते[३९]।

ii. विवरणम् - यथापूर्वोक्तस्य पुन:कथनम् अतितावेक्षणम्।

iii. विनियोग: - अध्यापकः यदा कक्षायां पाठयोजनानुसारम् उद्देश्यानि मनसि निधाय तद् अभिलक्ष्य पाठयति । पाठनस्य उपान्ते यद् यत् पाठितम् तत् तत् सम्यक् सर्वं स्पष्टं जातम् न वेति एकवारं पुनः मुख्यानाम् अंशानामवेक्षणं करोति । पाठितविषयस्य मुख्यांशपुनरावृत्ति: क्रियते चेत् च्छात्रा: उपकृता भवन्ति। आदर्शशिक्षकाः अध्यापनात् प्रागेव अध्याप्यमानस्य विषयस्य पूर्वसिद्धताम् अवश्यं कुर्युः । क्रमबद्धरीत्या शिक्षणं कुर्यु: कृतशिक्षणस्य

समीक्षणमपि विद्ध्यु: ।

20) अनागतावेक्षणम् – Anticipation, Reference to a future statement

i. लक्षणम् - एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम्[४०] ।

ii. विवरणम् - अनागतावेक्षा नाम यत्रानागतेनार्थेन सम्बन्धिता भवति साऽनगतावेक्षा ।

iii. विनियोग: - अध्यापकः पाठनवेलायां कमपि विषयं यदा आरभते तर्हि तत्र बहवः विषयाः समापतन्ति । आदौ सरलसरलविषयान् स्पष्टीकुर्वन् अग्रे गच्छति । तत्र प्रवाहे यदि कश्चन जटिल: अंश: आयाति तर्हि वदति अग्रे एतस्मिन् विषये स्पष्टीकरोमि इति । यः मुख्यविषयः अस्ति तद् वर्जयित्वा अन्यत्र न गच्छति अन्यविषयः इह अप्रधानः अस्ति एतदर्थं अनागतवेक्षणम् एतस्मिन् विषये वयं अग्रे वक्ष्यामः इति वदति, । एतत् तत्र स्पष्टीकुर्मः । प्रधानप्रकृतविषयम् उपसर्जनीकृत्य विषयान्तरे न गच्छेयम् इति धिया अग्रे वक्ष्यामि इति आध्यापक: वदति अथवा तस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण स्पष्टीकुर्म: इति वदति । शिक्षाशास्त्रे व्याख्यानवेलायां अध्यापकः प्रकरणम् आधारीकृत्य पाठं पाठयति परन्तु यः विषयः इदानीं न आयाति तस्य प्रसङ्ग: यदि तस्मिन् प्रकरणे आयाति तदानीं अध्यापकः तस्मिन् विषये अपि छात्रेभ्य: स्वल्पं ज्ञानं ददाति, विस्तरविवरण्म् अग्रे करोति । अर्थात् अनागत: यः विषयः अस्ति अधुना न आगतः आगामिनि प्रसंगे आगमिष्यति अधुना तद् विषयक: प्रसङ्ग:नास्ति इति मत्वा किञ्चिद् एव उच्यते ।

21) प्रसङ्ग: - Restatement, connected Reasoning or Argument

i. लक्षणम् - प्रसंगो नाम पूर्वाभिहितस्यार्थस्य प्रकरणतत्वादिना पुनरभिधानम्[४१] । अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः ।

ii. विवरणम् - पूर्वं यत् वर्णितम्, यत् स्पष्टीकृतम् पुनः प्रसङ्गे सति अथवा पुनः प्रकरणे आगते सति तस्य वर्णनम् स्पष्टीकरणं प्रसंगः इति उच्यते ।

iii. विनियोग: - अध्यापकः यदि अध्यापनवेलायां उद्देश्येषु इमानि उद्देश्यानि

साधयाम इति वदति तर्हि तानि उद्देश्यानि तत्तत्सोपाने तत्र व्याख्यानप्रसङ्गे विषयप्रसङ्गे आगते सति तस्य स्पष्टीकरणं करोति तत्तत्साधयति च । यथा - अध्यापकः काठिन्यनिवारणप्रसङ्गे काठिन्यनिवारणं करोति ततः परं पुनः तस्य यदा विस्तरव्याख्यानम् करोति पुनः तत्र प्रसङ्ग: आयाति चेत् तत्रापि पुनः तस्य स्पष्टीकरणं करोति । काठिन्यनिवारणप्रसङ्गे केवलं पदवाक्यदृष्ट्या काठिन्यनिवारणं करोति, व्याख्यानप्रसङ्गे व्याख्यानदृष्ट्या पुनः एकवारं स्पष्टीकरणं करोति । एतत् अतिरिच्य यदा सारांशकथनम् करोति तत्रापि पुनः प्रसङ्गे आगते सति पुनः एकवारं संक्षेपेण तस्य स्पष्टीकरणं भवति । ये कठिनाः अंशाः भवन्ति, कठिनाः शब्दा: भवन्ति, कठिनानि तत्त्वानि भवन्ति तेषां स्पष्टीकरणं प्रसङ्गे प्रसङ्गे एव क्रियते । अध्यापकः विषयस्य दृढतायै तस्य पूर्वकथितप्रसंगस्य पुनः प्रसंगे सति स्पष्टीकरणं करोति। उपनिषत्स्वपि पूर्वं स्पष्टीकृतस्य विषयस्य दृष्टान्तभेदेन पुन: स्पष्टीकरणं कुर्वन्ति ऋषय: । अत्र एवं न मन्तव्यं यदत्र पुनरुक्ति: विद्यते इति। विषयस्य पुन: पुन: स्पष्टीकरणं विषयस्य दृढतायै स्पष्टतायै क्रियते ।

उपसंहार: - शास्त्रतत्त्वसुखबोधाय शास्त्रेषु या: तन्त्रयुक्तय: परिगणिता: ता: क्रोडीकृत्य विस्तरविवरणपुरस्सरम् उपन्यस्तम्। शिक्षाशास्त्रे नानाविषया: शिक्षणाधिगमसम्बद्धा: भवन्ति। तत्र रचनापक्ष:, अभिव्यक्तिपक्षश्च प्रामुख्येन भवत: । इमा: तन्त्रयुक्तय: अध्यापकस्य शिक्षणकौशलं संवर्धयन्ति। अध्यापक: शिक्षणकर्मणि पाठ्यविषयम् अवगमयितुं नानाक्रियाकलापान् करोति, तेषु कर्मसु यदि निपुणतया युक्ते काले युक्ते प्रसङ्गे यत्र या तन्त्रयुक्ति: युक्ता भवति तत्र तां तन्त्रयुक्तिं प्रयुङ्क्ते तर्हि तस्य शिक्षणं प्रभावि फलेग्रहि च भवति। छात्रा: अपि आनन्देन लीलया पाठस्य अधिगमं प्राप्नुवन्ति। अध्यापक: पाठपाठनात् प्राक् यानि उद्देश्यानि निश्चिनोति, तानि उद्देश्यानि प्राप्तुं प्रभवति। विस्तरभिया इह तु केवलं दिङ्मात्रनिर्देश: कृत: विद्यते। अध्यापक: स्वीयविवेकेन तन्त्रयुक्ती: उपयुज्य अध्यापनं बोधगम्यं रुचिरं प्रभावि च कर्तुं प्रभवति।

सन्दर्भसूची

1) Sharma, १९४९, p.१

2) सुभाषित रत्न संग्रह पृ. १९४

3) अजितागमः, १.११५
4) चरकसंहिता. ११. २५
5) अ.उ.५०.१५५, अरुणदत्तः, सर्वाङ्गसुन्दरा, पृ.९२
6) चरकसंहिता १२.६
7) चरकसंहिता ८.१२.४१-४४
8) चरक-सूत्रस्थानम्१/६
9) योगदर्शन १.१
10) अष्टाध्यायी १.१.१
11) सर्वदर्शनकौमुदी
12) चरकसंहिता १२/४१
13) संस्कृतशिक्षणम्- नवीनप्रविधयश्च पृ.८६
14) भाषावृत्तिः पृ. १६
15) मेघदूतम् – संजीवनीटीका मङ्गलाचरणप्रसङ्गे
16) कौटिल्य अर्थशास्त्रम् ५६-२४२
17) चरकसंहिता -१२/४२
18) विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ३/६
19) कौटिल्य-अर्थशास्त्रम्-१५/८
20) सुश्रुतसंहिता ६८/३७
21) सुश्रुतसंहिता.६५/२९
22) विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
23) महाभाष्यम् पस्पशा
24) भाषावृत्तिः पृ. १६
25) विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ३.५.११
26) अष्टाङ्गहृदयम् उत्तरस्थानम् ४०/४
27) (अष्टाङ्गहृदयम्४०/२४)
28) योगसूत्रम्- ३० व्यासभाष्यम्
29) अष्टाङ्गहृदयम् ४९/३१
30) निरुक्तम्, १.२.४.
31) सुश्रुत.उत्तरतन्त्रम्२२
32) कौटिल्य-अर्थशास्त्रम्-

33) चरकसंहिता २८/२९
34) सुश्रुतसंहिता.उत्तरतन्त्रम्
35) न्यायसूत्रम् १.१.६
36) रघुवंशम् १/१
37) रघुवंशम् २/२
38) सुश्रुतसंहिता ६५/८-१०
39) चरकसंहिता ८/२९
40) सुश्रुतसंहिता ६५/२६
41) चरकसंहिता.१२/४३

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) शास्त्री पण्डित चारुदेव १९९६, वाक्यपदीयम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
2) जिज्ञासु पं. ब्रह्मदत्त सम्पादक: अष्टाध्यायी, १९९८, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, हरियाणा
3) मीमांसक पं. युधिष्ठिर १९९२, संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, हरियाणा
4) जिज्ञासु पं. ब्रह्मदत्त, प्रथमावृत्तिः, १९९०, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, हरियाणा
5) विद्यावारिधि आचार्य विजयपाल, १९९७, काशिका, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, हरियाणा
6) शास्त्री भार्गव, १९८७,पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान , दिल्ली
7) अग्रवाल वासुदेवशरण, १९९६, पाणिनिकालीन भारतवर्ष, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
8) पं. आशुबोधविद्याभूषण:, २०००, न्यायदर्शनम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
9) शास्त्री ढुण्डिराज, १९९८, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
10) शास्त्री पं.उदयवीर, १९९५, वैशेषिकदर्शनम्, गोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली,
11) डा. अनन्तराम शर्मा,२०१५, सुश्रुतसंहिता, भाग १,भाग-३, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
12) Bhadakamkar, H.M. १९८५, The Nirukta of Yaska,भण्डारकर ओरियन्टल् रिसर्च इन्स्टिट्युट, पुणे
13) अत्रिदेवगुप्त,अनुवादक१९४८, चरकसंहिता, महर्षि अग्निवेश प्रणीत, प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड, द्वितीय संस्करण , भार्गव पुस्तकालय गयाघाट बनारस
14) शास्त्री गणपति,कौटिल्य-अर्थशास्त्रम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, दिल्ली
15) शर्मा डा. भीष्मदत्त,२०१२, ऋग्वेदसंहिता, प्रथमभाग, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी,

16) त्रिपाठी डा. ब्रह्मानन्द,१९९८,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान,दिल्ली
17) विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् अनुक्रमणिकासहित, मूलमात्र । इस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली
18) त्रिपाठी, डा. श्रीकृष्णमणि,२०००, रघुवंशम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
19) Lele, W. K. (२००६) Methodology of Ancient Indian Sciences, Chaukhamba Surbharati Prakashan, Varanasi
20) Neelmegh Bhishagacharya, १९७६ Tantra yukti vichara. Vaidyasarathy Press, Kottayam
21) Bloom, Benjamin Samuel, १९५६, Taxonomy of Educational Objectives, Longmans, Green
22) शर्मा, डा. च.ल.ना. डा.फतेहसिंहः, २००८, संस्कृतशिक्षणम् - नवीनप्रविधयश्च, आदित्य प्रकाशनम्, जयपुरम्।
23) शर्मा प्रो. मुरलीधर, सम्पादक २००३, संस्कृतशिक्षणसमस्याः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ, तिरुपति।

❋ ❋ ❋

सिद्धपदस्थलिङ्गेभ्यः अन्वाख्यानरीतिः

चैतन्यः सु लक्कुण्डी
प्रो. शिवानी वि

भूमिका :

"प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण।" इत्याह महर्षिः पतञ्जलिः पस्पशाह्निके पाणिनिमुनेः प्राशस्त्यं प्रकटयन्। अष्टाध्यायीग्रन्थद्वारा साधुशब्देभ्यः असाधुशब्दाः पृथक्क्रियन्ते। साधुशब्दनिष्पादनार्थं सूत्राणि क्रमेण सञ्चरन्ति। सूत्रसञ्चारस्य क्रमः प्रक्रियाद्वारा ज्ञायते। सिद्धे नाम निष्पन्ने पदे प्रत्ययस्य कश्चन अंशः एव अवशिष्यते अनुबन्धाद्यंशाः लुप्यन्ते। आदेशागमलोपविधानात् प्रत्ययेषु विकाराः अपि जायन्ते। गोचरान् अंशानेव आधृत्य पदान्वाख्यानं कथं साध्यमिति अस्य शोधपत्रस्य विषयः। कियत् पर्यन्तं प्रत्ययाः अनुमातुं शक्या इत्यपि विचार्यते।

Keywords: लिङ्गम्, चिह्नम्, प्रत्ययः, अनुमानम्, अन्वाख्यानम्, प्रक्रिया

मूलम् :

पञ्चभिः वृत्तिभिः समन्वितायां अष्टाध्याय्यां बहुधा प्रत्ययाः उपदिष्टाः। प्रत्याय्यते अर्थः अनेन इति प्रत्ययः। अर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः इत्येवं महाभाष्ये प्रस्तुतम्। प्रत्येति पश्चादागच्छति इति प्रत्ययः परः इत्यपि प्रत्ययस्य लक्षणम्। प्रत्ययेषु सुप्- तिङ्- कृत्- स्त्री- विकरण- तद्धित- सनादयः गणनीयाः। सुबादयः एकविंशतिः, तिङादयः परस्मैपद- आत्मनेपदभेदेन अष्टादश, त्रिशताधिकाः कृतः, दश स्त्रीप्रत्ययाः, दश विकरणाः, द्विशताधिकाः तद्धिताः बहुष्वर्थेषु, द्वादश सनादयश्च। एतेषु पुनः तिङ्- कृत्- विकरण- सनादयः सामान्यतया धातुभ्यः, अन्ये च प्रातिपदिकेभ्यः विहिताः। स्त्रीत्वविवक्षायां च स्त्रीप्रत्ययाः विधीयन्ते। तृतीयाध्यायात् आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः एते प्रत्ययाः विहिताः। अन्ये च औणादिकाः उणादयो बहुलमिति सूत्रेण परिग्रहीताः। पदनिष्पत्तिप्रक्रियायां प्रत्ययाः शब्दस्वरूपं निर्णीय कारकाद्यर्थान् द्योतयन्ति। केचन वाचकाः केचन द्योतकाश्च भवन्ति। प्रकृत्यर्थमेव

बोधयन्ति चेत् द्योतकाः। स्वार्थं बोधयन्ति चेत् वाचकाः। वाचकत्वं द्योतकत्वं च प्रत्ययानां सन्दर्भायत्तम्।

प्रत्ययाः सामान्यतया इत्-वर्णैः अनुबद्धाः भवन्ति। यथा घञ्, ण्वुल्, णिच्, तिप् इत्यादिषु ञणपादयः इत्-संज्ञकवर्णाः। अनुबन्धलोपोत्तरं प्रत्ययस्य कश्चन मूलांशः अवशिष्यते। तं निरनुबद्धं मूलांशम् आधृत्य सारूप्यनिर्णयः क्रियते वाऽसरूपादिविधिषु। तद्यथा- अण् णः घञ् इत्यादिषु अ इत्यवशिष्यते मूलांशः। टाप् डाप् चाप् इत्यादिषु आ इति मूलांशः। अवधेयं यत् यद्यपि मूलांशः समानः स्यात् प्रत्ययाधिकारमाश्रित्य विभिन्नकार्याणि भवितुमर्हन्ति। यथा अणः तद्धितकार्याणि प्राप्नुवन्ति तद्धिताधिकारे पठितत्वात्। घञ्-प्रत्ययः कृत्-कार्याणि लभते तत्रोक्तत्वात्।

अस्मिन् लेखे इत ऊर्ध्वं पदस्य केषां धर्माणाम् अनुमानं शक्यमिति सङ्क्षेपेण उच्यते। विस्तरेण केषाञ्चन पदानां चर्चा लेखस्य अन्ते उपनिबद्धा।

क) प्रत्ययावशेषान् दृष्ट्वा मूलप्रत्ययस्य अनुमानम्

सोपानक्रमेण पदनिष्पत्तौ विविधाः आकाङ्क्षाः उद्भवन्ति। तत्र सामान्यतया लिङ्ग-विभक्ति-वचनादिकं सुबन्तेषु, अपिच लकार-पुरुष-वचनानि तिङन्तेषु। प्रत्ययप्रकारं दृष्ट्वा प्रक्रिया प्रवर्तते अन्तिमं पदं च निष्पद्यते। निष्पन्नपदे प्रक्रियायाः ज्ञानं साररूपेण उपलभ्यते न तु विस्तरेण। तथाहि प्रत्ययानामपि विकृतमेव स्वरूपं प्रतिभाति। अन्तिमपदे विद्यमानैः विभिन्नैः चिह्नैः लिङ्गवचनादिधर्मज्ञानं, फलतः पदार्थज्ञानं च प्राप्यते। सन्दर्भोऽपि पदार्थनिश्चये उपकरोति। यथा- रामः इत्यत्र रम् धातुः। धातौ वृद्धिविकारः। अन्ते अः इति प्रत्ययांशः। तत्रापि घञ्-प्रत्ययस्य अकारः, सुपः विसर्गश्च। अस्मिन्नुदाहरणे वृद्ध्यक्षरं दृष्ट्वा, प्रत्यये ञित्त्वमुत णित्त्वम् अनुमातुं शक्यते (अचो ञ्णिति इति सूत्रस्मरणात्)।

ख) प्रत्ययावशेषान् दृष्ट्वा लिङ्गस्य अनुमानम्

लिङ्गादिव्यवस्था यद्यपि विवक्षाद्वारा क्रियते, तथापि तस्य परिणामः साक्षात् अन्तिमपदे दृश्यत एव। यथा- वृक्षः इत्यत्र प्रथमाविभक्तौ एकवचनरूपे विसर्गचिह्नेन पुंलिङ्गविवक्षा ज्ञायते। फलमित्यत्र अम् इति प्रत्ययांशेन नपुंसकलिङ्गत्वं ज्ञाप्यते अतोऽम् इति सूत्रबलात्। लिङ्गव्यवस्थापनार्थं पाणिनिना लिङ्गानुशासनम् उपदिष्टमस्ति। तत्रत्यैः सूत्रैः लिङ्गज्ञानं सामान्यतया प्राप्यते। परन्तु सम्पूर्णज्ञानार्थं

कोषाः प्रमाणम्। उदा- "षोपधः" इति सूत्रं पुंलिङ्गाधिकारे उपदिष्टम्। तेन वृषः वृक्षः इत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः इति ज्ञायते। तदग्रिमं सूत्रमस्ति "शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके"। इदं पूर्वतनसूत्रस्य अपवादभूतम्। अनेन पीयूषपदं नपुंसकलिङ्गमिति ज्ञायते। तथैव "क्तिन्नन्तः" इति सूत्रं स्त्र्यधिकारे पठितम्। तेन कृतिः गतिः इत्यादयः स्त्रीलिङ्गकाः इति ज्ञायते। एवं रीत्या "मिन्यतः" इत्यपि स्त्र्यधिकारे पठितम्। सूत्रार्थः- मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। यथा भूमिः ग्लानिः। तदग्रे "वह्निवृष्णवग्नयः पुंसि" इति अपवादसूत्रमपि पठितम्। एवं प्रकारेण लिङ्गानुशासनस्य पठनेन लिङ्गज्ञानं सम्पादयितुं शक्यम्। कृत्सु तावत् स्पष्टं लिङ्गं दृश्यते। यथा ल्युट् प्रत्ययान्ताः शब्दाः नपुंसकलिङ्गकाः भवन्ति "ल्युट् च" इति सूत्रप्रामाण्यात्। यथा- पठनम्, जल्पनम्, धावनम्। क्रियासामान्ये द्योतितव्ये नपुंसकलिङ्गः शब्दः भवति क्तप्रत्यययोजनेन। यथा- हसितम्, जल्पितम्। अत्र "नपुंसके भावे क्तः" इति सूत्रं प्रमाणम्।

समासेषु लिङ्गव्यवस्था विस्तृता अस्ति। अव्ययीभावसमासश्चेत् सामान्यतया नपुंसकलिङ्गः शब्दः निष्पद्यते। द्वन्द्वश्चेत् उत्तरपदस्य लिङ्गं स्वीक्रियते। बहुव्रीहिश्चेत् द्योतितपदार्थमाश्रित्य लिङ्गव्यवस्था परिकल्प्यते। भिन्नार्थकपदेषु लिङ्गानुगुणम् अर्थनिर्णयः क्रियते। तत्र यद्यपि प्रत्ययः समानः लिङ्गविवक्षा तु भिन्ना। अथ च, एकं पदं दृष्ट्वा अनेके अंशाः अनुमातुं शक्याः। तेषां ज्ञानेन अज्ञातपदानां अवगमने सारल्यं भवति। यद्यत्र पुंलिङ्गविवक्षा नाभविष्यत् तर्हि रामम् इत्यपि प्रथमायां रूपम् असेत्स्यत्। तमालपत्रे रामशब्दः नपुंसकमिति विविधकोषदर्शनेन ज्ञायते। स्त्रीलिङ्गविवक्षायां रामा इत्यपि रूपम् सेत्स्यति। अतः लिङ्गज्ञाने भवितव्ये विवक्षा का इति ज्ञातव्या। आपः इत्येतस्मिन् पदे यद्यपि अः इति अन्ते श्रूयते तथापि अस्य स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च। अनेन उदाहरणेन ज्ञायते यदेकस्य चिह्नस्य बहवो विकल्पाः भवन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे केवलं सिद्धपदस्थचिह्नं दृष्ट्वा लिङ्गमनुमातुम् अशक्यम्। लिङ्गानुशासनं कोशाः वा शरणम्।

ग) प्रत्ययावशेषान् दृष्ट्वा लकारस्य अनुमानम्

तिङन्तेषु तावत् प्रत्येकं लकारस्य किञ्चित् स्वरूपं भवति। तदेव स्वरूपं अन्तिमपदे प्रतिबिम्बितं भवति। यथा अभूत् इत्यत्र आदौ अकारः, गुणनिषेधः, प्रत्ययस्थ-

इकारलोपश्च। इदं सर्वं सूत्राणि अवगम्य साक्षात् ज्ञातुं शक्यते। परन्तु यः सूत्राणि अनवगत्य लकारमनुमातुम् इच्छति तेन लकारप्रत्ययानाम् अवशेषाः स्मर्तव्याः। तेन वा लकारस्य ज्ञानं सम्भवति। अस्य दीर्घा चर्चा अस्मिन् लेखे अग्रे कृता।

घ) प्रत्ययावशेषान् दृष्ट्वा तद्धितप्रत्ययस्य अनुमानम्

तद्धितेषु एकमेव रूपं भवति चेदपि निष्पत्तिक्रमम् अनुसृत्य अर्थनिर्णयः भवति। यथा माथुरः इत्यस्य “तत्र जातः” इति सूत्रेण “मथुराया जात” इत्यर्थ, “तत्र भवः” इत्यनेन “मथुरायां भवः” इति, “भक्तिः” इत्यनेन “मथुरा भक्तिः अस्य” इति। एवं रीत्या एकेनैव शब्दरूपेण बहुविधः अर्थः उपपन्नः।

धात्वादिव्याकरणांशान् अजानन् बालः रामशब्दे केवलं राम इत्याकृतिं परिलक्षयति तदनु विभक्तिं पृथक्त्वेन अवगच्छति। तत्र वृद्धव्यवहारेण सर्वा अपि विभक्तीः सः जानीते। अतः तेषु विद्यमानं समानां रामाकृतिं प्रातिपदिकत्वेन जानाति। धातुज्ञानं तु धातुपाठस्मरणेन विना अशक्यम्। परन्तु प्रकृतिविकाराः ज्ञायन्ते चेत् तस्य कारणमपि अनुमातुं शक्यम्।

इदानीं तिङन्तपदव्यवस्थां विचारयाम। व्याकरणदृष्ट्या प्रत्येकं लकारेषु भिन्नाः प्रत्ययाः विहिताः। धातूनां परस्मैपदात्मनेपदविभागश्च परिकल्पितः। सेट्-त्वं अनिट्-त्वं च परिकल्पितम्। यदि प्रत्ययः सेट् धातुरपि सेट् तर्हि इडागमः भवितुमर्हति। एतन्मनसि निधाय व्याकरणज्ञः शब्दान् प्रयुङ्क्ते।

प्रत्ययावशेषान् दृष्ट्वा लकारस्य अनुमानम् - विस्तरेण -

व्याकरणशास्त्रस्य विशिष्टज्ञानं विना प्रयोक्तुः दृष्ट्या यदि पश्याम तर्हि क्रियापदानां कालविभागः तत्सम्बन्धीनि चिह्नानि च प्रद्योतितानि। यथा “भवति” इति पदापेक्षया भविष्यति इत्यत्र “इष्य” इत्यंशः मध्ये दृश्यते। तथैव पठति पठिष्यति इत्यनयोर्मध्येऽपि। अपठत् अभवत् अगच्छत् इत्यादिषु अकारः आदौ श्रूयते। अन्ते च ति इति स्थाने त् इत्येव श्रूयते। एवं अजीजनत् इत्यत्रापि आदौ अकारः अन्ते त् इति निविष्टमस्ति। परन्तु व्याकरणदृष्ट्या उभयोः लकारः भिन्नः। अपठत् इत्यादिषु लङ्। अजीजनत् इत्यत्र लुङ्। तस्य असकृत् दर्शनेन ज्ञायते यत् अजीजनत् इत्यत्र द्विवारं जकारस्य उच्चारणं कृतमस्ति।

वस्तुतः अजीजनत् इत्यत्र धातोः द्वित्त्वं जातमस्ति। सामान्यतया सन्नन्तधातुः अथवा यङन्तधातुः अस्ति चेत् कस्मिंश्चिदपि लकारे द्वित्त्वं शक्यम्। अत्र जनीँ प्रादुर्भावे इत्यस्य धातोः णिचि लुङि च कृते चङिति प्रत्ययः संयुज्यते। "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इत्यनेन सन्-वत् द्वित्त्वम् अत्रापि जायते चङ्-परे। सूक्ष्मज्ञानं तावत् सूत्राणि अवलोक्य सम्भवति। परन्तु चिह्नानि दृष्ट्वा किञ्चित् ऊहितुं शक्यते।

आदौ विद्यमानम् अकारं दृष्ट्वा लुङ्-लङ्-लृङ्-लकाराणामेव सम्भावना। तत्रादौ जन् धातोः श्रुतपूर्वाणि सामान्यरूपाणि इत्थम्- जायते, अजायत इत्यादीनि। एतेषु आत्मनेपदप्रत्ययौ "ते", "त" इत्येतौ दृश्येते। अतः धातुः आत्मनेपदी इति जानीमः। पुनः जन् इति स्थाने जा इति श्रूयते। ज्ञाजनोर्जा इति सूत्रस्मरणेन ज्ञायते यत् शित्-प्रत्यये परे जा इत्यादेशः भवेत्। अतः अनुमातुं शक्यते यत् अजीजनत् इत्यत्र शित्-प्रत्ययः धातोः परे नास्ति। अजीजनत् इत्यत्र अन्ते श्रूयमाणः तकारः परस्मैपदित्वं सूचयति। आत्मनेपदी धातुः अस्ति इति कारणेन णिचः (अशित्) विधानेनैव परस्मैपदित्वं सिद्ध्यति। सकृत् दर्शनेन स्य (ष्य) इत्यस्य अभावः दृश्यते। तेन लृङ् नास्तीति निश्चितम्। लङ्-लुङोः द्वित्त्वं कुत्र सम्भवतीति द्रष्टव्यम्।

लुङ्लकारे तावत् "च्लि लुङि" "च्लेः सिच्" इति सूत्रद्वयं प्रवर्तते। आत्मनेपदि रूपमस्ति चेत् (सिचः) सकारः षकारो वा अन्तिमपदे श्रूयत एव। परस्मैपदेषु गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः लोपः विहितः। परन्तु जन्-धातुः तेषु नान्तर्भवति। अवधेयं यत् णिचि च्लेः चङादेशः (णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्) भवतीत्यतः सि (षि) श्रवणं बाधितम्। चङादेशे कृते "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इत्यनेन द्वित्वं सम्भवति। अतः द्वित्वविधानं दृष्ट्वा "लुङ्-लकारस्य रूपं स्यात्" इति ऊहितुं शक्यते। त् इति प्रथमपुरुषैकवचनस्य अवशेषः इति मत्वा अजीजनत् इति लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनस्य परस्मैपदि रूपमिति ज्ञायते।

अधिगीष्महि

महिङ् इति तिङ्-प्रत्ययः साक्षादेव आत्मनेपदित्वं द्योतयति। अधि-उपसर्गोऽपि स्पष्टः। गीष् इत्यंशः एव विचारणीयः। तत्र धातोः आदेशाः ज्ञातव्या भवन्ति। इणो गा

लुङि इत्यनेन इण्-धातोः गा-आदेशः भवति लुङि परतः। अगात् इत्युदाहरणम्। अतः इण्-धातोः इदं रूपं स्यादिति चिन्त्यते। परन्तु इतोऽपि सूक्ष्मतया परिशील्यते चेत् अध्ययनार्थकस्य इङ्-धातोः अपि गमिरादेशो विहितः सनि परे। अपि च विभाषा लुङ्लृङोः इत्यनेन लुङि लृङि च परतः इङः विकल्पेन गाङादेशो भवति। तथा च अयं धातुः नित्यं अधि-उपसर्गपूर्वकमेव प्रयुज्यते। अतः अधि-उपसर्गमेव आश्रित्य इङ्-धातोः अनुमानम्। लुङ्-लृङोः अडागमः नित्यः माङि असति। अस्य पदस्य प्रयोगमाश्रित्यैव माङ्-योगः द्रष्टव्यः। अध्यगीष्महि इति पदम्। मा अधिगीष्महीति भाष्यप्रयोगः। न माङ् योगे इति सूत्रात् तत्र अडागमः निषिध्यते। अन्यसूत्रेण ईत्वमपि विधीयते इत्यलं विस्तरेण। अधि-उपसर्गपूर्वकस्य इङ् अध्ययने धातोः, उत्तमपुरुषस्य बहुवचनरूपमिदम्।

<u>उपसंहारः</u>

निष्पन्नात् पदात् पूर्वानुमानपद्धतिः विचारिता। प्रत्ययविकाराः अस्मिन् अन्वाख्यानप्रयासे उपकुर्वन्ति। धातोः आदेशाश्च ज्ञातव्याः। सति लिङ्गबाहुल्ये, अनुमानं सुकरम्। सूत्राणि सर्वथा प्रामाण्यं भजन्ते। अतः तेषाम् आलम्बनम् अनिवार्यम्। परन्तु व्याकरणं प्रविविक्षुः जनः ईदृशं विश्लेषणं कृत्वा सूत्रज्ञानं दृढीकर्तुं प्रभवति।

सन्दर्भाः-

1. अयं लेखः मम विद्यावारिधेः विषयेण (पाणिन्युपज्ञस्य प्रक्रियाविज्ञानस्य साङ्गणिकं विश्लेषणम् इत्यनेन) सह सम्बद्धः ।
2. लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारे ९३
3. लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारे ९४
4. लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे ९
5. लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे ६
6. लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे ७
7. अष्टाध्यायी ३.३.११५
8. अष्टाध्यायी ३.३.११४

9. अष्टाध्यायी ४.३.२५
10. अष्टाध्यायी ४.३.५३
11. अष्टाध्यायी ४.३.९५
12. अष्टाध्यायी ७.४.९३
13. अष्टाध्यायी ६.४.७१ (लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः)
14. अष्टाध्यायी ३.१.४३
15. अष्टाध्यायी ३.१.४४
16. अष्टाध्यायी ७.४.९३
17. तस्मात् अनर्थकम् मा अधिगीष्महि इति अध्येयम् व्याकरणम् - पस्पशाह्निके
18. अष्टाध्यायी ६.४.६६ (घुमास्थागापाजहातिसां हलि)

सन्दर्भग्रन्थाः

१. पाणिनीया अष्टाध्यायी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१७

२. भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा-सहिता, श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१२

३. वामनजयादित्ययोः काशिकावृत्तिः, प. ईश्वरचन्द्रः, चौखम्बाप्रकाशनम्, २०१०

३. पाणिनीयं लिङ्गानुशासनम्, डा. नरेश झा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००२

४. म.म दीक्षिता-पुष्पायाः इडागमः, प्रकाशकसंस्था संस्कृतभारती, २०१

❋ ❋ ❋

श्रीमद् भगवद्-गीता की पाठालोचना

वसन्तकुमार म.भट्ट

भूमिकाः-

महाभारत के भीष्म पर्व में अध्याय 25 से 42 पर्यन्त भगवद्-गीता को रखी गई है । यह सुविदित है कि भगवद्-गीता को एक उपनिषद् का दरजा दिया गया है, क्योंकि इसमें कुरुक्षेत्र के संग्राम में अर्जुन और उनके सारथि श्रीकृष्ण के बीच में शरीर की नश्वरता और आत्मा की अमरता को लेकर दार्शनिक संवाद है । इस ग्रन्थ में 18 अध्याय है, जिनमें 700 श्लोकों का विस्तार है । ये श्लोक बहुशः अनुष्टुप् छन्द में लिखे गये हैं, और कुत्रचित् उपजाति इत्यादि छन्दों में भी अमुक श्लोकों की रचना मिलती है । इस ग्रन्थ का अवतार किस परिस्थिति में हुआ था उसकी ओर गौर करने से मालूम होता है कि कुरुक्षेत्र के मेदान में कौरवों तथा पाण्डवों की सेनाएं युद्ध करने के लिए आमने सामने उपस्थित हो गई है । पांचजन्य शंख का घोष भी किया गया है, तब अर्जुन अपने सारथि श्रीकृष्ण को कहता है कि –सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । (१-२१) जब कृष्ण ने दो सेनाओं के बीच में अर्जुन के रथ को खडा कर दिया तो अर्जुन अपने ही गुरु द्रोण, पितामह भीष्म तथा चचेरे दुर्योधनादि भ्राताओं को अपने सामने देखता है । उसके मन में सवाल उठता है कि यह विनाशकारी युद्ध किस हेतु से किया जा रहा है ? इस युद्ध से कितनी स्त्रियाँ अनाथ हो जायेगी ?, आगे चल कर इनमें से कैसी वर्णसंकरप्रजा पैदा होगी ?,इसका पाप किसको लगेगा ? इत्यादि । वह बोलता है कि- सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।।(1-29), गाण्डीवं संस्रते हस्तात्, त्वक्चैवैव परिदह्यते । (1-30), न योत्स इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह।। (अध्याय-2-9) अब, मैं नहीं लडूँगा के विचार से शुरू हुआ संवाद, जब अठारवे अध्याय में पहुँचता है तो अर्जुन के मन का समाधान होता है और वह घोषित करता है कि- नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।। (१८-७३) इस उपक्रम और उपसंहार पर्यन्त के ग्रन्थ में ७०० श्लोकों का कलेवर खडा है ।। अब, प्रश्न होगा कि भगवद्गीता की पाठालोचना करने की क्या

आवश्यकता है ?, यह ग्रन्थ भारतवर्ष में युगों युगों से सब की आस्था का विषय बना है और वह अतिलोकप्रिय है, इस लिये क्या उसमें स्थान स्थान पर अनेक अशुद्धियाँ और पाठान्तरों का भारी जमावडा हो गया है ?, क्या उसी कारण से पाठालोचना करने की आवश्यकता है ?। तो उसका उत्तर नकार में हैं । भगवद्गीता की पाठालोचना के अन्य अनेक कारण हैं ।

भगवद्गीता में प्राप्त हो रहे पाठान्तरों का परिचय : यह ग्रन्थ लोकप्रिय होते हुए भी उसमें कोई बडी मात्रा में पाठान्तर नहीं है । इसमें जो पाठान्तर मिलते हैं, वे पहले दो अध्याय में ज्यादा है, लेकिन वे बहुत सामान्य कोटि के हैं । गीता के दर्शन में इनसे कोई भारी परिवर्तन भी होने वाला नहीं है । तथापि केवल उनका परिचय कराने के लिए निम्नोक्त कोष्टक देखना चाहिए । उसमें निदर्श के रूप में कुछ पाठभेद दिये हैं :-

	अध्याय -श्लोक	प्रचलित-पाठ	पाठान्तर
1	1-1	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेतै युयुत्सवः ।	सर्वक्षत्त्रसमागमे
2	1-8	भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः	कृपः शल्यो जयद्रथः
3	1-46	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।	प्रियतरं भवेत्
4	2-10	सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ।	उभयोः सेनयोः
5	2-10	सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ।	सीदमान इदं वचः
6	6-9	साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।	विमुच्यते (इति -शंकरः)
7	9-21	एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा	त्रैधर्म्य0 (इति-शंकरः)
8	18-54	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति	न हृष्यति (इति – शंकरः)

उपर्युक्त मामूली एवं अल्पसंख्यक पाठान्तरों के कारण, गीता के अर्थघटन में कोई भारी समस्या पैदा हुई नहीं थी । तथापि इस ग्रन्थ की पाठालोचना क्यों इतना महत्त्व रखती है ?- यह समझने के लिए निम्नोक्त शंकाओं पर ध्यान देना चाहिएः- यह गीता युद्ध के मैदान में कही गई है । इसी को देख कर, आधुनिक युग के किसी भी मनुष्य को प्रश्न होगा कि क्या जब दो सेनाएं "आक्रमण.... आक्रमण" की गर्जनाएं कर रही हो, उसके बीच में "युद्ध करना चाहिए कि नहीं करना चाहिए ?" इस तात्त्विक प्रश्न

पर 700 श्लोकों वाला लम्बा संवाद कैसे हो सकता है ?, दूसरी जिज्ञासा होगी कि क्या रणमेदान में उपर्युक्त प्रश्न के समाधान के लिए पद्यबद्ध संवाद हुआ होगा ?। तीसरा प्रश्न ऐसा भी हो सकता है कि- इन दोनों के बीच में इतना लम्बा और दार्शनिक कोटि का संवाद जब तक चलता रहा होगा तब तक दोनों पक्ष की सेनाओं ने क्या मौन रह कर, इन दोनों को आराम से परामर्श करने का मौका (अवकाश) दिया होगा ?। इत्यादि । ऐसे प्रश्नों का समाधान तो यही हो सकता है कि- मूल में तो श्रीकृष्ण ने कुछ पांच-दश वाक्यों में, पांच-दश मिनिटों में, वह भी गद्य वाक्यों में ही, अर्जुन को युद्ध करने की अनिवार्यता बताई होगी । तथा वर्तमान भगवद्-गीता का 700 श्लोकों वाला स्वरूप तो बाद में लिखा गया होगा । (गीता के आरम्भ में कहा गया है कि हस्तिनापुर के राजमहल में बैठा धृतराष्ट्र संजय से पुछता है कि उनके कौरव बेटों ने और पाण्डु के पुत्रों ने कुरुक्षेत्र के मैदान में क्या किया ?- यह संवाद बाद में, कृष्ण द्वैपायन ने गणेश जी से लिखवाया था ।) । जैसे ही ऐसा समाधान प्रस्तुत करते हैं तो, अनुपदम्, दूसरा प्रश्न खडा होता है कि तो मूल गीता का स्वरूप कैसा रहा होगा ?। इस प्रश्न का समाधान प्राप्त करने के लिए हमें पाठालोचना का ही शरण लेना होगा ।।

भगवद्-गीता के मूलभूत (=आदि) स्वरूप को खोजने के लिए प्रेरित करने वाले कुछ अन्य विचार-बिन्दु भी ज्ञातव्य हैः- (1) भगवद्गीता में बौद्ध परम्परा में प्रचलित हुए कतिपय शब्दों का विनिवेश किया गया है । जैसे कि- (क) ब्रह्मनिर्वाणम् ऋच्छति (2-72), (ख) भगवान् बुद्ध ने जैसे सारनाथ (ऋषिपत्तन) में धर्मचक्र-प्रवर्तन किया था, वैसे ही श्रीकृष्ण ने भी तीसरे अध्याय में यज्ञचक्र-प्रवर्तन का विचार रखा है । तो इन दोनों में से कौन पहला है ?।, (ग) बुद्ध ने सर्वं दुःखम् । सर्वं क्षणिकम् । सर्वं शून्यम् । का दर्शन दिया था । उसी तरहके विचार श्रीकृष्ण के मुख में भी मिलते हैः- अनित्यम् असुखम् इमं लोकं प्राप्य भजस्व माम् । (9-0) तो इन में तो अनित्यम् शब्द में बुद्ध के "सर्वं क्षणिकम्" का ही अनु-वाद दिखाई रहा है । तथा असुखम् शब्द में बुद्ध के "सर्वं दुःखम्" का ही अनु-वाद दिखाई रहा है । तो किस ने किस के पास से ये विचार लिये होंगे ?। निष्कर्षतः भगवद्गीता में बौद्ध विचारों का प्रतिध्वनि क्यूं सुनाई रहा है ?, इन दोनों के बीच में पौर्वापर्य किस तरह का हो सकता है ?।। इस आशंका का समाधान खोजने के ले भी हमें भगवद्गीता की पाठालोचना करनी चाहिए ।।

(२) महाभारत का तीन बार संस्करण किया गया है । इस वीरचरित काव्य (एपिक) का नाम "जय" काव्य (अथवा जय-संहिता) था । वर्तमान महाभारत के मंगल श्लोक में कहा गया है कि- नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं वाचं ततो जयम् उदीरयेत् ।।- इसमें जय नाम दिया गया है । इसका कलेवर प्रायः 8000 श्लोक वाला था और उसमें कृष्ण द्वैपायन व्यास ने गणेश जी से कौरव-पाण्डवों की केवल युद्ध कथा लिखवाई गई थी । तत्पश्चात् व्यास के शिष्य वैशम्पायन ने उस जय काव्य में भरत वंश की कथा को जोडी । इस लिए वह भारत-संहिता कही गई । इसमें करीब 24,000 श्लोक एकत्र हुए । कालान्तर में तीसरी बार, वही भारत-संहिता में सुत-पुराणीओं ने अनेक नये आख्यान-उपाख्यान को दाखिल किये । और उसको धर्म-काव्य का दरजा दिया । लेकिन अब उसमें श्लोक संख्या 1,00,000 हो गई थी और भारत-संहिता से वह महाभारत संहिता ऐसा नाम धारण करती है ।। इन तीन संस्करणों की बात मूल महाभारत के पाठ में ही दी गई है । [इसीको हमने "प्रोक्त" (प्रवचनेन उक्तम् इति प्रोक्तम् = प्रवचन के माध्यम से विकसित हुआ) साहित्य का नाम दिया है] इसको सुन कर भी प्रश्न होता है कि- भगवद्गीता, जो कि वर्तमान महाभारत के भीष्म पर्व में (700 श्लोकवाली) आती है, वह उसके प्रथम पूर्व रूप में, यानी जय-संहिता में कितने श्लोक वाली था ?, तथा द्वितीय बार की भारत-संहिता में भगवद्गीता कितने श्लोकों वाली रही होगी ?। - सारांशतः इस दृष्टिसे भी मूल भगवद्गीता के स्वरूप के विषय में जिज्ञासा खडी होती ही है ।।

(३) एक अन्य बिन्दु से भी भगवद्गीता के मूल रूप को जानने की जिज्ञासा होती हैः- कहा गया है कि भगवद्गीता में ईशावास्यम् आदि उपनिषदों का सार ग्रहण करके इसकी रचना की गई है । जैसे कि, सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता, दुग्धं गीतामृतं महत् ।। अर्थात् उपनिषदों रूपी गायों का दोह करके गोपालनन्दन श्रीकृष्ण ने "भगवद्गीता" नाम का दूध निकाला है, जिसको अर्जुन नाम का वत्स, जो सुधी भोक्ता है, वह पी रहा है ।। इस परम्परागत श्लोक में भगवद्गीता के विषयवस्तु की आधार-सामग्री उपनिषद् से ली गई है- उसकी ओर अंगुलिनिर्देश किया गया है । यहाँ आनुषंगिकतया एक अन्य यह भी जिज्ञासा होती है कि भगवद्गीता में निरूपित अनेक दार्शनिक विषयों को कहाँ कहाँ से लिये गये हैं ? यह भी गवेषणीय है

। सारांशतया- भगवद्गीता का मूल स्वरूप क्या रहा होगा ? यह एक यक्ष प्रश्न है ।।

(४) विद्वानों का मन्तव्य है कि- महाभारत का वर्तमान स्वरूप सम्राट् अशोक (२६९ से २३२ ईसा पूर्व तक) से गुप्तवंश (३२० से ५४७ ई.स.) के बीच में स्थिर हो गया होगा । इसके अन्तर्गत वर्तमान भगवद्गीता का समावेश होता था । तत्पश्चात् आठवीं शती में शंकराचार्य ने इस गीता पर भाष्य लिख कर, उसका पाठ सुस्थिर कर दिया है । तथा शंकराचार्य के बाद गीता में पाठभेद या प्रक्षेप नहीं हुए हैं ।।

[१]

भगवद्गीता का अनेक-कर्तृत्व उद्घाटित करने के प्रयास : अनेक आधुनिक विद्वानों ने उपर्युक्त परामर्श को ध्यान में रखते हुए 700 श्लोक वाली वर्तमान भगवद्गीता में विविध कालखण्ड के स्तरों को खोजने का प्रयास किया है । इन सन्दर्भों का स्वल्प परिचय देना प्रासंगिक होगा :--

(1) महामहोपाध्याय शतायु स्वर्गीय श्री के. का. शास्त्री (गुजरात) ने महाभारत के आरम्भ में दी गई अठारह पर्वों की अनुक्रमणिका को आधार बना कर, महाभारत के पाठ में से 23,282 श्लोक वाली "भारत-संहिता" पृथक्कृत करके प्रकाशित की है । तथा 8801 श्लोक वाली "जय-संहिता" भी तैयार करके प्रकाशित की है । (दोनों का प्रकाशन वर्ष 1977 में गुजरात रिसर्च सोसायटी, अहमदावाद के द्वारा किया गया है ।)

(2) डॉ. एम. आर. यार्दी ने 1977 से 1984 तक भाण्डारकर ओरिएन्टल रिसर्च इन्स्टीट्युट, पूणें की वार्षिक पत्रिका में अनेक शोध-आलेख लिखे थे । जिनमें उन्होंने महाभारत के विविध पर्वों में प्रयुक्त हुए छन्दों का विश्लेषण करके, विविध कालखण्डों के श्लोकों को पृथक्-कृत किया है ।

(3) रोबर्ट मिनोर ने "गीताकार कौन ?- अनेक-कर्तृत्व का पुनः सिंहावलोकन" शीर्षक से एक शोध-आलेख लिखा था ।

(4) श्री गजानन श्रीपत खैर महोदय ने "गीता – मेरा संशोधन और मेरा अर्थघटन" नाम के पुस्तक में भगवद्- गीता के तीन तीन रचयिताओं की कलम को आन्तरिक प्रमाणों के आधार पर पृथक्-कृत करके दिखाये हैं ।

इनमें से प्रॉफेसर श्री जी. एस. खैर के निष्कर्षों का स्वल्प परिचय देना उपकारक

होगाः- महान् ग्रन्थ-कर्ता या महान् कविओं में एक निश्चित निरूपण-शैली एवं शब्दावली होती हैं, जो इनको दूसरे रचयिताओं से पृथक् कर देती हैं । इसी मानदण्ड के आधार पर देखा जाय तो भगवद्गीता तीन तीन रचयिताओं की संमिलित रचना है । इस मानदण्ड के परिप्रेक्ष में भगवद्गीता की निरूपण-शैली एवं विचारों में जो बहुविधता प्राप्त होती है, उसका परिचय निम्नोक्त हैः-

(क) एक ही अध्याय में एक ही विभावना (concept) के लिए भिन्न प्रकार की शब्दावली का प्रयोग क्यूं किया जा रहा है ? जैसे कि- अध्याय-9 में "प्रकृति और पुरुष" के लिए ही "क्षेत्र और क्षेत्रज्ञ" शब्दों का प्रयोग मिलता है ।

(ख) एक ही शब्द का अर्थ दूसरे सन्दर्भ में कुछ अलग ही अर्थ देता है । जैसे कि, ब्रह्मन्, पुरुष, स्वभाव ।

(ग) कोई एक ही ग्रन्थकार एक सर्वोच्च तत्त्व के लिए कैसे भिन्न भिन्न शब्दों का प्रयोग करेगा ? जैसे कि, ब्रह्मन्, ईश्वर, परमात्मा ।

(घ) श्रीकृष्ण अपने मुख से सर्वोच्च आत्म-तत्त्व के लिए कुत्रचित् प्रथम पुरुष (Third person) का क्रियापद का उपयोग करते हैं, तो कदाचित् उत्तम पुरुष (First person) का भी उपयोग करते हैं । ऐसा क्यूं ? जैसे कि, मुनिः ब्रह्म गच्छति ।, स माम् एति ।

(ङ) समग्र गीता में कुछ विचारों की पुनरुक्तियाँ देखी जाती हैं। जैसे कि, संन्यास, यज्ञ, ज्ञान-विज्ञान ।

(च) मनुष्यों का स्वभाव तात्त्विक दृष्टि से अध्याय 14में "सत्त्व, रजस्, तमस्" के नामों से वर्णित करने के बाद, उसी बिन्दु को अध्याय 16 में "दैव एवं आसुर" के नाम से बताया जाता है ।

(छ) आदर्श पुरुषों के निरूपण में एक समान व्यक्तित्व को वर्णित किया गया हैः- जैसे कि, स्थितप्रज्ञ, तत्त्वविद्, भगवद्भक्त, गुणातीत । क्या इसके पीछे दो-तीन कविओं का हाथ नहीं हो सकता ?

(ज) अर्जुन ने प्रथम अध्याय (कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।... स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ।। 1-40,41) में वर्ण-संकर प्रजा की समस्या पैदा होने का भय जताया है, लेकिन उसका जवाब तो कहीं नहीं दिया

गया है ?

(झ) अलग अलग अध्यायों में व्याकरण की अशुद्धियाँ की मात्राएं भी एक समान नहीं है ।

(ञ) मोक्ष के विचार के लिए विभिन्न शब्दावली का उपयोग किया गया हैः- अमृतत्वम्, दिव्यं पुरुषम्, माम्, परमं धाम । ऐसा क्यूं ?, यदि गीता का रचयिता एक ही हो तो ऐसा नहीं होना चाहिए ।

(ट) कुरुक्षेत्र के संग्राम में कृष्ण और अर्जुन के बीच में जो संवाद हुआ होगा वह क्या गद्य में था, या फिर पद्य में हुआ था ?, यदि गद्य से पद्य में रूपान्तरित किया गया हो तो, वह किसने किया ?

(ठ) "अर्जुन की समस्या का समाधान क्या है" ?- इस प्रश्न पर, सभी आचार्यों के मतों में क्यूं इतना अन्तर एवं वैविध्य है ?

(ड) अन्तिम प्रश्नः- गीता का स्वरूप मूल में लघु आकार वाला था ?, यदि बाद में उसका विस्तार किया गया हो तो, क्या किसी एक ही व्यक्ति ने विस्तार किया था या फिर अनेक व्यक्तिओं ने मिल कर ?, अथवा क्या पहले से ही, आज जैसी ही, 700 श्लोकों वाली गीता प्रचलन में रही है ? । इत्यादि ।।

भगवद्गीता यदि किसी एक ही रचयिता की कृति है तो किसी एक ही विषय से सम्बद्ध जो भी विचार रखे जायेंगे उनमें एकरूपता होनी अपेक्षित है । लेकिन भगवद्गीता में ऐसा नहीं है । उदाहरणतया-

(क) मोक्षपुरुषार्थ के विषय में दो-तीन प्रकार से मोक्ष का स्वरूप दिखाया गया हैः- 1. योगयुक्तो ब्रह्म गच्छति ।, 2. मद्भावम् आगताः ।, 3. पदम् अव्ययम् तत् । इस आन्तरिक प्रमाण से लगता है कि भगवद्गीता किसी एक ही रचयिता ने, एक ही समय पर, नहीं लिखी है ।

(ख) गीता में आदर्श श्रेष्ठ पुरुषों का त्रिविध निरूपण किया गया है, जैसे कि- स्थितप्रज्ञ (अ. 2), ब्रह्मविद् (अ. 5), गुणातीत व्यक्ति (अ. 14) वह भी, यह गीता भिन्न भिन्न व्यक्तिओं ने लिखी है- ऐसा सूचित करती है ।

प्रॉ. खैर के मतानुसार- भगवद्गीता का विस्तार तीन स्तर में विभाजित किया जा

सकता है। जैसे कि,

[क] प्रथम स्तर के कवि है व्यास जी स्वयं, इसमें प्रथम षद्क यानी अध्याय 1 से 6 का समावेश होता है । तथा वहाँ पर प्रायः तद्, एतद्, इदम्, यद् जैसे सर्वनाम, जो प्रथम पुरुष (Third person)के लिए प्रयुक्त होने वाले सर्वनाम होते हैं, उनका श्लोक में प्रयोग किया गया है।

[ख] दूसरे स्तर में, द्वितीय षद्क के अध्याय 7 से 12 का समावेश होता है। इसके रचयिता सौति हो सकते हैं, जो तीसरे कवि है, जिन्होंने गीता को अन्तिम रूप दिया है । उनकी शैली भिन्न है, जिसको उनके द्वारा प्रयुक्त किये गये अस्मद् सर्वनाम के प्रयोगों से सरलता से पहचाने जाते सकते हैं । ऐसे सर्वनाम उत्तम पुरुष (First person) के लिए प्रयुक्त होते हैं।

[ग] अब, रहा तृतीय षद्क (अध्याय 13 से 18) का रचयिता द्वितीय कवि, जो सम्भवतः वैशम्पायन हो सकते हैं ।(अथवा पहले और तीसरे षद्क के रचयिता यदि एक ही व्यक्ति होगा, तो बीच वाले षद्क का कवि तो निश्चित पृथक् व्यक्ति ही है । यानी गीता के कम से कम दो रचयिता मानना ही होगा।)

बीच वाले षद्क का (अध्याय 7 से 12) का रचयिता व्यक्ति श्रीकृष्ण के मुख से "अस्मद्" सर्वनाम का एकवचन में विनियोग करवाता है। इस विभाग में कहीं पर भी प्रथम पुरुष के क्रियापद् के साथ प्रयुक्त होने वाले (तद्-यद्-एतद्-इदम्-अदस् आदि) सर्वनामों का प्रयोग नहीं मिलता है। किन्तु पहले और तीसरे षद्क में, जहाँ पर तद्-यद्-एतद्-इदम्-अदस् आदि सर्वनामों के साथ प्रथम पुरुष के क्रियापदों वाले श्लोकों का ही आधिपत्य हैं, उनमें भी बीच बीच में उत्तम पुरुष के क्रियापदों के साथ प्रयुक्त होने वाले अस्मद् सर्वनाम का प्रयोग भी अन्तरायभूत होते दिखाई रहे हैं। इससे सूचित होता है कि- प्रक्षेपों के द्वारा पहला और तीसरा षद्क का विस्तार करने वाला यही (सौति) व्यक्ति ही हैं।

[क]

गीता के अध्याय 2 से अध्याय 6 पर्यन्त के श्लोकों में प्रथम पुरुष के सर्वनाम

(एतद्-यद्-तद्) / क्रियापद का आधिक्य है। [यद्यपि कुत्रचित् बीच बीच में उत्तम पुरुष के सर्वनाम (अस्मद्) / क्रियापद भी दिखाई रहे हैं] यह प्रथम षट्क मूल व्यास की, प्रथम स्तर की, रचना हो सकती है। इसमें कुल 126 श्लोक का समावेश होता है।। उदा.

अध्याय-2, (24) नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः। (इदम् सर्वनाम का पुंलिंग- अयम्)

[अध्याय-2,(61) तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। (अस्मद् सर्वनाम का उपयोग)]

अध्याय-3, (15) तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। (इसमें सर्वनाम तद् =ब्रह्म का प्रयोग)

[अध्याय-3,(30) मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। (सर्वनाम अस्मद् से मयि)]

अध्याय-4,(31) यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्। (सर्वनाम तद् =ब्रह्म का प्रयोग)

[अध्याय-4,(9) त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति, मामेति सोऽर्जुन। (सर्वनाम अस्मद्- माम् का प्रयोग)]

अध्याय-5,(10) ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। (सर्वनाम यद् का प्रयोग)

[अध्याय-5,(29) सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति। (सर्वनाम अस्मद्- माम् का प्रयोग)]

अध्याय-6,(27) उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्। (सर्वनाम तद्- सः, उपैति क्रियापद)

[अध्याय-6,(14) मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः। (सर्वनाम अस्मद्- मत् का प्रयोग)]

[ख]

तत्पश्चात् जो दूसरा षट्क है, यानी अध्याय 7 से 12 पर्यन्त का भाग, उसमें उत्तम पुरुष के क्रियापदों का ही बाहुल्य है। इन श्लोकों का वक्ता निरन्तर अपने लिये अहम्, माम्, मया, मत्, मयि इत्यादि सर्वनामों का प्रयोग करता है। यह दूसरा षट्क सौति की रचना हो सकती है और उसको आदि के छह अध्याय एवं अन्तिम छह अध्यायों के बीच में स्थापित किया गया है। यह बीच वाली रचना तृतीय स्तर की रचना है। इसमें 119 श्लोकों का समावेश होता है। (प्रथम षट्क के जिन 96 श्लोकों में उत्तम पुरुष का प्रयोग हुआ है वे भी सौति की रचना होगी।)।। उदाहरणतया-

अध्याय-7,(1) मय्यासक्तनमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः।

अध्याय-7,(7) मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।

अध्याय-7,(14) दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।

अध्याय-8,(5) अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।

अध्याय-8,(21) यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।।
अध्याय-9,(10) मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
अध्याय-9,(24) अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
अध्याय-10,(22) वेदानां सामवेदोऽस्मि, देवानामस्मि वासवः ।
अध्याय-10,(41) तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ।
अध्याय-11,(32) कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो- ।
अध्याय-11,(53) नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
अध्याय-12,(2) मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

इस षट्क में बहुत कम संख्या में सः, यः, एषः जैसे सर्वनामों का तथा प्रथम पुरुष (Third person) के क्रियापद् का विनियोग हुआ है । जैसे कि- 8-8 में,

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ।।

[ग]

अब, जो तीसरा षट्क है, उस (अध्याय 13 से 18) में प्रथम पुरुष (Third person) के सर्वनाम / क्रियापदों का आधिक्य दिखता है । (साथ में उत्तम पुरुष का अस्मद् सर्वनाम भी कुत्रचित् मिलते हैं ।) इसको वैशम्पायन की, द्वितीय स्तर की रचना, मानी जा सकती है । (अथवा पहले षट्क के रचयिता ने ही इस तीसरे षट्क को लिखी होगी ।) इसमें कुल 119 श्लोकों का समावेश होता है ।। उदाहरणतया-

अध्याय-13,(1) एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः । (यः सर्वनाम के साथ वेत्ति क्रियापद)
[अध्याय-13,(2) क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।। (अस्मद् सर्वनाम का उपयोग)]
अध्याय-14,(20) गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवम् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ।। (सः सर्वनाम के साथ अश्नुते क्रियापद)
[अध्याय-14,(27) ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् अमृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।। (अस्मद् सर्वनाम का उपयोग)]
अध्याय-18,(20) सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । (यः सर्वनाम के साथ वेत्ति क्रियापद)
[अध्याय-18,(56) मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।। (अस्मद् सर्वनाम का उपयोग)]

प्रॉफेसर श्री खैर कहते हैं कि- तीसरे कवि ने (= सम्भवतः सौति ने) जो बीच वाले (अध्याय 7 से 13) षट्क का प्रक्षेप किया है, वह अपनी विशिष्ट शैली के कारण ही पहचाना जा सकता है । वह तर्क की बात करता नहीं हैं, बल्कि वह तो भक्तों से श्रद्धा की अपेक्षा रखता है, रहस्य की बात करता है और अलौकिक सत्ता की बात करता है । तथा आवश्यकता अनुसार भय भी दिखता है, भ्रमित करता है । और, अन्ततो गत्वा अचिन्त्य दिव्य रूप को प्रकट करवा कर, अपने आप को ईश्वर के रूप में प्रस्तुत करता है ! उसी तीसरे कवि ने अध्याय 12 से लेकर 15 के बीच में भक्ति की लहरी बहा दी है । तथा अध्याय 11 में विश्वरूप दर्शन दिखा कर, सभी पाठकों (श्रोताओं) को संमोहित भी कर दिये हैं । यह तीसरे स्तर का कवि (सौति) अपने विचारों से पृथक् सोचने वाले को नराधम, अल्पबुद्धि, नष्ट, विभ्रान्त, आसुराः, मूढ भी कह डालता है । इसको पहचानना तनिक भी मुश्कील नहीं है ।।

अशुद्धियाँ, या व्याकरण से असम्मत शब्दप्रयोग के मानदण्ड को लेकर सोचा जाय तो- तृतीय स्तर की रचना (द्वितीय षट्क =अध्याय 7 से 12) करने वाला व्यक्ति व्याकरण की अशुद्धियाँ भी नहीं करता है । यह भी उसका उत्तरवर्ती काल का होने का एक प्रमाण है । उसके प्रतिपक्ष में, जो प्रथम षट्क का कवि (व्यास) है, उसने तीन अशुद्धियाँ की है । तथा तृतीय षट्क में (अध्याय 13 से 18 में), जिसके रचयिता वैशम्पायन माने जा सकते हैं, उसमें कुल 30 अशुद्धियाँ पायी जाती हैं । इस तरह से, तीनों षट्कों के रचयिता पृथक् पृथक् व्यक्ति है- यह सिद्ध करने का यह अकाट्य प्रमाण भी प्रॉ. खैर ने दिया है ।।

अब, उपसंहार के रूप में तीनों के द्वारा लिखे गये / प्रक्षिप्त किये गये श्लोकों का विवरण देना जरूरी हैः- मूल गीता के रचयिता ने 126 श्लोक प्रथम षट्क के लिए लिखे होंगे । दूसरे रचयिता ने जो अन्य षट्क जोडा होगा उसने 119 श्लोक लिखे हैं । अन्त में, जो तीसरा व्यक्ति आया उसने पूरे काव्य का स्वरूप ही बदल दिया । इसी तीसरे व्यक्ति ने बीच वाले छह अध्याय उठा कर, अन्त में रख दिये और अपने छह अध्याय बीच में स्थापित कर दिये । इस तीसरे व्यक्ति ने पहले वाले रचयिता की 126 श्लोकवाली रचना में अपने 154 श्लोक दाखिल किये । और, दूसरे रचयिता के षट्क में (यानी अ. 13-से-18 में) नये 96 श्लोक भी जोड दिये । उनके ये नये प्रक्षिप्त किये गये

श्लोकों को उसने विविध अध्यायों में, अलग अलग विषयों की प्रासंगिकता को ध्यान में रखते हुए, आवश्यकता के अनुसार अलग चातुरीपूर्वक अलग जगह में चिपकाये हैं। जिसके कारण वर्तमान गीता आकारित हुई है । यह तीन तीन रचयिताओं की संमिश्रित रचना बन गई है, जिसमें प्रत्येक रचयिता की विशेषता, विशिष्ट निरूपण शैली, निश्चित दार्शनिक विचारधारा, पसंदगी की पारिभाषिक शब्दावली इत्यादि प्रतिबिम्बित हो रही है। भगवद्गीता के अनेककर्तृत्व पर अद्यावधि जो शोधकार्य हुए हैं, उनमें प्रॉ. खैर का अभिमत सर्वोपरि प्रतीत होता है।।

[२]

भगवद्गीता की प्राचीन टीकाएं एवं प्राचीन पाण्डुलिपियाँ :- (१) निर्णय सागर प्रेस, मुंबई ने ई. स. १९१२ में अभिनवगुप्त पादाचार्य की "गीतार्थ-संग्रह" टीका के साथ भगवद्गीता प्रकाशित की थी। इस प्रकाशन का आधार (क) जयपुर के किसी पण्डित से प्राप्त की गई "नातिशुद्धम्" पाण्डुलिपि एवं (ख) डेक्कन कॉलेज, पूणें से प्राप्त की गई "प्रायः शुद्धम्" पाण्डुलिपि थी । (सम्भवतः डेक्कन कॉलेज, पूणें से प्राप्त की गई यह दूसरी पाण्डुलिपि जोर्ज ब्युलर ने "काश्मीर-राजपुताना-मध्य भारत" से संग्रहीत की पाण्डुलिपियों में क्रमांक ४३२ वाली देवनागरी पेपर मेन्युस्क्रिप्ट है ।) । अभिनवगुप्त की टीका में स्वीकृत पाठ काश्मीरी वाचना का पाठ था- ऐसा प्रथम बार फेडरिक ओटो श्रेडर ने आशंकित किया । (२) इन्डिया ऑफिस लाईब्रेरी, लंदन में ३२७१ क्रमांक से कागज पर लिखी रामकण्ठ की "सर्वतोभद्र" टीका मिलती है, जो ई.स. १७५० में लिखी गई है । तथा वह काश्मीर की देवनागरी लिपि में लिखी गई है । (३) लाईब्रेरी ऑफ ब्रिटीश म्युझियम, लंदन में भूर्जपत्र पर शारदा लिपि में लिखी अपूर्ण पाण्डुलिपि है, जिसका क्रमांक- "ओरिएन्टल ६७६३-डी" है । इसमें भगवद्गीता के अध्याय ८ के श्लोक १८ तक का पाठ मिलता है । इन तीनों के आधार पर, जर्मनी के विद्वान् फेडरिक ओटो श्रेडर ने १९३० में भगगवद्गीता की काश्मीरी वाचना का प्रकाशन किया था । तथा शंकराचार्य के द्वारा स्वीकृत भगवद्गीता के प्रचलित पाठ से इस काश्मीरी गीता का पाठ अनेक स्थानों में भिन्न है । अतः इस काश्मीरी भगवद्गीता को प्रचलित (= शंकाराचार्य के भाष्य में प्रतिबिम्बित हो रही) भगवद्गीता से पृथक् एवं प्राचीनतर

माननी चाहिए- ऐसा ऑटो श्रेडर का मन्तव्य है ।।

काश्मीरी गीता के पाठ को प्रस्तुत करने वाली शारदा-लिपि-निबद्ध भूर्जपत्रवाली 6763-डी, लंदन की पाण्डुलिपि का थोडा परिचय इस तरह का हैः- 1. उसमें क-कार एवं प-कार से पूर्व में आये विसर्ग के लिये जिह्वामूलीय एवं उपध्मानीय के लिए (मनुष्यों के ओष्ठाकार के) चिह्नों का विरल प्रयोग प्राप्त होता है, जो उसकी प्राचीनतरता को सिद्ध करता है । 2. अलग अलग अध्यायों की पुष्पिका में निम्नोक्त विशेषताएं पायी जाती हैः- (क) इति श्रीमद्भगवद्गीता-सूपनिषत्सु कर्मयोगप्रशंसो नाम तृतीयोऽध्यायः । (ख) इति श्रीमद्-भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मयोगप्रशंसो नाम चतुर्थोऽध्यायः । (ग) प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः । इत्यादि ।। 3. इस पाण्डुलिपि में, जहाँ पर भी श्लोक के वक्ता का निर्देश किया गया है उसमें "उवाच" शब्द का प्रयोग नहीं है, किन्तु केवल श्रीभगवान् । अर्जुनः । इतना ही मिलता है ।।

जर्मन विद्वान् श्रेडर ने इस शारदा लिपिबद्ध गीता की काश्मीरी वाचना का जो पाठ प्रकाशित किया है, उसमें कैसे प्रक्षेप तथा पाठान्तारदि मिलते हैं उसका परिचय प्राप्त करना चाहिएः-

1. इस काश्मीरी वाचना के पाठ में निम्नोक्त16 श्लोक अधिक हैः-

		काश्मीरी वाचना के कतिपय श्लोकों का पाठ, जो प्रचलित गीता के पाठ में नहीं हैं :-
1	अध्याय- २- १०क	श्रीभगवान् – त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा विषादमोहाभिभवाद् विसंज्ञः । कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धून् अभिप्रपन्नन् मुखम् अन्तकस्य ।।
2	अध्याय-2, ४८ के बाद	यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुतं सर्वम् स त्यागी स च बुद्धिमान् ।।
3	अध्याय-3, ३७ के बाद	भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते । किमात्मकः किमाचारस्तन् ममाचक्ष्व पृच्छतः ।।
4	"	श्रीभगवान् – एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनाम् इन्द्रियैः सह । सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन् पार्थ तिष्ठति ।।
5	"	कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ।। हर्षमस्यनिवर्त्यैष शोकम् अस्य ददाति च ।

6	अध्याय-5, १७ के बाद	स्मरतोऽपि मुहुस्त्वेतत् स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि । सक्ता अपि न सजन्ति पङ्के रविकरा इव ।। (बहुत सुन्दर उपमा)
7	अध्याय-6, 37के बाद	अयतः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।। अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।
8	अध्याय-9, 6 के बाद	एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः । भूतप्रकृतिम् आस्थाय सह चैव विनैव च ।।
9	अध्याय-11, 39 में वृद्धि	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च । अनादिमान् अप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते । (अधिक) नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।।39
10	अध्याय-11, ४०के बीच में वृद्धि	नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । न हि त्वदन्यः कश्चिद् अस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ।।
11	अध्याय-11, २७ के बाद	नानारूपैः पुरुषैर्योध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रम् अचिन्त्यरूपम् । यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव । त्वत्तेजसा विहता नूनम् एव तथा हीमे त्वच्छरीरप्रविष्टाः ।।
12	अध्याय-11, ४४ के बाद	दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वा ऋषयः स्मरन्ति । नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ।।
13	"	तवाद्भुतं किं नु भवेद् असह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये । कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ।।
14	"	अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते । न ते गुणानं परिमाणम् अस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ।।
15	अध्याय-18 के आरम्भ में	प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतग् वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।। (अधिक)

2. उसमें जो पाठान्तर मिलते हैं उनके निदर्श निम्नोक्त हैः-

	काश्मीरी वाचना में प्राप्त हो रहे पाठभेद	शंकराचार्य द्वारा स्वीकृत प्रचलित पाठ
1	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वक्षेत्रसमागमे0 1-1	०समवेता युयुत्सवः ।
2	नायकान् मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते	नायका मम0
3	नानाशस्त्रप्रहरणाः नानायुद्धविशारदाः	सर्वे युद्धविशारदाः
4	उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।	सेनयोरुभयोर्मध्ये0
5	कृपया परयाविष्टो सीदमानोऽब्रवीद् इदम्	विषीदन्निदमब्रवित्

6	सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति	मम गात्राणि
7	स्रंसते गाण्डीवं हस्तात्	गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्
8	अशोच्यान् अन्वशोचंस्त्वं प्रज्ञावन्नभिभाषसे	०प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
9	न त्वर्थकामस्तु गुरून्निहत्य0 । 2-5	हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
10	नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न दृश्यते । 2-40	०प्रत्यवायो न विद्यते
11	अप्राप्त 2-67 (पूरा श्लोक नहीं है ।)	इन्द्रियाणां हि चरतां0
12	अप्राप्त 2-68 (पूरा श्लोक नहीं है ।)	तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहितानि
13	नानवाप्तम् अवाप्तव्यं प्रवर्ततेऽथ च कर्मणि । 3-22	० वर्तत एव च कर्मणि
14	गुणा गुणार्थेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते । 3-28	गुणा गुणेषु0
15	न मां कर्मणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि 4-14	०न मे कामफले स्पृहा
16	.... स योगी स सुखी मतः । 5-23	.. स युक्तः स सुखी नरः
17	अनयोर्यात्यनावृत्तिम् एकयाऽऽवर्ततेऽन्यया 8-26	एकया यात्यनावृत्तिमन्यया0
18	वेदानां सामवेदोऽहम्0 । 10-22	वेदानां सामवेदोऽस्मि
19	क्लेशोऽधिकतरस्तेषां सर्वत्राव्यक्तचेतसाम् ।12-5	अव्यक्तासक्तचेतसाम्
	इत्यादि । (= कुल 282 पाठान्तर मिलते हैं)	

इस काश्मीरी वाचना के विषय में श्रेडर का मन्तव्यः- काश्मीरी भगवद्गीता के पाठ में प्रचलित गीता का पाठ बीच बीच में संमिलित होता गया होगा, एवमेव काश्मीर प्रदेश का सुप्रचलित प्रत्यभिज्ञादर्शन भी, विस्मृत होनेलगा होगा।

[३]

भगवद्गीता की कितनी वाचनाएं हैं ? :- अभी तक मिली जानकारी के अनुसार तीन प्रकार की गीता प्रकाश में आयी हैं । (क) महाभारत के भीष्म पर्व के अध्याय 25 से 42 पर्यन्त 700 श्लोक वाली भगवद्गीता, जिस पर जगद्-गुरु आदि शङ्कराचार्य ने (ई.स. 788 से 820) भाष्य लिखा है । (ख) मद्रास से शुद्ध धर्म-मण्डल की भगवद्गीता, सं. के. टी. श्रीनिवासाचार्य । इसमें 745 श्लोक हैं । इस पर हंसयोगिन् की टीका मिलती है । (ग) काश्मीरी वाचना की भगवद्गीता, सं. फेडरिक ओटो श्रेडर, 1930. । इसमें भी कुल 716 श्लोकों का विस्तार है । अतः प्रश्न होता है कि मूल गीता अर्थात् सच्ची गीता कौन है ?। (उपर्युक्त [1] विभाग में हमने जो चर्चा रखी है, वह महाभारत

के भीष्म पर्वान्तर्गत आये जिन 700 श्लोकों पर शंकराचार्य ने भाष्य लिखा है, उसकी पाठालोचना की है। अब, इसी विषय का विस्तार करके निम्नोक्त चर्चा की जा रही है।)

लंदन में Charles Wilkins का भगवद्गीता का प्रथम बार अंग्रेजी अनुवाद 1785 में प्रकाशित होने के बाद, विल्हेल्म हम्बोल्ट नाम के विद्वान् ने कहा कि इसमें बहुत बडी मात्रा में प्रक्षिप्त श्लोक है। वे मानते थे कि अ. 13 से 18 तक का भाग बाद में जोडा गया होगा। तत्पश्चात् ई.स. 1930 में एफ. ओटो श्रेडर (F.Otto Schrader) ने भगवद्गीता की काश्मीरी वाचना को खोज निकाली। इसके लिए उनके पास शारदा लिपि में लिखी भगवद्गीता की एक अपूर्ण पाण्डुलिपि थी, तथा राजानक रामकवि की सर्वतोभद्र नाम की टीका थी। इनके सहारे उन्होंने प्राचीनतर एवं अधिक श्रद्धेय गीता का काश्मीरी पाठ तैयार किया था। श्रेडर के मत से उनका काश्मीरी वाचना का पाठ "बहुमान्य (Vulgate text) (शंकराचार्य द्वारा स्वीकृत) गीता के पाठ" से भिन्न तथा अधिक श्रद्धेय है। इस गवेषणा का तुरंत प्रतिवाद भी हुआ, जिसमें एटजर्टन एवं एस. के. बेलवालकर जैसे विद्वानों ने श्रेडर के मत का खण्डन किया। [द्रष्टव्यः- S'ri-Mad-Bhagavad-Gita, (with the ज्ञान-कर्मसमुचय Tika of Anand(vardhana), Ed. By S. K. Belvalkar, Bilvan-kunja Publishing House, Poona, 1941.] तत्पश्चात् भाण्डारकर ओरिएन्टल रिसर्च इन्स्टीट्युट, पूणें के द्वारा भगवद्गीता की समीक्षित आवृत्ति (Critical Edition) भी प्रकाशित की गई। तथापि यह प्रश्न शान्त नहीं हुआ। जिससे यह सूचित होता है कि भगवद्गीता की एकाधिक वाचनाएं हो सकती हैं।

महाभारत में भीष्म पर्वान्तर्गत अध्याय-43, श्लोक-4 में "गीतामान" (गीता का परिमाण कितना) का उल्लेख मिलता है। तदनुसार, वैशम्पायन की भगवद्गीता में 745 श्लोकों का समावेश होता हैः-

षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टिं तु सञ्जयः ।
धृतराष्ट्र श्लोकमेकं गीताया मानम् उच्यते ।। भीष्म पर्व, 43-4।।

अर्थात् 620 श्लोक श्रीकृष्ण के मुख से निकले हैं। अर्जुन ने 57 श्लोकों का उच्चारण किया हैं। सञ्जय के मुख में 67 श्लोक रखे गयें हैं। तथा धृतराष्ट्र के मुख में केवल एक ही श्लोक रखा गया है। इस तरह से भगवद्गीता में कुल 745 श्लोक गिनाये गये हैं।। इसको

पढते ही प्रश्न उठता है कि- महाभारत जिस 745 श्लोक वाली गीता की बात करता है, वह क्या हंसयोगिन् की जिस पर टीका है और जो मद्रास से 745 श्लोक वाली प्रकाशित हुई गीता है- वह गीता है ?। (किन्तु ऐसा तो नहीं है, क्योंकि मद्रास की गीता में 26 अध्याय है, तथा उसका पाठ सर्वथा भिन्न है । जो एक "थियोसोफिकल गीता" को प्रस्तुत करती है ।)

श्री शङ्कराचार्य जी ने भगवद्गीता के जिन 700 श्लोकवाले पाठ पर अपना भाष्य लिखा है वह आठवीं शती से सुस्थिर हुआ और सार्वत्रिक प्रचलन में आ गया पाठ है । उसके अध्याय- 1 में 47 श्लोक, अध्याय- 2 में 72 श्लोक, अध्याय- 3 में 43 श्लोक, अध्याय- 4 में 42 श्लोक, अध्याय- 5 में 29 श्लोक, अध्याय- 6 में 47 श्लोक, अध्याय- 7 में 30 श्लोक, अध्याय- 8 में 28 श्लोक, अध्याय- 9 में 34 श्लोक, अध्याय- 10 में 42 श्लोक, अध्याय- 11 में 55 श्लोक, अध्याय- 12 में 20 श्लोक, अध्याय- 13 में 34 श्लोक, अध्याय- 14 में 27 श्लोक, अध्याय- 15 में 20 श्लोक, अध्याय- 16 में 24 श्लोक, अध्याय- 17 में 28 श्लोक और अध्याय- 18 में 78 श्लोक = 700 ही उपलब्ध हो रहे हैं ।। श्रेडर ने जो काश्मीरी वाचना का 716 श्लोक वाला पाठ प्रस्तुत किया है, वह शङ्कराचार्य के पाठ से भिन्न है । काश्मीरी वाचना की गीता में 1. श्लोकानुक्रम भिन्न है, 2. महाभारत के कइं श्लोक इसमें समाविष्ट है, 3. अनेक नवीन पाठभेद हैं, 4. कुछ श्लोक ऐसे भी हैं कि जो अन्यत्र नहीं मिलते हैं । तथा वैशम्पायन के द्वारा निर्दिष्ट "गीतामान" का 745 श्लोक वाला पाठ है, उससे भी श्रेडर का पाठ भिन्न है । इस सन्दर्भ में एक स्पष्टता करणीय है- मद्रास से "हंसयोगिन्" की टीका के साथ जो गीता प्रकाशित की है, उसमें भी 745 श्लोकवाला ही पाठ है । लेकिन वह "गीतामान" वाले पाठ से सर्वथा भिन्न है ।।

काश्मीरी वाचना की गीता में प्राप्त हो रहे पूर्वोक्त पाठान्तरों को देख कर लगता है कि ये महत्त्वपूर्ण नहीं हैं । और, प्रॉ. एस. के. बेलवालकर जी ने कहा है कि- काश्मीरी वाचना में मिल रहे 282 पाठभेदों को चार भाग में वर्गीकृत किये जा सकते हैं । इन तमाम पाठभेदों में स्पष्टतया लिपिकार के स्खलन, व्याकरण की क्षतिओं को हटाने का उपक्रम एवं दुरूह शब्दों का सरली-करण (lectiones faciliores) करने का आशय रहा है । डॉ. बेलवालकर जी ने यह भी कहा है कि श्रेडर की काश्मीरी

वाचना का पाठ शंकराचार्य के द्वारा स्वीकृत पाठ-परम्परा से कुछ ज्यादा महत्त्वपूर्ण नहीं है । तथा उपरि भाग में निर्दिष्ट जो सोलह नवीन श्लोक मिलते हैं, वे भी काश्मीरी वाचना का महत्त्व सिद्ध नहीं कर सकते हैं, वे प्रक्षिप्त ही है । महाभारत की समीक्षित आवृत्ति बनाने में महाभारत की जो काश्मीरी शारदा-पाण्डुलिपि का उपयोग किया गया है, उसमें यह श्रेडर वाली भगवद्गीता नहीं है ! अतः इसको "काश्मीरी वाचना की भगवद्गीता" कहना उचित नहीं है ।। इसी तरह से, प्रॉ. एडजर्टन ने भी एफ. ओटो श्रेडर की काश्मीरी वाचना का "रिव्यु" (समीक्षा) किया तब लिखा कि- श्रेडर के मत से उनकी काश्मीरी वाचना वाली भगवद्गीता में जो 14 पूर्ण +4 अर्ध श्लोक अधिक हैं, उनको "प्रक्षेप" (Addition) के रूप में देखा जाना चाहिए। श्रेडर ने जो कहा था कि काश्मीरी वाचना के ये अधिक श्लोक प्रचलित गीता (शंकराचार्य के द्वारा स्वीकृत) में से निकाले (omissions) गये श्लोकों हैं – वह मत भी स्वीकार्य नहीं है । जयदीप बागची तथा विश्वा अदलुरी के मत से इन अधिक श्लोकों का छन्दःपरीक्षण करने पर भी वे प्रक्षिप्त ही लगते हैं ।।

सन्दर्भाः-

1. द्रष्टव्यः- भगवद्गीता की समीक्षितावृत्ति । सं. एस. के. बेलवालकर, बी.एच.-यू.-, वाराणसी, 1941
2. The Multiple authorship of the Mahabharata : A statistical approach by Dr. M.R. Yardi, Published in The Annals of BORI., (in 1977, 1978, 1982, 1983, 1984), Pune.
3. The Quest for the Gitakara : Multiple authorship revisited – by Robert N. Minor, Published in the Annals of BORI , Pune, 1983.
4. (क) Quest for the Original Gita, G. S. Khair, Somaiya Publications, Bombay, 1969, (ख) GITA – My research & Interpretation by G.S. Khair, Pub. Harold Laski Institute of Political Science, Ed. G.V. Mavalankar, Ahmedabad,1981
5. Great writers possess certain peculiarities and individualities in exposition, style and diction, which differentiate them from other writers. This criterion was applied in the case of the three

contributions to the Gita also. Ibid., p. 12.

6. In the middle or second sextet, all the references to God by Krishna are in the first person singular. They are not interrupted by the third person singular verses. But in the first and third sextet the majority of the third person verses are interspersed by the first person singular verses. This suggests that the first and third sextets are expanded by the author of the middle (second) sextet, who has composed his portion with the use of the first person pronouns. – Gita, My research & interpretation, G. S. Khair, p. 8
7. The third author (second sextet) shows no mercy to those who differ from him. He uses the most ruthless and powerful vocabulary in condemning them in such words as, नराधम, अल्पबुद्धि, नष्ट, विभ्रान्त, मदान्वित,आसुराः etc. – Gita – My research & Interpretation, G. S. Khair, Ahmedabad, p. 11
8. It seems to me to be evident from this that, owing to the intrusion of the vulgate into Kashmir, the Kashmirian recension of the Gita must have fallen into disuse there at about the time of the extinction of the Pratyabhijnaa school, say in the fourteenth century. –The Kashmir Recension of the Bhagavadgita, Ed. By F. Otto Schader, Kiel University, Germany, 1930.
10. भगवद्गीता शब्द से कुरुक्षेत्र के मैदान में श्रीकृष्ण के द्वारा, युद्ध से पहले, अर्जुन को सुनाई गई गीता की चर्चा अभीष्ट है । क्योंकि महाभारत में तो अन्य 16 गीताओं का भी पाठ मिलता है । जैसे कि- शिवगीता, अवधूत गीता, अष्टावक्र गीता इत्यादि । द्रष्टव्यः- गीतामहोदधिः, सं. राजेन्द्र प्रसाद शर्मा, राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर, 2018, इनके अलावा पुराणों में भी अनेक गीताएं प्राप्त होती हैं ।।
11. जिज्ञासु के लिए द्रष्टव्यः- Who's Zoomin' Who ? Bhagavadgita Recension in India & Germany, International Journal of Dharma Studies, 2016, 4:4, pp. 1-41
12. Nourse printing press in Central London, 1785
13. With an introduction discussing the problem of the Kashmir Recension and Two appendices.
14. Bhagavad-Geeta of Bhagavan Sri Krishna and the Geetartha-sangraha of Maharshi Gobila, Ed. K. T. Sreenivasacharriar of

Madras, Pub. S'uddha Dharma Mandala of Mylapore, Madras, 1915.

सन्दर्भ ग्रन्थसूचि

1. भगवद्गीता की समीक्षितावृत्ति । सं. एस. के. बेलवालकर, बी.एच.-यू.-, वाराणसी, 1941
2. Bhagavad-Geeta of Bhagavan Sri Krishna and the Geetartha-sangraha of Maharshi Gobila, Ed. K. T. Sreenivasacharriar of Madras, Pub. S'uddha Dharma Mandala of Mylapore, Madras, 1915.
3. GITA – My research & Interpretation by G.S. Khair, Pub. Harold Laski Institute of Political Science, Ed. G.V. Mavalankar, Ahmedabad,1981
4. Quest for the Original Gita, G. S. Khair, Somaiya Publications, Bombay, 1969
5. The Kashmir Recension of the Bhagavadgita, Ed. By F. Otto Schader, Kiel University, Germany, 1930.
6. The Multiple authorship of the Mahabharata : A statistical approach by Dr. M.R. Yardi, Published in The Annals of BORI., (in 1977, 1978, 1982, 1983, 1984), Pune.
7. The Quest for the Gitakara : Multiple authorship revisited – by Robert N. Minor, Published in the Annals of BORI , Pune, 1983.
8. Who's Zoomin' Who ? Bhagavadgita Recension in India & Germany, International Journal of Dharma Studies, 2016

❋ ❋ ❋

The role of 'anaucitya' in the comprehension of a proverb

Dhanashree Lele, Malhar Kulkarni

Abstract

There are many theories in Indian poetics which discuss different characteristics of poetry. However, each theory focuses on a specific characteristic of poetry except the aucitya theory put forward by the alankārika Kṣemendra. Poetry is considered to be flawless, beautiful, impactful and gets appreciated by the Sahṛdayas i.e., connoisseurs only if it has propriety. What type of propriety does Poetry need? And how can one find it out? These questions are answered by the theory of aucitya. Kṣemendra has thought of twenty-seven types of aucitya which can be examined in poetry. Kṣemendra, by putting forward this theory, as if has given us a tool to investigate the propriety of different components in poetry. While putting forward the theory Kṣemendra has discussed and given examples of not only of aucitya but also of anaucitya.

Since it is observed that there are many commonalities shared by proverbs and poetry, this paper attempts to apply the theory from the domain of Indian Poetics i.e., aucitya theory to proverb comprehension. Kṣemendra, while putting forward this theory shows how anaucitya proves to be a flaw/hurdle in enjoying poetry. This paper, on the contrary, attempts to elaborate on how anaucitya in proverb helps in the comprehension of proverbs. This paper also explains the process of the comprehension of the proverbs with the help of an unpublished Sanskrit text.

Keywords: Proverb, Poetry, Aucitya, Anaucitya, Ksemendra, Proverb Comprehension

1.Introduction

The Aucitya theory put forward by Kṣemendra-

Aucitya is a theory from the domain of Sanskrit poetics. It is put forward by alaṅkārika Kṣemendra (c.990-c.1070) who was the pupil

of ācārya Abhinavagupta. He was an 11th century Sanskrit poet from Kāśmira. His literary output includes still-studied works on poetics, devotional, didactic verse, social satire and history of the kings of Kāśmira. He was indeed a multifaceted writer and alankārika. He has put forward the theory of aucitya in his well-known treatise 'Aucityavicārcarcā'

He defines aucitya as 'ucitasya yo bhāvastadaucityaṃ pracakṣate' (Aucityavicārcarcā 1.7). The learned call a thing Uçita i.e., proper (relevant) when it is in conformity with the other elements in poetry. 'Aucitya' is the condition of being appropriate or suitable (i.e., Ucita). When things suit each other well and match properly, such relevance or propriety is called aucitya. For e.g., propriety between aṅga and aṅgi, propriety between harmony and proportion, propriety between chief and subsidiary, propriety between the whole and the parts.
The implication of Kṣemendra's definition is explained in this manner-'yatkila yasyānurūpaṃ taducitam ucyate |' Aucitya presupposes two separate entities. If the relation between these two entities is within the accepted limits or suitable to each other then, that relation is called Ucita. This state of Ucita is aucitya. This theory specifically deals with poetry. Aucitya is an indispensable factor in the creative stages of a literary activity.

1.1Twenty-seven types of *Aucitya*

Kshemendra has discussed 27 types of aucitya (AVC 1.8,9,10)
Pada (Phrase), Vākya (sentence), Prabhandhānārtha (the meaning of the whole composition)
Guṇa (qualities), Alankāra (poetic figure), Rasa (State of being), Kriyā (Verb), Kāraka (case ending), Liṅga (Gender), Vacana (Number), Viśeśaṇa (Qualification), Upsarga (Prefix), Nipāta (Redundancies), Kāla (Time), Deśa (country), Kula (Family), Vrata (custom), Tatva (Truth), Satva (Inherent self), Abhiprāya (Motive), Swabhāva (Nature), Sārsamgraha (essential property), Pratibhā (Innate ability), Avasthā (state), Vichāra (Thought), Nāma (Name), Āashirwāda (Blessings)

1.2 What is Anaucitya ?

Anaucitya is the condition of not being suitable or fitting among other components. This definition goes with poetry and with the world around as well. Bharata in his Nāṭyaśāstra says that nāṭya is nothing but the imitation or repetition of what is seen in the world around. That means what is ucita i.e., proper in the world should be considered proper in literaure and what is anucita in the world should be considered anucita in drama.

Abhinavgupta, while elaborating on what constitutes the basis of the comic, points out that anaucitya is at the root of the comic. Kṣemendra also gives a series of anaucitya and concludes by asking : 'Nāyānti ke hāsyatām' (AVC 6) who does not laugh? (Everybody laughs.) In comic, anaucitya becomes the main ingredient. Inappropriateness is at the root of the laughable. anaucityapravṛttikṛtameva hi hāsyavibhāvatvaṃ. This aspect of anaucitya is not fully applicable to proverbs. Anaucitya in proverb does create laughter but in proverbs the motive of anaucitya is satirizing or mocking wrong behaviour rather than creating laughter. In the Marathi proverb 'guḍaghyālā bāśinga' (headgear on knee), this anaucitya, does create laughter but its aim is to underline the vice (doṣa) of haste out of over excitement.

Bharata has said that Hāsya Rasa or the sentiment of laughter is produced by anukrti and ābhāsa. Aucitya is Rasa and anaucitya is Rasabhāsa. The illustrative verse quoted by Kṣemendra gives a series of anaucitya and concludes that necklace at the foot will be laughed at. Bharata also says : mekhalorasi bandhe ca hāsyāyaivopajāyate |

This takes us to another aspect of poetry and of aucitya. In poetry aucitya is the very life, Jivita i.e., life is Rasa, but in comic writing, the very life is Rasābhāsa. Anaucitya is the secret of comic writing. It is only with various forms of anaucitya that hāsya can be developed e.g., all doṣas of speech and thoughts occur in Śakara's dialogue in Mṛcchakatika. Inappropriateness is at the root of all varieties of the ridiculous and the laughable, and this has been shown by Abhinavagupta and Ānandavardhana.

The incoherent and the inappropriate themselves become

appropriate. Just as śrutidusta, a flaw in śṛṅgara, is a great guṇa in Raudra and this adaptation is called aucitya. Anaucitya , which spoils all rasas, and is the rasa-doṣa, becomes guṇa in hāsya.

Śrutidṛṣṭā doṣāh anityā: ye ca sūcitāḥ |
dhvanyātmanyeva śṛṃgāre te heyā ityudīritāḥ ||

The principle that states that 'harsh sounds' that form a doṣa are to be avoided in śṛngāra. But these very harsh sounds become guṇa where they are highly suggestive of Raudra etc. This context – specific nature of guṇa and doṣa, is aucitya

According to circumstance, even a doṣa may become a guṇa. It is also very well realised by Rājaśekhara. 'The careful poet who has his eye on aucitya employs even the so-called flaws and makes them excellences whereas the careless writer abuses even the gunas and spoils his expression by the absence of the sense of 'aucitya.'Aucitya theory states that poetry gets enhanced due to aucitya of multiple aspects in a poem but the anaucitya degrades poetry.

In Aucityavicārcarcā, Kṣemendra says 'Aucitya kṣayāt nitarāṃ sahṛdayahṛdayahānih iti bodhyam' [Anaucitya destroys the beauty of expression and interest of connoisseurs]. In the treatise Dhvanyālaoka, Ānandvardhana says, 'Anaucityādṛte nānyad rasabhaṅgasya kāraṇam' anaucityādṛte nānyad rasabhaṅgasya kāraṇam |[There is no other reason than anaucitya/ impropriety which distorts the sentiments in poetry]

Thus, in poetry anaucitya proves to be a hurdle in comprehending and in enjoying poetry.

However, in proverbs not only aucitya but anaucitya as well plays an important role. In the case of proverbs, the anaucitya in the parts makes the proverb more vibrant. Anaucitya attracts and impacts the mind of the listener. And helps them go the deeper level of the meaning and understand the essence of the proverb.

1.3 **Significance and relevance of a*naucitya* in proverbs –**

'Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya ' (Naravane 1978, Vol 2, Pg 222)

Let us analyse this Marathi proverb through the lens of aucitya and anaucitya. First step is to apply the theory of Śābdabodha for understanding the meaning of the proverb. Here we follow the model of comprehension proposed by Malhar Kulkarni in his unpublished Sanskrit work titled **विसप्रसादः** Visaprasādaḥ. This model explains the process of comprehension of the proverb in 9 primary stages:
1.**पदग्रहणम्** (Padagrahaṇam), 2.**पदार्थग्रहणम्** (Padārthagrahaṇam), 3.**वाक्य-वाच्यार्थग्रहणम्** (Vākyavācyārthagrahaṇam), 4.**समाज-संस्कृतिपरिशीलनम्** (samāja-saṃskṛtipariśīlanam), 5. **औचित्य-अनौचित्यपरीक्षणम्** (aucitya-anaucityaparīkṣaṇam), 6.**साधारणीकरणम्** (sādhāraṇīkaraṇam), 7. **अतिसाधारणीकरणम्** (atisādhāraṇīkaraṇam), 8. **निरीक्षणम्** (nirīkṣaṇam), 9. **संग्रहः** (saṁgrahaḥ)

पदग्रहणम् (Padagrahaṇam)- This is the first step in the process of understanding the proverb through the lens of aucitya theory. This refers to understanding the padas in the proverb:
Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya

पदार्थग्रहणम् (Padārthagrahaṇm)- After understanding the padas, the next step is to understand the meanings of those padas.
आंधळं दळत (आहे) आणि कुत्रं पीठ खात (आहे).
Āndhaḷa daḷata (āhe) an kutra pīṭha khāta (āhe)

वाक्य-वाच्यार्थग्रहणम् (Vākyavācyārthagrahaṇam) The next step is to understand the syntactical value of the padas.

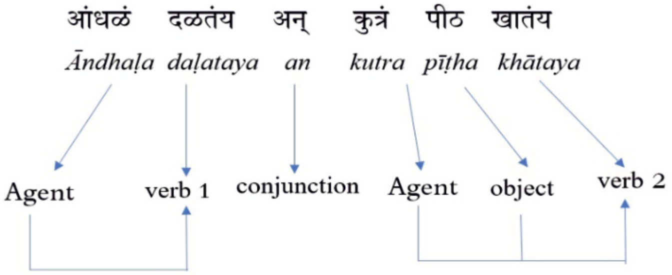

According to Kātyāyana vārtika, 'Ekatiṅg vākyam i.e., in an expression if there is a tiṅg (verb) then that expression is considered as a sentence. Here in the above expression, there are two tiṅg- (verbs 1 and 2). It means, this proverb has two sentences and two different agents (Āndhaḷa and kurta).

The verbs 'daḷataya' (grinding) and 'khātaya' (eating) show present continuous tense. 'daḷataya' and 'khātaya' both the verbs used here are the colloquial forms. That can be understood as daḷata āhe and khāta āhe. Both the verbs in present continuous tense show that both the actions are happening concurrently. This simultaneity is essential to convey that a blind man is grinding and a dog is eating.

समाज-संस्कृतिपरिशीलनम् (samāja-saṃskṛtipariśīlanam) To understand the implication of that particular proverb one has to understand the socio-cultural aspect/context of that proverb since the proverbs have particular connotations and they are the frozen expressions.

This proverb is an ancient proverb therefore, it refers to the grinding stone and not to the grinding mill.

A blind man can grind using the grinding stone. But this type of work is hardly seen being delegated to a blind person. And a dog never eats flour. So, both the actions mentioned in this proverb are rare rather impossible to take place.

औचित्य-अनौचित्यपरीक्षणम् (aucitya-anaucityaparīkṣaṇam) As this paper attempts to comprehend the proverb through the lens of aucitya theory, the next step is to examine the aucitya and anaucitya and categorize them into different types of aucitya and anaucitya given by Kṣemendra

Andhaḷa – as mentioned earlier, a blind man is not given the job of grinding using the grinding stone since it helps to do the job better if one has eyesight. Therefore, this word is improper. It holds padagata anaucitya.

Secondly a blind man normally does not perform the job of grinding. Thus, it holds the impropriety of agent i.e., kartṛpada anaucitya.

Thirdly, in Marathi, 'andhaḷa' is a neuter gender. An agent is generally mentioned either in masculine 'andhalā' or feminine 'andhalī'. Here it

is in neuter gender. Thus, it bears liṅga anaucitya.

Daḷataya- Here verb दळतंय daḷataya bears the suffix- neuter gender first person singular which goes with the karta- आंधळं andhaḷa which has neuter gender ending. Though kartṛpada is improper as mentioned above the verb is in coherence with the kartṛpada therefore, it bears the kriyāpada aucitya

An- it means 'And'. It is the conjunction which joins both the sentences together. Instead of 'an' if 'pana' i.e., 'But' is used then the meaning of the expression would be – 'A blind man is grinding but a dog is eating flour.' Because of the use of 'But' the expression becomes a general sentence losing its 'Proverbness'. Generally, proverbs in regional languages don't take the direct approach i.e., whatever message they want to convey they don't put it up overtly. Generally, they take an indirect way to convey it. But when 'But' is used it becomes more direct and 'an' ('and') holds the indirect approach which suits a proverb. Therefore 'an' bears the avyaya aucitya.

Kutra- indicates that it is a neuter gender in Marathi. Generally, when one refers to a dog, they call it either masculine kutrā or feminine kutrī (he dog or she dog) it is not generally called kurta as it has a different connotation in Marathi. While underestimating others generally a neuter gender of masculine word is used in Marathi. The word kurta also reflects the condescending approach to a dog. Thus, the neuter gender here bears impropriety i.e., liṅga anaucitya

Secondly, a dog does not eat flour. So, the agent of the action of eating flour is improper – kartṛpada anaucitya

Pītha- this is the karma – the object of the second sentence. A dog is eating flour (pītha). A dog is never seen eating flour. Thus, karmapada is anucita. It bears karmapada anaucitya.

Khātaya - Here verb khātaya bears the suffix- neuter gender first person singular which goes with the kartā- kurta which has neuter gender ending. Though kartṛpada and the gender are improper (as mentioned above) the verb is in coherence with the kartṛpada therefore, it bears the kriyāpada aucitya

Daḷataya and khātaya - these verbs have the present continuous conjugations (grinding and eating) which show that both the actions are taking place simultaneously.

Additionally, the proverb exhibits an impropriety of reality i.e., tatva anaucitya. In general, a blind man would not be assigned a task of grinding due to the requirement of good eye-sight. Moreover, flour is not the food a dog consumes. So, both the activities mentioned in this proverb do not align with the reality. Hence, the impropriety of reality is seen.

Thus, this proverb holds two types of aucitya-

Kriyāpada aucitya (propriety of verb), Avyaya aucitya (propriety of conjunction)

And five types of anaucitya -

Padagata anaucitya (impropriety of word)

Kartṛpada anaucitya (impropriety of agent)

Liṅga anaucitya (impropriety of gender)

Karmapada anaucitya (impropriety of object)

Tatva anaucitya (impropriety of reality)

Pariṇāma anaucitya – the end result of the action of grinding is enjoyed by someone who is undeserving. Thus, the result is futility of action.

Though having five types of anaucitya, this proverb can be comprehended as anaucitya draws receiver's attention and makes them go beyond that anaucitya and find out what exactly the proverb wants to convey.

If the agents of both the actions are improper and still this proverb has been in use for many years then one should ask the questions:

1. why the improper agent (**anucita kartrpada**) is used and
2. how the meaning is conveyed through the improper agents.

The improper agent 'blind man' shows- a doer is incapable of performing the particular action.

The improper agent 'a dog' shows – an improper person who gets to enjoy the fruit of the action done by somebody else. However, that fruit is not meant for him.

The karmapada i.e., the object 'flour' is also improper which shows - although a dog gets to eat in ample quantity and no one would prohibit him from enjoying eating (as a blind man is grinding), the dog cannot eat it since 'flour' is not the food for any dog. Thus, **karmapada anaucitya** i.e., impropriety of object suggests that the object is of no use though it is available easily in ample quantity.

The **Linġa anaucitya** (impropriety of gender) reflects condescending approach of the proverb towards the whole activity in which action is performed by an incapable karta i.e., agent and that goes in vain. It sheds light on the approach of society towards the useless endeavours.

And **tatva anaucitya** tells us that this kind of situation is not seen in the world around. And still if it is mentioned in a proverb then it is clear that through this situation this proverb wants to underline that the output of the actions done by improper agents becomes futile. It is of no use.

Thus, these various types of anaucitya make the receiver go to the deeper level and think beyond the literal meaning. These anaucityas express the implication of the proverb through which the people can have the universal learning. However, though there are five types of anaucitya the whole theme is of this proverb is shouldered specially by kartrpada anaucitya. Here, the incapable doer i.e., the blind man cannot protect the output i.e., 'flour' from a dog who does not enjoy it. Thus, the theme of the proverb is expressed by the improper kartā. The other types of anaucitya support the kartrpada anaucitya to carry the theme and to express the universal learning of the proverb.

साधारणीकरणम् (sādhāraṇīkaraṇam): This refers to the overall import of the sentence arrived at after the process of inspecting the appropriateness as well as inappropriateness as mentioned above. In this case, it is: the action of grinding done by a blind man is futile because the output of it that is 'flour' is being eaten by a dog for whom actually the flour is not meant as food.

अतिसाधारणीकरणम् (atisādhāraṇīkaraṇam): This refers to the overgeneralisation of the meaning transcending the individual

instance and applying universally, giving a generic sense. In this case: the output of an action performed by an incapable agent is enjoyed by an undeserving person.

निरीक्षणम् nirīkṣaṇam – This refers to observation where a balance is struck between an individual instance and the universal meaning in a given particular speech context highlighting the appropriateness/inappropriateness: In this case, it is any individual speech context where this proverb is used, which this proverb illuminates.

This proverb has two types of aucitya and six types of anaucitya.

Though this proverb has a greater number of anaucitya one can comprehend its intended meaning. one can understand the message this proverb wants to convey.

संग्रहः saṁgrahaḥ : One undivided proverb (namely, Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya), comprehended to convey one undivided meaning (namely, action performed by an incapable agent is enjoyed by an undeserving person.)

Conclusion:

Thus, this analysis of a proverb through the lens of aucitya theory enables one to find out not only aucitya but also the anaucitya in proverbs. Anaucitya in proverb doesn't become a hurdle in comprehension as it is in the case of poetry. On the contrary, the anaucitya in proverb draws receiver's attention and helps them to go to the deeper level and understand the implication of that proverb. The anaucitya in proverb doesn't bring in blemish as it does in poetry. It helps one to understand the significance of anaucitya in proverbs. Through this analysis, it can be said that in poetry anaucitya harms its implication but in proverbs the anaucitya helps in deriving the implication / suggestive meaning of that particular proverb.

Also, the theory of 'Saṁgraho vākyārthaḥ' better explains the overall process of the comprehension of the proverbs

References :

1. Jha Acharya Vrajmohan (1982), *Aucityavichārcharchā,* Chaukhamba surbharti prakashan, Varanasi
2. Kulkarni Malhar, "Introducing fresh terminology to cognitively explain sentence meaning in the Paninian grammatical tradition", Studi Classici e Orientali, Vol. 67.1, University of Pisa, Pisa, Italy, 2021. Pp. 487-495 , DOI 10.12871/978883339503623
3. Kulkarni Malhar, विसप्रसादः *visaprasādaḥ*, an unpublished Sanskrit work on Multi- Word- Expressions
4. K. Kunjini Raja,(1977*), Indian theories of meaning*, the Adyar library and research centre.
5. Pataskar Bhagyalata (*Vārttika-s,* Vaidika Samshodhana Mandala, Vaidika Samshodhana Mandala, (Adarsha Sanskrit Shodha Sanstha), Pune
6. Tripathi, R. (1963). *Dhvanyaloka of Srimad Anandavardhana Acharya with the Lochana commentary of Abhinava Gupta (along with its Hindi Translation) and an extensive Hindi commentary (named Taravati)*. Moti Lal Banarasi Das.
7. V. Raghavan (1970), *An introduction to Indian Poetics*, Macmillan and Company Limited, Kolkata
8. https://uou.ac.in/sites/default/files/slm/MASL-603.pdf

Appendix : The above discussion is presented in a tabular format.

Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya (Naravane 1978, Vol 2, Pg 222)

Blind man is grinding and a dog is eating flour

Padagrahaṇam	Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya
Padārthagrahaṇm	Āndhaḷa daḷata āhe an kutra pīṭha khāta āhe
Vākyavācyārtha -grahaṇam	A blind man is grinding and a dog is eating flour.

Padagrahaṇam	Āndhaḷa daḷataya an kutra pīṭha khātaya
Padārthagrahaṇm	Āndhaḷa daḷata āhe an kutra pīṭha khāta āhe
Vākyavācyārtha -grahaṇam	A blind man is grinding and a dog is eating flour.
Samāja -saṃskṛtipariśīlanam	This proverb is an ancient proverb therefore, it refers to the grinding stone and not to the grinding mill. A blind man can grind using the grinding stone. But this type of work is hardly seen being delegated to a blind person. And a dog never eats flour. So, both the actions mentioned in this proverb are rare rather impossible to take place.
Aucitya -anaucityaparīkṣaṇam	Kriyāpada aucitya (propriety of verb) - daḷataya, khātaya Avyaya aucitya (propriety of conjunction) - an Padagata anaucitya (impropriety of word) - āndhaḷa , kurta, pīṭha Kartṛpada anaucitya (impropriety of agent) - āndhaḷa , kurta Linġa anaucitya (impropriety of gender) āndhaḷa , kurta Karmapada anaucitya (impropriety of object) pīṭha Tatva anaucitya (impropriety of reality) Pariṇāma anaucitya -
Sādhārаṇīkaraṇam	the action of grinding done by a blind man is futile because the output of it that is 'flour' is being eaten by a dog for whom actually the flour is not meant as food.
Atisādhāraṇīkaraṇam	the output of an action performed by an incapable agent is enjoyed by an undeserving person.
Nirīkṣaṇam	This proverb has more anaucitya than aucitya still it conveys the message. Anaucityas don't become the hurdle in comprehending the expression
Saṁgrahaḥ	One undivided proverb comprehended to convey one undivided meaning

❋ ❋ ❋

Translation to Creativity Reading in Aurobindo's -Translation of Sanskrit works

Nandkishor Pattarkine

The literary world created by Yogi Sri Aurobindo is quite astounding. Wielding a facile pen in English with almost a gush of mother-tongue he had offered to the world a rich bonanza. He had blessed the themes and their expressions with his God-gifted power of communication, very dexterously balancing the sound and sense of the language. His treatment of the topic transformed into a new creativity. It had justified the ways of a famous English poet, "Poet is an unacknowledged legislator of the world." Yogi Sri Aurobindo's writings touched various subjects from politics to poetics and from spirituality to Sanskrit. Everywhere in his writings, we find the freshness of the dawn that brings new rays of life.

As the title of the paper speaks, I confine my scope to the translation of Sanskrit classics by Yogi Sri Aurobindo. I cannot fail to recount the titles such as Agni Sukta in Rigveda (A mystic fire); Bhartrihari's Nitishatakam, Bhasa's Svapnavāsavadattam, Kalidasa Kumārasambhavam (1st and 2nd canto) Vikramorvashīyam and some portion of Malavikagnimitram. He had expressed his thoughts on Rāmāyana, Mahābhārat, Bhagvadgitā and Yoga. He had also dilated on the method of his translation of Kalidasa's plays positing his own theory of translation. In course of his paraphrases, he dealt at length on Kalidasa's seasons i.e. Ritusamhar, Vikram and Nymph (i.e. Vikramorvashīyam) and selected notes on the Kumarasamhavam.

Purvarang or Prelude to the translation activities in Bengal

As we discuss the translation of Sanskrit works in English by Sri Aurobindo, it inevitably calls for the discussion on the background of translation activity in Bengal before Sri Aurobindo nearly a century before. With the advent of British in India, Calcutta emerged as a centre for cultural transformation in India. With the

foundation of Asiatic society in 1784 at Calcutta by Sir William Jones, Sanskrit studies received a new impetus. The translation activity got a momentum and till the time of Sri Aurobindo, we get the four phases of the activity of translation in Bengal. Prof. Mrinmoy Pramanik, a Professor of comparative Indian languages and literature put the phases as follows – (i) Orientalists Phase (ii) Anglicized phase (iii) Nationalist phase (iv) Turn of the century phase. The orientalists phase was totally dominated by British Sanskritsts. N.B. Halhed's translation of Manusmruti, Charles Wilkin's translation of Bhagavadgita marked this phase. The objective behind this exercise was purely administrative. It was to facilitate the colonial rule to run the Indian administration by understanding the Indian Psyche. The beginning of the nineteenth century was termed as Anglicized phase wherein the Indian intellectuals like Raja Rammohan Roy, favouring English education began to intervene the colonial version of ancient texts. Raja Rammohan Roy translated Isha and Kena Upanishad. Fidelity in translation, was the assuring element as against the British colonial versions of our ancient texts. The later half of the nineteenth century was termed as the Nationalist phase, where in Ishwarchandra Vidyasagar and Michale Madhusudan Datta played a great role. As Prof. Pramanik points out, the objects behind these translations was to establish the glory of Indian cultural heritage. It is said that these translations combated with the tendency of British rulers to denigrate our scripture. The fourth phase emerged with the turn of the century of which Robindranath Tagore and Sri Aurobindo Ghosh were the unquestionable masters. This phase was marked by the process of resistance, expression of identity and resurrection of native self. Sri Aurobindo had heard about the personalities like Raja Rammohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar, Keshvchandra Sen, Ramakrishna Paramahamsa, Swami Vivekanand from his grand-father Rishi Rajanarayan Bose. This might have exercised a spiritual impact on the subconscious mind of Sri Aurobindo.

Sri Aurobindo's flair for languages

While Sri Aurobindo was studying at St.Paul school in London, he had attained a great proficiency in Greek and Latin. His competence to acquire language-skills was astounding. Shri Aurobindo secured Butterworth prize for literature which was basically for his excellence in Greek and Latin in which he used to compose poems. During his childhood in Manchester he had learnt French and also attained the appreciable knowledge of German, Italian and Spanish, the knowledge of which was sufficient for him to read and understand Gothe and Dante in original. Sri Aurobindo's florid achievement in European languages besides English, certainly helped him to acquire a high degree of proficiency in understanding classics. At Cambridge, he won the approbation for his essay on Shakespere and Milton in their linguistic parlance. He secured first division in “Classical Tripos” at Cambridge. This multi-pronged linguistic ability of Sri Aurobindo seems manifested in his writings in English. Back home, as a lecturer in French first and then a Professor of English in Baroda College, Sri Aurobindo learnt Indian languages, especially Bengali, Although Bengali was his mother-tongue he had a very scanty knowledge of the same. The insistence of Dr. Krishnadhan Ghosh, Sri Aurobindo's father, to keep their children away from the influence of native culture and language, and nurture them under Anglican way of living as also the alienation of Sri Aurobindo from his motherland since his childhood, had greatly affected his comprehension of Bengali, his own mother tongue. Now, he had acquired the knowledge of Bengali and studied the literature of Bankimchandra Chatterjee and Michale Madhusudan Datto. The Baroda operiod (1893-1906) was a very significant period in the life of Sri Aurobindo, as it was the period during which flowered the poetic genius of Sri Aurobindo and the world at large realized the wonderful linguistic potentialities of this prodigious personality on the earth. Having realized that Sanskrit is a key to understand Indian life, Culture and Philosophy, Sri Aurobindo had

studied Sanskrit language and literature in all its intensity to master the sacred and profane literature in Sanskrit. And he blessed the literary world by his beautiful translations of Vedic scriptures and Sanskrit classics in English. The most cultivated Sanskrit language got a new birth in the highly idiomatic English language, the queen's tongue, at the magic touch by Sri Aurobindo. In his writings the themes and expressions embellished each other. These were not merely translations but transcreations where creativity had a divine dance. He did not rest content by doing only translations, he had also offered fresh interpretations of these texts. Creativity and criticism, thus, went hand in hand and had been held in mutual cadence. During his Baroda days, Sri Aurobindo had already studied Marathi and Gujarathi, that helped him to run the local administration as a Civil Servant in the Revenue department in the estate of Sayajirao Gaikwad. His association with his Mahararashtriyan friends was unique. It can be observed that K.G.Deshpande and Shri Lele had a share in influencing the political and spiritual life of Sri Aurobindo respectively. Thus, the Baroda days of Sri Aurobindo was a busy period of literary activity as most of the translations had been done during this period.

A discourse on Translation

Reading into the translations by Sri Aurobindo, invariably calls for the desideratum to deal with the concept of "translation" as a discourse. A very commonplace quotation about translation is that of a French Journalist Jacques Barzan, who says – "Translation is not spinning a thread, it is to put ballot on paper, sufficient reason but no excuse for the inevitable blunder. To speak in terms of Aesthetics we may quote the great Italian scholar of Aesthetics, Benedetto Croce who says – A corollary of this is the impossibility of translations" in so far as they pretend to effect the remoulding of one expression into another; like a liquid poured from a vase of a certain shape into a vase of another shape. We can elaborate logically what we have already

elaborated in aesthetic form only; but we cannot reduce what has already possessed it's aesthetic form to another form also aesthetic. Indeed, every translation either diminishes and spoils, or it creates a new expression by putting the former back into the crucial and mingling with personal impressions of the so-called translators (Benedetto Croce). Coming to Sanskrit terms the word is used to denote the transference of contents from one language (i.e. source language) to another (i.e. target language). Vishnushastri Chipalunkar, the staunch exponent of Marathi in British days wrote his essay on "भाषांतर" the term he used for "translation", wherein he emphasized that a translator must posses unquestionable command over both the languages. He also cautioned about the impediments coming in doing the translation. In illustration of his point he referred to a Sanskrit quotation as follows :-

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः"

"Artisans are there to make golden lotuses; but to create fragrance therein, it is the creator alone, the dexterous." It is also interesting to discuss the concept in the linguistic and cultural milieu. In the literary translations we need to deal with the problem of cultural recontexualization. The known authority on translation and the former Professor of German at J.N.U., New Delhi, Dr. Pramod Talgeri says :- Let us summarize that literary translation basically revolves round the semantic congruence with the intentionality of the original text. In that translator translates the literary source language text and records it in his translations, while doing this he recontexualizes the literary experience of the source language text in a new cultural and linguistic recontexualization (Talgeri – 1984). Whereas, another scholar P.Lal calls translation as transcreation when he says :- faced by such a variety of material the translator must edit, reconcile, and transmute, his job in many ways becomes largely a matter of transcreation (P. Lal – 1981) In the assessment of

translation one needs to address these issues.

Sri Aurobindo's views on translation

It is customary that the translator in his introduction to the translation of text at hand, gives his own views and experience about his translation. Sometimes a separate discussion could be found about translating shastric texts, such as Prof. A.A. Macdonnel writing on translation of Rigveda or Prof. George Cardona writing on translation of Panini's rules. Sri Aurobindo was a creative writer as well as a conscious critic. He had written articles on “Translating Kalidasa” as well as “Translating the Upanishada”. And in a way he had posited his own theory of translation by substantiating evidences. For this paper, I confine myself to the views of Sri Aurobindo on translating Kalidasa into English.

In an exhaustive essay “On Translating Kalidasa” Sri Aurobindo had explained his approach to the translation of Kalidasa into English judiciously considering the potentialities and shortcomings of both the tongues in venturing such a delicate task. At the outset, it must be said that Sri Aurobindo's approach is that of a creative artist. He is not an indifferent onlooker to the translation. In the very beginning, he had made it clear that “the life and surroundings in which Indian poetry moves cannot be rendered in terms of English poetry (Aurobindo P.236). Translation is not just a transposition of words from one language to another. In the opinion of Sri Aurobindo “the business of poetical translation is to reproduce not the exact word but the exact image, association and poetical beauty and flavour of the original. (Aurobindo P. 238). Here, Sri Aurobindo's views corresponds with the view expressed by Croce in his “Aesthetics”. Sri Aurobindo was in favour of poetical translation wherein transmutation of feelings and transference of images are important than the literal translation where word-to-word replacement is preferred. In the opinion of Sri Aurobindo:- “A literal translation spreads only erroneous impression to the general readers

(Aurobindo P239). Regarding the translation of mythological images from the source language text to the target language text, Sri Aurobindo, preferred to use the corresponding mythological images from the western mythology. In translating a line from Purva – Megha – 58 –"श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः, the reference to cfy in Indian mythology had been couched in translation as "Titan", a figure in Greek mythology, as it appeals to the English mind and conveys the force and temperament conveyed by the word cfy in Indian mythology. Here, I feel that there is a "Cultural recontexualization in translation" as mentioned by Prof.Talgeri. Elsewhere, also in Sanskrit translations of Shaskespeare's Hamlet, namely दीनार्कराजकुमारहेमालेखम् by Sukhmoy Muhopadhyaya and by S. D. Joshi and चन्द्रसेनः Vignahari Deo. A similar cultural recontexualisation can be seen in Marathi also. Vikaravilasita by Gopal Ganesh Agarkar is an instance in point. Sri Aurobindo had elaborated his point saying – "This method of eliciting all the values of original of which I have given rather extreme instance, I have applied with great frequency where a pregnant mythological allusion or striking or subtle picture or image calls for adequate representation more especially perhaps in pictures or images connected with birds and animals unfamiliar or slightly familiar to English reader (P.239). Sri Aurobindo had given two instances for the changes he had made in the translation. In the line अल्पाल्पभासं खद्योतविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिं (उत्तरमेघ-20) Sri Aurobindo's translation goes beyond the verbal meaning, catches the image and articulates in the expression "A flickering line of fire-flies seen in sleep" – He apologizes for this translation saying – Kalidasa says nothing equivalent to our suggesting "Seen in Sleep", but I had to render somehow the impression of night and dim unreality created by dreamy movement and whispering assonance of the lines" Similarly, the reference to चक्रवाक bird and poetic convention associated with it, is shown in the line दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् (उत्तरमेघ 22) has been rendered in the translation "Sole like a widowed bird, when all the nests are

making". The original allusion जव चक्रवाक is slighted and a relative image in the expression mentioned above is suggested to bring home the real import to the English reader. Here, Sri Aurobindo candidly confessed that. "I can only plead an apology that translators are always incorrigible sinners in this respect and that I have sinned less than others; moreover, except in one or two instances, these additions have always been suggested either by the sound or substances of the original. (P.239). To describe this stand by Sri Aurobindo one is reminded of the expression used by John Webster in his work 'Duches of Malphi' namely "he is more sinned against than sinning" In translation one has to approximate with the text. In dealing with the problem of adhering more closely to the text in the task of translation Sri Aurobindo says :- "The answer to this is that such closeness is imperative, but it must be closeness of word – value, not oneness of word – meaning; into this word - value there enter the elements of association, sound and aesthetic beauty." (Aurobindo P.241). Sound – suggestion carried a greater importance in translation. The words जल आप and सलिल all mean " water' in English, but each has a specific context. In the opinion of Sri Aurobindo सलिल denotes beautiful suggestions of grace, brightness, softness and clearness. Sri Aurobindo sums up this as follows – "Everything therefore depends on the skill and felicity of the translator and he must be judged rather by the accuracy with which he renders the emotional and aesthetic value of each expression than brought to a rigid regard for each word in the original." (Aurobindo P.241). Sri Aurobindo had said elsewhere that to show "essential fidelity" he had taken "apparent freedom" in translation and had boldly concluded that "At the same time it would be disingenuous to deny that in at least a dozen places of each poem, -more perhaps in the longer ones – I have slipped into words and touches which have no justification in the original. This is a literary offence which is always condemnable and always committed. (Aurobindo P.245).

As regards the employment of metres in his translation Sri

Aurobindo had used "blank verse" in the translation of "Vikramorvashiyam, a play by Kalidas. He says :- I have therefore, thought it best, taking into consideration the poetical feeling and harmonious flow of Kalidasa's prose to use blank verse throughout varying it's pitch according as the original form is metrical or prose and the emotion or imagery more or less exhalted." (Aurobindo P.246). Although the translation of Vikramorvashiyam is the earlier attempt on the part of Sri Aurobindo to use blank verse; he was quite at home in that venture. Dr. A.N.Dwivedi observes :- "Sri Aurobindo used blank verse in his poetry in a masterly fashion. Shakespeare and Milton in English Literature and Toru Dutt in Indo-Anglian literature had used it before him. Blank verse is not an easy tool and has tended to be wooden and declamatory in the less safe hands, but thanks to the genius of Sri Aurobindo that he displayed a remarkable sense and grasp of it, and employed it in his verse with beauty and vigour" (Dwivedi – 1971 P .16). As regards the translation of Meghadutam (Cloud – Messenger), the things are different Meghadutam had been composed by Kalidas in Mandakranta metre. Sri Aurobindo says : This Mandakrant (gently – stepping) stanza is entirely quantitative and too complicated to be rendered into any corresponding accentual form. In casting about for a meter I was only certain of one thing that neither "blank verse" nor royal quartrain stanza would serve my purpose the one has not the necessary basic of harmonics; in the other the recurrence is too rigid, sharply defined and unvarying to represent the eternal swell and surge of Kalidas's stanza. Fortunately, by an inspiration and without deliberate choice, Kalidasa's lines, as I begin turning them, flowed into the form of triple rhyme and that necessarily suggested the terza rima. This metre, as I have treated it, seems to me to reproduce with as much accuracy as the difference between the languages allows, the spiritual and emotional atmosphere of the Cloud – Messenger. (Aurobindo P.247). It can be summarized that the approach by Sri Aurobindo towards translation was of the nature of cognition and creativity. It is pertinent to quote

Prof. Pramanik who thinks that translation for Sri Aurobindo is a cognitive process that operates on three levels namely uke i.e. name रूप i.e Form of meaning and स्वरूप i.e essential figure of truth.

Delving into Aurobindo's Translations

For the fear of prolixity. I confine my domain of appreciation to the translations by Sri Aurobindo of the Kalidasa's classics namely "Vikramorvashiyam and Kumārasambhavam". Let me in all humility confess that I have no competence to evaluate the translations by Sri Aurobindo. Such a venture will amount to an insolence to the poetic genius of Sri Aurobindo. Instead, I try to find excellences in his translation by comparing those with the translations done by the British Sanskritists in the late nineteenth century. An attempt is made to understand the charm and seek semantic congruity in the translation by Sri Aurobindo.

The followings are the instances from the play "Vikramorvashiyam "

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्
नैषस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् Act I-8

The translation by Prof Cowell who had followed the translation by H.H.Wilson and consulted the edition by Lenz in Latin, is as follows -

"Like the night, when it escapes from the darkness, at the rising of the Moon;

Or like the flame of the nocturnal fire, when it bursts through the thickness

Of the smoke, is seen free from fainting; like Ganga as she flows back to

Serenity, when the fall of the bank hath troubled her waters"

Now,, Sri Aurobindo's pen flashes the strokes of beauty as follows:-

"So have I seen a glorious night
Delivered out of darkness by the Moon

Nocturnal fire breaks through with crest of brightness
It's prison of deep smoke. Her beauty awakening,
From swoon and almost rescued, to my thoughts
Brings Ganges as I saw her once O'erwhelmed
With roar and ruin of her banks, race wild,
Thickening, then gradually from the turmoil
Grow clear, emerging into golden calm"

E.B.Cowell was a Professor of Sanskrit at Oxford and had displayed his taste for Sanskrit composition, that a small couplets composed in Sanskrit are to his credit, which he read them in the beginning of his Presidential address to the "Aryan Section" he delivered at the 9th International Congress of orientalists, held at London in 1892. But following Wilson and Lenz, Cowell's translation is prosaic and lacks the grace and grandeur that adorn the translation by Sri Aurobindo. In the translation by Sri Aurobindo there is a modulation as the lines run. "Delivered out of darkness by the Moon" for मुच्यमानेव रात्रिर् and prison of dim smoke भूयिष्ठधूमा are the striking parallels. The force in गङ्रोधःपतन had been beautifully conveyed by the phrase "O'erwhelmed with roar and ruin of her banks, race wild प्रसादम् metaphorically rendered as "emerging into golden calm" all these speak about the rare flashes of poetic genius of Sri Aurobindo.

Again, in –

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम्।
निर्वाणाय तरूच्छाया तप्तस्य हि विषेषतः Act III -21

Cowell translates :

That which seemed sorrow, while it was near, after the interval of a year is joy; the shadow of the tree is most a rest to him who hath been scorched by the Moon.

As against this translation by Cowell, Sri Aurobindo gently puts –

For happiness arising after pain
Tastes therefore sweeter, as the shady tree
To one perflexed with heat and dust affords

A keener taste of paradise.

Herein, Sri Aurobindo offers a rich fare of his literary of genre. While Cowell failed to convey the word – image in रसवत्तरम् Sri Aurobindo caught it in "Tastes therefore sweeter" simple lines but eloquent. The word "निर्वाणाय" gets a finer touch as "A keener taste of paradise" at the hands of Sri Aurobindo, the translation "most a rest" by Cowell pale into insignificance thereby. The blank verse character of Sri Aurobindo's translation gives him scope to float his poetic sensibility –

Again,

नवजलधरः सन्नध्दोयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ACT IV- 1

Cowell translates :

Ah no ! it is your shower – armed cloud, and no haughty demon of night, it is yonder bow of heaven drawn to its full, and no bow for earthly arrows, it is yon keen – shafted shower, and not succession of arrows, it is the lightening glistening like a streak of gold and touch – stone, and not my own loved Urvashi.

The mad ravings of Pururavas searching for his beloved Urvashi are depicted here. In this stanza Sri Aurobindo cares more for लक्षणा (Indication) than अभिधा (denotation). Sri Aurobindo renders the stanza as follows –

This was a cloud, equipped for rains, no proud and lustful fiend,
The rain-bow, not a weapon drawn to kill,
Quick – driving – showers are there, not
Sleety rain of arrows – and the brilliant line like streak
OF gold upon touch-stone, cloud-Messenger I saw, was lightening, not my Urvashi **^uoty/kj*** translated by Cowell as "Shower-armed cloud" does not appeal the readers as" cloud equipped for rains" translated by Sri Aurobindo. Such instances are numerous in the translation by Sri Aurobindo.

Turning to “Kumarasambhavam” “The Birth of War-God” which is one of the five famous Mahakayyas in Sanskrit, of which only first two cantoes have been translated by Sri Aurobindo. A comparison of his translation with that of by Prof RTH Griffith may reveal the strikingness that the translation claims at the hands of Sri Aurobindo.

The example follows :-

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः **Canto** 1 - 1

Griffith translates in brief –
For in the north Himalaya lifting high
His towery summits till they cleave the sky
Spans the wide land of Hills, instinct with Diety.

Whereas Sri Aurobindo sings in the glory of words as follows-
A God concealed in mountain majesty
Embodied to our cloudy physical sight
In snowy summits and green-glories slopes
To northward of the many –rivered land,
Measuring the earth in an enormous ease.

The word "देवतात्मा" is literally translated by Griffith as “Instinct with Deity” whereas Sri Aurobindo had elaborated it to eulogize its importance. The concept of "मानदण्ड" is cloquently expressed by Sri Aurobindo by the expression “Measuring the earth in an enormous ease” with an alliterative force.

In another instance –

अनन्तप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपातो
निमज्जितीन्दोः किरणेष्विवाडकः।। Canto I – 3

“Griffith goes to translate –
Proud mountain king ! his diadem of snow

Dims not the beauty of his gems below
For who can gaze upon the Moon, and dare
To mark one spot less brightly glorious there ?
Who, mid a thousand virtues, dares to blame
One shade of weekness in a hero's fame.

At the hands of Sri Aurobindo the melodious strain runs –

"So is he in his infinite riches dressed
Not all his snow can slay that opulence
As drowned in luminous floods the mark though dens
On the moon's argent disc, so faints oppressed
\ One fault mid crowding virtues fading from our sense.

Sri Aurobindo operates on the level of cognition, when he translates अनन्तरत्नप्रभावः He understands the स्वरूप of the word and conveys it's meaning in his unconventional way as "infinite riches dressed "सौभाग्य" getting the status of "opulence" is striking.

In another instance a vivid image had been captured by Sri Aurobindo through his gifted pen –

तुषारसंघातशिलाः सुराग्रैः
समुल्लिखन्दर्पकलः ककुम्द्वान्।
दृष्टः कथञ्चिश द्गवयैर्विविग्नै-
-रसोढ सिंहध्वनिरून्ननाद् AA I – 56

Griffith translates,

The holy bull before his master's feet
Shook the hard-frozen earth with echoing feet
And as he heard the lion's roaring swell
In distant thunder from the rocky dell

Sri Aurobindo take these lines to a newer poetic height, as follows :-

"On the white rocks compact of frozen snow
His great Bull voicing loud immortal pride
Pawned with his hoof the argent soil to dust
Alarmed the Bisons fled his gaze : he bellowed
Impatient of the mountain roar".

This reminds one of the picturesqueness of Keat's poems.

Sri Aurobindo had written quite exhaustive notes on some

words in the shlokas of First canto of Kumarasambhavam. Those are neither Philogical or mythological notes; they unfold the intrinsic beauty therein. These notes also speak volumes about the scholarly acumen of this epoch-making poet. Sri Aurobindo had also elaborated a few stanzas from Meghadutam "Cloud – Messages" to reveal the aesthetic sensibility. The more we try to understand the magic poetic touch of Aurobindo in his translation, the more we feel "enraptured, feasted, fed". We are only left to marvel at his divine ministry. Here, it may not be out of place to quote Mathew Arnold on Shakespeare -

"Others abide our question,
Thou art free,
We ask and ask;
Thou smilest and art still,
Out-topping knowledge"

We share the same experience when we read these translations by Shri Aurbindo

Creativity : Par excellence

As has been already said, reading the translation of Kalidasa's works by Sri Aurobindo, one gets bliss beyond beatitude. There is an experience of a kind of **विगलित-वेद्यान्तरमानन्दम्** (a delight where in ought else is dissolved) to which a reader is subjected. This all happens because his translations turn out to be a new creativity, that is born out of Sri Aurobindo's prophetic **प्रतिभा** Sri Aurobindo did not translate Kalidas, he recreated him in his own divinity of poetic firmament. Sri Aurobindo approached translations as a creative artist, as a poet. A poet is endowed with '**प्रतिभाविशेषः**' Anandvardhan, the great Kashmirian aesthete says in his Dhavanyaloka, Udyola I –

**सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु
निष्यन्दमाना महतां कवीनाम्
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति
परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्**

"The Goddess of learning herself, out of divine grace, so weaves out

the theme overflowing with emotion, the quintessence of poetic art, to devise which no conscious effort is needed on the part of the poet, as to reveal the light of the poet's genius that shines forth with a transcendent halo. Sri Aurobindo endorses this view in his essay on “Sources of poetry” as follows:- All poetry is an inspiration, a thing breathed into the thinking organ from above, it is recorded in the mind but is born in the higher principle of direct knowledge or ideal vision which surpasses mind. It is in reality a revealation. The prophetic or revealing power sees the substance, the inspiration perceives the right perception”. (Aurobindo P 105) Creativity in Sri Aurobindo had transformed translations in the अपूर्ववस्तु (a thing unconceived hither to before.) It is a kind of निर्मिती a creation, which is ल्हादैकमयीम् (of a nature of pure delight). The translation of Kalidsa's works by Sri Aurobindo is a “creativity par excellence”. In these translations Sri Aurobindo had blessed the literary world twice. Not only the grace and grandeur of Sanskrit language and literature of Kalidas had been revealed, but the English literature had also been enriched, when the potentialities of the language were enlivened by the facile pen wielded by Sri Aurobindo.

Note - The paper was read in the National Semianr on Shri Aurobindo and Sanskrit , 11-13 Nov. 22 at New Delhi.

REFERENCES

- **Bhattacharya Bishnupoda, 1956.**
  Dhavanyaloka of Anandvardhana Udyota I, second edition Firma K.L.Mukhopadhyaya, Calcutta
- **Cardona George 1965**
  "On translating and formalizing Paninian rules – Journal of Oriental Institute, Baroda Vol 14 P.P. 306-314 (From "Panini A survey of Research – by George Cardona)
- **Cowell Edward Byles – 1851 (MDCCCLI)**
  "Vikramorvasi" An Indian drama translated into English prose from The Sanskrit of Kalidasa, Pub Stephen Austin, Booksellers to the East India Company – Hertford England.
- **Croce Benedetto**
  The relative possibility of translation Chapter IX Indivisibility of Expression into Modes or Degrees And criticism of Rhetorics – Aesthetics : As science of expression And General linguistics. (translated from the Italian by Douglas Ainslie) Unesco collection For representative works. Italian Series – Rupa & Company, Calcutta P.68.
- **Dwivedi Dr.A.N. – 1977**
- Sri Aurobindo's use of Blank verse Part I – Introduction to Sri Aurobindo Sri Aurobindo (A study of his selected Poems – Pub – Prakash Book Depot, Bareilly.
- **Griffith Ralph T.H. 1853**
  "Birth of War-God" A poem by Kalidasa translated from Sanskrit into English
  Verse – (under the patronage of the Oriental translation funa) Pub. – W.M.H. Allen and Company, London
- **Lal P (ed. 1981)**
  Transcreation – In "Translation as a discourse and other essays edited by Sujit Mukherjee Pub – Allied Publications, Private Ltd., New Delhi.
- **Macdonnel A.A. (Ed – 1977)**
  "The Principles to be followed in translating the Rigveda – Veda and Antiquity
  In R.G.Bhandarkar Commemoration Volume, Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune Reprinted by Bharatiya Publishing house, New Delhi.

- **Pramanik Dr.Mrinmoy**
  Translations by Indians in English Lecture module on e-Pathashala M.H.R.D., New Delhi – Source – Google
- **Talgeri Dr.Pramod**
  The problem of cultural Recontexualization In translation – In "Literature in Translation, Edited by S.B.Verma and Pramod Talgeri (being the paper read in the International Conference on literature in translation) in March 1984 Pub : Popular Prakashan, Mumbai
- **Sri Aurobindo (1972)**
  (a) The Harmony of virtue early Cultural writing Vol. III (P. 105) Sri Aurobindo birth centenary Library Pondecheri
  (b) The collected plays – Urvashi : Vol.7.
  © The translations – Vol.8.

❋ ❋ ❋

Research Papers

वैदिक वाङ्मयस्य आलोके सरस्वतीस्वरूपम्

नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः

भारतीयपरम्परायां सरस्वत्याः विशिष्टं स्थानम्। वैदिकवाङ्मये सरस्वत्याः मुख्यतः अस्माभि: नदी वाग्देवता चेत्यनयोः रूपेण वर्णनं प्राप्यते। वस्तुतः सरस्वती वैदिकवाङ्मये एका नदी देवी (ऋ 6.49.7), अपरा नदीभिः सह एकं नाम (ऋ. 10.75.5), अन्यया देव्या (ऋ. 1.30.8.) इडया भारत्या च सह अपि (ऋ. 2.3.8) प्रयुज्यते। यजुर्वेदे सरस्वत्याः नाम विभिन्नेष्वर्थेषु प्रयुज्यते यथा- सरसः प्रशंसिता ज्ञानादयो गुणा विद्यन्ते यस्यां सा सर्वविद्या प्रापिका वाक्, विज्ञानवती स्त्री (यजु. 21.49) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्याः सा (विदुषी स्त्री) (यजु. 19.83), प्रशस्तज्ञानयुक्ता पत्नी (यजु. 19.82) योगिनी स्त्री (यजु. 19.93), विदुषी शिक्षिता माता (यजु. 20.64), शास्त्रविज्ञानयुक्ता वाक् (यजु. 20.55), विद्या सुशिक्षिता वागिव पत्नी (यजु. 10.34), विज्ञाननिमित्ता स्त्री (यजु. 21.51) प्रशस्तबोधः शिक्षायुक्ता वाणी (यजु. 18.16), प्रशंसिता गृहिणी तथा पुरुषः (20.59), सुसंस्कृता वाक् (यजु. 20.84) इत्येभिः स्पष्टं भवति यत् वेदेषु सरस्वती सर्वत्र सुशिक्षित वाक्, विद्यायाः अधिष्ठात्री अथ च नदीरूपेण प्रयुक्ता।

इमं मे गंगे यमुने सरस्वती शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये श्रृणुह्या सुषोमया।। ऋग्वेद:- 10.75.5

अस्याः ऋचः आधारेण नाना पावगी अलिखत् यद् इन्द्रः वृत्रं वज्रेण हत्वा सप्तसिन्धून् मुक्तीकृतवान्। अथर्ववेदे 'यो हित्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून्' (अथर्ववेद- 20.34.3) तथा अहन्नहिमरिणात् सप्त सिन्धून् (अथर्ववेद- 20.91.12) इत्यनेन आधारेण इन्द्रः वृत्रं हत्वा सप्तनदीः मोचितवान्। सप्त सिन्धून् पदस्य व्याख्यायां सायणस्तु 'गङ्गाद्यानद्यः अर्थः कृतः। अत्र मन्त्रे तु नदीनाम् उल्लेखः विद्यते। सप्त नद्यः काः मन्येरन्निति विवादितविषयः। सम्पूर्णानन्दे गंगा, यमुना, मरुद्वृधा इत्येताः विहाय सप्तनदीनां विषये तावत् कथ्यते। वस्तुतः सप्तसिन्धुप्रदेशः नैव निश्चितः। सायणस्तु नदीपरकम् अर्थं प्रत्यपादयत् किन्तु अनन्तरं सेनापरकः अर्थः - गंगेति लक्ष्यं प्रति

गच्छन्ती, यमुना - नियमानां व्यवस्थायाश्च रक्षित्री, सरस्वती - जल इत्यादीनाम् आवश्यकसामग्रीणां प्रापयित्री, शुतुद्री - सामग्रीसंभरणार्थं तीव्रयानैः सुसज्जितानां यन्त्रोपकरणानां सेना इत्येतान् अर्थान् प्रतिपादितवान्।

अस्यैव मन्त्रस्य अध्यात्मपरकोऽर्थः - गंगे यमुने- हे इडे हे पिगंले, शुतुद्रि परुष्णि सरस्वती - हे शुतुद्री तथा परुष्णी नामाभिधेया सुषुम्ना नाडी, मे इमं स्तोमम् आसचत - त्वं मदीयं परमेश्वर स्तवनं सेवस्व! मरुद्वृधे अस्तिक्या-हे सुषुम्ने त्वं पिगंलया सह, आर्जीकीये वितस्तया सुषोमया- हे इडे त्वं वितस्ता नामाधेया सुषुम्नया सह मिलिता, आणुहि - मदीयं परमेश्वर स्तवनं श्रृणोहि। शिवस्वरोदये उक्तमंत्रस्य अध्यात्मपरकः अर्थः अनेन प्रकारेण वर्णितः लभ्यते-

नाभिस्थानगकन्दोर्ध्वमंकुरादेव निर्गता द्विसप्ततिः, सहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ॥ ३२ ॥

तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः। इडा च पिंगला चैव सषुम्णा च तृतीयका ॥ ३६ ॥

गान्धारी हस्ति जिह्वा च पूजा चैव यशस्विनी। अलम्बुषा कुहुश्चैव शंखिनी दशमी तथा ॥ ३७ ॥

इडा पिंगला सुषुम्णा प्राणमार्गे व्यवस्थिता ॥ ४१ ॥

नाभिस्थानगतकन्दात् उपरि अंकुरः इव ७२००० संख्याकाः नाड्यः याः समग्रे शरीरे व्यवस्थिताः। तासु दश सर्वोच्चाः अथ च तासु दशस्वपि इडा, पिंगला, सुषुम्णा इत्येताः तिस्रः उत्कृष्टाः । शेषाः सप्त- गान्धारी, हस्तिजिह्वा, पूजा, यशस्विनी, अलम्बुष, कुहू, शंखिनी च। उक्तग्रन्थे -

इडा गंगेति विज्ञेया पिगंला यमुना नदी।
मध्ये सरस्वती विद्यात्प्रयागादि समस्तथा॥

एतन्नाम - इडा-गंगा, पिंगला - यमुना अथ च द्वयोर्मध्ये संगमस्थलमेव प्रयागः। यदि वेदस्य शब्दाः यौगिकाः मन्यन्ते तर्हि ते जनस्य स्थानविशेषस्य च संकेतः नदीपरकः तस्यां दशायां अस्यार्थः- गंगा - उत्तमा गतिं गच्छन्ति अनया इति गंगा- अस्यां नाड्यां प्राणान् वशीकृत्य योगी उत्तमगतिं प्राप्नुवन्ति। यमुना- पूरकप्राणायामेन प्राणान् आत्मनि सम्मेलयन्ती शरीरे गतिं कुरुते । अनेन नाडीगतेन

अभ्यासेन योगी चित्तस्थिरतां प्राप्नुवन्ति। सरस्वती-सरसजलवती गच्छति वहति वा - प्रशास्तरसवती सुषुम्णानाडी सरस्वती कथ्यते। वेदेष्वपि अनेकेषु मन्त्रेषु सरस्वती प्रशास्तरसवती मता ।

ऋग्वेदे सरस्वती अनेकस्थलेषु उल्लिखिता। क्वचित् देवीरूपेण, नदी , क्वचिच्च विश्वरूपेति। सप्तममण्डलीये ९५ तमे अथ च ९६ तमे सूक्ते विशिष्टरूपेण एतत् स्वरूपं प्रकाशितम् ।

एषा ऋग्वेदीया एका प्रमुखा नदी । या आधिक्येन वेगवती शक्तिशालिनी च मता- एषा सरस्वती नदी सर्वाधारम् उदकम् आधृत्य वहति। तस्याः अस्माभिः संरक्षणं प्राप्यते । वेगवत्प्रवाहयुक्ता सरस्वती अन्याः सर्वाः नदीः पृष्ठे कृत्वा अग्रे वर्धते काचित् वेगवति रथे समारूढा देवता इव।[1] एषा नदी स्वीयबलशालिभिर्लहरीभिः शिखराणि मृणालमिव त्रोटयति।[2] एषा स्वीयैः शब्दैः पृथ्वीम् आकाशं च पूरयति।[3] एषा च नदीषु सर्वश्रेष्ठा उच्यते- अम्बितमे नदीतमे देवीतमे सरस्वती।[4]
वाजसनेयीसंहितायां मरुतां पत्नी कथिता- सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति।[5] सरस्वती वाक्, अन्नं सोमश्चापि कथ्यते-
वाग् वै सरस्वत्यन्नं सोमस्तमाद्यो वाचा प्रसाभ्यन्नादो इव भवति।[6]
वाजसनेयीसंहितायां सरस्वत्यां पञ्चनदीनां सम्मेलनम् अथ च स्वयं सरस्वत्याः पञ्चशाखानां च उल्लेखः प्राप्यते-

पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः। सरस्वती तु पञ्चधा सो
देशेऽभवत्सरित्।।[7]

ताण्ड्यब्राह्मणे सरस्वती पश्चिमदिशम् अभिमुखम् उह्यमान-नदीरूपेण उल्लिखिता- प्रत्यङ्मुखी खलु सरस्वती प्रवहति।[8] ऋग्वेदे अस्याः नद्याः पर्वतान्निसृत्य समुद्रे पततीति विवेचनं प्राप्यते-

"एका चेत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यति गिरिभ्य आ समुद्रात्।[9]

नद्येषा सिरमौरस्य पर्वतेभ्यः निसृत्य अलबद्रीनामके स्थाने प्रकटिता। चालौरनामके स्थाने लुप्ता। पुनः भवानीपुरे प्रकटिता सती बालछप्परनामके स्थाने लुप्ता। पुनः बडाखेडानामके स्थाने प्रकटीभूय पेहोवायाः समीपे उरनीनामके स्थाने मारकण्डायां मिलिता। अथ च घग्घरनामिकायां नद्यां सम्मिलिता। महाभारते सरस्वती यत्र लुप्ता

तत् स्थानं विनशन इति कथ्यते।[10] निषादान् प्रति द्वेषकारणेन सरस्वती अत्र पृथ्व्यां प्रविष्टा।[11] ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सरस्वतीविनशने यज्ञः सम्पन्नः इत्यपि उल्लेखो विद्यते।[12]

कुरुक्षेत्रे उह्यमाना सरस्वती नदी प्रतीची प्राची इत्युभयविधनाम्ना स्मर्यते । कुरुक्षेत्रम् आप्लावयनात् परम् एषा नदी पश्चिमाभिमुखी जाता।[13] वामनपुराणस्य भागवतमहापुराणस्य च अनुसारं पृथूदकस्य (पेहोवा) समीपं सरस्वती नदी पूर्वाभिमुखा अभूत्। प्रतिहारराज्यस्य भोजप्रथमस्य पेहोवास्थेन शिलालेखेन ज्ञायते यत् नदी पेहोवातः या वहति सा प्राची सरस्वती। महाभारते पुराणेषु च सरस्वत्याः विभिन्नप्रकारेण स्तुति: कृता वर्तते। अस्य तटे वासः अत्यन्तम् आनन्दायकः। सरस्वतीं सेवित्वा स्वर्गंगताः मानवाः सदा सरस्वतीं स्मरिष्यन्ति।[14]

सरस्वती सर्वासु नदीषु पुण्यशालिनी । सरस्वतीं सेवित्वा जनः इहलोके परलोके च कुकृत्यानि प्रति नैव शोचन्ति।[15] वामनपुराणे सरस्वती विष्णुजिह्वा कथिता।[16] स्कन्दपुराणे ब्रह्मपुत्री बोधिता। सर्वप्रथमं सरस्वती मानवीरूपेण वामनपुराणे उल्लिखिता-

हंस कुन्देन्दु संकाशं बालव्यजनमुत्तमम्।
सरस्वती सरिच्छ्रेष्ठा गजारूढा समादधे।। वामनपुराण-२७.१२

महाभारते पुराणेषु च सरस्वत्याः उद्गमस्रोतः प्लक्षवृक्षः उदीरितम्।[17] प्लक्षवृक्षमूले स्थित्वा मार्कण्डेयेन ऋषिणा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् आनेतुं स्तुतिर्विहिता तदा एषा कुरुक्षेत्रे प्रविष्टा।[18]

सरस्वत्याः रूपद्वयं वैदिकसरस्वती अनन्तरकालीना सरस्वती च। मैक्समूलरः द्वयमपि मनुते। एषा पञ्चनदस्य पश्चिमीसीमानं विनिर्माति। विभिन्नमतेषु दृष्टिपातेन एषा कुरुक्षेत्रे एव वहतीति सिद्ध्यति।

यजुर्वेदय एकस्मिन् मन्त्रे पञ्चनदीनाम् उल्लेखः प्राप्यते। अस्य आधारेण विद्वान् वेदे पंजाब एतन्नाम प्रदेशविशेषस्य वर्णनं मनुते।

पञ्चनद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्त्रोतसः।
सरस्वती तु पञ्चधा सो देशोऽभवत्सरित्। यजुर्वेद:-३४.११

एतन्नाम पञ्च नद्य: स्वीयस्त्रोतोभ्यः सरस्वतीं प्रति यान्ति। सा सरस्वती पञ्चभिः

प्रकारैः तस्मिन् देशे वहति।

एतत् सर्वविदितं यत् सरस्वतीनाम्ना नदी पंजाबे न वहति नैव च पञ्च नद्यः सरस्वत्यां पतन्ति। सरस्वती पञ्चसु धारास्वपि नैव वहति । विद्वद्भिः मन्त्रेषु आगतानि नामानि प्रातिपदिकानि मत्वा यौगिकप्रक्रियानुसारं मंत्रार्थेन ज्ञापितं यत् तस्यां पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः प्राप्तं ज्ञानम् अथवा मनसः पञ्चवृत्तीनां स्मृतौ स्थित्वा वाण्या अनेकाभिः विधाभिः अभिव्यक्तिः उल्लिखिता।[19]

सरस्वत्याः उपर्युक्तविवेचनस्य समीक्षा डॉ. राजबली पाण्डेयः अनेन प्रकारेण विहिता यत्- 'सर्वप्रथमम् ऋग्वेदे सरस्वती पवित्र नदी क्रमशः नदी देवता, वाग्देवता इत्येतैः रूपैः वर्णिता। सरस्वती मूलतः शुतुद्री (सतलज) इत्यस्याः एका सहायकनदी। यदा शुतुद्री स्वमार्गं परिवर्त्य विपाशायां (व्यास) मिलिता सरस्वती तस्याः पुरातनपरिवृते उह्यमाना आसीत्। एषा राजस्थानस्य समुद्रे सम्मिलति स्म। महती वेगवती नदी इत्यनेन रूपेण अस्याः वर्णनं प्राप्यते। यस्याः तटे राजानः वसन्ति, यजन्ति मंत्रान् च गायन्ति स्म। सरस्वती अद्यत्वे घग्घर इतिनाम्ना व्यवह्रियते । सरस्वतीदृषद्वत्योर्मध्यवर्ती प्रदेशः ब्रह्मावर्तः । यश्च वैदिकज्ञानाय कर्मकाण्डाय प्रसिद्धः। सरस्वती देवीरूपेण ऋग्वेदे कल्पिता या पवित्रतां, शुद्धिं, समृद्धिं, शक्तिं च प्रददाति। अस्याः सम्बद्धता अन्याभिर्देवताभिः, इन्द्रेण मरुद्भिः सह बोधिता। बहुषु सूक्तेषु सरस्वत्याः सम्बद्धता यज्ञीयदेवताभिः इडा, भारती इत्येताभिः सह युक्ता। पूर्वं भारती सरस्वतीतः अभिन्ना मता।

पूर्वं तु सरस्वती नदी, देवता परन्तु ब्राह्मणकाले[20] तस्याः वाक् (वाग्देवता) इत्यस्मात् अभेदः मतः। परवर्तिनि काले तु सा विद्यायाः कलायाश्च अधिष्ठात्री देवी अभूत्। पुराणेष्वपि सा ब्रह्मपुत्री मता।[21]

निष्कर्षः- कथयितुं शक्यं यत् सरस्वत्याः इतिहासोऽत्यन्तं रहस्यमयः। अद्यापि अनेके विद्वांसः, पुरातत्त्वविभागश्च तद्रहस्योद्घाटने लग्नाः। यस्यां नद्याम् अपारजलराशिः आसीत् सा महावेगवती सहसा कथं लुप्ता। यस्याः तटे सततं साधना, यज्ञः तपस्या च भवति स्म, सा अद्य अनुसन्धातुं विषयत्वेन समुपस्थिता। वेदेषु, ब्राह्मणग्रन्थेषु, पुराणेषु, महाभारते, रामायणे, लौकिके संस्कृतसाहित्ये अन्यविधासु च यस्याः विस्तृतं सारगर्भितं विवेचनं प्राप्यते। सा सरस्वती अद्यापि

गवेषणायाः जिज्ञासायाश्च विषयत्वेन जाता।

सन्दर्भाः-

1- प्रक्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः
प्रबावधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्या। ऋग्वेदः-७.९५.१

2- इयं शुष्पेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः॥ ऋग्वेदः-६.६.१२

3- आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् सरस्वती निदस्पातु॥ ऋग्वेदः-६.६.११

4- अम्बितमे नदीतमे देवीतमे सरस्वती। ऋग्वेदः-२.४१.१६

5- सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति। वा सं. १९.९४

6- वाग्वैसरस्वत्यन्नं सोमस्तमाद्यी वाचा प्रसाभ्यन्नादी हेव भवति। वा. सं.-१९.१२ शतपथ ब्राह्मण-३.९.११९.

7- वा० सं. ३४.११

8- ता० ब्रा० २५.१२.१९

9- ऋग्वेद ७.९५.२

10- ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः। गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरूपष्ठे सरस्वती।। वनपर्व-८१.११८

11- द्वारं निषाद राज्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः।। वनपर्व-१३०.४

12- सरस्वत्या विनशने दीक्षन्ते। ताo ब्रा० २५.१०.१

13- कुरुक्षेत्र समाप्लाव्य प्रयाता पश्चिमां दिशाम्॥ वामन सरो० १२.१.२

14- सरस्वतीवास समा कुतो रतिः सरस्वती वास समा कुतो गुणाः।
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम्।। शल्य०-५४.३८

15- सरस्वती सर्वदीषु पुण्या सरस्वती लोकशुभापरा सदा।
सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र चेह च।। शल्य० - ५४.३९

16- एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती।।वामन० ३२.३३

17- प्लक्षादेवी सुता राजन् महापुण्या सरस्वती। वनपर्व-८१.७

18- (क)तस्मिन् प्लक्षे स्थितां दृष्ट्वा मार्कण्डेयो महामुनिः।
प्रणिपत्य तदा मूर्ध्ना तुष्टावाथ सरस्वतीम्॥ वामन-३२.५
(ख) नदी प्रवाह संयुक्ता कुरुक्षेत्रं विवेश ह।। नारदीय पु. २.६४.१७-१८

19- वेदमीमांसा - आचार्यः लक्ष्मीदत्तदीक्षितः, दिल्ली १९८०
20- शतपथ ब्रा० ३.९.१ तथा ऐतरेयब्राह्मणः- ३.१
21- हिन्दू धर्मकोशः, डॉ० राजबलीपाण्डेयः, लखनऊ १९७८

❋ ❋ ❋

वैदिकवाङ्मयेषु कात्यायनश्रौतसूत्रस्योपादेयता

डॉ. अश्विनीशुक्ला

वेदस्यार्थः –

ज्ञानार्थक-विद्-धातोः निष्पन्नो वेदशब्दः तस्यार्थः ज्ञानम् एवास्ति । एतद् ज्ञानंसमस्तम् आध्यात्मिकं एवञ्च लौकिकं ज्ञानस्य स्रोतं ईश्वरीयं ज्ञानं वक्तुं शक्यते । प्राचीनं ऋषीणां प्रतिभायाः प्राप्त सत्यं ज्ञानम् एवं वेदः परमं प्रमाणम् आगम: शब्दप्रमाणेषु उत्कृष्टो वर्तते । अतः वेदेषु सर्वं ज्ञानं तत्रैव लभ्यते । एतेषां ज्ञान विश्वेऽस्मिन् अत्रैव द्रष्टुं शक्यते ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ।।[1]

सायणाचार्यः तैत्तिरीय-संहितायां भाष्यभूमिकायां यत् लिखितं (इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः) विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदः इत्यर्थः येन विधिना यत् ज्ञानं प्राप्यते सः वेदः इत्युच्यते ।

वेदस्य स्वरूपम् –

प्राचीन-परम्परायाः वेदस्य, अन्तर्गतं मंत्र एवं ब्राह्मणं, द्वौ भागौ निहितौ वर्तते । (मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्) यस्य उच्चारणं कृत्वा यज्ञ-यागादिषु अनुष्ठानं क्रियते एवं यज्ञेषु देवानाम् आवाहनं स्तुतिः क्रियते तदेव मन्त्रः उच्यते। कर्मणातन्मन्त्राणां व्याख्यानग्रन्थः ब्राह्मणाम् इत्युच्यते । वैदिकवाङ्मयं चतुर्धा विभज्यते । वेदस्य षडङ्गेषु महत्त्वम् वर्तते ।सम्पूर्णवैदिकसाहित्यस्य विकासः वेदानां रक्षार्थम् अभवत्। वेदाङ्गशब्दः उपकारक इत्यर्थः। चतुर्षु वेदेषु एव वेदाङ्गं गणना प्रसङ्गेषु अपरा विद्या कथयते। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति एतेषु षडङ्गेषु वेदस्यार्थ त्रीणि प्रमुखानि उद्देश्यानि वर्तन्ते । बोधः (व्याकरणम् एवं निरूक्तं) वर्तते । तथैव वेदेषु याज्ञिकप्रयोगः (कल्प एवं ज्योतिषं) शास्त्रं वर्तते ।

पाणिनीयशिक्षायाः वेदाङ्गानं विषयेषु वेद्पुरुषस्य विविध-अवयवानां श्लोकः प्रतिपादितम्–

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।[2]

शिक्षा, कल्प, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः ज्योतिषम्।

कल्पेषु विभिन्नं वैदिकशाखानां ब्राह्मणग्रन्थानां विहित कर्म एव व्यवस्थितं वर्णनं कल्पवेदाङ्गेषु वर्तते

कल्पो वेदविहितानां कर्मणानुपूर्व्येण कल्पना शास्त्रम्। कल्पशास्त्रं चतुर्धा विभज्यते। श्रौतसूत्रं, गृह्यसूत्रं धर्मसूत्रं शुल्वसूत्रं चेति।

श्रौतसूत्रेषु वैदिक ब्राह्मणानां वर्णितं यज्ञ-यागादि विवरण प्राप्यते । वैदिकयागस्य प्रतिपादितं याग: श्रौतयागः: कथयते । तदा सः सप्तहविर्यागः सप्त सोमयागादि प्राप्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य श्रौतसूत्रं शुल्बसूत्रञ्च महर्षिणा कात्यायेन प्रणीतम् एवं कात्यान: याज्ञवल्क्यस्य पुत्रः याज्ञवल्क्यस्य द्वितीयायां पत्न्यां कात्यायन्यां जनिं लेभे। तेन च वाजसनेयशाखिनां श्रौताग्निकर्मसाधनपद्धतिदर्शकानि सूत्राणि कल्पसूत्रम् । शुल्वसूत्रेषु यज्ञवेदिका निर्माणस्य विधिनां वर्णितमस्ति । अल्पाक्षरत्वे बहर्थबोधकत्वं सूत्रत्वं इत्युक्तं वर्तते।

हविर्यागेषु घृत पायस दधि पुरोडाशादि आहुति प्रदीयते । तदरीत्या अग्न्याधान अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासं, आग्रहायणं, चातुर्मास्यं निरूढपशुबन्धं एवं सौत्रमणी यागस्य विवेचनं वर्तन्ते। सोमयागस्य प्रभेद: अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः पोडशी; वाजपेय: अतिरात्रः एवं 'आप्तोर्याम एतेषु यागेषु श्रौतयागस्य यत् सर्वमपि विधिः कर्मः सूत्ररूपेण महर्षिकात्यायनेन कात्यायनश्रौतसूत्रम् इत्यस्मिन्ग्रन्थं कर्मकाण्डविधि: सम्यक् रूपेण प्रतिपादितम् वर्तते। तदा तेषां ग्रन्थानां अन्येषु भाषायां सरली कृतः वर्तते।

कात्यायन-श्रौतसूत्रं परिभाषा निरूपणं प्रसङ्गे सति कस्य यज्ञं कर्तुं अधिकारः सन्ति तेषां निर्णयः, श्रौतसूत्रेषु प्रदत्तं वर्तते यतोहि - (अथातोऽधिकारः[3]) अथ

वेदाध्ययनम् अतः वेदाध्याध्यायनस्य कर्तव्यव्यापारः फलभोक्तृत्व समानाधिकरणव्याख्यास्ते इतिशेषः वेदाध्ययन वृत्ते तदनंतरं तादृशवेदवेद प्रतिपादितेषु कर्मसुः अधिकार: अनुष्ठानरूपो व्यापारः - फलयुक्तानि कर्माणि:[4] सर्वाण्यपि कर्माणि वेदोक्तानि फलजनकान्ये वेत्यर्थ: । एवं च स्वर्गकामादिपदं पुरुष विशेषणं सदपि विशेषणी भूतस्वर्गादि बोधकमर्थाद भवति। अन्यथा फले कर्मणि पुरुषस्य प्रवृत्यनुदयाद वेदवाक्य प्रवर्त्तकत्वमेव भज्येत। अतश्च यत्रापि फलं न श्रूयते तत्रापि फलं कल्पनीयमेवेति भावः।

बहुप्रकाराणि कर्माणि सन्ति, एतेषु भिन्नताऽपि दृश्यते। तेन स्मार्ताग्निकर्म पद्धतिनिदर्शकानि सूत्राण्युपनिबद्धानि तदनुरोधेनैवेदानीं वाजसनेयिनां गर्भाधानादि षोडशसंस्कारकर्माणि प्रवर्तन्ते। आदित्य सम्प्रदायान्तर्गतो यजुर्वेदः शुक्लयजुर्वेद ब्रह्मसम्प्रदायान्तर्भूतश्च कृष्ण यजुर्वेदोऽस्ति । शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशशाखा: भवन्ति । श्रौतयज्ञीयकुण्डमण्डपेष्टकादीनां निर्माणार्थ एकमेव कात्यायनश्रौतसूत्रम् वर्तते । प्राकृतानां विकृतानां च यज्ञानां स्वरूपनिर्धारण श्रौतसूत्राणामेव वोद्देश्यम। तेषु अग्निहोत्रादि यज्ञानां विधिः दृश्यते। यागानां नियमानियज्ञीयपदार्थाना शुद्धता, हवनसामग्रीनां संग्रह: दक्षिणादाननियमानां ज्ञानं श्रौतसूत्रैरेव भवति ।

श्रौतसूत्राणामध्ययनस्याभावे यागविधिं व्यवस्थितरूपेण ज्ञातुं समर्था न जायते। दानम-वाचनक्रिया अन्वारभण वर-वरण-स्पर्श-दक्षिणां पयोव्रतादेर्ज्ञानम यागीय-वस्तूनां बोधः श्रौतसूत्रैरेव भवति। तत्र श्रुतौ तावत् वैदिककर्माणि पञ्चर्धे विभक्तानि । स एष यज्ञः पञ्चविधिः अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमामः, चातुर्मास्यानि पशुः, सोम: इति । अतः यजुर्वेदस्य शाखा: कात्यायनश्रौतसूत्रम् -षड्विंशत्यध्यायेषु विभक्तं वर्तते। श्रौतसूत्राणामावश्यकता। परन्तु कालवशात् बुद्धिक्षमतायां ह्रासे संजात: एक साम्प्रतिके झञ्झामये वातावरणे निखिलं जगत् विविधै रूपदेवैरुत्पातैः आस्तिक: वैदिककर्मकाण्डपद्धत्या यथाविधि देवान् उपासते तथा च देवताद्देशेन पञ्चामृतं फलं दुग्धं दधिमध्वादीनि बहुमूल्यानि वस्तूनि समर्प्य धनमायुः पुत्रं गृहं स्वरक्षां विश्वकल्याणं च याचन्ते श्रौतस्मार्तयागानां चानुष्ठानं कुर्वन्ति ।

द्रव्यं देवता त्यागः[5]

फल-पुष्पदधि - ब्रीहियवादिपदार्थानां इन्द्रादिदेवातानां कृते त्याग: समर्पण

वा यज्ञः यज्ञै: प्राणिनां निरन्तरमुन्नतिः प्रदीयते स्मः । यजदेवपूजा संगतिकरण दानेषु यजधातो यज्ञ शब्दं निष्पपद्यते । यत्र कर्मकाण्डइन्द्रादि देवतानां पूजनं क्रियते तदा देवैः सह जनानां मित्रता भवति जना: देवेभ्यः किमपि ददति। एतादृशं कर्मकाण्ड यज्ञशब्देन उच्यते। अत एव यज्ञाना व्याख्यानमेव श्रौतसूत्राणामुद्देश्यम्। यज्ञविषयकज्ञानं तु संजातम् । शास्त्रेषु कर्मणां विधानं त्रैविध्यं दृश्यते। होम: इष्टि: भागश्च एतेषु काश्चनप्रकृतयः काश्चनविकृतयश्च काश्चन उभयात्मकाः प्रकृतिकर्मसु सर्वेषामङ्गानां विधानमस्ति । प्राकृतानां विकृतानां च यज्ञानां स्वरूपनिर्धारणं श्रौतसूत्राणामेवोद्देश्यम् । अतः भगवतः महर्षिः कात्यायनप्रणीतं कात्यायनश्रौतसूत्रस्योपादयेता वर्तते। एनं विनैव यत् किमपि यज्ञं कर्तुं नैव शक्यन्ते। यज्ञेन मानावानां कल्याणं निहितमस्ति । अतः अस्य ग्रन्थस्योपादयेता अस्त्येव इति।

भारतीयसंस्कृतौ मानवजीवनस्य सम्पूर्णतां सार्थकतां च साधयितुं चतुर्वर्गस्य प्रवर्तनभूत्। चतुर्वर्गे धर्म: अर्थ: काम: मोक्षश्चेति चतुर्विधाः पुरुषर्थाः भवन्ति। मानवजीवने षोडशसंस्काराणां श्रौतसूत्रे विद्यमानाः वर्तन्ते ।

अत्र ये षोडश संस्काराः परिचाययन्ते, ते सन्ति- गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोत्रयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम्, अन्नप्राशनम्, चूडाकर्म, कर्णवेधः, विद्यारम्भः, उपनयनम्, वेदारम्भः, केशान्तः, समावर्तनम्, विवाहः, अन्त्येष्टिः चेति।

गर्भाधानसंस्कारः

शिशोर्जन्मनः प्राक् तन्निमित्तको यः संस्कारः, स एव गर्भाधानसंस्कारः। अथवा शिशोर्मातुर्गर्भे बीजरूपेण प्रतिष्ठापनं गर्भाधानमुच्यते। दम्पती सोपवासं यज्ञादिकर्मणा मनः पवित्रीकृत्य परस्परमनुरागेण देवस्तवनपूर्वकं सन्तानोत्पत्तौ प्रवर्तते। वैदिककाले अस्मिन्नवसरे विष्णु-त्वष्ट्र-प्रजापति-सरस्वतीनां स्तवनं क्रियते स्म। बृहदारण्यकोपनिषदि विशिष्टान् पुत्रान् प्राप्तुं विशिष्टभोजनानां विधानं वर्तते। गर्भाधानसंस्कारे कालस्य शुभाशुभत्वमपि विचारणीयं भवति।

ऋतुकाले एव स्त्री गर्भधारणयोग्या भवति। रजोदर्शनात् षोडशरात्रयः स्त्रीणां ऋतुकाल उच्यते। तत्रारम्भिकं रात्रिचतुष्टयं सम्भोगाय निषिद्धम्। तदनन्तरं शुभतिथिनक्षत्रेषु गर्भाधानं समर्थ्यते। समदिनेषु पुत्रोत्पत्तिः विषमदिनेषु च

कन्योत्पत्तिः भवति। तदुक्तं मनुस्मृतौ-

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियाम्॥[6]

संस्काराणां व्याप्तिः न केवलं सम्पूर्ण जीवने अपितु जीवनस्य पूर्वापरभागेऽपि दृश्यते। यथा मरणादनन्तरं मृतस्यान्त्येष्टिसंस्कारो विधीयते, तथैव जन्मतः प्रागपि जनिष्यमाणस्य

गर्भाधानसंस्कारो भवति। संस्कारोऽयं यथा पुत्रस्य कल्याणाय तथैवात्मनः कल्याणाय अपि स्वीक्रियते। पुत्रोत्पत्त्या पिता पितृणां ऋणाद् मुक्तो भवति। तदुक्तं तैत्तिरीयसहितायाम्- "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः। एष वा अनृणी यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा स्यादिति।"

पुंसवनसंस्कारः

पुंसः सवनं पुंसवनमित्युच्यते। गर्भलक्षणे दृष्टे सति पुंसवनसंस्कारस्य विधानं धर्मशास्त्रेषु वर्णितम्। याज्ञवल्क्यानुसारेण गर्भाशये गर्भगतेरारम्भात् पूर्वमेव संस्कारोऽयं सम्पादनीयः। येन संस्कारेण गर्भस्थजीवः पुमान् क्रियते, सः पुंसवनसंस्कार इत्युच्यते। भारतीयसंस्कृतौ स्त्री अपि पुरुषत्वस्य प्रक्रियायामेव भवति। तेन संस्कारोऽयं स्त्रीजातकेऽपि तथैव फलवान् भवति यथा पुरुषजातके। तथापि पुत्रप्राप्तिकामनया संस्कारोऽयं स्वीक्रियते। पारस्करगृह्यसूत्रे बौधायनगृह्यसूत्रे चोक्तं यत् कस्मिंश्चित् पुंनक्षत्रे पुत्रेच्छया क्रियमाणोऽयं संस्कार इति।

संस्कारोऽयं क्रमेण द्वितीयः स्वीकृतः। अयं संस्कारो गर्भनिश्चयात् परं तृतीये मासे क्रियते। यदि तृतीये मासे गर्भस्थितेः सम्यक् ज्ञानं न स्यात्तर्हि चतुर्थे मासेऽपि संस्कारोऽयं सम्पादयितुं शक्यते। गर्भस्य संस्कारतया क्रियमाणं केचिदमुं संस्कारं प्रतिगर्भं कुर्वन्ति। गर्भिण्याः संस्कारं मन्यमानाश्चान्ये सकृदेव संस्कारममुं सम्पादयन्ति।

अस्मिन्नवसरे गर्भिण्याः अङ्के जलेन पूर्ण पात्रं निधाय गर्भरक्षायै पुत्रप्राप्तये च विष्णुप्रमुखाणां देवानां स्तुतिर्विहिता। आयुर्वेदानुसारेण वटशुंगस्य सुलक्ष्मणायाः सहदेव्याः वा रसो दुग्धेन सम्मिश्रय गर्भवत्याः दक्षिणनासिकायां पातनीयः। तेन गर्भस्य रक्षा पुंस्त्वप्राप्तिश्च भवति।

सीमन्तोन्नयनसंस्कारः

गर्भवत्याः नार्याः सीमन्तः उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत् सीमन्तोत्रयनम्। अस्मिन् संस्कारे गर्भवत्याः केशपाशमलङ्कुर्वन् पतिः स्वयमेव सौमन्तमुन्नयति। उत्सवप्रायोऽयं संस्कारो गर्भरक्षाकरः प्रोक्तः। वैदिकयुगे सीमन्तोन्नयनावसरे वीणावादिनो वीणावादनपूर्वक सोमराजस्य स्तुतिमकुर्वन्। गर्भस्य रक्षायै संस्कारोऽयमिति -

पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः।
आयान्ति काश्चिद् राक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ।।
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः।
सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ।।

गृह्यसूत्रेषु प्रतिपादितं यद् गर्भतश्चतुर्थे षष्ठे वा मासे संस्कारोऽयं सम्पादनीयः। स्मृतिषु अयं संस्कारः षष्ठे अष्टमे वापि मासे प्रोक्तः। गर्भसंस्कारः क्षेत्रसंस्कारो वायमिति मतभेदे केचिदाचार्याः सर्वेषु गर्भकालेषु केचिच्च प्रथमगर्भकाले एव संस्कारममुं निर्दिशन्ति। संस्कारेऽस्मिन् गर्भवत्याः दोहदपूर्तिरपि सङ्केतिता। अस्मिन्नवसरे गर्भिण्याः स्वास्थ्यसम्बन्धिनः केचन नियमाः अपि निर्दिष्टाः। यथा सन्ध्याकाले न शयीत, रात्रौ न जागृयात्, यात्राधिकं न कुर्यादित्यादि।

जातकर्मसंस्कारः

शिशोर्जन्मनः परं सद्यः एवायं जातकर्मसंस्कारः सम्पाद्यते। जाते शिशौ पिता नान्दीपाठश्श्राद्धादिकं सम्पाद्य नाभिच्छेदनात् प्रागेव मन्त्रोच्चारणपुरःसरं सुवर्णशलाकया मधुसर्पिषोः प्राशनं कारयेत्। तदुक्तं मनुस्मृतौ –

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्।।[7]

ततः पिता शिशुकर्णसमीपमागत्य वाग्वाग्वागिति वाक्शब्दं त्रिरुच्चारयति। बृहदारण्यके प्रथमं दक्षिणकर्णे वाक्शब्दोच्चारणं ततश्च दधिमधुघृतप्राशनं चेति क्रमभेदो दृश्यते "वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति, भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भुभुर्वः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति।"

पश्चात् पिता शिशुकस्य गृह्यं नाम कुर्याद् 'वेदोऽसि' इति। ततः नाभिच्छेदनं विधाय शिशुः स्नाप्यते। तदनन्तरं पिता सरस्वतीं स्तुवन् शिशुं मातुः स्तनपानाय प्रयच्छति। पुत्रजन्मनि तद्दिने क्वचिद् निरन्तरमग्निः प्रज्वाल्यते। द्वादशसु पात्रेषु सुपक्वः पुरोडाशो वैश्वानराय समर्पते। दुग्धाज्यहविषा होमश्च क्रियते। जातकर्म संस्कारस्य द्वितीयं नाम आयुष्यकरणमस्ति।

अयं संस्कारोऽत्यन्तं प्राचीनः महत्वपूर्णश्च। बृहदारण्यकोपनिषदि जातकर्मणः सविस्तरं वर्णनं लभ्यते। गृह्यसूत्रेषु च संस्कारस्यास्य व्यवस्थापनं दृश्यते। किन्तु तत्र विधिमन्त्रादीनां क्रमिकप्रयोगविषये मतैक्यं नास्ति। पुत्रजन्मोत्सवे पिता प्रायशो दानमकरोत्।

नामकरणसंस्कारः

नामकरणसंस्कारस्य कालविषये शास्त्रेषु बहुविधो विचारः कृतः। जन्मतो दशमदिनादारम्य द्वितीयवर्षस्य प्रथमदिवसं यावदस्य संस्कारस्य विधानं धर्मशास्त्रकारैः विहितम्। मनुः जन्मतो दशमे द्वादशे वा दिवसे नामकरणसंस्कारं निर्दिशति। यदि तद्दिने न स्यात्तर्हि यस्मिन् कस्मिन्नपि शुभमुहूर्ते संस्कारोऽयं सम्पादयितुं शक्यते। तदुक्तं मनुस्मृतौ-

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ।।[8]

जातकर्मसंस्कारे 'वेदोऽसि' इति गुह्यं नाम पित्रा कृतम्। नामकरणसंस्कारे व्यावहारिकं नाम कुलदेवतानुसारेण जन्ममासानुसारेण राशिनक्षत्रानुसारेण लोकानुसारेण वा क्रियते। गृह्यसूत्राणां जटिलनियमान् परित्यत्य मनुः नामकरणस्य सरलनियमं प्रतिपादितवान्। तद्यथा-

माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।।
शर्मवद् बाह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्।।
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्।।[9]

गृह्यसूत्रेषु चतुरक्षरं द्व्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तस्थं पुंसाम्, ईकारान्तमयुजाक्षरं च स्त्रीणां नाम प्रशस्तं भवति। द्व्यक्षरनामनि लौकिकैश्वर्यस्य चतुरक्षरनामनि चाध्यात्मिकाभ्युदयस्य कामना भवति। बौधायनानुसारेण पुरुषाणां नामानि ऋषिदेवपूर्वजानां नामान्याश्रित्य भवेयुः। तत्र साक्षादेव देवानां नामानि न ग्रहीतव्यानि। विष्णुपुराणानुसारेण वैश्यशूद्रयोः नाम गुप्त-दासात्मकं युज्यते। शर्म-वर्मात्मकं नाम ब्राह्मणक्षत्रिययोः श्रूयते। बृहदारण्यके मृत्योः पश्चादपि नाम्नो महत्त्वमुदीरितम्।

निष्क्रमणसंस्कारः

शिशोः जन्मनः परं प्रथमतया गृहाद् बहिरानयनमेव निष्क्रमणम्। बालकस्यायं संस्कारो जन्मतश्चतुर्थे मासे भवति। केषाञ्चन मतेन सूर्यदर्शनं तृतीयमासे चन्द्रदर्शनञ्च चतुर्थमासे विधीयते। तद्यथा वीरमित्रोदये यमस्मृतेः पद्यमुद्धृतम्-

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्।
चतुर्थमासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्॥

किन्तु पारस्करगृह्यसूत्रे मानवगृह्यसूत्रे च 'चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका। सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति' इत्येवं चतुर्थमासस्यैव विधानं कृतम्। मनुस्मृतावपि तदेव समर्थ्यते।

निष्क्रमणमुहूर्ते गृहाद् बहिः बालकस्य माता चतुरस्त्रां भूमिं परिष्कृत्य गोमयेनोपलिप्य स्वस्तिचिह्नं कृत्वा तण्डुलान् विकिरति। ततस्तत्र बालकस्य पिता उत्थितः सन् बालकं क्रोडे कृत्वा मन्त्रोच्चारणपूर्वकं सूर्यं दर्शयन् बालकस्य शतायुष्यं कामयते। ब्राह्मणाँश्च दक्षिणादिभिः सन्तोष्य संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। रात्रिकालिके निष्क्रमणमुहूर्ते चन्द्रदर्शनं युज्यते।

अन्नप्राशनसंस्कारः

गृह्यसूत्रेषु स्मृतिषु च जन्मतः षष्ठे मासे शिशोः अन्नप्राशनसंस्कारो विहितः। जन्मकाले दधिमधुघृतानां प्राशनमभूत्। पुनर्यदा शिशुरन्नपाचनयोग्यो भवति, तदा षष्ठमासे अन्नप्राशनं संस्कारतया प्रोक्तम्। अन्नं जीवने नितान्तमावश्यकं भवति। तदन्नग्रहणं संस्कारेण समन्वितं स्यादिति प्रतीकं गृहीत्वा संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। व्यक्तित्वविकासे आहारशुद्धिरनिवार्या मन्यते। तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि-

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः[10]
सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इति।

अन्नप्राशनसंस्कारे पदे पदे अन्नदेवस्य स्तुतिर्विहिता संस्कारदिने मन्त्रपाठेन सह भोजनं पच्यते। पिता शिशोः पुष्टये अग्नौ हविर्जुहोति। ततः शिशवे अन्नस्य ग्रासं ददानः पिता 'भुर्भुवः स्वः' इत्युच्चारयति। आयुर्वेदानुसारेण लघुहितमन्नं शिशवे दातव्यम्। दधिमधुघृतमित्रं भक्तं युज्यते। क्षीरात्रेन शिशोरत्रप्राशनं लोके प्रचलति।

परवर्तिकाले अन्नप्राशनावसरे शिशोर्भाविजीवने जीविकाविशेषस्य पूर्वानुमितिः सुपरीक्षिता। तदर्थं देवानां सत्रिधौ बहूनां व्यवसायानां प्रतीका: लेखनी-पुस्तक तुला रुप्यकादयः स्थाप्यन्ते। तेषु प्रथमं यद्वस्तु शिशुरचिनोति, तद्रूपमेव तस्य जीविका सम्भाव्यते।

चूडाकर्मसंस्कारः

'चूडा' इत्यस्यार्थों भवति 'शिखा'। 'चूडाकर्म' इत्यस्य नामान्तरं चौलकर्म, चूडाकरणं, मुण्डनं चेति। चूडाकर्मसंस्कारे केशानां कर्तनं मुण्डनं वा विधाय शिरसि शिखा (चूडा) स्थाप्यते। शिखाधारणं चूडाकर्मसंस्कारस्य प्रधानमुद्देश्यम्। शिखया यज्ञोपवीतेन च विहीनो जनः संस्कारवान् न मन्यते ।

चूडाकरणात् प्रभृति शिखाधारणं भवति। शिखायाः मूले शिरा-सन्धीनां सम्मिलनं भवति। आदायुर्वेदोऽपि शिखायाः महत्त्वं प्रतिपादयति। आश्वलायनगृह्यसूत्रे चूडाकर्म दीर्घायुषे, यशसे ।

चूडाकर्म शिशोः प्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे वाऽष्टमे वर्षे क्रियते। उपनयनसमयेऽपि कर्तुं शक्यते। संस्कारोऽयं कुलदेवतायाः सात्रिध्ये जागृते तीर्थे देवमन्दिरे वा भवति। सुमुहूर्त माङ्गलिकं विधानमनुष्ठाय माता बालक क्रोडे कृत्वा उपविशति। पिता मन्त्रोच्चारणपूर्वक सकुशान् केशान् कर्तयित्वा गोमये निधापयति। पश्चात् नापितः मुण्डनेन शिखां सम्यक् सम्पादयति। छिन्नकेशाः सुगुप्ते स्थाने सरोवरे भूमिगतं वा विसर्जिताः क्रियन्ते। शिरसि चूडा कुलरीतिमनसृत्य स्थाप्यते। तद्यथा - "दक्षिणतः चूडा वशिष्ठानाम्, उभयतोऽत्रिकाश्यपानाम्.... यथाकुलधर्म वा"।

कर्णवेधसंस्कारः

नाम्नैव संस्कारस्यास्य स्वरूपं स्पष्टं भवति। वेदेषु प्राचीनगृह्यसूत्रेषु च संस्कारतया कर्णवेधस्य उल्लेखो न लभ्यते। परवर्तिनि युगे संस्कारोऽयं प्राचलदिति सम्भाव्यते। यास्कस्य निरुक्ते कर्णवेधस्य उल्लेखः प्राप्यते।

जन्मनो दशमे षोडशे वा दिने कर्णवेधसंस्कारो प्रोक्तः। बोधायनः सप्तमे अष्टमे वा मासे कर्णवेधं प्रोक्तवान्। गर्गः द्वादशे मासेऽपि कर्णवेधं कथयति। कात्यायनः तृतीये पञ्चमे का वर्षे कर्णवेधस्य विधानं करोति। कर्णयोः वेधनं वैद्यः सुवर्णकारो वा विदधाति। कर्णवेधनाय सूची सौवर्णी राजती लौही वा भवति। बालकस्य प्रथमं दक्षिणकर्णः बालिकायाश्च प्रथमं वामकर्णो विध्यते।

भाविजीवने क्रोधोपशमनाय, अण्डकोशवृद्धिं आन्त्रवृद्धि (हार्निया) च निरोद्धं, कर्णाभूषणं च धारयितुं कर्णवेधो युज्यते। मध्ययुगस्य स्मृतिकारो देवलः कर्णवेधस्य धार्मिक महत्त्वं प्रतिपादयन् लिखति ।

विद्यारम्भसंस्कारः

विद्यारम्भस्यापरं नाम' अक्षरारम्भ' इत्यस्ति। तेन प्रतीयते यद् वर्णमालायाः विकासयुगे संस्कारोऽयं प्रावर्तत इति। गृह्यसूत्रेषु प्राचीनस्मृतिषु चास्य संस्कारस्योल्लेखो नास्ति। परवर्तिकालस्य वीरमित्रोदये, स्मृतिचन्द्रिकायां, संस्काररत्नमालायां, याज्ञवल्क्यस्मृतेः अपरार्कव्याख्यायां चास्य संस्कारस्य प्रमाणमुपलभ्यते। मन्ये पुरा उपनयनादेव विद्यारम्भो भवति स्म। पश्चात् कौटिल्यस्यार्थशास्त्रे भवभूतेरुत्तररामचरिते च चूडाकर्मसंस्कारेण सहैव वेदेतरविद्यारम्भस्य सूचना लभ्यते। तत्पश्चाच्च विद्यारम्भः स्वतन्त्रसंस्काररूपेण प्रवर्तितोऽभूत्। प्रायशः पञ्चमे वर्षे सूर्योत्तरायणे सुमुहूर्ते संस्कारोऽयं विधीयते। सुस्नातः सुवेशश्च बालको गुरोः सम्मुखमानीयते। गणपत्यादिपूजनं हवनं च सम्पाद्य गुरुः प्रसृतेषु तण्डुलेषु अङ्गुल्या लेखन्या वा बालकस्याक्षरारम्भं प्रणवाक्षरेण कारयति।

उपनयनसंस्कारः

उपनयनसंस्कारः संस्कारेषु सर्वप्रधानः स्वीक्रियते। लोको वेदश्चेति द्विधा विभागे लोकाद् वेदे यदानयनं तदुपनयनमुच्यते। उपनयनसंस्कारानन्तरमेव कश्चिद् वेदाध्ययनस्य अधिकारी भवति। लौकिकं ज्ञानमेव पूर्णतायै न भवति। तदर्थं वैदिकं

ज्ञानमपि नितान्तमावश्यकम्। लोकवेदयोर्द्वयोरपि विज्ञाता आचार्यस्तत्र ब्रह्मचारिणां गतिर्भवति। अत एव पाणिनिः उपनयनस्यापरं नाम आचार्यकरणमिति लिखति। आचार्येण ब्रह्मचारिणः स्वीकरणमेवोपनयनम्। आचार्यः स्वभाव- सम्पन्नं शिष्यं स्वीकृत्य वेदविद्यां ब्रह्मविद्यां वा सम्यगध्यापयति । ब्रह्मविद्यायाः सन्धारणादेव शिष्यो ब्रह्मचारी कथ्यते। एतादृगयं संस्कारो द्विजानां द्वितीयं जन्म भवति। आचार्य एवात्र द्वितीयस्य जन्मनः प्रदाता। स एकाकी मातापित्रोः द्वयोरपि, भूमिकां दिव्यतया निर्वहति। व्यवस्थापनात् पितृत्वं तस्य निर्विवादम्। मातृत्वं चापि तस्य प्रतिपाद्यते-

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः।
तं रात्रीस्तिस्त्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ।।अथर्ववेदे ११.५.३

वैदिकयुगे माणवकः समित्पाणिः स्वयमेव आचार्यसमीपं गत्वा न्यवेदयत् * ब्रह्मचर्यमागाम्' इति। आचार्यस्तु तस्य परिचयं पृष्ट्वा हस्तं च गृहीत्वा देवादीनां साहाय्येन तमात्मनः ब्रह्मचारिणं करोति। अथ समिदाहरणादिकं कर्मोपदेशं कृत्वा सप्रणवां गायत्रीमुपदिशति। गायत्री वेदमाता कथ्यते। तस्मात् सन्ध्यासु गायत्रीं जपन्, ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्याश्रमे वेदोपवेदं वेदाङ्गादिकं आचार्यादधीयानस्तिष्ठति।

परवर्तियुगे उपनयनस्य पद्धतिः दीर्घा कृता। तत्रादौ उपनयनस्य योग्यकालो निर्धारितः। तद्नुसारेण वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदिं च वैश्यम्। एवमेव गर्भादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य, गर्भादकादशे राजन्यस्य, गर्भाद् द्वादशे च वर्षे वैश्यस्योपनयनं प्रोक्तम्। मनुः उपनयनस्य प्राथमिकीं पार्यन्तिकीं चावस्थां निर्धारयति। तद्यथा -

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैयस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥[11]

प्रचलितायां विस्तृतोपनयनपद्धती कतिपयमुख्यबिन्दवः सन्तिमण्डपाच्छादनं गणपत्यादिपूजनञ्च, बालकस्य मुण्डनं स्नानञ्च, कौपीनधारणमाचार्योपगमनञ्च, मेखलाबन्धनम्, यज्ञोपवीतप्रदानं, अजिन-(मृगचर्म) धारणं दण्डधारणञ्च आचार्येण माणवकाञ्जलौ जलाञ्जलिप्रदानं, सूर्यदर्शनं, हृदयस्पर्शः, अश्मारोहणम्, आचार्येण माणवकस्य हस्तग्रहणं शिष्यतया स्वीकरणञ्ज, व्रतादेशः, गायत्रीमन्त्रप्रदानम्, आह्वनीयाग्निस्थापनं हवनञ्च, भिक्षाटनं

ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणञ्चेति।

उपनयनसंस्कारोऽयमधुना यज्ञोपवीतसंस्कार इत्युच्यते। सूत्रनिर्मितस्य आधुनिकयज्ञोपवीतस्य प्रचलनं वैदिकयुगे नासीत्। तदा यज्ञावसरे उत्तरीयं यज्ञोपवीतविधिना ध्रियते स्म। तदुत्तरीयं प्रायशो मृगचर्म एव। तत्स्थाने समग्रं जीवनमेव यज्ञं मत्वा सदैव यज्ञोपवीतस्य धारणं मन्ये सूत्रयुगे प्रवर्तितम्। यज्ञोपवीतसंस्कारस्य पश्चादाचार्यः शिष्यस्य शौचाचार, अग्निकार्य, सन्ध्योपासनं च शिक्षयति।

वेदारम्भसंस्कारः

वेदारम्भो नामायं संस्कारः उपनयनसंस्कारानन्तरं वेदपाठस्यारम्भं सूचयति। गृह्यसूत्रेषु धर्मसूत्रेषु चायं संस्कारः पृथक्तया नोक्तः । सर्वप्रथमं व्यासस्मृती वेदारम्भसंस्कारः

प्रतिपादितः। गौतमः संस्कारगणनायां चतुर्णां वेदव्रतानां ग्रहणं संस्कारतया लिखति। तानि वेदव्रतानि सन्ति-व्रतम्, महाव्रतम्, उपनिषद्व्रतम्, गोदानञ्चेति। तत्र गोदाने गोशब्दस्यार्थो वेदवागेव प्रतीयते। एतेषां चतुर्णां वेदव्रतानां पालनं यदा न्यूनतां गतम्, तदा उपनयन- समावर्तनयोः संस्कारयोर्मध्ये वेदारम्भसंस्कारः पृथक्तया प्रवर्तितः।

उपनयनसंस्कारान्तरं बटुर्यदा वेदाध्यनं प्रारभते, तदायं संस्कारो विधीयते। तेनोपनयनं व्रतादेशस्य स्वरूपमास्थाय तिष्ठति। वेदारम्भश्च स्वतन्त्रः संस्कारो जायते। शुभे मुहूर्ते गुरुः स्वशिष्यं प्रदीपाग्नेः पश्चिमत उपवेशयति। यथोक्तं हवनं च सम्पाद्य वेदाध्ययनं प्रारभ्यते।

केशान्तसंस्कारः

केशान्तसंस्कारस्यापरं नाम गोदानसंस्कारोऽस्ति। व्यासस्मृतौ केशान्तस्य गणना षोडशसंस्कारेषु कृता। गृह्यसूत्रेषु चूडाकर्मसंस्कारेण सहैव पृथक्तया केशान्तस्य वर्णनं लभ्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतौ केशान्तः क्षौरकर्म कथ्यते। मनुस्मृतौ केशान्तसंस्कारस्य समयो निर्धार्यते-

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयाधिके ततः ।।[12]

अस्मिन् संस्कारे गुरवे गोदानेन सम्भवतो गोदानशब्दः प्रचालितः। गोशब्दस्यार्थो वागपि भवति। इतः पूर्वं वेदानधीत्य गोदानसंस्कारानन्तरं वैदिकव्याख्यानेऽपि प्रवर्तनाद् गोशब्दस्य वेदवागों भवितुमर्हति। तेन वेदारम्भसंस्कारप्रसङ्ग प्रोक्तेषु चतुर्षु वेदव्रतेषु चतुर्थ गोदानाख्यं व्रतमेव स्वतन्त्रसंस्कारतया विकसितं सम्भवति। गोशब्दस्यार्थः केश-श्मश्रु-लोमादिरपि भवति। तेन केशान्तो गोदानस्य पर्यायो भवति।

समावर्तनसंस्कारः

विद्याध्ययनं परिसमाप्य गुरोराश्रमाद् गृहागमनं समावर्तनम्। समावर्तनसंस्कारे विद्यासम्पन्नस्य ब्रह्मचारिणो विधिवत् स्नानं भवति। स्नानमिदं परिलक्ष्य समावर्तनस्य नामान्तरं स्नानमेव। समावर्तनसम्बन्धि स्नानमिदं कृत्वैव ब्रह्मचारी स्नातको भवति। स्नातकास्त्रिविधाः भवन्ति। विद्यया स्नातीति विद्यास्नातकः। व्रतेन (अष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्याकेन) स्नातीति व्रतस्नातकः। विद्यया व्रतेन च स्नातीति विद्याव्रतस्नातकः । तस्मादिदं समावर्तनकालिकं स्नानं किमप्यसाधारणमेव स्नानं भवति । तादृशं स्नानं यः करोति स एव स्नातकपदवीं लभते । तथाभूतेन समावर्तनस्नानेन स्नातः स्नातकः समाजे सर्वत्र सम्मानितो भवति।

पाणिनिः स्नातकस्य पर्यायं 'स्रग्वी' इति निर्दिशति । इदं नाम स्नातकस्य मालाधारणमुद्दिश्य कृतम्। मालायामपि पुष्पाणां यद् ग्रथनं तद्वस्तुतो विद्यानां व्रतानां चैव ग्रथनमिति तात्पर्यं प्रतीयते। स्रग्वीति कथनेन सूच्यते। यत्समावर्तने स्नातकस्य वेशविन्यासः सालङ्कारो भवतीति। विद्याव्रतादिभिः सुस्नातः सुसज्जितश्च स्नातकः सुतरां शोभते। अथर्ववेदानुसारेण-

स स्नातो बधुः पृथिव्यां बहु रोचते।

समावर्तनसंस्कारे स्नातकः आचार्यं न्यवेदयत् "त्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" इति। आचार्योऽपि तदा स्नातकस्य शाश्वतीं शिक्षां प्रोवाच- "सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्।

भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इत्तराणि।"

केचन ब्रह्मचारिणः समावर्तनकाले आचार्याय दक्षिणां दातुमिच्छन्ति। रघुवंशमहाकाव्ये आचार्यस्य कृते कौत्सस्य गुरुदक्षिणायाः रम्या कथा अस्ति। साधारणतस्तु, गुरुदक्षिणा स्वल्पैव भवति। तदुक्तं मनुस्मृतौ-

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं क्षत्रोपानहमन्ततः।
धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमाहरन्।।

विवाहसंस्कारः

संस्कारभावनया विधीयमानो विवाह एव विवाहसंस्कार इत्युच्यते। संस्कारस्तु शास्त्रोक्त एवेति शास्त्रविधिमुत्सृज्य विवाहो न युज्यते। विवाहे विवाहपूर्वसंस्काराणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रतिफलनं भवति। याज्ञवल्क्यस्मृतौ "अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्" इत्युक्तम्। अथर्ववेदे चोक्तं "ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्" इति। तदेवं ब्रह्मचर्यादि- संस्कार- सम्पन्नयोरेव स्त्रीपुंसोः सम्बन्धविशेषः शास्त्रानुमोदितो भवति। स च वैवाहिकः सम्बन्धः शास्त्रोक्तैः मन्त्रैः विधिभिः च सम्पद्यते। वैवाहिकी निष्ठव अत्यावश्यकी भवति। मनुराह-

पाणिग्रहणिकाः मन्त्राः नियतं दारलक्षणम्।
तेषां निष्ठ तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे।।

'सप्तपदी' विवाहस्य प्रधानः विधिरस्ति। तद्नुसारेण विवाहः सप्तजन्मनां सम्बन्धेन प्रतिफलति। 'नियतं दारलक्षण' मिति यदुक्तं तस्यार्थोऽपि विज्ञेयः। तदनुसारेण वैवाहिकः सम्बन्धः केवलं लौकिकसम्बन्ध एव नास्ति। अलौकिकेनापि नियमेन सम्बन्धोऽयं नियमितस्तिष्ठति। अत एव लौकिकेनैव कारणेन सम्बन्धविच्छेदो नैवात्र सम्भवति। कात्यायनस्तत्र कथयति-

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या वियुज्यते।

भारतीयसंस्कृतौ विवाहस्तु सन्तानकामाय, लौकिकसुखाय, यज्ञाधिकाराय, धर्मसम्पादनाय च भवति। संस्कारस्यास्य सातिशयं महत्त्वमस्ति। ब्रह्मचर्याश्रमे ब्रह्मचर्यमिव गृहस्थाश्रमे दाम्पत्यं प्रशस्यते। गृहिणीं विना कश्चिदपि गृही न भवति।

गृहिणी गृहमित्याहुर्न गृहं गृहमुच्यते। गृहस्थाश्रमो यज्ञपरः प्रोक्तः। यज्ञाधिकारश्च सपत्नीकस्यैव सम्भवति। सा पत्नी पुरुषस्यार्धाङ्गिनी। तस्यां पुत्रं सम्प्राप्य पुरुषः पितृणां ऋणाद् मुक्तो भवति। 'आत्मा वै जायते पुत्रः' इत्यात्मतन्तुः संरक्ष्यते। तत्सर्वं विवाहसंस्काराधीनम्। तस्माद् विवाहस्य संस्कारमयता सर्वथैव संरक्षणीया।

मनुना विवाहस्य अष्टौ भेदाः कृताः- ब्राह्मविवाह:, दैवविवाहः, आर्षविवाहः, प्राजापत्यविवाहः, आसुरविवाहः, गान्धर्वविवाहः, राक्षसविवाहः, पैशाचविवाहश्च। मनुस्मृतौ एतेषां विवाहानां लक्षणानि यथा-

यज्ञे तु विवते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते।
आलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते।।
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ।।
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥

एतेष्वष्टविधविवाहेषु ब्राह्मणादीनां कृते यथायोगं केचित् प्रशस्ताः, केचिदप्रशस्ताश्च कथ्यन्ते। सामान्येन प्रारम्भिकाश्चत्वारो धर्माः, पार्यन्तिकाश्चाधर्ष्याः प्रोक्ताः। यथाकथञ्चित् केषाजन कृते पडमषष्ठावपि (आसुरगान्धर्वाख्यौ) धर्मानुकूलौ स्याताम्। किन्तु सप्तमाष्टमौ (राक्षसपैशाचौ) सर्वथैव धर्मविरुद्धौ परित्याज्यौ च स्तः। अर्थादेतेषु विवाहभेदेषु संस्कारस्य वास्तविकोऽर्थः सर्वत्र नावलोक्यते। एते विवाहा यथायोगं स्त्रीप्राप्तेरुपायभूताः सन्ति। वैवाहिकः संस्कारविधिस्तदन्तरं सम्पादनीयः। तदुक्तं देवलेन-

प्राप्तेषूर्ध्वं विवाहेषु विधिर्वैवाहिकः स्मृतः।
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ।।

अन्यथा-

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा।

सगोत्रेषु सपिण्डेषु समानप्रवरेषु च विवाहो निषिद्धः। अनुलोम-प्रतिलोमयोर्मध्ये अनुलोमविवाह एव शास्त्रसम्मतो भवति । तदनुसारेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यवराणां क्रमशः चतुस्त्रिद्विवर्णोत्पन्नाभिः कन्याभिर्विवाहो योग्यः।

षड्वर्षादुर्ध्वं रजोदर्शनात् पूर्वञ्च कन्यानां विवाहः पुरा प्रशंसितः । भागवतानुसारेण –

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित्।।

अन्त्येष्टिसंस्कारः

निवृत्तिप्रधानः अन्त्येष्टिसंस्कारः सर्वैरपि शास्त्रकारैः संस्कारतया न गण्यते। बहुभिराचार्यैः संस्कारप्रकरणादन्यत्र पृथक्तया अन्त्येष्टिविषये विलिखितम्। तेषां मतेन विवाह एव चरमः संस्कारः। तदनुसारेण विवाहसंस्कारानन्तरं गर्भाधानादिसंस्काराः एवं पुनरावर्तन्ते। यद्यपि ऋग्वेदे अथर्ववेदे च अन्त्येष्टिक्रियासु प्रयोज्याः मन्त्राः सन्ति, तथापि गृह्यसूत्रेषु, धर्मसूत्रेषु, स्मृतिषु संस्कारोऽयं प्रायशः उपेक्षित एव। आश्वलायन-बौधायन-पारस्कर-गृह्यसूत्रेषु अन्त्येष्टिसंस्कारः परिगणितोऽस्ति। हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे अन्त्येष्टिक्रियाकलापानां प्रतिपादनं कृतम्। मनुस्मृतौ - "निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः"

इत्युल्लिख्य अन्त्येष्टिं संस्कारतया स्पृशति, पितृणां प्रीतये श्रद्धादिकं च वर्णयति। याज्ञवल्क्यस्मृतावपि संस्कारोऽमयुल्लिखितः। श्राद्धकल्पेषु अन्त्येष्टिसंस्कारस्य विषयाः पर्याप्तं प्रतिपादिताः। परवर्तिकाले अन्त्येष्टिमधिकृत्य बह्व्यः बह्व्यः पद्धतयोऽपि विलिखिताः।

अन्त्येष्टिः हिन्दूजीवनस्य चरमः संस्कारोऽस्ति। अन्त्या अन्तिमा, इष्टिः- यज्ञः। तस्मादयं संस्कारो जीवनस्यान्तिमयज्ञ एव। संस्कारोऽयं मृत्योरनन्तरं शवदाहादिरूपो भवति। संस्कारस्यास्य सम्यक् सम्पादनेन मृतकस्याग्रिमं जन्म निर्बाधं सम्पद्यते। गीतायामुक्तम्-

वासांसि जीवर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ।।[13]

सन्दर्भः

1. तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम् - उपोद्घातः

2. पा.शि.41-42
3. क.श्रौ.सू. 1.1.1
4. क.श्रौ.सू. 1.1.2
5. क.श्रौ.सू. 1.1.3
6. मनु.स्मृ. 3.48
7. मनु.स्मृ.2.29
8. मनु.स्मृ. 2.30
9. मनु.स्मृ. 2.30, 31,32,33
10. छान्दोग्य उप. 7.26.2
11. मनु.स्मृ.2.37
12. मनु.स्मृ. 2.65
13. श्रीमद्भगवद्गीता 2.22

सन्दर्भग्रन्थसूची -

- कात्यायन श्रौतसूत्रम्,जमुना पाठक, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 2010
- मनुस्मृति, हरगोविन्द शास्त्री , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००५
- वैदिक साहित्य का इतिहास, राममूर्ति शर्मा, खम्बा प्रकाशन, वाराणसी, २०१०
- श्रीमद्भगवद्गीता, गीता प्रेस, गोरक्षपुर, 2005

* * *

भारतीयदर्शनेषु प्रामाण्यवादविमर्शः

डॉ. विनयगोपालत्रिपाठी

सर्वे भारतीयदार्शनिकाः प्रामाण्यवादमाश्रित्य स्वविचारं प्रास्तुवन् । प्रमाणशब्दस्य व्युत्पत्त्यनुसारं प्रामाण्यस्यार्थद्वयं भवति । प्रमीयतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दस्यार्थः[1] प्रमाकरणमिति । प्रमीयते इति प्रमाणमनया व्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दस्यार्थः प्रमा ।[2] तथा च प्रमाणस्य भावः प्रमाण्यमिति तर्हि प्रामाण्यं प्रमाकरणत्वमिति अथ च प्रमात्वमिति । प्रमायाः करणत्वं प्रमाणस्य लक्षणं भवति । किं नाम प्रमा ? इति जिज्ञासायाम् अन्नंभट्टैरुच्यते तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । यथा अयं घटः इति ज्ञानम् । सैव प्रमा इत्युच्यते ।[3] तद्वति इत्यत्र सप्तम्यर्थः विशेष्यित्वमाशयतय सम्बन्धेन अनुभवान्वयि । एवञ्च तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवत्वं प्रमायाः लक्षणम् । तत्पदार्थः प्रकारः तद्वत्वं प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तथा च कालिकसम्बन्धेन शुक्त्यादौ रजतत्वसत्त्वेऽपि इदं रजतमिति भ्रमस्थलेऽतिव्याप्तिः न भवितुमर्हति । तथाऽपि रङ्गत्वेन रजतावगाहिनि रजतत्वेन च रङ्गावगाहिनी 'इमे रङ्गरजते इत्याकारकसमूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । यतो हि रङ्गविशेष्यकत्वरङ्गप्रकारकत्वयोः रजतविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोश्च समूहालम्बनात्मकज्ञाने सत्त्वादिति चेन्न । तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवत्वस्य तात्पर्यमस्ति, तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वविशिष्टानुभवत्वमेव प्रमायाः लक्षणम् ।[4] विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यो वदति यत् भ्रमभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वं प्रमायाः लक्षणम् । अथवा तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति ज्ञानत्वं प्रमायाः लक्षणम् । अत्र विश्वनाथो भणति यत् येन सम्बन्धेन यद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् ।[5] दिनकरीकारः प्रमालक्षणस्य परिष्कारं यद्भया पूर्वं निरूपितं तदेव दिनकर्यां वदति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमिति। प्रकृतस्थले प्रामाण्यशब्देन प्रमात्वमर्थं स्वीकृत्य चर्चामहे । एवमप्रामाण्यं नाम अप्रमात्वं किमपि ज्ञानं प्रामाण्यात् प्रमारूपं भवति, अप्रामाण्याच्च अप्रमारूपं भवति ।

प्रामाण्यीकरणविषये याः समस्याः समुत्पन्नाः भवन्ति ताभिः भिन्नसमस्या अप्रामाण्यीकरणे समुत्पन्ना भवति । भारतीयदार्शनिकाः प्रमात्वमप्रमात्वञ्च विषये पृथक्-पृथक् विचारमकुर्वन् । प्रामाण्याप्रामाण्ययोः सम्बन्धविषये अपरया दृष्ट्या अपि विचारः क्रियते ज्ञप्तिः उत्पत्तिश्च । ज्ञप्तिशब्दार्थः ज्ञानस्य दृष्ट्या, उत्पत्तिशब्दार्थः उत्पत्तेः दृष्ट्या । सर्वे भारतीयदार्शनिकाः अनयोः भेदः सम्यग्रूपेण नाकुर्वन् । स्वतः प्रामाण्यवादः स एव अस्ति यः ज्ञानस्य प्रामाण्यीकरणं केनचिदन्येन ज्ञानेन न स्वीकरोति । स्वतः प्रामाण्यवादस्यानुसारं प्रत्येकस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यं स्वतः भवति । यस्यार्थो विद्यते यज्ज्ञानस्य कारणं तदेव ज्ञानप्रामाण्यस्य कारणं भवति । उभयोः कारणं पृथक्-पृथक् न भवति अपितु एकमेव भवति अर्थात् यैः कारणैः ज्ञानमुत्पद्यते तैः कारणैः ज्ञानस्य प्रमात्वमपि जायते । अस्य सिद्धान्तानुसारं ज्ञानेन सहैव तस्य प्रामाण्यमपि स्वतः ज्ञातं भवति । अयमेव ज्ञप्तेः दृष्ट्या स्वतः प्रामाण्यवादो विद्यते । उत्पत्तेः दृष्ट्या स्वतः प्रामाण्यवादस्यार्थ अस्ति यत् यैः कारणैः ज्ञानमुत्पद्यते तै कारणैः ज्ञानस्य प्रामाण्यमपि उत्पद्यते । अनेन रूपेण ज्ञानस्य ज्ञानप्रामाण्यस्य च एकमेव कारणं भवति । अतः ज्ञानं स्वतः प्रमारूपत्वं भवति ।

परतः प्रामाण्यवादः स एव विद्यते यदा वयं किमपि ज्ञानं कुर्मः तत्र तस्य प्रामाण्यविषये कश्चन निश्चयः न भवति । अन्यतरमन्येन ज्ञानेन वा हेतूना तस्य ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानं भवति । अत एव केनचिदुक्तं ज्ञानग्राहकातिरिक्तापेक्षत्वं परतस्त्वम् ।[6] अनेन रूपेण उत्पत्तेः दृष्ट्या तस्य मान्यता विद्यते यत् ज्ञानस्य तथा च तस्य प्रामाण्स्योत्पत्तिः भिन्नैः भिन्नैः कारणैः जायते । ज्ञप्तिपरतस्त्वस्य लक्षणं विद्यते, ज्ञानमात्रग्राहकसामग्रीभिन्नसामग्रीग्राह्यत्वमिति[7] , ज्ञानमात्रग्राहकसामग्रयतिरिक्त-कारणप्रयोज्यत्वम् वा। अनेन रूपेण स्वतः अप्रामाण्यवादस्य परतः अप्रामाण्यवादस्य च अर्थमपि ज्ञातं भवति । स्वतः अप्रामाण्यवादानुसारं कस्यापि ज्ञानस्य अप्रामाण्यस्य ज्ञानं यया सामग्रया जायते तया सामग्रया ज्ञानस्याप्रामाण्यमपि जायते । अयमेव ज्ञप्तिः दृष्ट्या स्वतः अप्रामाण्यवादोऽस्ति । उत्पत्तेः दृष्ट्या ज्ञानस्य अथ च तस्य अप्रामाण्यस्य कारणमेकमेव भवति । यदा उभयोः कारणं भिन्नं भिन्नं भवति तदा अप्रामाण्यं परतः इति विद्वांसः वदन्ति । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, प्रामाण्यस्य परतस्त्वम्, अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, अप्रामाण्यस्य

परतस्त्वमेतस्मिन् विषये भारतीयदार्शनिकेषु मतभेदो विद्यते । तथा च स्वतः परतः प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्वतो भवति । नैयायिकाः उभयोः परतस्त्वं स्वीकुर्वन्ति । बौद्धदार्शनिकानां मते प्रामाण्यस्य परतस्त्वमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वञ्च भवति । मीमांसकमते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यञ्च परतः भवति । शान्तरक्षितप्रभृतयः बौद्धाः वदन्ति यत् प्रामाण्यमन्यासु अवस्थासु परतो भवति । अनेन रूपेण अप्रामाण्यस्यापि अवस्थासापेक्षत्वात् परतस्त्वमपि भवति । माध्यमिकबौद्धाः अस्य प्रश्नस्य समाधाने क्लिष्टत्वमनुभवन्ति । माधवाचार्यः सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ज्ञानस्य प्रामाण्यविषये ज्ञानस्य अप्रामाण्यविषये च चतुर्णां सिद्धान्तानां वर्णनं कुर्वन्ति । तान् सिद्धान्तान् स्वीकृत्य सांख्यदर्शनं ज्ञानस्य प्रामाण्यविषयेऽप्रामाण्यविषये स्वतस्त्वमेव स्वीकरोति । न्यायवैशेषिकयोः मते येन हेतुना ज्ञानं भवति तदतिरिक्तहेतुना ज्ञानस्य प्रामाण्यं गृह्यते । अतः इदं मतं परतस्त्ववादी वर्तते । मीमांसकमते ज्ञानमान्तरिकरूपेण बौद्धो वर्तते । अत्र मतत्रयं विद्यते । प्रभाकरगुरुमतं मुरारिमिश्रमतं कुमारिलभट्टमतञ्च । एतेषां मते येन हेतुना ज्ञानं गृह्यते तेनैव हेतुना ज्ञानप्रामाण्यमपि गृह्यते । अतः एतेषु मतेषु ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो भवति । अप्रामाण्यं च परतो भवति । स्वतः परतः प्रामाण्यविषये अप्रामाण्यविषये भारतीयदार्शनिकानां या दृष्टिरस्ति तस्य विवेचनमधोलिखितं विद्यते।

1. न्यायवैशेषिकयोः मते प्रामाण्यं परत अप्रामाण्यञ्च परतो भवति ।[8]
2. सांख्ययोगयोः मते प्रामाण्यं स्वत अप्रामाण्यञ्च स्वतो भवति ।[9]
3. बौद्धमते प्रामाण्यं परत अप्रामाण्यञ्च स्वतो भवति ।[10]
4. मीमांसामते प्रामाण्यं स्वत अप्रामाण्यञ्च परतो भवति ।[11]
5. रामानुजाचार्यमते प्रामाण्यमबाधितज्ञानमस्ति । अत एव प्रामाण्यस्य मानदण्डः अबाधकत्वमस्ति । यद्ज्ञानं बाधितं भवति तच्च ज्ञानं अप्रमा अस्ति ।
6. मधुसूदनसरस्वतीमते प्रामाण्यं नाम ज्ञानस्य यथार्थपरिच्छेदसामर्थ्यम् ।

नैयायिकाः वदन्ति यत् कश्चन अपि मनुष्यः जलादिज्ञानं कृत्वा तस्य प्रामाण्यं ज्ञातुं प्रवृत्तो भवति तदनन्तरं स च यत्र जलं पश्यति तत्र गच्छति । जलं प्राप्य अनुमिनोति मम जलज्ञानं प्रमा आसीत् सफलप्रवृत्तिजनकत्वात् । केशवमिश्रः तर्कभाषायां

प्रामाण्यवादविषये महामीमांसकस्य कुमारिलभट्टपादस्य मतमेव अखण्डयत् । स वदति प्रामाण्यवाद इत्यत्र प्रामाण्यशब्दार्थः प्रमाणस्य भावः । अत्र भावार्थे ष्यञ् प्रत्ययो भवति, भावार्थे त्वप्रत्यय अपि भवति । प्रमाणस्य भाव इत्यस्यार्थः प्रामाण्यं प्रमाणत्वं वा तस्यार्थः ज्ञानस्य यथार्थता । अत एव तर्कभाषाकारो वदति यत् ज्ञानस्य याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यम् ।[12] प्रामाण्यसम्बन्धिवादः प्रामाण्यवादः । सर्वप्रथमं प्रामाण्यविचारः वेदानां प्रामाण्यविषये अभवत् । मण्डनमिश्रस्य गृहस्य विषये केनचिदुक्तम् – स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति । द्वारस्थ नीडान्तर-सन्निरुद्धा जानीहि तन्मण्डन पण्डितौकः ।। अत्र नैयायिकाः वदन्ति प्रवृत्ते पूर्वं प्रामाण्यस्य निश्चयो न भवति अपितु प्रवृत्तिसाफल्यात् प्रामाण्यमनुमीयते ।

न्यायनये ज्ञानस्य ग्रहणमनुव्यवसायेन भवति एवञ्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं प्रवृत्तिसाफल्यमूलकानुमानेन भवति । यत्र ज्ञानग्राहिका तत्प्रामाण्यग्राहिका सामग्री च एकैव अस्ति तत्र ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतः अस्ति इत्युच्यते । अत एव तर्कभाषाकारो वदति ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वमेव स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य ।[13] शास्त्रेषु प्रामाण्यस्य अप्रामाण्यस्य वा स्वतस्त्वं द्विविधं भवति, उत्पत्तिः ज्ञप्तिश्च । उत्पत्तौ स्वतस्त्वं नाम ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वम् । ज्ञानं येन जायते तेनैव प्रमाणं सदैव जायते इति । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं तु ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वम् । येन ज्ञानं जायते तेनैव प्रमाणं सदैव ज्ञायते । परतस्त्वमपि द्विविधं भवति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तत्र उत्पत्तौ परतस्त्वं च ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वम् । इन्द्रियार्थसंयोगादिना ज्ञानं जायते तदतिरिक्तेन गुणेन दोषेण वा तज्ज्ञानस्य प्रामाण्यं वा अप्रामाण्यं जायते । ज्ञप्तौ परतस्त्वं च ज्ञानग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वम् । ज्ञानञ्च मनसा गृह्यते तद्गतं प्रामाण्यमनुमानेन गृह्यते । परतस्त्वविषेय अनुमानस्याकारो विद्यते, विमतं जलज्ञानम्, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । अनभ्यासदशायामनुमानप्रयोगो विमतं जलज्ञानं प्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकज्ञानजातीयत्वात् ।

मीमांसकानां मतमुपस्थापयन् आह – तत्त्वचिन्तामणिकारः 'ननु स्वत एवास्तु तन्निरूपणम्' ।[14] अत्र दीधितिकारो वदति स्वतः स्वस्मात् स्वकीयात् । तत्र स्वप्रकाशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यते इति गुरुवः ।[15] तदनुव्यवसायेनेति मिश्राः ।[16] ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञाततालिङ्गकानुमित्येति भट्टाः ।[17] स्वतः इत्यत्र स्वपदमात्मपरं

प्रामाण्यवादस्थले आत्मपदेन प्रामाण्याश्रय एव गृह्यते पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं तत्पदस्य पूर्वपरामर्शकतया तन्निरूपणमत्र तत्पदेन प्रामाण्यं गृह्यम्, निरूपणं व्यवहारः स च इदं ज्ञानं प्रमा इत्याकारकशब्दप्रयोगरूप अन्ययोगस्य व्यवच्छेदार्थक एव पदमिति न अपि तु अयोगव्यच्छेदार्थकः एव पदम् । एवञ्च प्रामाण्याश्रयनिष्ठ-प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वसम्बन्धाभावाभाववान् प्रामाण्यव्यवहारः इति तत्त्व-चिन्तामणिग्रन्थस्यार्थः । स्वप्रकाशतया प्रामाण्यं गृह्यते इति गुरुवः प्रभाकराः स्वप्रकाशतया इत्यत्र प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । तथा च स्वप्रकाशताप्रयोज्यतद्भिन्नग्रहविषयवत् प्रामाण्यम् । अत्र गदाधरभट्टाचार्यैः उच्यते - 'ननु स्वत एवेति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यवस्थानम्, न तु गुरोरेव मिश्रभट्टयोरेव वा मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तेरग्रे दर्शनीयत्वात्, अनुव्यवसायेनानुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यते इत्यादिना मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वस्य व्यवस्थापनीयत्वाच्च, एवं च स्वपदस्य प्रामाण्याश्रयमात्रपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न मतत्रयसाधारण्यमतस्तदुभयपरतया व्याचष्टे स्वत इति । स्वस्मादिति ।[18] प्रामाण्याश्रयव्यवसायादेव प्रामाण्यव्यवहारः । मुरारिमिश्रकुमारिलभट्टयोः मतानुसारेण स्वकीयात् स्वप्रयोज्यत्वात् प्रामाण्यव्यवहारः । मुरारिमिश्रमते व्यवसायजन्यो अनुव्यवसाय एव प्रामाण्यप्रयोजको भवति । कुमारिलभट्टमते व्यवसायजन्या ज्ञाततारूपहेतुः जन्यानुमितिरेव ज्ञानस्य ज्ञानं ज्ञानस्य प्रामाण्यञ्च भवति । मिश्रमते व्यवसायजन्योऽनुव्यवसायः एव प्रमात्वस्य प्रयोजकः । भट्टमते लिङ्गकानुमितिरेव प्रामाण्यस्य प्रयोजिका । प्रभाकरगुरूणां मते स्वविषयकत्वमेव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् । गुरुमते चक्षुसंयोगानन्तरमयं घटः घटमहं जानामि इति प्रत्यक्षस्यैव उत्पत्त्या ज्ञातृज्ञानज्ञेयमेतत् तृतीयविषयकत्वमेव ज्ञानं तत्र च ज्ञानं स्वस्वरूपतया स्वं गृह्णाति । चात्मानं विषयतया च घटमवगाहते । गुरुमते ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वेन अप्रमात्मकज्ञानमेव नास्ति । या सामग्री ज्ञानं जनयिष्यति सैव तादृशज्ञाने प्रामाण्यमपि ग्राहयिष्यति । तन्मते ज्ञानत्वस्य ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यज्ञानत्वस्य च समनियततया समनियतधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादिका सामग्री समनियतधर्मान्तरावच्छिन्नकार्योत्पादिका इति सिद्धान्तो विद्यते । तथा च प्रभाकरमते अयं घटः घटमहं जानामि इत्याकारकज्ञानस्य जायमानत्वेन स्वस्यैव

स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकतया तद्विषयत्वस्य प्रमात्वे सत्त्वेन प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वोत्पपत्तेः । मुरारिमिश्रमते चक्षुस्संयोगानन्तरमयं घटः इत्याकारकव्यवसायात्मकज्ञानान्तरं घटविषयकं घटमहम् जानामि इत्यनुव्यवसायात्मकं लौकिकमानसप्रत्यक्षं तद्विषयत्वस्य प्रमात्वे विद्यमानत्वात् प्रामाण्ये स्वतस्त्वस्योपपत्तिः सम्भवति। कुमारिलभट्टमते ज्ञानमतीन्द्रियमतो न मुरारिमिश्रमतवत् अनुव्यवसायेन प्रामाण्यभानस्योपपत्तिः सम्भवति, परन्तु ज्ञानेन विषये कश्चन ज्ञातता नामकः धर्मविशेषोत्पद्यते स च धर्मः 'ज्ञातो घटः इति प्रतीतिसाक्षिकः विषयताविशेषः प्राकट्यापरपर्यायो वा भवति' तया च ज्ञाततया ज्ञानमनुमीयते । वाक्यप्रयोगस्तु इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानसाध्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात्, या यद्वृत्ति यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा मठे मठत्वप्रकारकज्ञातता मठविशेष्यकमठत्वप्रकारकज्ञानसाध्या इति सामान्यरूपेण व्याप्तिः आश्रीयते । कुमारिलभट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञातताप्रत्यक्षसिद्धैव इति व्यवसायेन द्वितीयक्षणे ज्ञाततायां जनितायां तृतीयक्षणे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे जायमाने घटवृत्तिभानस्यावश्यकत्वात् प्रमाव्यापकतावच्छेदकप्रकारेण हेतुग्रहः । गदाधरभट्टाचार्यो वदति मीमांसकमते स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वव्यापकविषयितानिरूपकत्वं स्वतोग्राह्यत्वम् ।[19] तत्त्वचिन्तामणिकारः स्वतः परतश्च प्रामाण्यविषये विप्रतिपत्तिं न्यरूपयत्, तत्र प्रथमा विप्रतिपत्तिरस्ति । 'ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वा ।[20]' अत्र विधिकोटिः मीमांसकानां निषेधकोटिः नैयायिकानाञ्च विद्यते । संक्षिप्तरूपेण भारतीयदर्शनेषु प्रामाण्यवादस्य यत् स्वरूपमुपलभ्यते तत् मया निरूपितम् । विस्तरभयादत्रैव विरम्यते।

सन्दर्भाः-

1. प्र उपसर्ग पूर्वकः मा धतुतः करणे ल्यूट् प्रत्ययः
2. प्र उपसर्ग पूर्वकः मा धतुतः भावे ल्यूट् प्रत्ययः
3. अन्नंभट्टैप्रणीततर्कसङ्ग्रहः प्रकाशव्याख्यासहितदीपिकायुतसानुवादनरहरिव्याख्यासंवलितम्, चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी पृ. सं. 50

4. कारिकावली 134
5. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीरामरुद्रीसंवलिता पृ. सं. 50
6. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली गुण खण्ड प्रभा टीका पृ. 409
7. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली गुण खण्ड प्रभा टीका पृ. 409
8. तत्त्वचिन्तामणिगदाधरीप्रामाण्यवादः
9. सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनीदर्शनम् पृ. स. 477
10. सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनीदर्शनम् पृ. स. 476
11. सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनीदर्शनम् पृ. स. 477
12. तर्कभाषा प्रामाण्यवाद 268 हिन्दी अनुवादक – डॉ. सुरेन्द्र देव शास्त्री, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 2003
13. तर्कभाषा प्रामाण्यवाद 268
14. तत्त्वचिन्तामणि प्रामाण्यवाद पृ 52
15. प्रामाण्यवाद दीधित पृ. 52
16. प्रामाण्यवाद दीधित पृ. 55
17. प्रामाण्यवाद दीधित पृ. 56
18. गदाधरी पृ. 52
19. प्रामाण्यवाद पृ. 58
20. प्रामाण्यवाद तत्त्वचि पृ. 59

❋ ❋ ❋

आचार्यविज्ञानभिक्षोः अधिष्ठानकारणवादस्य पर्यालोचनम्

पूर्णचन्द्रमण्डलः

प्रबन्धसारः

मानवजीवनस्य परमपुरुषार्थौ भवति मोक्षः मुक्तिः वा। अयं मोक्षः भारतीयाध्यात्मिकदर्शनसम्प्रदायानां मूलालोचनायाः विषयः। प्रमाणगत-प्रमेयगत-कार्यकारणवादप्रभृतिविषये भारतीयदर्शनसम्प्रदायेषु मतवैषम्ये अपि परमपुरुषार्थमोक्षविषये समन्वयः लक्ष्यते। षोडशशताब्द्यां समन्वयवादी आचार्यः विज्ञानभिक्षुः अस्य समन्वयवादस्य मार्गमधिकतरं प्रशस्तीकृतवान्। स सांख्ययोगवेदान्तन्यायदर्शनानां प्रतिपाद्यसिद्धान्तविषये विरोधं न प्रदश्र्य समन्वयं स्थापितवान्। तेन सांख्यवेदान्तयोः समन्वये यत् नैपुण्यं प्रदर्शितं तत् तत्प्रवर्तिताधिष्ठानकारणवादे प्रस्फुटितं जातम्। सः अधिष्ठानकारणवादशब्दः आश्रयार्थे स्वीकृतवान्। वेदान्तदर्शने जगतः उत्पत्तौ उपादानकारणत्वेन निमित्तकारणत्वेन ब्रह्मणः स्वीकारेऽपि आचार्यः विज्ञानभिक्षुः ब्रह्म उपादानकारणत्वेन निमित्तकारणत्वेन वा न स्वीकृतवान्। स निमित्तकारणरूपेण ईश्वरस्य अस्तित्वं स्वीकृतवान्, प्रकृतिं जगत उपादानकारणरूपेण ब्रह्म जगतः अधिष्ठानरूपेण च प्रतिपादितवान्। आचार्यः विज्ञानभिक्षुः विभिन्नदार्शनिकमतवादेषु समन्वयनिमित्तं जीवः, जगतः ब्रह्मणः च कार्यकारणसम्पर्कम् अधिष्ठानरूपेण किञ्च तेषां सम्बन्धम् अविभागसम्बन्धरूपेण वर्णितवान्। अयम् अविभागसम्बन्ध एव तस्य दार्शनिकमतवादस्य मूलभित्तिः प्रधानवैशिष्ट्यं च।

विशिष्टशब्दाः- अधिष्ठानं, कारणं, ब्रह्म, जगत् प्रकृतिश्च।

भूमिका

भारतीयदर्शनसाहित्ये समन्वयवादिदार्शनिकरूपेण अतिप्रसिद्धः परिचितनाम च भवति आचार्यविज्ञानभिक्षुः। विभिन्नविदुषः तस्य समयकालं पञ्चदशशताब्दीं स्वीकृतवन्तः। तेन रचिताः प्रसिद्धाः ग्रन्थाः विज्ञानामृतभाष्यम्, सांख्यप्रवचनभाष्यम्, सांख्यसारः, योगवार्तिकम्, योगसारसंग्रहः प्रभृतयः।

सांख्यप्रवचनभाष्यादिग्रन्थेषु सांख्यसिद्धान्तानाम् आलोचनाप्रसङ्गे स स्वदृष्टिभङ्गिद्वारा सांख्यमतान् प्रतिपादितवान्। सांख्यप्रवचनभाष्ये पुराणात् स्मृतेः श्रूतेः च विविधप्रमाणान् उल्लेखपूर्वकं स सांख्यवेदान्तयोः विरुद्धमतवादेषु सामञ्जस्यं विधातुं प्रयासी अभवत्। साधारणतः सांख्यदर्शनसम्मतकार्यकारणविषयकमतवादः सत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्धः। सांख्यमते उत्पत्तेः पूर्वं कार्यम् असत् नास्ति, तदा कार्यं प्रच्छन्नरूपेण अव्यक्तरूपेण वा तिष्ठति किञ्च कार्यं व्यापारात् परं कार्यरूपेण अभिव्यक्तं भवति। अपरपार्श्वे अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य कार्यकारणविषयकसिद्धान्तः विवर्तवादनाम्ना प्रसिद्धः। अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य मते कारणं सत्, कार्यं मिथ्या च। दृश्यमानमिदं जगत् मिथ्या, अस्य जगतः अधिष्ठानं ब्रह्म एकमात्रं सत्यम्। यथा रज्ज्वौ सर्पः दृश्यते तद्वत् ब्रह्माधिष्ठाने जगत् प्रतिभासते। अस्य जगतः ब्रह्मणः विवर्तः अर्थात् कापि पारमार्थिकसत्ता नास्ति। किन्तु आचार्यविज्ञानभिक्षुः सांख्यवेदान्तयोः एतेषु कार्यकारणविषयकविरुद्धमतवादेषु समन्वयसाधनोद्देश्येन अधिष्ठानकारणवादं प्रतिष्ठापितवान्। किञ्च बादरायणव्यासरचितब्रह्मसूत्रनामकग्रन्थस्य उपरि तस्य रचितविज्ञानामृतनामकभाष्ये जन्माद्यस्य यतः इति सूत्रभाष्यरचनाकाले सः अधिष्ठानकारणवादस्य प्रसङ्गम् उत्थापितवान्।

आचार्यः विज्ञानभिक्षुः तस्य विज्ञानामृतभाष्ये अवदत् यत् जन्म, स्थितिः, वृद्धिः, विपरिणामः, ह्रासः विनाशश्च - जगतः एतेषां षण्णाम् अवस्थानाम् उत्पत्तिः ब्रह्मणः भवति। किन्तु तेन ब्रह्मणः जगतः उत्पत्तिस्वीकारे अपि ब्रह्म जगतः उपादानकारणत्वेन निमित्तकारणरूपेण वा न स्वीकृतम्। तस्य मते जगतः उपादानकारणं प्रकृतिः। निमित्तकारणरूपेण तेन ईश्वरस्य अस्तित्वं कल्पितम्। ब्रह्म च जगतः अधिष्ठानकारणरूपेण प्रतिपादितम्। अत्र सः अधिष्ठानकारणशब्दः आधारार्थे स्वीकृतवान्। अधिष्ठानकारणसंज्ञाप्रदानप्रसङ्गे आचार्यविज्ञानभिक्षुः अवदत् यत्र उपादानकारणम् अभिव्यक्तरूपेण तिष्ठति किञ्च येन उपष्टब्धः सन् कार्याकारेण परिणतं भवति तत् अधिष्ठानकारणम्। उपष्टब्धशब्दः अत्र विधृतार्थे प्रयुक्तः। तस्य मते प्रकृतिः ब्रह्मणि अविभक्तरूपेण तिष्ठति किञ्च तेन विधृतं सत् जगद्रूपकार्ये परिणतं भवति। यथा सृष्टेः आदौ पृथिव्याः उपादानानि सूक्ष्मावस्थायां मिश्रितानि भवन्ति किञ्च जलेन विधृतं भूत्वा परवर्तीकाले पृथिवीरूपेण परिणतिं लभते। अस्मिन् अर्थे जलं

पृथिव्या: अधिष्ठानकारणम्। जलस्य शक्तिरेव पृथिवीं सृजति। किन्तु जलस्य कोऽपि विकारो न उत्पद्यते। तद्रूपाधिष्ठानब्रह्मण: प्रकृते: जगद्रूपेण परिणतत्वे अपि अत्र ब्रह्मण: कोऽपि विकारो न परिलक्ष्यते।[1] आचार्यविज्ञानभिक्षो: मते उपादानकारणं द्विविधम्- अधिकार्युपादानकारणम् विकार्युपादानकारणम्। अत्र उपादानशब्द: सामान्यार्थे व्यवहृतवान्। यतो हि ब्रह्मरूपाधारात् प्रकृति: कार्यरूपजगति परिणमते तस्मात् ब्रह्मण: अधिकारित्वं किञ्च चिन्मात्रसत्त्वे अपि उपादानकारणरूपेण व्यवह्रियते।[2]

सांख्यसारग्रन्थे अपि आचार्यविज्ञानभिक्षु: आत्मानं प्रकृते: आधारत्वात् उपादानकारणरूपेण वर्णितवान्।[3] अस्मिन् स्थले स जलपृथिव्यो: उदाहरणोपस्थापकपूर्वकं अवदत् पृथ्वी जलमाश्रित्य तिष्ठति इत्यत: जलं पृथिव्या उपादानकारणम्। तद्वत् समस्तपदार्था: चैतन्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति इत्यत: कूटस्थनित्याविकारिचैतन्यस्वरूपं ब्रह्म जगत: उपादानकारणम् इति कथ्यते।[4] विज्ञानभिक्षो: मते अधिष्ठानकारणे जीवस्य जगत: च लयप्राप्तावस्थायाम् अथवा अव्यक्तावस्थायामपि प्रकृति: सत्या नित्या च। अपरपार्श्वे जीव: अधिष्ठानब्रह्म च उभौ चिन्मात्रौ इति उक्तम्, तयो: पार्थक्यमपि उक्तम्। साधारणजीव: क्लेशादिद्वारा सम्पृक्त: किन्तु ब्रह्म सर्वेषाम् ऊर्द्धे। एकेन उदाहरणेन विज्ञानभिक्षु: तस्य वक्तव्ये स्पष्टतया उक्तवान् आकाशस्य मध्ये वायु:, जलस्य च मध्ये पृथ्वी तिष्ठत:। तद्रूपब्रह्मचैतन्यस्य मध्ये क्लेशादिक्लिष्टजीवचैतन्यं तिष्ठति। स बोधयितुम् ऐच्छत् यत् ब्रह्म आधाररूपेण जीवं धारयति। तस्मात् तस्य मते जीवजगद्भ्यां ब्रह्मण: सम्पर्क: केवलम् अधिष्ठानकारणरूपेण न तु मृत्तिकाघटयो: इव उपादानकारणरूपेण।

अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य मते ब्रह्म एव जगत: निमित्तकारणम् उपादानकारणं च। यथा लूता स्वदेहनि:सृततन्तुकार्यं प्रति उपादानकारणं निमित्तकारणं च, तद्वत् विश्वप्रपञ्चस्य उपादानकारणं निमित्तकारणं च ब्रह्म। कारणं समस्तकार्याणि सत्स्वरूपब्रह्मभिन्नं न भवन्ति। श्रुतिद्वारा अद्वैतवेदान्ते अयं विषय: प्रतिष्ठापित:। अत्र वस्तुनि अनुस्यूतं नाम यत् उपादानकारणं, वस्तुन: अवस्थिते: आधाररूपेण तदेव निमित्तकारणम्। किन्तु पारमार्थिकदृष्ट्या मृत्तिका कुम्भकारश्च सत्स्वरूपब्रह्मभिन्नं नास्ति इत्यत: केवलं ब्रह्म एव समग्रकारणत्वेन निर्धार्यते। अत:

पारमार्थिकतत्त्वविचारेण ब्रह्म एकम् अद्वितीयं च इति सिद्धत्वात् ब्रह्म एव उपादानकारणं निमित्तकारणं च। ब्रह्म उभयरूपेण अर्थात् उपादानरूपेण निमित्तरूपेण च जगत: कारणं तत् प्रतिपादयितुं आचार्यबादरायण: ब्रह्मसूत्रे 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'अधिध्योपदेशाच्च' इत्यादिसूत्राणि अरचयत्। आचार्यशङ्कर: ब्रह्मसूत्रस्य शारीरिकमीमांसकभाष्ये स्पष्टतया ब्रह्मण: उपादानत्वं निमित्तकारणत्वं च प्रतिष्ठापितवान्। विज्ञानभिक्षुणा अद्वैतवेदान्तमतमिव अधिष्ठानार्थे ब्रह्म अधिकार्युपादानकारणरूपेण स्वीकृतम्। सांख्यदर्शने पुरुष: कदापि उपादानकारणरूपेण न अभिधीयते। विज्ञानभिक्षु: सांख्यानुसृतपरिणामवादं परित्यज्य वेदान्तदृष्टिभङ्गिं स्वीकृतवान्। किन्तु ब्रह्म जीवजगतो: अधिष्ठानस्वीकारात् तेन वेदान्तदर्शनस्य विवर्तवाद: सम्पूर्णरूपेण न स्वीकृत:। केवलं ब्रह्मण: निर्विकारकूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपत्वस्य परिचयप्रदानप्रसङ्गे स विवर्तवादस्य लक्षणं स्वीकृतवान्, किन्तु विवर्तवाद इव कार्यजगत् मिथ्यारूपेण न अङ्गीकृतवान्।

आचार्यविज्ञानभिक्षु: न्यायदर्शनसम्मतसमवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्य: भिन्नं चतुर्थकारणरूपेण अधिष्ठानकारणं स्वीकृतवान्। अधिष्ठानकारणलक्षणप्रसङ्गे अवदत् यत्र कार्यकारणे अविभागविभागौ इति उभयविधसम्बन्ध: वर्तते तत् अधिष्ठानकारणम्।[5] यतो हि समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणेषु अधिष्ठानकारणं न अन्तर्भवति। स: अस्मिन् विषये युक्तिपूर्वकम् अवदत् अधिष्ठानकारणं समवायिकारणं नास्ति, कारणं न्यायदर्शनानुसारं यत् समवेतात् कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्।[6] किन्तु स उक्तार्थे आधारस्वरूपब्रह्म उपादानकारणं न उक्तवान्। स प्रकृतिं समवायिरूपेण विकार्युपादानकारणरूपेण वा स्वीकृतवान्।[7] पुनश्च ब्रह्म असमवायिकारणरूपेण अपि न परिगण्यते। न्यायमते यत् समवायिकारणे समवेतं सत् कार्यं प्रति कारणं भवति तत् असमवायिकारणम्।[8] किन्तु तस्य मते प्रकृति: ब्रह्मणि अधिष्ठिता, किञ्च ब्रह्म एव आधाररूपेण प्रकृतिं धारयति। तस्मात् ब्रह्म असमवायिकारणमपि नास्ति। पुनश्च न्यायमते समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्।[9] अस्मिन् अर्थे अधिष्ठानकारणवादेन सह न्यायवैशेषिकसांख्यमतानां कोऽपि विरोध: नास्ति। कारणं ते अधिष्ठानकारणस्य निमित्तकारणतां स्वीकुर्वन्ति। विज्ञानभिक्षो: मते नैयायिका:

यथा निमित्तकारणरूपेण ईश्वरं परिकल्पितवन्तः तत् ब्रह्मणः अधिष्ठानकारणवादस्य नामान्तरवादमात्रम्। अत एव तेन चतुर्थकारणरूपेण अधिष्ठानकारणवादस्वीकारे अपि न्यायवैशेषिकमतेन सह तस्य मतविरोधः न जायते।[10] अस्मिन् विषये आचार्यविज्ञानभिक्षुः अपि समन्वयस्य मनोभावं प्रकटयति स्म।

एवम् अधिष्ठानकारणवादेन सह ब्रह्मणः उपादानकारणत्वमपि सिध्यति। कारणं ब्रह्मणः अविभक्तः सन् उपष्टब्धो भूत्वा प्रकृत्यादिकार्यरूपेण परिणमते। सिद्धान्तोऽयं वैशेषिकसांख्ययोः अविरोधी। वैशेषिकाः ब्रह्म निमित्तकारणं कथयन्ति। किन्तु आचार्यविज्ञानभिक्षुदृष्ट्या ब्रह्म समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणात् विलक्षणतया चतुर्थम् आधारकारणम् अधिष्ठानकारणं वा।[11] एवम् अन्तर्लीनपरिणामिशक्तिः प्रकृतिसामर्थ्यद्वारा ब्रह्मणः उपादानकारणतां सिध्यति। जगतः कर्तृत्वमपि ब्रह्मणि अस्ति। कर्तृत्वमिदं ब्रह्मणः उपाधिभूतशुद्धसत्तामायायाः सामर्थ्यद्वारा सिध्यति। इयं माया अपरिणामिनी। विज्ञानभिक्षुदृष्ट्या कर्तृत्वमपि एकं निमित्तकारणत्वम्।[12] उक्तरूपे ब्रह्म जगतः उपादानकारणत्वात् कर्तृत्वात् च निमित्तकारणम्। अत एव ब्रह्म जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्।[13]

आचार्यविज्ञानभिक्षोः उक्ताभिमतस्य विरुद्धे आपत्तिः उत्पत्स्येत यत् न्याये वैशेषिकदर्शने च यस्मिन् अर्थे ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वं स्वीकृतं, स तस्मिन् अर्थे ब्रह्म निमित्तकारणरूपेण न स्वीकृतवान्। तस्य मते ब्रह्म जीवस्य नियन्ता नास्ति। अत्र ब्रह्म अधिष्ठानकारणम् अर्थात् यत्र उपादानकारणम् अविभक्तरूपेण स्थित्वा कार्याकारेण परिणमते। चित्स्वरूपं ब्रह्म भवति अधिकारिणी, निर्गुणं निष्क्रियं च। तस्मात् कस्मिन् अपि सृष्टिकार्यपरिचालनारूपवैशिष्ट्यब्रह्मणि परिलक्षणं न सम्भवम्। अत एव विज्ञानभिक्षोः प्रतिपादिताधिष्ठानस्वरूपब्रह्म न्यायदर्शनानुसारं निमित्तकारणं न उक्तम्। किन्तु अनया आपत्त्या समन्वयवादिविज्ञानभिक्षोः अधिष्ठानकारणवादस्थापने कापि समस्या न भवति। यतो हि वैशेषिकसम्मतनिमित्तकारणेन सह अधिष्ठानकारणवादस्य कोऽपि विरोधः नास्ति - एवं तेन स्वीकृतम्। किन्तु निमित्तकारणम् अधिष्ठानकारणं च एकमेव इति प्रतिपादनचेष्टा तेन कदापि न विहिता।

विज्ञानभिक्षोः मते सृष्टेः पूर्वं प्रकृतिपुरुषयोः आधारः ब्रह्मणि लयावस्थायां

तिष्ठति। अस्याम् अवस्थायां प्रकृतिपुरुषयोः ब्रह्मणा सह अविभक्तरूपेण सत्त्वात् ब्रह्म इव प्रकृतिः पुरुषश्च नित्यौ। पुनश्च यदा प्रकृतिः पुरुषश्च व्यक्तौ भवतः तदापि नित्यौ स्तः। कारणं प्रलयकाले प्रकृतिः पुरुषश्च पुनश्च आधारस्वरूपब्रह्मणि एकीभूतौ भवतः। अत एव तौ कदापि अनित्यौ न। ब्रह्म अधिष्ठानरूपे सर्वदैव अव्याकृतं विद्यते। किञ्च ब्रह्मणि आश्रितप्रकृतेः परिणामो भवति। किन्तु ब्रह्म सर्वप्रकारपरिणामस्य ऊर्द्धे तिष्ठति। विज्ञानभिक्षुणा एवं सांख्योक्तपरिणामवाद इव प्रकृतेः अचेतनस्य वा नित्यत्वं रक्षितम्। अपरपार्श्वे विवर्तवाद इव आधारस्वरूपब्रह्मणः निर्विकारत्वं प्रतिपादितम्। तस्मात् आचार्यविज्ञानभिक्षोः कार्यकारणवादः परिणामवादः न कथ्यते, विवर्तवादः अपि न उच्यते। पुनश्च अयं सम्बन्धः आधाराधेयसम्बन्धरूपेणापि न अभिधीयते। कारणं साधारणतया आधाराधेयसम्बन्धेन उभयोः पृथक्कर्तुं शक्यते किन्तु अधिष्ठानकारणे अर्थात् ब्रह्मणि जीवः जगच्च अव्यक्तावस्थायाम् अविभक्तरूपेण वर्तेते। अनुरूपतया अयं सम्बन्धः समवायसम्बन्धः अपि न उच्यते समवायसम्बन्धस्य नित्यसम्बन्धत्वात्। किन्तु विज्ञानभिक्षोः मते जीवजगतोः अव्यक्तावस्थायाम् ब्रह्मणा सह अविभक्तत्वे अपि परं व्यक्तावस्थायां विभक्तरूपेण तिष्ठतः।

उपसंहारः

आचार्यविज्ञानभिक्षोः समन्वयवादिदर्शनचिन्तायाः मूलभित्तिर्भवति अधिष्ठानकारणवादः। स तस्य प्रतिपादिताधिष्ठानकारणं यथा वेदान्तदर्शनसम्मतब्रह्म इव एकरूपेण अद्वितीयरूपेण च प्रतिष्ठापितवान्। अनुरूपतया तस्य अधिष्ठानकारणवादे सांख्यसम्मतप्रकृतिः पुरुषश्च एते द्वे तत्त्वे उपस्थापितवान्। तस्य मते उक्ताधिष्ठानकारणे निर्गुणब्रह्मेश्वरपुरुषप्रकृतिप्रभृतीनि तत्त्वानि अविभक्तरूपेण विद्यन्ते। तेन सृष्टिप्रसङ्गे यथा ब्रह्मणः अस्तित्वं स्वीकृतं तथैव सगुणब्रह्म विहाय निर्गुणब्रह्म अपि स्वीकृतम्। उभयमतविरोधपरिहाराय स अधिष्ठानकारणरूपम् एकं चरमतत्त्वं स्थापितवान्। आचार्यशङ्करस्य निर्गुणं ब्रह्म, आचार्यरामानुजस्य च सगुणब्रह्म उभयमेव अविभक्तरूपेण वर्तेते। तस्य मते यत् तत्त्वं यदा निर्गुणरूपेण विवेच्यते तदा ब्रह्म, पुनश्च यदा तदेव तत्त्वं सगुणरूपेण गृह्यते तदा ईश्वररूपेण परिगणयितुं शक्यते।

आचार्यविज्ञानभिक्षुः

तस्य भाष्ये विभिन्नाचार्याणां सिद्धान्तेषु दोषम् अप्रदर्श्य मतवादेषु उपादेयांशान् स्वीकृत्य कथं समन्वयः स्यात् इत्येवं प्रचेष्टां विहितवान्। समन्वयस्य उद्देश्येन स विभिन्नमतवादेषु सामञ्जस्यं विधातुं जीवजगतोः ब्रह्मणः च कार्यकारणसम्बन्धम् अधिष्ठानकारणरूपेण किञ्च तेषां सम्बन्धम् अविभागसम्बन्धरूपेण वर्णितवान्। अयम् अविभागसम्बन्ध एव तस्य दार्शनिकमतवादस्य मूलभित्तिः प्रधानवैशिष्ट्यं च। विज्ञानभिक्षोः मते अधिष्ठानकारणस्वीकारे उपनिषदः एकम् अद्वितीयम् इति चरमतत्त्वेन सह कस्यापि आस्तिकमतस्य सामञ्जस्यरक्षणं न कष्टकरम्।

सन्दर्भाः-

1. तदेवाधिष्ठानकारणं यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं च सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते। यथा सर्गादौ जलाविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्याः जलेनैवोपष्टम्भात् पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो जलं महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति। (विज्ञानामृतभाष्यम्- १/१/२)
2. अत एव अविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगदभेदश्चोपपद्यते। विकारिकारणवद् अधिष्ठानकारणस्यापि उपादानत्वव्यवहारात्। (विज्ञानामृतभाष्यम् - १/१/२)
3. त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चिति। आधारविषया विश्वोपादानविकारतः।। सांख्यसारः २/२/३।
4. अतो जगदुपादानमपि ब्रह्माऽविकारतः। कूटस्थनित्यपर्य्यायपरमार्थसदुच्यते।। सांख्यसारः २/२/५।
5. यत्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम्(विज्ञानामृतभाष्यम्- १/१/२)
6. यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। (तर्कसंग्रहः, पृ.- १४१)
7. समवायसम्बन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम्। (विज्ञानामृतभाष्यम्- १/१/२)
8. कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन् समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम्। (तर्कसंग्रहः, पृ- १४५)
9. तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। (तर्कसंग्रहः,पृ.- १४९)
10. संभवत्यविरोधे सृष्टिप्रक्रियां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधानौचित्यत्यादिति। वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वमिष्यत एव। परं तु तैरिदमपि निमित्तकारणतेति परिभाष्यते। अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति। (विज्ञानामृतभाष्यम् १/१/२)
11. अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति। (विज्ञानामृतभाष्यम्- १/१/२)।

12. ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं स्वोपाधिमायोपाधिकम्, परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्याद्योपाधिकमपीष्यत एव। (विज्ञानामृतभाष्यम्-१/१/२)।
13. एतेन जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं व्याख्यातम् (विज्ञानामृतभाष्यम्-१/१/२)।

सहायकग्रन्थसूचिः

१. उपाध्यायः, श्रीवलदेवः, संस्कृतवाङ्मयस्य बृहद् इतिहासः(दशमः खण्डः), उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानम्, लखनौ, १९९९॥
२. गोविन्दाचार्यः, तर्कसंग्रहः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, २०१५।
३. चक्रवर्ती, लोकनाथः, वेदान्तपरिभाषा, संस्कृतमहाविद्यालय: तथा विश्वविद्यालयः, कलकाता, २०१९।
४. त्रिपाठी, केदारनाथः, ब्रह्मसूत्रविज्ञानामृतभाष्यम्, वानारसहिन्दु-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९७९।
५. दासः, देवव्रतः, विज्ञानभिक्षोः भारतीयचिन्तायाः वैशिष्ट्यम्, संस्कृतपुस्तकभण्डारः, कलकाता, २००६।
६. भट्टाचार्यः, रामशङ्करः सांख्यसारः, भारतीय-विद्या-प्रकाशनम्, वाराणसी, १९७८।
७. मुसलगाँवकरः, गजाननशास्त्री, सांख्यदर्शनम्, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, २०१९।
८. सेनः, विश्वनाथः, ज्ञानतत्त्वं अधिविद्या च, व्यानार्जी पावलिशार्स, कलकाता, २०१३।

* * *

आलंकारिकभामहकृतस्य बौद्धदर्शनसम्मतप्रत्यक्षप्रमाणखण्डनस्य तात्पर्यविश्लेषणम्

ड. अञ्जन-दासः

Abstract:
संस्कृतकाव्यशास्त्रे काव्यदोषनिरूपणस्य सरणिद्वयं विद्यते- आचार्य-आनन्दवर्धनमते रसस्य अपकर्षको हि दोषः। परन्तु भामह-दण्डी-वामनादिनये गुणविपर्ययो हि दोषः। दोषः अष्टादशविधः। भमहेन तेषु पञ्चदश दोषाः चतुर्थाध्याये अलोचिताः; परन्तु प्रतिज्ञाहीनं, हेतुहीनं दृष्टान्तहीनञ्चेति दोषत्रयं 'न्यायनिर्णय'नामके पञ्चमपरिच्छेदे विवृतम्। अन्तिमदोषत्रयस्य स्वरूपं न्यायदर्शनदिशा निरूपितं, यतः वयं जानीमः न्यायदर्शने अनुमानं स्वार्थानुमान-परार्थानुमानभेदेन द्विविधं तत्र च अनुमानद्वये कति अवयववाक्यानि वर्तन्ते। यथा प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनानि पञ्चावयवाः। वस्तुतस्तु दृश्यते तदैव अनुमितिरुत्पद्यते यदा अवयववाक्यानि विद्यन्ते। अत एव वक्तुं शक्यते न्यायदर्शने यथा प्रतिज्ञादिवाक्यानि विना अनुमितिः न जायते तदैव काव्येऽपि प्रतिज्ञा-हेतु-दृष्टान्तान् विहाय काव्यस्य परिपूर्णत्वरूपं न सिद्धं भवति। तस्मात् भामहाचार्यैः न्यायमतमवलम्ब्य अन्तिमदोषत्रयस्यालोचनावसरे प्रमाणस्यालोचना कृता। तत्रादौ प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपविचारे बौद्धमतं खण्डितम्। कथं तेन बौद्धमतं न स्वीकृतमिति विचार्यविषयः। स विषयः युक्त्या मया उपस्थापितः मम शोधप्रबन्धे।

Keywords: दोषः, प्रमाणम्, प्रत्यक्षम्, न्यायविन्दुः, तर्कसंग्रहः, न्यायमञ्जरी, काव्यालंकारः

प्रपूर्वकात् माधातोः करणवाच्ये ल्युटि प्रमाणशब्दस्य निष्पत्तिर्जायते। प्रमायाः करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम्। वस्तुतः तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः सैव प्रमेत्युच्यते। नैयायिकप्रवरैः अन्नंभट्टपादैः अनुरूपमेवोक्तम्- "तद्वति तत्प्रकारकानुभुवो यथार्थः। यथा 'अयं घटः' इति ज्ञानम्"[1] इति। यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियं प्रमाणम्, अनुमितौ लिङ्गदर्शनं प्रमाणम्, उपमितौ

सादृश्यज्ञानं प्रमाणम्, शाब्दे च वेदाः प्रमाणमिति शब्दः प्रमाणम्। अत्रेदं बोध्यम्। इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणम्। न तु प्रमातृप्रमेयादीनि। बौद्धनये प्रमाणं हि अविसंवादिज्ञानम्। प्रमाणमिदं कतिविधमिति विषये दार्शनिकानां मध्ये मतभेदो विद्यते। तत्र चार्वाकाः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति, बौद्ध-वैशेषिकास्तु प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमिति, सांख्याश्च प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्चेति, नैयायिकाश्च पुनः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि वदन्ति, मीमांसका वैदान्तिकाश्च ते पुनः प्रमाणं षड्-विधं स्वीकुर्वन्ति प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्द-अर्थापत्ति-अनुपलब्धिभेदात्। तदुक्तं तार्किकरक्षायाम्-

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः।
अनुमानञ्च तच्चाथ सांख्याः शब्दञ्च तेऽपि॥
नैयायिकदेशिनोऽप्युपमानञ्च केचन।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा॥[2]

आलंकारिकभामहैः तदीये 'काव्यालंकारः' इति ग्रन्थे बौद्धदर्शनानुसारं प्रमाणं द्विविधं स्वीकृतं प्रत्यक्षानुमानभेदेन।[3] परन्तु बौद्धानां प्रत्यक्षस्वीकारपद्धतिः तैः खण्डिता। यतः तैः बौद्धसविकल्पकप्रत्यक्षं न स्वीकृतम्, पुनश्च तेषां प्रत्यक्षलक्षणमपि भ्रान्तमिति भामहादयः आचार्या वदन्ति। तदुक्तं भामहैः तदीये काव्यालंकारे-

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं ततोऽर्थादिति केचन।
कल्पनां नाम जात्यादियोजनां प्रतिजानिते॥[4]

प्रत्यक्षलक्षणविश्लेषणात्पूर्वं कतिपयाः प्रश्नाः सन्ति- प्रथमो हि कथं भामहाचार्यैः आलंकारिके सत्यपि तथाकथितदार्शनिकवत् तैः प्रमाणविषय आलोचितः? द्वितीयः खलु कथं वा केवलं बौद्धानां प्रत्यक्षलक्षणं खण्डितम्? तृतीयस्तु कथं विविधेषु दर्शनेषु केवलं न्यायमतमवलम्ब्य प्रत्यक्षलक्षणमालोचितम्? एतेषां प्रश्नानां समाधानमेकैकतया आलोच्यते अधस्तात्-

i) आचार्यैः भामहैः काव्यालंकारस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य नामकरणं कृतं 'दोषनिर्णय' इति। वस्तुतः काव्यस्य दोषो भवति काव्यास्वादसमये सहृदयानां हृदयतः जात उद्वेगः- 'उद्वेगजनको दोषः' इति। संस्कृतकाव्यशास्त्रे दोषनिरूपणस्य सरणिद्वयं

विद्यते- आचार्य-आनन्दवर्धनमते रसस्य अपकर्षको हि दोषः। परन्तु भामह-दण्डी-वामनादिनये गुणविपर्ययो हि दोषः- 'गुणविपर्ययात्मनो दोषाः', 'एत एव विपर्ययस्ता गुणाः काव्येषु कीर्तिताः' इति। सोऽसौ दोषः अष्टादशविधः-

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्।
शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धि च॥
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च।
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते॥[5]

एतेषु दोषेषु पञ्चदश दोषाः चतुर्थाध्याये अलोचिताः; परन्तु प्रतिज्ञाहीनं, हेतुहीनं दृष्टान्तहीनञ्चेति दोषत्रयं 'न्यायनिर्णय' नामके पञ्चमपरिच्छेदे विवृतम्। अन्तिमदोषत्रयस्य स्वरूपं न्यायदर्शनदिशा निरूपितं, यतः वयं जानीमः न्यायदर्शने अनुमानं स्वार्थानुमान-परार्थानुमानभेदेन द्विविधं तत्र च अनुमानद्वये कति अवयववाक्यानि वर्तन्ते। यथा प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनानि पञ्चावयवाः। वस्तुतस्तु दृश्यते तदैव अनुमितिरुत्पद्यते यदा अवयववाक्यानि विद्यन्ते। अत एव वक्तुं शक्यते न्यायदर्शने यथा प्रतिज्ञादिवाक्यानि विना अनुमितिः न जायते तदैव काव्येऽपि प्रतिज्ञा-हेतु-दृष्टान्तान् विहाय काव्यस्य परिपूर्णत्वरूपं न सिद्धं भवति। तस्मात् भामहाचार्यैः न्यायमतमवलम्ब्य अन्तिमदोषत्रयस्यालोचनावसरे प्रमाणस्यालोचना कृता।

ii) बौद्धदार्शनिकानां नये प्रत्यक्षं नाम कल्पनाशब्दवाच्यनामजातिरूपादिरहितं ज्ञानम्- 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्याद्यसंयुतम्'। अस्य मतस्य व्याख्या नैयायिक-उद्योत्करेण एवं कृतम्- 'अथ केयं कल्पना? नामजातियोजनेति, यत् किल न नाम्ना अभिधीयते, न च जात्यादिभिर्व्यपदिश्यते, विषयस्वरूपानुविधायि परिच्छेदकमात्मसंवेद्यं तत्प्रत्यक्षम्; इति। परन्तु धर्मकीर्तिना प्रत्यक्षं नाम कल्पनारहितं प्रमात्मकं ज्ञानम् इति उक्तं- 'कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्'[6] इति। प्रत्यक्षात्मकज्ञानस्य इदमेव प्रधानं स्वरूपं यत् तादृशं ज्ञानं यथार्थं स्यात्। तद्धि बौद्धिकपदार्थे 'कल्पना' परपर्यायैः रहितं स्यात्। यतः प्रत्यक्षं हि साक्षाज्जायमानं ज्ञानम्। यदि नैयायिकवत्, प्रत्यक्षं इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमित्युच्यते, तर्हि मानसप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वमेव न स्यात्। तस्मात् कस्यचिद्वस्तुनः साक्षादनुभव एवं

प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम्। यथोक्तम्– 'साक्षात्कारिज्ञानम् प्रत्यक्षम्' प्रत्यक्षं कल्पनारहितं स्यादिति प्रोक्तम्। तर्हि कल्पनाशब्दस्य निष्कृष्टार्थः क इति किञ्चिद्विवेचनीयम्। धर्मकीर्तिस्तु, किञ्चिद्वस्तुवाचकं नामैव कल्पनाशब्दवाच्यं इति अभिप्रैति। 'नाम' हि प्रत्यक्षे विषयतया भासमानानां वस्तूनां मनसा क्रियमाणा काचन संज्ञा। तस्मात् प्रत्यक्षं नामसंबन्धरहितं स्यात्। प्रत्यक्षं चतुर्विधम् इन्द्रियज्ञानं, मनोविज्ञानं, स्वसंवेदनं योगिप्रत्यक्षं चेति- 'भूतार्थ-भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानञ्चेति'[7]। मनोविज्ञानं च चतुर्भिः कारणैर्भवति- प्रथमम् आलम्बनप्रत्ययः, यथा बाह्यपटादिवस्तु। द्वितीयम् सहकारिप्रत्ययः, यथा चाक्षुषप्रत्यक्ष आलोकः। तृतीयम् अधिपतिप्रत्ययः, यथा इन्द्रियम्। चतुर्थं अव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिप्रत्यक्षात्मकं ज्ञानम्। स्वसंवेदनन्तु मनसः, मनोऽवस्थाविशेषरूपाणां सुखदुःखादीनां च अनुभवः। बुद्धप्रोक्तचतुर्विधासार्यसत्यविषयकानवरततीव्रध्यायेन सत्यविषयक-साक्षाज्ज्ञानमेव योगिप्रत्यक्षम्। अत्रेदमवधेयं यत् बौद्धनये योगीनां निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। तथा चोक्तम्- 'तच्च ज्ञानरूपं वेदनमात्मनः साक्षात्कारि निर्विकल्पकमभ्रान्तम्' इति। यतः कस्यापि सविकल्पकप्रत्यक्षं भवितुं नार्हति।

क्षणभङ्गवादिनः बौद्धसम्प्रदायस्य मते प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद्यविषयो हि क्षणिकः अर्थात् यस्मिन क्षणे तस्य विषयस्य उत्पत्तिर्भवति, तदव्यवहितं परं तस्य विनाशो जायते तदनन्तरं तज्जातीयोऽपरविषय उत्पद्यते। अत एव तस्य विषयस्य उत्पत्तेः परक्षणे एव तस्य प्रत्यक्षे जाते तत्र अव्यवहितपूर्वविषयः कारणं भवितुमर्हति। परन्तु तत्परं सविकल्पकप्रत्यक्षस्याव्यवहितं पूर्वं तद्विषयः अविद्यमानत्वात् तत्र प्रत्यक्षे तद्विषयः कारणं भवितुं नार्हति। तदर्थं बौद्धाः सविकल्पकप्रत्यक्षं न स्वीकुर्वन्ति असद्विषयकत्वात्। तेषां नये प्रथमोत्पन्नं निर्विकल्पकप्रत्यक्षमेव प्रमाणं सद्विषयकत्वात्- 'ततोऽर्थाद्विज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति।

परन्तु नैयायिका आलंकारिकाश्च प्रत्यक्षं सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदेन स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकानां नये सविकल्पकप्रत्यक्षं नाम सप्रकारकं ज्ञानम् अर्थात् नामजात्यादिविशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहि ज्ञानमिति। यथा ब्राह्मणोऽयम्, श्यामोऽयम् इति। मूकजनान् विना सर्वेषां सविकल्पकज्ञानं भवेदिति तेषामाशयः। परन्तु वयं पश्यामः बौद्धाः सविकल्पकज्ञानं न स्वीकुर्वन्ति असद्विषयकत्वात्।

एतन्मतं न यथार्थं नैयायिकदिशा आलंकारिकदिशा च। कथं न यथार्थं प्रथमे नैयायिकमतस्य तात्पर्यं मया व्याख्यायते- तेषां नये बौद्धानां 'कल्पना'पदस्य अर्थो हि नामजातियोजनेति, यत् किल न नाम्नाभिधीयते, न च जात्यादिभिर्व्यपदिश्यते, विषयस्वरूपानुविधायि परिच्छेदकमात्मसंवेद्यं तत्प्रत्यक्षमिति। यदि एवं प्रत्यक्षशब्दस्यार्थो भवेत्तर्हि नाम्ना अवाच्यमिति न वक्तुं शक्यते। अपि च यदि बौद्धनये प्रत्यक्षशब्दस्य कोऽपि अर्थो न स्यात्तर्हि प्रत्यक्षशब्दोऽवाचकः भवेत्। फलस्वरूपं 'कल्पनापोढम्' इति प्रयोगः व्यर्थः। तच्छब्दः 'अश्वकर्णः', 'आकाशकुसुमम्' इत्यादिशब्दवत् कापि व्युत्पत्तिर्नास्ति। पुनश्च 'कल्पनापोढं प्रत्यक्षम्' इति वाक्यस्य अभिधेयः कः? तदपि वक्तव्यम्। यदि उक्तरूपं ज्ञानमेव अभिधेयमुच्यते तर्हि प्रत्यक्षम् अवाच्यं वक्तुं न शक्यते। तदुक्तं न्यायवार्तिके- 'न चाभिधेयमिति कोऽन्यो भदन्ताद्वक्तुमर्हति' इति। अपि च, जयन्तभट्टैः सविकल्पकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं स्वीकृत्य बौद्धमतं खण्डितम्-

तस्माद्यत् कल्पनापोढपदं प्रत्यक्षलक्षणे।
भिक्षुणा पठितं तस्य व्यवच्छेद्यं न विद्यते॥[8]

वस्तुतः दिङ्नागस्यातिव्यापकतयाऽलक्षणं, कीर्त्तेस्तु अव्यापकतया, विकल्पप्रत्यक्षानवरोधात्, तस्य च प्रत्यक्षत्वव्युत्पादनात् अनिष्टमात्रस्य अतिप्रसङ्गकत्वादिति न्यायसिद्धान्तः।

अथ आलंकारिकैः भामहाचार्यैः बौद्धमतस्य खण्डनमालोच्यते-

बौद्धमतानुसारं कल्पना किल नाम-जाति-गुण-क्रिया-द्रव्यात्मिका उपाधिः। कल्पनाशब्दस्य सरलार्थो हि अयथार्थः अवास्तविको वा। तथाहि बौद्धानामभिप्रायः यत् यस्य वास्तविकत्वं नास्ति तस्य प्रत्यक्षं न जायते। तदर्थं तैः सविकल्पकं प्रत्यक्षं न स्वीकृतम्, तेषां नये अवास्तविकस्याधारो हि कल्पना। बौद्धानां मतमिदं भामहैः खण्डितम्–

प्रथमयुक्तिः- प्रत्यक्षं तस्यैव वस्तुनः भवति यस्य वास्तविकत्वमस्ति इति मतं सत्यम्, परन्तु नामजात्यादीनामुपाधीनां वास्तविकत्वं निषेधे सति वस्तुनः ज्ञानं केन मार्गेण भवेत्? अर्थात् पदार्थानां भिन्नत्वं केनोपायेन भवेत्? यथा राम-श्याम-घट-पट-जलादीनां पृथकत्वं न भवेत्, यदि सविकल्पकं प्रत्यक्षं न स्वीक्रियते। अपि च, दूरस्थितं

पदार्थं दृष्ट्वा अस्माभिर्न निश्चयितुं शक्यते अयं पदार्थः छागः न कुक्कुरः न वा शृगाल? परन्तु तदा अस्माकं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं भवति, तथापि न वक्तुं शक्यते अयं छागः वा कुक्कुरः वा शृगाल इति, यतः सविकल्पकप्रत्यक्षस्यास्वीकारात्। तदुक्तं भामहैः-

समारोपः किलैतावान् सदर्थालम्बनं च तत्।
जात्याद्यपोहे वृत्तिः क्व क्व विशेषः कुतश्च सः॥ [9]

द्वितीययुक्तिः– बौद्धानां मतं हि यदा वयं किमपि शब्दं वदामः तदा अस्माकं मनसि प्रतिपाद्यविषयात्मकः पदार्थः नागतः, वस्तुतः तस्मिन् समये प्रतिपाद्यविषयात्मकभिन्नपदार्थस्य व्यावृत्तिर्भवति प्रतिपाद्यविषयात्मकपदार्थश्च अव्यावर्त्तकत्वेन तिष्ठति। यथा यदा पद्मपुष्पस्याकाङ्क्षा क्रियतेऽस्माभिः तदा पद्मभिन्नपुष्पाणामपसारणं स्वत एव भूत्वा केवलं पद्मपुष्पं तिष्ठति। अस्यैव शाब्दबोधो जायते। वस्तुतः तेषामभिप्रायः शाब्दबोधे जात्याद्युपाधीनां कापि आवश्यकता नास्ति।

मतमिदं भामहाचार्यैः खण्डितम्, तन्मते यद्यपि जात्याद्युपाधीनाम् अपोहः अतद्व्यावृत्तिर्वा बौद्धानाभिप्रायो भवति, तथापि जात्यादीनां प्रतीतिर्भवेत्। तत्र प्रतीतेर्निवारणं कदापि कर्तुं न शक्नुयात्। बौद्धमते पद्मपुष्पस्य प्रतीतिः अपोहेन सम्भवति न तु जात्यादिना; परन्तु तन्न, यतः पद्मपुष्पे 'पद्मपुष्पत्वम्' जातिर्विद्यते। जातिशब्दस्य नामान्तरं हि सामान्यम्। सामान्यं नाम नित्यमेकमनेकानुगतमिति। अत एव सामान्येन 'पद्मपुष्पः' एवं प्रतीतिर्भवेत्। तदुक्तं काव्यालंकारे-

तदपोहेषु च तथा सिद्धा सा बुद्धिगोचरा।
अवस्तुकं चेद्वितथं प्रत्यक्षं तत्त्ववृत्ति हि॥ [10]

तृतीययुक्तिः–वयं जानीमः यदा एकस्माज्ज्ञानाद् अपरं ज्ञानं प्राप्यते, तदा प्रथमं ज्ञानं भवेद् ग्राह्यज्ञानं द्वितीयञ्च ग्राहकज्ञानमिति। बौद्धमतानुसारं 'गो' इत्यस्य ज्ञाने गोप्राणिनः ज्ञानं ग्राह्यज्ञानं भवति, गोव्यावर्तकज्ञानं खलु ग्राहकज्ञानमिति। अर्थात् 'गो' इत्यस्य ज्ञानाय गोव्यावर्तकज्ञानमपरिहार्यम्, तत्तु अपोहेन सम्भवेत्। अत्रेका समस्या भवेत्– पक्षद्वये 'गो'इति शब्दः सामान्यत्वेन विद्यते; यदि ग्राह्यज्ञानतः ग्राहकज्ञानतश्च 'गो' इत्यस्य शब्दस्य विच्छेदः क्रियते तर्हि एकमेव ज्ञानं हि ग्राह्यं यथा भवेत् तथा ग्राहमपि भवेत्। अत एव ग्राह्यज्ञान-ग्राहकज्ञानयोरभेदेन लोकव्यवहारः

विनष्टः स्यात्। तदुक्तं भामहैः-

ग्राह्यग्राहकभेदेन विज्ञानांशो मति यदि।
विज्ञानमत्र सादृश्याद्विशेषोऽस्य विकल्पना॥[11]

चतुर्थयुक्तिः– कस्यचिद् वस्तुविशेषस्य ज्ञानं उक्तवस्तुना हि भवेत् न भिन्नवस्तुना इति सर्वजनविदितं सत्यम्। यथा पद्मपुष्पस्य ज्ञानं पद्मपुष्पेणैव भवेत् कदापि पद्मभिन्नपुष्पैर्न सम्भवेत्। एवमुदाहरणं वामनाचार्यस्य काव्यालंकारसूत्रवृत्तिग्रन्थस्य रीतेरालोचनायां प्राप्यते- 'न शनसूत्रवानाभ्यासे त्रसरसूत्रवानवैचित्र्यलाभः' अर्थात् शनसूत्रवयने त्रसरसूत्रवयनस्यापेक्षा न वर्तते, तत्र शनसूत्रवयनस्य अभ्यासस्य प्रयोजनीयतास्ति। तद्रूपं पद्मपुष्पस्य ज्ञानाय कोऽपि यदि कुमुदिनीपुष्पस्य ज्ञानार्जनं करोति, तर्हि कदापि तस्य पद्मपुष्पस्य ज्ञानं न सम्भवेत्। कारणं हि कुमुदिनीपुष्पे कुमुदिन्याः वैशिष्ट्यं तथा नामजात्याद्युपाधीनां समावेशोऽस्ति न तु पद्मपुष्पस्य। अत एव वस्तुनः प्रत्यक्षसमये केवलं तस्य रूपाकारं प्रत्यक्षीभूतं न भवेत्, अपि तु तस्य नाम-जाति-गुण-क्रियादीनामपि प्रत्यक्षं भवेत्। तदुक्तं-

अर्थादेवेति रूपादेस्तत एवेति नान्यतः।
अन्यथा घटविज्ञानमन्येन व्यपदिश्यते॥[12]

मूल्यायनम्

परिशेषे वक्तुं शक्यते यत्, भामहाचार्यैः प्रतिज्ञाहीनं हेतुहीनं दृष्टान्तहीनं चेति दोषत्रयं न्यायदर्शनदिशा निरूपितम्। तन्मते न्यायदर्शने यथा प्रतिज्ञादिन्यायावयववाक्यानि विना अनुमानस्य स्वरूपं व्याख्यातुं न शक्यते तथैव काव्येऽपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तानां विहाय काव्यस्य परिपूर्णत्वरूपं न सिद्धति। वस्तुतः दोषतत्त्वनिरूपणाय भामहैः सविकल्पकप्रत्यक्षं स्वीकृतम्। तथाहि तेन बौद्धानाम् प्रत्यक्षलक्षणं खण्डितम्। यतः बौद्धाः सविकल्पकप्रत्यक्षं नाङ्गीकुर्वन्ति। बौद्धनये प्रत्यक्षं नाम कल्पनारहितम् अर्थात् नामजातिरूपादिरहितम् स्यात्। अत्रैव भामहानामापत्तिः। तन्मते यदि नामजात्यादिरहितेन वस्तुनः स्वरूपं निर्णीतं स्यात् तर्हि नामजात्यादिविशिष्टपदार्थस्य ज्ञानं केनोपायेन सम्भवेत्? अपि च रामश्यामयोर्मध्ये भेदः केन प्रकारेण सम्भेवत्? एतदर्थमेव भामहाचार्यैः बौद्धमतं खण्डयित्वा न्यायमतमनुसृत्य चतस्रः युक्तयः प्रदर्शिताः। तत्तु मयालोचितम् प्रबन्धे। वस्तुतः

तन्मते कल्पनायुक्तस्य वस्तुनः ज्ञानं सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणेन हि भवेदिति शम्।

Sources:

1. Annambhatta, *Tarkasamgrha,* Ed. Narayana Chandra Goswami, P-282.
2. Varadaraja, *Tarkikaraksha,* Ed. V.P. Dvevedi, P-56.
3. प्रत्यक्षमनुमा च ते। असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल॥ (५/५), *Kavyalamkara.*
4. *Kavyalamkara,* 5/6
5. *Ibid,* 4/1-2
6. *Nyayavindu,* P-11
7. *Ibid,* P-14
8. Jayanta Bhatta, *Nyayamanjari,* Ed. Amit Bhattacharjee, P-444.
9. *Kavyalamkara,* 5/7
10. *Ibid,* 5/8
11. *Ibid,* 5/9
12. *Ibid,* 5/10

Bibliography:

- Banahatti, Narayan. *The Kavyaprakasha of Mammatacharya with the Jhalkikara & Balabodhini commentaries*. Delhi: Parimal Publications, 2008(Reprint).
- Bhamaha. *Kavyalamkara.* Ed. Dr. Ramananda Sharma. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series Office, 2013. Print.
- Bhattacharya, Bishnupada. *Kavyamimamsa*. Kolkata: Jijnasa Publications Ltd., 1982. PDF.
- Bharadvaja Uddyotkar. *Nyayabhasyavartika.* Ed. Anantalal Thakur. New Delhi: Indian Council of hilosophical Research, 1997. PDF
- Dharmakirti. *Nyayavindu.* Ed. Satyajyoti Chakraborty. Kolkata: Sahityashree, 2021. Print.
- Dingnag. *Pramanasamuccaya(Pratyakshapariccheda).* Ed. H.R. Rangaswamy Iyengar. Mysore: Printed at the Government Branch Press, 1930. PDF
- Gautam. *Nyayadarsana(First Part).* Ed. Phanibhusan Tarkavagisha. Kolkata: Paschimabanga Rajya Pustak Parshad, 2012. Print.

- Jayanta Bhatta. *Nyayamanjari.* Ed. Amit Bhattacharjee. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 2006. Print.
- Mukhopadhyaya, Sri Siddheswar. *Bhamaha-Dandinoh Saparichaya-samaya-nirupanam.* Calcutta: Sanskrit Sahitya Parishat, 1987. Print.
- Roy, Kakali. *Bhamahakrita Kavyalankara mein nirupita nyayadosha.* New Delhi: Sanjoy Prakashan, 2008. Print.
- Sastri, Shankar Ram. *Kavyalankara of Bhamaha*. Madras: Sri Balamanorama Press, 1956. PDF.
- Tatacharya, Ramanuja. *Tarkasamgrahadipikaprakasika.* Madrapuri: Madrapuri Visvavidyalaya, 1980(First Edition).
- Varadaraja *Tarkikaraksha (sarasamgrahaabhidhavyakhyasahita).* Ed. V.P. Dvivedi. Varanasi: Medical Hall Mantralaya, 1995. PDF.

❋ ❋ ❋

जैनप्रमाणमीमांसायां प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः

शशांकशेखरपात्रः

सारसंक्षेपः "प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि" इति नियमात्प्रमाणतत्त्वस्य प्रमेयस्य प्रामाण्ये महत्वं वर्तते। भारतीयदर्शनेषु प्रमाणतत्त्वमीमांसा परमोच्चस्थानं लभ्यते नास्ति विषयेऽस्मिन् कस्यापि संशयः। किं नाम प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामुच्यते प्रमायाः करणमेव प्रमाणम्। लोकिके सर्वं वस्तु प्रमेयं ज्ञानविषयकत्वाद्भवति। ज्ञानमेव प्रमा, तस्याः करणमेव प्रमाणम्। यद्यपि सर्वैः दार्शनिकैः प्रमाकरणं प्रमाणमिति मतं स्वीक्रियते तथापि प्रमाकरणविषये तेषु वैमत्यं परिलक्ष्यते। एवं प्रमाणमीमांसायां यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्वमतं न प्रतिष्ठितमिति न्यायाद्दार्शनिकेषु चतस्रः विप्रतिपत्तयः लक्षणविप्रतिपत्तिः, संख्याविप्रतिपत्तिः, विषयविप्रतिपत्तिः, फलविप्रतिपत्तिश्च परिलक्ष्यते। जैनदर्शने दार्शनिकैः सम्यग्ज्ञानमेव प्रमाणमित्युच्यते। ज्ञानस्य कथं प्रमाणत्वं संगच्छते इत्याकाङ्क्षायामुच्यते यथा दीपः स्वयं प्रकाशको भवति, तस्य प्रकाशे दीपान्तरस्य प्रयोजनं न वर्तते। अपि च तस्य प्रभया वस्तूनां प्रकाशो भवति। इत्थं ज्ञानं स्वप्रकाशात्प्रमा, तेन परप्रकाशात्प्रमाणं भवति। ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन। एतानि ज्ञानानि द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां विभज्यते। ते प्रमाणे परोक्षप्रत्यक्षे भवतः। एतेषु ज्ञानेषु परोक्षप्रमाणं खलु मतिश्रुते। प्रत्यक्षप्रमाणं खलु त्रिविधं अवधिमनःपर्यायकेवलभदेन। परन्तु गच्छता कालेन स्वपक्षस्थापनया सह परपक्षनिराकरणस्यापि आवश्यकता अनुभूता आचार्यैः। अतः परवर्तिनिकाले मतिज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रमाणेऽन्तर्भावत्वमुच्यते। वस्तुनः स्पष्टं ज्ञानमेव प्रत्यक्षप्रमाणम्। प्रमाणमिदं प्रमाणान्तरसापेक्षं न भवति। प्रत्यक्षप्रमाणं द्विविधं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकञ्चेति। सांव्यवहारिकं द्विविधम् इन्द्रिजम् अनिन्द्रियजञ्चेति। पारमार्थिकप्रत्यक्षं द्विविधं सकलं विकलञ्चेति। सकलं प्रत्यक्षं खलु केवलज्ञानम्। विकलं प्रत्यक्षं अवधिज्ञानं मनःपर्याय परोक्षं पञ्चधा स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदेन। केचन मन्यते प्रत्यक्षं द्विधा मुख्यसांव्यवहारिकभेदेन। मुख्यं द्विधा सकलविकलभेदेन। केवलज्ञानं खलु

सकलप्रत्यक्षम्। अवधिमनःपर्यायकेवलानि विकलप्रत्यक्षानि। सांव्यवहारिकं द्विधा इन्द्रियजानिन्द्रियजभेदेन। इन्द्रियजं चक्षुरादिजनितम्। अनिन्द्रियजं मनोजन्म। मतिज्ञानं खलु सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम्। मतिज्ञानं चतुर्विधं अवग्रहेहावायधारणाभेदेन। इत्थं 'जैनप्रमाणमीमांसायां प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः' इति शीर्षके जैनसम्मतं प्रत्यक्षप्रमाणं सविशदं स्पष्टीक्रियते।

मूलशब्दाः ज्ञानम्, प्रमाणम्, प्रत्यक्षम्, मतिः, अवधिः, मनःपर्यायः, केवलमित्यादयः

उपोद्घातः भारतीयदर्शनस्य मूलं प्रयोजनं खलु परमपुरुषार्थप्राप्तिः। सामान्यतया पुरुषार्थश्चत्वारः धर्मार्थकाममोक्षभेदेन भवन्ति। पुरुषार्थचतुष्टये परमपुरुषार्थः खलु मोक्षः। परमपुरुषार्थमोक्षप्राप्तषूपायेषु बहुधा विप्रतिपत्तयः सन्ति दार्शनिकसम्प्रदायेषु। यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्वमतं न प्रतिष्ठितमिति धिया जैनदार्शनिकेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैः मोक्षः लभ्यते इत्युच्यते। तदुच्यते "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः"।[1] सम्यज्ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनः - पर्यायकेवलभेदेन पञ्चविधं भवन्ति। तदुच्यते "मतिश्रुताऽवधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम्।[2]" ज्ञानमिदं जैननये प्रमाणरूपेण स्वीकृतम्। तदुच्यते "तत्प्रमाणे।[3]" प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति। तदुच्युते "आद्ये परोक्षम्। प्रत्यक्षमन्यत्।[4]" जैनमते तत्त्वार्थसूत्रानुसारमिन्द्रियमनसोः साहाय्यं विना केवलमात्मना जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणम्। इन्द्रियजन्यं ज्ञानं परोक्षमित्युच्यते। परन्तु लोके इन्द्रियव्यापारजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेन ज्ञायते। इन्द्रियव्यापाररहितं ज्ञानं परोक्षमित्युच्यते। फलतः लोकजीवनव्याहताज्जैनदार्शनिकैः प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते इन्द्रियमनोभ्यां जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति। जैननये पञ्चविधेषु ज्ञानेषु मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्च मनरिन्द्रियाभ्यां जन्यं भवति। अतः एते परोक्षज्ञानमुच्यते। अपि चावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानि आत्मजन्यानि भवन्ति। अत एतानि प्रत्यक्षज्ञानान्युच्यन्ते।

प्रत्यक्षलक्षणम् तत्त्वार्थवार्त्तिकमिति ग्रन्थे आगममूलकं प्रत्यक्षलक्षणं निरूप्यते। इन्द्रियाजन्यमनिन्द्रियाजन्यञ्च व्यभिचाररहितं साकारज्ञानमेव

प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं स्वीकृतम्। तत्र 'इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षम्।[5]" लक्षणघटकस्य 'इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमि'ति विशेषणपदेन मतिश्रुतयोः परोक्षज्ञानयोः लक्षणस्यास्यातिव्याप्तिर्निराक्रियते। 'अतीतव्यभिचारमि'ति विशेषणपदेन विभङ्गज्ञाने लक्षणस्यास्यातिव्याप्तिर्निराक्रियते। विभङ्गज्ञानं खलु व्यभिचारिज्ञानम्। यद्यप्यवधिज्ञानमात्मसापेक्षजन्यं ज्ञानं तथापि मिथ्यादर्शनोदयाद्यभिचारि भवति। अनेन पदेन विभङ्गज्ञाने लक्षणस्यास्यातिव्याप्तिर्निराक्रियते। जैनदर्शने नामजात्यादियोजनारहितं निराकारञ्च निर्विकल्पकज्ञानं दर्शनमित्युच्यते। तस्मिन् ज्ञाने 'साकारग्रहणमि'ति पदेन लक्षणस्यास्यातिव्याप्तिर्निराक्रियते। अपि च तेन स्पष्टमुक्तं केवलमात्मजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं भवतीति। तदुच्यते "अक्षं प्रति नियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः।[6]"

ननु प्रश्न उदेति जैनेतरदर्शने इन्द्रियव्यापारजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, इन्द्रियव्यापाररहितं ज्ञानं परोक्षमित्युच्यते। परन्तु जैनदर्शने मतमिदं कथं न गृहीतमित्याकाङ्क्षायामुच्यते पूज्यपादाचार्येणोक्तं यज्जैनदर्शने सर्वज्ञ आप्तपुरुषो वा प्रत्यक्षज्ञानेन सर्वान् पदार्थान् ज्ञातुं शक्नोति। यदीन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति स्वीक्रियते तर्हि सर्वज्ञः सर्वान् पदार्थान् प्रत्यक्षपूर्वकं ज्ञातुं न शक्नोति। एतर्हि अखिलपदार्थानां ज्ञानानामभावे पुरुषस्य सर्वज्ञत्वं न प्रतिपन्नं भवितुमर्हति। तदुच्यते "'इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तद्विपरीतं परोक्षम्' इत्यविसंवादिलक्षणमिति चेत्; न; आप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात्।[7]" परन्तु जैनागमे आप्तपुरुषः सर्वज्ञो भवति। यतो हि स सर्वान् पदार्थान् प्रतिक्षणं प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति। अत आत्मजन्यमिन्द्रियनिरपेक्षञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वीक्रियते। एतेन सर्वज्ञस्याखिलपदार्थानां प्रत्यक्षेण ज्ञातृत्वमपि सिद्धं भवति। अपि चानेनाप्तपुरुषस्य सर्वज्ञत्वमपि सिध्यति। तदुच्यते "तदयुक्तम्, आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गात्। यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते एवं सति आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात्।[8]"

ननु इन्द्रियं विना केवलमात्मना बाह्यवस्तूनां प्रत्यक्षं कथं सम्भवेदित्याकाङ्क्षायामकलङ्कदेवेनोक्तं यद्रथस्य निर्माता यथा तपसा प्राप्तेन ऋद्धिविशेषेण बाह्योपकरणादिकं विना अपि रथं निर्मातुं शक्नोति तद्वदात्मा अपि सर्वेषां ज्ञानावरणकर्मणां क्षये सति इन्द्रियादिकं बाह्यसाधनं विनापि बाह्यार्थं ज्ञातुं शक्नोति।

तदुच्यते "यथा रथस्य कर्ता अनीशः उपकरणापेक्षो रथं करोति, स तदभावे न शक्तः, यः पुनरीशः तपोविशेषात् परिप्राप्तर्द्धिविशेषः स बाह्योपकरणगुणानपेक्षः स्वशक्त्यैव रथं निवर्तयन् प्रतीतः, तथा कर्ममलीमस आत्मा क्षायोपशमिकेन्द्रियानिन्द्रिय-प्रकाशाद्युपकरणापेक्षोऽर्थान् संवेत्ति, स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति करणानपेक्षः स्वशक्त्यैवार्थान् वेत्ति इति को विरोधः?"[9] वस्तुतो जैनागमधारायामेतत्स्पष्टं भवति यत्प्रत्यक्षप्रमाणमात्माश्रितं भवति। आत्मा सर्वेषां ज्ञानावरणकर्मणां क्षये सति इन्द्रियाणां साहाय्यं विना बाह्यार्थं प्रत्यक्षेण जानाति। परन्तु न्यायादिषु दर्शनेषु प्रमाणचर्चायामिन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यनुसारेण तैरपि इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वीक्रियते।

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति नियमात्प्रत्यक्षस्य लक्षणमुक्तं यज्ज्ञानं स्पष्टं साकारञ्च द्रव्यपर्यायात्मकसामान्यविशेषात्मकस्य विषयस्य प्रकाशकम्, स्वप्रकाशकमात्मवेदनं वा तज्ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणम्।[10] लक्षणघटके साकारमिति विशेषणपदेन स्पष्टं भवति यज्जैनागमे वस्तुनः आकारनामादिसहितं सविकल्पकप्रत्यक्षं स्वीक्रियते, न तु निराकारनामादिरहितं निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्। अतो लक्षणे साकारमिति विशेषणं सार्थकं भवति। उल्लेखनीयं यज्जैनागमे ज्ञानं सामान्यतया साकारं भवति चेत्तर्हि प्रत्यक्षप्रमाणमिव परोक्षप्रमाणमपि साकारं भवति। एतर्हि परोक्षप्रमाणात्प्रत्यक्षप्रमाणस्य व्यावृत्त्यर्थं परवर्तिनि समये जैनदार्शनिकैः प्रत्यक्षलक्षणे विशेषणपदस्य प्रयोजनं निराकृतम्। स्पष्टं खलु वैशद्यमिति। अर्थात् प्रत्यक्षप्रमाणमनुमानादीतरेभ्यः प्रमाणेभ्यः समधिकप्रकाशकं भवति। यथा दूरादेकस्य वृक्षस्य वृक्षावयवानां सामान्यज्ञानम्। ज्ञानेनानेन वृक्षस्यान्तिके विशेषभावेन पत्रपुष्पकाण्डादिभिः वृक्षोऽयमिति ज्ञानं भवति। वृक्षस्य एवमाकारविशिष्टज्ञानं सदैव अव्यभिचारि भवति। इत्थं वृक्षस्य सामान्यज्ञानं ज्ञात्वा तदुत्तरकालेऽनुमानप्रमाणेनापि वृक्षस्य दूराद्विशेषज्ञानं भवितुमर्हति। परन्तु ज्ञानमिदं लिङ्गज्ञानेन व्यवधानात्प्रत्यक्षं न भवति। ननु वृक्षस्यान्तिके कस्यचित्तु अतिस्पष्टं ज्ञानं भवति, कस्यचिच्च वृक्षस्य स्पष्टज्ञानं भवति। ज्ञानस्य वैशद्यस्य स्पष्टत्वस्य तारतम्यमिदं विशदज्ञानावरणात्कर्मणः भवति।

प्रत्यक्षविभागः

प्रत्यक्षप्रमाणं द्विविधं मुख्यप्रत्यक्षं संव्यवहारप्रत्यक्षञ्चेति।[11] वादिदेवसूरिमहोदयेन मुख्यप्रत्यक्षस्य नामान्तरं खलु पारमार्थिकं कथितम्।[12] सांव्यवहारिकप्रत्यक्षं द्विविधम् इन्द्रियप्रत्यक्षमनिन्द्रियप्रत्यक्षञ्चेति। सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षमेव मतिज्ञानं भवति। पारमार्थिकप्रत्यक्षं विकलसकलभेदेन द्विविधं भवति। विकलप्रत्यक्षं द्विविधमवधिज्ञानं मनःपर्यायश्चेति। सकलप्रत्यक्षं खलु केवलज्ञानम्। मुख्यप्रत्यक्षम् ज्ञानावरणकर्मणां क्षये सति आत्मना जन्यं ज्ञानं मुख्यप्रत्यक्षम्। ज्ञानोत्पत्त्यामस्यां इन्द्रियमनसोः प्रयोजनं नास्ति। इन्द्रियसापेक्षरहितत्वाज्ज्ञान-मिदमतीन्द्रियज्ञानं पारमार्थिकप्रत्यक्षमप्युच्यते।

मुख्यप्रत्यक्षविभागः

मुख्यप्रत्यक्षं त्रिविधं भवति अवधिमनःपर्यायकेवलभेदेन। एतेषु सकलप्रत्यक्षं खलु केवलज्ञानम्, अवधिमनःपर्यायज्ञाने खलु विकलप्रत्यक्षम्।

अवधिज्ञानम्

'अव समन्ताद् द्रव्यादिभिः परिमितत्वेन धीयते ध्रियते विषयः अनेनेत्यवधिः।' अवधिज्ञानं इन्द्रियमनसोः साहाय्यं विना केवलमात्मसन्निधानेन सर्वेषां ज्ञानावरणां क्षये सति आत्मनि जायते। अनेन ज्ञानेन रूपवतः द्रव्यस्य भिन्नानां पर्यायाणां ज्ञानं भवति।[13] अवधिज्ञानं द्विविधं भवति। यथा भवप्रत्ययः गुणप्रत्ययश्च।

मनःपर्यायज्ञानम्

मनसः संयमेन ज्ञानावरणानां कर्माणां क्षये सति मनःपर्यायज्ञानं भवति। तदुच्यते "संयमविशुद्धिनिबन्दनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम्।"[14] ज्ञानमिदमात्मसापेक्षमिन्द्रियनिरपेक्षं भवति। ज्ञानस्यास्य विषये जैनदार्शनिकानां द्विविधं मतं प्राप्यते। प्रथममतानुसारं मनःपर्यायज्ञानेनान्यस्य मनसि चिन्तनीयविषयो ज्ञायते। द्वितीयमतानुसारं मनःपर्यायज्ञानेनान्यस्य मनसः पर्यायाः ज्ञायते तथा चिन्तनीयविषयस्य ज्ञानमनुमानप्रमाणेन भवति।

मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् ऋजुमतिः विपुलमतिश्चेति भवति।

केवलज्ञानम्

केवलज्ञानमेव सकलप्रत्यक्षं भवति। अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानेषु केवलज्ञानं विशुद्धतमं भवति। मोहस्य ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य च प्रतिबन्धककर्मणः निःशेषेण क्षयादनन्तरं ज्ञानमिदमुत्पद्यते। तदुच्यते "मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्।"[15] केवलज्ञानेन सूक्ष्मान्तरितदूरस्थितानां पदार्थानां प्रत्यक्षं भवति।

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षम्

इन्द्रियमनोभ्यां जन्यं ज्ञानं सांव्यवहारिकमित्युच्यते। ज्ञानमिदं सर्वेषां ज्ञानावरणानां क्षयोपशमे सति आत्मनि जायते, परन्तु इन्द्रियजन्यत्वाज्ज्ञानमिदं सांव्यवहारिकमप्युच्यते। यदा इन्द्रियनिमित्ताज्ज्ञानमिदं जायते तदा ज्ञानमिदमिन्द्रियप्रत्यक्षमित्युच्यते। पुनश्च यदा मनोनिमित्ताज्ज्ञानमिदं जायते तदा ज्ञानमिदमनिन्द्रियप्रत्यक्षमित्युच्यते। इत्थं सांव्यवहारिकप्रत्यक्षं द्विविधमिन्द्रियप्रत्यक्षमनिन्द्रियप्रत्यक्षञ्च।

इन्द्रियप्रत्यक्षम्

इन्द्रियजन्यं प्रत्यक्षमेव इन्द्रियप्रत्यक्षम्। तदुच्यते "आत्मावधानेनाव्यग्रमनसा सहकृतात् निर्दुष्टेन्द्रियत्वात् जातमिन्द्रियप्रत्यक्षम्।"[16] इन्द्रियं पञ्चविधं भवन्ति। तानि च श्रोत्रचक्षुघ्राणरसनास्पर्शेन्द्रियाणि। तदुच्यते "इन्द्रियञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रेन्द्रियमिति पञ्चविधम्।"[17] चक्षुरादीनां विषयाः स्पर्शरसगन्धरूपशब्दाः भवन्ति। जैननये मनः अन्तरिन्द्रियं भवति। जैननये पञ्चविधेषु इन्द्रियेषु चत्वारि श्रोत्रघ्राणरसनास्पर्शेन्द्रियाणि पदार्थेन सह संयुज्य पदार्थस्य ज्ञानं प्रकाशयति। अत एतानि इन्द्रियाणि प्राप्यकारिणि भवन्ति। परन्तु चक्षुरिन्द्रियं मनश्च पदार्थेन सह संयोगं विना पदार्थं प्रापयति। अपि चापरोक्षपदार्थान् प्रापयति। अत एतदप्राप्यकारि भवति। प्रत्येकमिन्द्रियं द्विविधं द्रव्येन्द्रियं

भावेन्द्रियञ्चेति।

अनिन्द्रियप्रत्यक्षम्

जैनदर्शनेऽनिन्द्रियमिति शब्देन मनो बोद्धम्। तदुच्यते "सर्वार्थग्रहणं मनः अनिन्द्रियम् इति नोइन्द्रियमिति चोच्यते।"[18] अपि चानेन मनसः इन्द्रियनिरपेक्षत्वं बोद्धम्। तदुच्यते "तस्येन्द्रिनिरपेक्षस्य तज्जनकत्वाभावात्।"[19] आत्मा इन्द्रियं विना मनसा सह संयुज्यते तदा बाह्यार्थस्य ज्ञानं भवति। इन्द्रियेण स्वस्वविषयस्य ज्ञानं भवति, परन्तु मनसा सर्वेषां विषयाणां ज्ञानं भवति। इन्द्रियमिव मनः अपि पुद्गलिकं भवति। अत आत्मना सह संयोगेन मनः बाह्यार्थस्य ग्रहणे समर्थं भवति।

उपसंहृतिः

भारतीयदर्शनेषु प्रमाणमीमांसायां यद्यपि न्यायदर्शनमिव जैनदर्शनस्य महत्वं न गृह्यते तथापि जैनदर्शनस्य मतं नोपेक्षणीयमिति। जैनदर्शनमागममूलकदर्शनम्। अतः आगमिकधारायां जैनमतं यादृशं प्रसृतम्, जैनप्रमाणयुगीयधारायां ततोऽधिकं प्रसृतमिति। वस्तुतः आगमिकधारायां यत्प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते जैनप्रमाणयुगीयधारायां तस्य परिवर्तनं परिलक्ष्यते। यतो हि आगमयुगस्य दर्शनस्य मूललक्ष्यं मोक्षप्राप्तिः। मोक्षलाभे आत्मज्ञानहेतुः भवति। अत आत्मज्ञानमेव प्रत्यक्षमुच्यते। परन्तु लोकजीवने संसारजीवनव्याहतादिन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते। इत्थं प्रत्यक्षं द्विविधं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकञ्च उच्यते। इत्थं निवन्धेऽस्मिन् जैनदर्शनदिशा प्रत्यक्षप्रमाणमालोच्यते इति शम्।

सन्दर्भाः-

1. त.सू.१.१
2. त.सू.१.९
3. त.सू१.१०
4. त.सू.१.११-१२
5. त.वा.१.१२
6. त.वा.१.१२
7. त.वा १.१२
8. स.सि.१.१२

9. त.वा.१.१२
10. ल.त्र. का. ३
11. ल.त्र.का. ४
12. न्या.वि.वि.२.४
13. न्या.वि.वि. २.२९
14. न्या.वि.वि.२.२२
15. त.सू.१०.१
16. प्र.प्र.१.४
17. प्र.प्र.१.३
18. प्र. मी.१.१.२
19. प्र. मी.१.१.२

सहायकग्रन्थाः

१. अकलङ्कदेवः, सम्पा. जैन महेन्द्रकुमारः, (१९४४), 'तत्त्वार्थवार्तिकम्', भारतीय ज्ञानपीठप्रकाशनम्।

२. अकलङ्कदेवः, सम्पा. जिनविजयमुनिः, (१९३६), अकलङ्कग्रन्थत्रयम्, (लघीयस्त्रयम्, न्यायविनिश्चयः, प्रमाणसंग्रहश्च), सिंघीजैनग्रन्थमाला।

३. हेमचन्द्रः, सम्पा. सुखलालजी संघवी, (१९३९), 'प्रमाणमीमांसा (स्वोपज्ञवृत्तिसहिता)', सिंघीजैनग्रन्थमाला।

४. पूज्यपादः, सम्पा. शास्त्री फूलचन्द्रः, (१९९७), 'सर्वार्थसिद्धिः', भारतीयज्ञानपीठप्रकाशनम्।

५. उमास्वामिः, सम्पा. शास्त्री ए. शान्तिराजा, (१९४४), तत्त्वार्थसूत्रम् (तत्त्वार्थवृत्तिसहितम्), ओरियेण्टाल लाइब्रेरि।

६. वादिराजसूरिः, सम्पा. जैन महेन्द्रकुमारः, (२०००), 'न्यायविनिश्चयविवरणम्', भारतीयज्ञानपीठ।

७. भावसेनः, सम्पा. विद्याधरः, (१९६६), प्रमाप्रमेय, जैनसंस्कृतिसंरक्षकसंङ्घः।

❋ ❋ ❋

वाक्यपदीयदिशा जयकृष्णकृतसारमञ्जर्य्याः कर्तृत्वविमृष्टिः

प्रियाङ्का साहा

प्रबन्धविषयसंकेतः: जयकृष्णकृतसारमञ्जर्य्यां कारकादीनि विविधगुरुत्वोपेतानि तत्त्वानि आलोचितानि। तत्र षड्कारकाणि जयकृष्णेण विस्तरेण व्याख्यातं दर्शनमूलके अस्मिन् ग्रन्थे। तत्र कर्तृकारकालोचनावसरे तस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम्- 'क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्'। अतः कर्तृलक्षणघटकीभूता क्रिया का इति शिष्यजिज्ञासानन्तरं क्रियालक्षणं निरूपितं शिष्यावधानाय।

अस्मिन् प्रबन्धे प्रथमैव स्वतन्त्रशब्दस्य अर्थद्वयं व्याख्यातम्। स्वातन्त्रमन्तरेण कर्तृसंज्ञा असम्भवा एव। क्रियासिद्धौ सर्वेषां व्यापारे सत्यपि स्वातन्त्रं यस्य विवक्षितः स कर्ता। कर्तुरप्रवृत्ते सर्वेषामपि कारकाणाम् अतिप्रवृत्ते'पि न क्रियासिद्धिः तस्य षड्कारणात्। अप्रतिनिधिः कर्ता महाभाष्ये तदीयग्रन्थकारेण विस्तरशो आलोचितम्। प्रयोज्यकर्तुः विषये वार्तिककारेण रचितं वार्तिकं सर्वैव निष्प्रयोजनमिति प्रदीपोद्यतकारेण शास्त्रे पुङ्खानुपुङ्खरूपेण व्याख्यातम्। 'स्वतन्त्रः' इति पदेन प्रयोज्यकर्तुः संज्ञा ईष्यते।

'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे तमप्प्रत्ययेन न केबलं सर्वाधारस्य ग्रहणं स्यात्, अपि च प्रयोजकस्य कर्तुरपि भेदद्वयस्य कर्तृसंज्ञा सिद्धौ तस्य प्रयोजनम् उदाहरणक्रमेण प्रबन्धे स्पष्टीकृतम्।

कुञ्चिशब्दः- कर्तृत्वम्, वाक्यपदीयम्, सारमञ्जरी, जयकृष्णः, महाभाष्यम्।

वाक्यपदीयदिशा जयकृष्णकृतसारमञ्जर्य्याः कर्तृत्वविमृष्टिः

अन्नंभट्टाचार्येण तस्य 'तर्कसंग्रहः' इति ग्रन्थे कर्तुः लक्षणप्रसङ्गे उक्तम्- 'उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्'[1] । अपरोक्षमिति प्रत्यक्षम्। कर्तुमिच्छा चिकीर्षा। 'कृति' शब्देन प्रयत्नो द्योत्यते। कार्यस्य कर्ता स एव यस्य कार्यस्य कारणविषयं प्रत्यक्षज्ञानमस्ति, चिकीर्षा प्रयत्नश्चास्ति। यथा घटकारणविषये प्रत्यक्षज्ञाने सति, घटनिर्माणेच्छा तदुपयोगिनः प्रयत्नस्य च वर्तमानत्वे घटं प्रति कर्तृत्वं भवति।

को नाम स्वतन्त्रः: आचार्येण जयकृष्णेण कर्तृकारकस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम्- 'क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्'[2]। आचार्येण पाणिनिना कर्तृकारकप्रसङ्गे उल्लिखितं सूत्रं 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा. सू. 1/4/54) इति। कर्तृसंज्ञाविधायकं सूत्रमिदम्। स च कर्ता द्विविधः स्वतन्त्रो हेतुश्च। हेतुः प्रयोजक इति। प्रयोज्यकर्तापि स्वतन्त्र इति।

अत्र स्वतन्त्रशब्दस्यार्थनिर्णयप्रसङ्गे प्रदीपकारेणाक्षिप्यते यत् किं स्वतन्त्रः तन्तुवाय एव तस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वादिति। यथा वितताः तन्तवः यः तन्त्रम्। स्वतन्त्रशब्दस्यार्थद्वयं वर्तते- वितताः तन्तवः इति स्वतन्त्रं स्वं तन्त्रमस्यास्तीति स्वतन्त्रः। तन्तुवाये'र्थे स्वतन्त्रशब्दस्य विशेषज्ञानम्। पदमञ्जर्यां तदीयग्रन्थकारेणोक्तं 'स्वं धनं तन्त्रं साधारणमस्य स्वतन्त्रः, अस्ति च प्रधानवचनः- स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य स्वतन्त्र इति'[3]। कुतः तन्तुवायो वयति भुनक्ति इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृत्वे'पि तस्य अपादानादिसंज्ञापि भवति यथा तन्तुवायाद् गृह्णाति इत्यादौ। अत्र तन्त्रं प्रधानमित्यर्थः। अर्थात् प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्यात्र ग्रहणम्। प्रधानभूतो'गुणभूत इत्यर्थः।

काशिकाकारेणोक्तं- 'अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्रेण विवक्षते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति'[4]। किन्तु अत्र प्रश्न उत्थाप्यते यत् यत्र अधिकरणादीनि अप्रधानानि कारकाणि सन्ति तत्र कर्तुः प्राधान्यं स्पष्टम्, यथा काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति। किन्तु यत्र ते न सन्ति यथा देवदत्तः शेते आस्ते इत्यादौ। अत्र अन्येषां कारकाणां प्रविवेको दृश्यते। हरदत्तमिश्रेणोक्तं- 'तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता'। कारकान्तराविवक्षायामपि चागुणभावो'स्त्येव'[5]। काष्ठादीनि अन्यानि कारकाणि कर्त्राधीनानि। कर्त्रा प्रवर्तितानि काष्ठादीनि करणादिशक्तिं लभन्ते कर्ता तु तेषां प्रागेव शक्तिं लभते। कर्तृसन्निधौ ते न्यग्भवन्ति। तेषां प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्तुरधीने। कर्तुः प्रतिनिधिः न दृश्यते अपरपक्षे तु करणादेः प्रति सर्वत्रैव दृश्यते। हेलाराजेनोक्तं- 'स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य। करणादीनां हि परः कर्तैव प्रधानम्। क्रियासिद्धौ तेन प्रयोज्यत्वात्। कर्ता तु अनन्यप्रयोज्यः स्वतन्त्र इत्युच्यते'[6]। क्रियासम्पादने कारकमेवोपकारकम्। कस्यचित् कारकस्य न्यूनतमासहयोगित्वे'पि क्रिया न निष्पद्यते। सत्यमेतत्। गुणभावो यत्र नास्ति स कर्ता। एषां य स्वतन्त्रः स एव कर्ता। यस्याप्रवृत्तत्वादन्येषामपि कारकाणां क्रियासम्पादने उपयोगित्वे'पि क्रियायाः

निष्पत्तिर्न भवति तस्यैव स्वातन्त्र्यम्। अन्येषां कारकाणां प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्तुरधीने। कारकाणामविवक्षायामपि अगुणभावो'स्यास्तीति। अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्यचित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम्। काशिकाकारेणोक्तं- 'अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत् कारकं कर्तृसंज्ञं स्यात्।'[7] कर्ता एव क्रियासम्पादनाय मुख्याश्रय इति, स एव अन्येषां कारकाणां नियन्ता सकलकारकप्रवर्तकत्वात् कर्तुः प्राधान्यम्। अगुणभावेन प्राधान्येन स्वातन्त्र्येण विवक्षित इति। 'गुणभावो यत्र नास्ति स कर्तेति'[8] न्यासकारः। अतः स्वतन्त्रः य सकलकारकप्रवर्तक एव। महाभाष्यकारेणोक्तं- 'किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः'[9]। स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते'[10] इति कैयटः। काशिकाकारेणोक्तं- 'स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते'[11]।

किन्तु सर्वेषां कारकाणां कर्तुः स्वातन्त्र्यत्वे'पि क्रियया सह तस्य विप्रकृष्टत्वात् स आरादुपकारको भवति। यथा 'देवदत्तः कुठारेण काष्ठं छिनत्ति' इत्युदाहरणे छेदनक्रियया सह कुठारस्य साक्षात्सम्बन्धः, देवदत्तस्तु कुठारव्यापारेणैव छेदनक्रियया सह सम्बन्धितः। करणस्य कर्ता प्रेरक इति स्वतन्त्रः कर्ता। यद्यपि तिरोधताति तथापि करणप्रवृत्तिहेतुत्वेन कर्तुः प्राधान्यमिति कुलचन्द्रः। अर्थाद् यद्यपि असौ तटे स्थित्वा फलसिद्धौ उपकरोति न तु करणादिवत् क्रियया सह साक्षात्सम्बन्धेन समन्वितः तथापि आरादुपकारित्वादपि तस्य प्राधान्यमुपपन्नम्। अपि च एतत् प्राधान्यं न केवलं चेतनेषु अपि च अचेतनेषु सम्भवति। अत आह 'स्वातन्त्र्येण विवक्षित:' इति।

कर्तुः स्वातन्त्र्यम्: 'स्वं तन्त्रं यस्य स स्वतन्त्रः'[12] इति न्यासकारः। 'प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्'[13] इति तत्त्वबोधिनीकारः। स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति स्पष्टम्। कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात् प्रधानवाची स्वतन्त्र इति शब्दः। सुतरां, यदि कर्तुः क्रियया सह साक्षात्संबन्धो न भवति तर्हि कथं स 'स्वतन्त्रः' इति पदेनोच्यते। उत्तररूपेण वाक्यपदीयकारेणोक्तम्-

'प्रागन्यतः शक्तिलाभान् न्यग्भावनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात्।।
अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते।।[14]

यो आत्मना अन्येषां कारकाणां नियामकरूपेण क्रियां सम्पादयति स एव स्वतन्त्रः कर्ता इति। क्रियासिद्धौ सर्वस्य एव व्यापारो'स्ति, यतः सामग्र्यधीना हि क्रियासिद्धिः, तर्हि कथं कर्तुरेव? तत्रोच्यते क्रियासिद्धौ सर्वेषां व्यापारे सत्यपि स्वातन्त्र्यं यस्य विवक्ष्यते स एव स्वतन्त्र इति उच्यते। अन्येषां कारकाणां वर्तमानत्वे'पि क्रियासम्पादने यो अङ्गीभूतः स एव स्वतन्त्रः कर्ता इति दिक्। हेलाराजेन षड्कारकाणि प्रदर्शितानि। कर्ता पूर्वमेव शक्तिमान् इति प्रथमः, करणादीनां कर्तृविनियोगाद् न ते स्वतन्त्रास्ते द्वितीयः, कर्ता तु न्यग्भावमात्माधीनतामिति तृतीयः, पुनः फलकामो हि कर्ता इति चतुर्थः, स फलार्थमीहमानः स्वयं व्यापारवान् इति पञ्चमः, अतः अतिप्रवृत्तानि च करणादीनि निवर्त्यन्ते कर्ता इति सर्वशेषः। कर्तुरप्रवृत्ते सर्वेषामपि कारकाणाम् अतिप्रवृत्ते'पि न क्रियासिद्धिः। स तु फलप्राप्तौ स्वयमेव निवर्त्यते। करणादीनां प्रतिनिधिरस्ति, किन्तु क्रियानिवृत्तौ कर्तुः प्रतिनिधिः निष्प्रयोजनः। कर्तुः प्रति असम्भव एव। अन्येषां कारकाणामभावे'पि कर्तुरवस्थानं नासम्भवः। अतः भाष्यकारेणोक्तम्- 'यत् सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति'[15]। संक्षेपेण यत् साक्षात्कियाश्रयः, स्वक्रियासिद्धौ कारकाणां प्रवर्तकः पदार्थः कर्तृकारकमिति इति उच्यते। पदार्थ इत्यनेन द्योत्यते यत् चेतन एव क्वचित् कर्मणि स्वक्रियरूपेण नियामकरूपेण स्वातन्त्र्येण वा प्रवर्तको भवति, न तु जाड्यः। तर्हि स्थाली पचति काष्ठाणि पचन्ति वा इत्यादयः स्थले कथं स्थाल्यादेः कर्तृत्वम्? इत्याक्षेपेण दीक्षितेनोक्तम्- 'क्रियायाः स्वातन्त्र्येण विवक्षितो'र्थः कर्ता स्यात्'[16]। अर्थात् चेतनाचेतनयोर्वा को'पि कर्ता स्यात्, योग्यतासत्त्वादसत्त्वादपि वा। यदा अचेतनः को'पि कर्ता इति बोध्यते तदा कर्तृत्वं वक्त्रा आरोपितः स्यात्। विवक्षावशात् कारकाणि भवन्ति।

अत्र अवश्यरूपेण स्मरणीयं यत् कर्तृकर्मादिकारकाणि सर्वाणि एव वक्तुः विवक्षाधीनानि, अतः एकैव पदार्थो विविधरूपेण उपस्थाप्यते। फलतो नास्ति को'पि विरोधः। हेलाराजेनोक्तम्- 'एवं तनुतनुकपालत्वात् स्थाली पाके अनपेक्षितकर्तृविनियोगात् स्वातन्त्र्येण विवक्षित इति कर्ता वास्तवाधारविवक्षायां तु अधिकरणत्वमिति सर्वमुपपद्यते'[17]। स्वातन्त्र्येण य क्रियां करोति इति स कर्ता, तथा च

पाणिनेः 'स्वतन्त्रः कर्ता'। किं नाम स्वातन्त्र्यम्? पराप्रयोज्यत्वं स्वातन्त्र्यम्, कर्तृत्वोपपत्तिः, न तु प्रयोज्यकर्तुः कर्तृत्वानुपपत्तिरिति। प्रयोज्यकर्तुः कर्तृत्वापत्तिवत् कर्मणोरपि कर्तृत्वापत्तिः स्यात्। यथा पच् धातोः विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो'र्थो वाच्यः, तत्त्वं च कर्तरि एव, न तु कर्मणि, विक्लित्तिरूपस्य फलस्य एव कर्मणि वृत्तेः, तदुक्तम्-

'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।
व्यापारे च प्रधानत्वात् स्वतन्त्रमिति चेष्यते।।

प्रयोज्यस्य कर्तृसंज्ञाविमृष्टिः : हेतुमति अर्थात् हेतुरस्ति यस्य स प्रयोज्य इत्यर्थः। तस्य अस्वतन्त्रत्वात् किं कर्तृत्वमनुपपन्नम्? नेति। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां स्वातन्त्र्यं नास्ति तथा न प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञायाः अप्रसङ्ग इति प्रश्नः। 'प्रयोजकसन्निधाने'पि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावाद्' इति कैयटः। प्रयोजककर्तुः सन्निधाने'पि प्रयोज्येन कर्त्रा सकलकारकप्रवर्तकत्वात् स्वातन्त्र्यभावः इष्यते। 'यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः' इति भाष्यकारोक्तन्यायेन प्रयोजकस्य स्वातन्त्र्यमनुपपद्यते। अपि तु प्रयोज्यस्य यद्यपि स्वातन्त्र्यं न स्यात् नैव च असौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्य्याद् अर्थात् अकुर्वति अपि प्रयोजकः प्रयोज्ये कारयतीति न्यायेन तस्य कर्तृत्वमिष्टम्। स्वक्रियासम्पादनेन सकलकारकप्रवर्तकरूपस्वातन्त्र्यम् अस्यास्त्येव परप्रेर्यत्वे'पि कारकान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम्'[18] इति उद्योतः। अस्मिन् प्रसङ्गे वार्त्तिककारेणोक्तम्- 'स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात्। न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्'[19]। प्रयोज्यकर्तुः स्वातन्त्र्येण उपसंख्यानमतिव्यापकमिति। अर्थात् असौ कर्ता उपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इति। प्रयोज्यकर्तरि पुनः स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तस्य कर्तृसंज्ञा सुनिश्चिता।

किन्तु पूर्वपक्षिणा पुनः आक्षिप्तं यद् अनेन उपसंख्यानेन प्रयोजकेन अनुप्रेरितस्य कुर्वतः स्वातन्त्र्यम् अकुर्वतः नेति। उपसंख्यानवादयः प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीति वदन्ति। अतस्तेन इदमवश्यमभ्युपगन्तव्यं यत् यः करोति स स्वतन्त्रः तु यः अकुर्वन्नास्ति तस्य स्वातन्त्र्यमिति। किन्तु एतन्न भवति। यत् प्रयोजकसन्निधाने'पि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यकरोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव।

यदि च प्रेषिते प्रयोज्यः न करोति स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यां तत्रापि तस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिपादितम्। अतः अस्य उपसंख्यानस्य नास्ति प्रयोजनमिति उद्योतकारः। अत्र 'प्रेषिते' पदे सप्तमी कर्तृनिष्ठत्वात्। अर्थाद् यः करोति स एव स्वतन्त्रः परप्रयुक्तो'पि। ततः उपसंख्यानस्यास्य नास्ति प्रयोजनमिति भावः। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रेणैव शुद्धकर्तुरपि प्रयोज्यकर्तुः कर्तृत्वमुपपन्नम्।

उदाहरणरूपेण विषयमेतत् स्पष्टीकृतम्- 'पाचकः पचति' इत्यत्र पाचकः स्वतन्त्रः कर्ता, स्वाधीनतया कर्मसम्पादनात्। किन्तु 'प्रभुः पाचकेन अन्नं पाचयति' इति वाक्ये प्रभुः पाचकं पाककर्मणि प्रवृत्तं करोतीति सत्यम्। किन्तु पाचकस्याप्रवृत्तत्वेन पाकक्रिया न सम्पादिता भवेत्। पाककर्मणः सहायककर्तृकारकाणां तु पाके एव नियामकः, न तु प्रभुरिति। अतः पाचकस्य प्रयोज्यत्वे'पि तस्य कर्तृत्वमुपयुज्यते। यः क्रियां सम्पादयति स एव कर्ता, क्रियासम्पादनाय स्वातन्त्र्याद् मुख्यनियामकाद्वा। यस्यासत्त्वे अन्येषां सत्त्वादपि क्रिया न सम्पादिता, प्रयुक्तो'प्रयुक्तो वा तस्यैव कर्तृतेष्यते- 'प्रवृत्ताप्रवृत्तौ वा कारकाणां यः ईश्वरः। अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम्।।' साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम्। यः करोति स स्वतन्त्रः न तु अकुर्वन्निति। एवं चेत् प्रयोजकसन्निधाने'पि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव। तर्हि प्रयोज्यस्वक्रियानिष्पादनात्तस्य कर्तृतेष्यते इति नियतः। तर्हि 'प्रभुः पाचकेन अन्नं पाचयति' इत्युदाहरणे प्रयोज्यकर्तुः पाके स्वातन्त्र्यमस्त्येव, वेतनादिलाभरूपस्वार्थसिद्धये एव तस्य प्रवृत्तेः।

प्रयोजकस्य कर्तृसंज्ञासाधनम्: स्वतन्त्रशब्दः कर्तृसंज्ञाविशिष्टः। कर्तृसंज्ञायां न कश्चित् पदार्थविशेषः नियतः। यस्यैव स्वातन्त्र्यं सैव कर्ता। तत्शब्देन अव्यवहितपूर्वसूत्रोक्तस्य कर्तुः परामर्शो भवति। तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तको वा तत्प्रयोजक इति। यथा कटं करोतीति वाक्ये लकारेण यस्य पदार्थस्य स्वातन्त्र्यरूपेण विवक्षा भवति स स्वतन्त्रः कर्तापि कटं कुर्वानं प्रयुङ्क्ते इति वाक्ये णिच्प्रत्ययेन यस्य परामर्शो भवति स हेतुः लकारेण च तस्य कर्तृसंज्ञा इष्टा। सूत्रे चकारेण कर्तृसंज्ञायाः समावेशो भवति।

यदि क्रियासम्पादने मुख्यकार्यकारिता साक्षात्क्रियाकारित्वं वा स्यात् कर्तृत्वं

तर्हि स्वयं यो क्रियां न निष्पादयति, क्रियाकारित्वे तु प्रयोजयति स एव हेतुकर्ता, तथा च पाणिनिः 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (पा.सू. 1/4/55)। अतः कर्ता द्विविधः- स्वतन्त्रकर्ता हेतुकर्ता च। यो आत्मना स्वतन्त्रकर्तां कर्मे प्रयोजयति स एव हेतुकर्ता इति पाणिनिसूत्रनिर्देशात्।

प्रयोजकः प्रेरक उपदेशको व्यापारको वेति काशिकाकारः। प्रयोजकेन प्रयुज्यमानस्य स्वातन्त्रं कथमपि न हीयते इति महाभाष्ये'पि स्पष्टम्। यदन्यथा अकुर्वतीति। प्रयोजकत्वं द्विविधम- मुख्यमुपचरितञ्च। 'देवदत्तः कटं कारयति' इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोजकत्वं मुख्यम्। 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे तमप्प्रत्ययग्रहणेन न केवलमभिव्यापकस्य परं तु द्वयोरप्याधारयोः अधिकरणसंज्ञा स्यात्। यद्यपि करणलक्षणे तमप्प्रत्ययस्यासत्त्वे'पि अधिकरणलक्षणे तमप्प्रत्ययाभावे'निष्टो भवति। आधारेषु व्याप्याधार एव श्रेष्ठः, सर्वात्मकत्वात्, बृहत्वाच्च। अतः तमप्प्रत्ययस्याग्रहणे'पि यदि तस्यार्थो गृह्यते तर्हि व्याप्याधारमन्तरेण द्वयोरधिकरणत्वमप्रसिद्धम्। किन्तु तन्न भवति। अत्रापि 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रबलेन यस्य प्रयोजकमुपचरितं न मुख्यम्, तस्यापि हेतुसंज्ञा भवेत्।[20]

'भिक्षा वासयति 'इत्युदाहरणे भिक्षायाः वासहेतुत्वात् प्रयोजकत्वं गौणम्। अतः न्यासकारेणोक्तम्- 'भिक्षा वासयतीत्यत्र भिक्षाणां वासहेतुत्वात् प्रयोजकत्वमुपचारितम्, न मुख्यम्'। 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रबलेन भिक्षायाः गौणप्रयोजकत्वे'पि हेतुसंज्ञा भवति'।

आलोच्यसूत्रेण प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च भवति। अतःपरः 'हेतुमति च' (पा. सू. 3/1/26) इति सूत्रेण धातोः णिच् स्यात्। उक्तसूत्रे हेतुः अर्थात् प्रयोजककर्ता आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकः, प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः, तस्मिन् हेतुमतीति। अस्मिन् प्रसङ्गे दीक्षितेनोक्तम्- 'प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोः णिच् स्यात्'[21]। यथा 'यज्ञदत्तः देवदत्तेन पाचयति' इत्युदाहरणे पाकक्रियायां देवदत्तो मुख्यकर्ता, तस्य प्रेरकः प्रयोजको वा यज्ञदत्तः। 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यनेन यज्ञदत्तस्य प्रयोजकत्वं मुख्यम्। अत्र हेतुनिष्ठप्रयोजकः प्रेषणादौ व्यापारे वाच्यत्वात् 'हेतुमति च' इत्यनेन धातोः णिच् स्यात्। 'प्रेषणादि' इत्यत्र आदिपदस्य व्याख्या बालमनोरमायां उदाहरणसहयोगेन

व्याख्यातं दीक्षितेन। अत्र विशेषेण स्मर्तव्यं यत् प्रयोजककर्तुरप्रयोगे न णिच् स्यात्। यथा 'कुलालः घटं करोति'। बालमनोरमाकारेण उक्तम्- 'प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः।'[22]

उपसंहृतिः: 'सारमञ्जरी'ति ग्रन्थे आचार्येण जयकृष्णेण तत्पूर्वाचार्यभवानन्द-सिद्धान्तवागीशमनुसृतम्। यतः ग्रन्थो'यं दार्शनिकग्रन्थानामन्यतमः। सारमञ्जरी वाक्यपदीयस्य अल्पकालपरवर्तिनी, अतस्तं ग्रन्थं दर्शनशास्त्रालोकेन व्याख्यातुमाचार्येण वाक्यपदीयमनुसृतम्। कर्तृकारकस्य लक्षणप्रसङ्गे आचार्येण उक्तं लक्षणं सम्पूर्णरूपेण स्वतन्त्रमेव। कर्तृकारकलक्षणं व्याख्यानाय महाभाष्यम् अधिकं प्रयोजनशास्त्रमिति विवेच्य तदालोकेन चेष्टितं मया।

पादटीका

1. तर्कसंग्रहः, कारिका 17।
2. सारमञ्जरी, कारिका 41।
3. काशिका, 295।
4. काशिका, 295।
5. काशिका, 295।
6. वाक्यपदीयम् 3/7/101-102।
7. काशिका, पा. सू. 1/4/54।
8. काशिका, पा. सू.1/4/54।
9. महाभाष्यम्, पा. सू. 1/4/54।
10. महाभाष्यम्, पा. सू. 1/4/54।
11. काशिका, पा. सू.1/4/54।
12. काशिका, पा. सू.1/4/54।
13. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पा. सू. 1/4/54।
14. वाक्यपदीयम्, 3/7/101-102।
15. महाभाष्यम्, पा. सू. 1/4/54।
16. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पा. सू. 1/4/54।
17. वाक्यपदीयम् 3/7/3।
18. महाभाष्यम्, पा. सू. 1/4/54।

19. वार्तिकम्, 1123-1124।
20. काशिका, पा. सू. 1/4/54।
21. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पा. सू. 3/1/26।
22. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पा. सू. 3/1/26।

ग्रन्थपञ्जी

- अन्नंभट्टः। 'तर्कसंग्रहः'। सम्पादकः- नारायणचन्द्र गोस्वामी। सटीकः। कलिकाता;संस्कृत पुस्तक भाण्डार। 1413 शकाब्दः। मुद्रितम्।
- सम्पादकः- निरञ्जनस्वरूपो ब्रह्मचारी। कलिकाता; संस्कृत वुक् डिपो। 2005 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- करः, गङ्गाधरः। 'शब्दार्थ सम्बन्ध समीक्षा'। कलिकाता; संस्कृत पुस्तक भाण्डार। 2003 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- जयकृष्णः। 'सारमञ्जरी'। सम्पादकः- श्रीमद्गुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्यः श्रीकालिपदतर्काचार्यः च। सारदीपिकाटीकासमन्विता। कलिकाता; छात्रपुस्तकालय। 1935 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्। त्रिपाठी, श्रीरामलग्नः। 'पाणिनीय प्रदीप'। काशी; ज्योतिष प्रकाश। 1661 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- देवशर्मा, कालीजीवनः। 'शब्दशास्त्रेर इतिहास' कलिकाता; रामकृष्णमिशन इनस्टिटिउट अव कालचार। 1995 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- पतञ्जलिः। 'व्याकरणमहाभाष्यम्'। सम्पादकः- श्री भार्गव शास्त्री जोशी। दिल्ली; चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान। 2014 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- पाणिनि। 'अष्टाध्यायी'। सम्पादकः- तपनः शङ्करः भट्टाचार्यः। कलिकाता; संस्कृत वुक डिपो। 2012 खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः 2004)। मुद्रितम्।
- भट्टोजिदीक्षितः। 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' (प्रथमः खण्डः)। सम्पादकः- महामहोपाध्यायो गिरिधरशर्मन् महामहोपाध्यायः परमेश्वरानन्दशर्मन् च। दिल्ली; मोतिलाल वनारसीदास। 1965 खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः 1961)। मुद्रितम्। 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी'। सम्पादकः- विष्णुपदो भट्टाचार्यः। कलिकाता; संस्कृत पुस्तक भाण्डार। 1974 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- भर्तृहरिः। 'वाक्यपदीयम्' (ब्रह्मकाण्डम्)। सम्पादकः- रघुनाथ शर्मा। वाराणसी; 1963 खिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- महामहोपाध्यायः, नागेशभट्टः। 'महाभाष्यप्रदीपोद्यतः'। सम्पादकः- रामचन्द्रात्मजो

बालगोविन्दशर्मा च। काशी, 1684 ख्रिस्टाब्दः। मुद्रितम्।

- वामनजयादित्यौ। 'काशिका' (द्वितीयो भागः)। सम्पादकः- ड. जयशङ्करः लालः त्रिपाठी ड. सुधाकरः मालवीयः च। न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनीसहिता। वाराणसी; तारा वुक् एजेन्सि। 1986 ख्रिस्टाब्दः। मुद्रितम्।
- https://chaukhambapustak.com/index.php?route=product/product&product_id=1319

❋ ❋ ❋

वाक्यपदीये अपभ्रंशविमर्शः

डॉ. अभिजित् घोषः

सारांशः– शोधनिबन्धेऽस्मिन् समासेन ब्रह्मणः शब्दरूपत्वं यथामति निरुपितम्। ततश्च चिकित्साशास्त्रस्य अध्यात्मशास्त्रस्य च अपाकरणं प्रदर्श्य व्याकरणशास्त्रस्य परमप्रयोजनमुल्लिखितम्। एवं कथम्भूताः इमे अपभ्रंशा इत्याशङ्क्य अपभ्रंशस्वरूपं प्रकटितम्। इह "प्रकृतिः संस्कृतं, तस्माज्जातं प्राकृतमिति" प्राकृतविदुषः हेमचन्द्राचार्यस्य मतं नाङ्गीक्रियते आचार्येण भर्तृहरिणा सङ्ग्रहकारेण च। इत्थं कथं वा अपभ्रंशानां वाचकत्वं साधुत्वमिति पूर्वपक्षिणां स्वाभिप्रायं विश्लेष्य आचार्यसिद्धान्तः चर्चितः। आचार्यस्य भर्तृहरेः सिद्धान्तस्तावत्- साधुशब्दानाम् अपभ्रंशानां च वाचकत्वे समानत्वेऽपि शास्त्रेण साधुशब्दापशब्दप्रयोगेषु कश्चिद् नियमः विधीयते। तद्यथा–

"असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः"[1]।। इति

एवं हि साधुशब्दप्रयोगे पुण्यम्, असाधुशब्दप्रयोगे पापं पुण्याभाव वेति।
हरिकारिकाः अनुसृत्य शोधनिबन्धोऽयं रचितः वर्तते। अनया रीत्या "वाक्यपदीये अपभ्रंशविमर्शः" विषयोऽयं समासेन यथामति प्रतिपादितः, विशेषस्तु शोधनिबन्धे इति शिवम्।

कूटशब्दाः– वाक्यपदीयं, भर्तृहरिः, अपभ्रंशः, कारिका, व्याकरणं, शब्दश्चेति।

प्रस्तावना– व्याकरणदर्शनप्रदिपादकेषु आचार्येषु प्रमुखोऽस्ति पदवाक्यप्रमाणज्ञः आचार्यः भर्तृहरिः। संस्कृतवाङ्मये 'वाक्यपदीयम्' इति तस्य महती कृतिः। तत्र सिद्धान्तितं 'शब्दतत्त्वमेव ब्रह्मतत्त्वम्'। निगदितं चाचार्येण ग्रन्थारम्भे–

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः"[2]।। इति

अर्थात् जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति।

यथा चिकित्साशास्त्रेण शरीरविषयदोषरागाः, अध्यात्मशास्त्रेण च बुद्धिदोषाः अपाक्रियन्ते। तथैव लक्षणशास्त्रेण व्याकरणेन वा वाणीविषयदोषाः शुद्धिक्रियन्ते। उक्तं च हरिकारिकायाम्–

"कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः।
चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः"[3]।। इति

व्याकरणशास्त्रं तु बुद्धिदोषानप्यपाकृत्यापवर्गसाधनमपि भवति। तदुक्तं च भर्तृहरिणा–

"तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते"[4]।। इति

अपभ्रंशस्वरूपम्- अपभ्रंशरूपाणां वाग्दोषाणां विशुद्ध्यर्थमिदं पदशास्त्रम्। भगवता भाष्यकारेणाऽपि व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनमुक्तम्– "अथ शब्दानुशासनम्"[5] इति। 'अपशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्ते साधुशब्दाः अनेन तत् अनुशासनं, शब्दानाम् अनुशासनं शब्दानुशसनमिति। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। कथंभूताः इमे अपभ्रंशाः इत्याकाङ्क्षायाम् अपभ्रंशलक्षणमुवाच भर्तृहरिः। उक्तञ्च कारिकायाम्–

"शब्दः संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते।
तमपभ्रंमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशनम्"[6]।। इति

गोरिति प्रयोक्तुम् ईप्सिते यः साधुत्वसंस्कारहरितः शब्दः प्रयुज्यते, विशिष्टार्थनिवेशनं तम् 'अपभ्रंशम्' इच्छन्ति, तथाभूतः शब्दः इति विदुषामाशयः। श्रीवृषभाचार्यः 'संस्कारहीनः' इत्यस्मिन् स्थाने आह– "व्याकरणविहितेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनायुक्तः" इति। गोरिति सास्नादिमति पशुविशेषेऽर्थे प्रसिद्धोऽयं साधुशब्दः। तत्र 'गोणी' इति शब्दः यदि पशुविशेषे अर्थे अशक्त्या प्रमादाद्वा प्रयुज्यते तदा सोऽयं 'गोणी' शब्दः अपभ्रंशः इत्यभिधीयते। यतो न हि गोणीत्यस्य पशुविशेषे अर्थे साधुत्वेन प्रसिद्धिरिति। परन्तु अर्थान्तरे न तथा। यदि गोणीशब्दः आवपनेऽर्थे प्रयुज्यते तदा न अपभ्रंशः, किमर्थमिति चेत् गोणीत्यस्य आवपनेऽर्थे साधुत्वेन प्रसिद्धत्वात्। तथैव गावीति सास्नावत्सिकयोः प्रयुत्यमानं साधुः। अतएव न हि केवलं स्वरूपमात्रमधिकृत्य शब्दानां साधुत्वासाधुत्वव्यवस्थापकम्।

संग्रहकारस्य मतम्- अपभ्रंशविषये अस्ति तावत् त्रीणि मतानि। तत्र

'शब्दप्रकृतिरपभ्रंशः' इति संग्रहकारः, अर्थात् साधुशब्दः प्रकतिः मूलं यस्य स भवति अपभ्रंशः। सत्यमस्ति यद् न हि प्रकृतिरहितोऽपभ्रंशो नाम कश्चित् स्वतन्त्र एव शब्दो विद्यते। अतः समेषाम् अपभ्रंशानां प्रकृतिः साधुशब्द एव। क्वचिद् प्रसिद्धिहेतोः रूढितामापद्यमानाः केचिदपभ्रंशाः स्वातन्त्र्यमेव लभन्ते। तद्यथा गोरिति सास्नादिमति पशुविशेषेऽर्थे प्रसिद्धोऽयं साधुशब्दः। तत्र 'गोणी' इति शब्दः यदि पशुविशेषे अर्थे अशक्त्या प्रमादाद्वा प्रयुज्यते तदा सोऽयं 'गोणी' शब्दः अपभ्रंशः इत्यभिधीयते। यतो न हि गोणीत्यस्य पशुविशेषे अर्थे साधुत्वेन प्रसिद्धिरिति। परन्तु अर्थान्तरे न तथा । यदि गोणीशब्दः आवपनेऽर्थे प्रयुज्यते तदा न अपभ्रंशः, किमर्थमिति चेत् गोणीत्यस्य आवपनेऽर्थे साधुत्वेन प्रसिद्धत्वात्। तथैव गावीति सास्नावत्सिकयोः प्रयुत्यमानं साधुः। अतएव च न हि केवलं स्वरूपमात्रमधिकृत्य शब्दानां साधुत्वासाधुत्वव्यवस्थापकम्।

प्राकृतभाषायाः परमविदुषा हेमचन्द्राचार्येण प्रोक्तं- "प्रकृतिः संस्कृतं, तस्माज्जातं प्राकृतमिति"। तन्मते तु प्राकृतं हि साधुशब्दानां मूलं, किञ्च 'शब्दप्रकृतिः' इत्यत्र तत्पुरुषसमासः। यथा शब्दानां साधुशब्दानां प्रकृतिः मूलम् अपभ्रंशः। परन्तु हेमचन्द्राचार्यस्य मतमिदं भर्तृहरेः संग्रहकारस्य व्याडेश्च नेष्टम्।

अपभ्रंशानां साधुत्वम्- प्रवृत्तिनिमित्तमूलकं साधुत्वं न तु वर्णानुपूर्वो मूलकमिति जिज्ञासायां भर्तृहरिः स्वकारिकया समाधानमूचे-

"अस्व-गोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम्"[7]।। इति

अस्वश्च गोणी च अस्वगोण्यौ तौ आदी येषां ते अस्वगोण्यादयः शब्दाः अर्थान्तरेषु साधवः भवन्ति। यथा– निर्धने अर्थे अस्वशब्दः, तथैव गोः भिन्ने आवपने अर्थे गोणीशब्दश्च साधू भवतः, न तु अश्वे गवि चार्थे। एवमन्यपि अन्यार्थे साधवः सन्ति। उक्तं च अमरकोषटीकाकर्त्रा कृष्णमित्रेण– "प्रस्थचतुष्टयमाढकः। एवं द्रोणो गोणी खारीति यथोत्तरचतुर्गुणाः। गोण्येव भारस्चतुष्टयं वाहः" इति। क्षीरस्वामिनाऽपि प्रोक्तं– "द्विशूर्पा गोण्युदाहृता"। प्रसङ्गेऽस्मिन् "यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे"[8] इति भाष्योक्तेः व्याख्यानावसरे महाभाष्यदीपिकायाम् आचार्येण भर्तृहरिणा कथितं– "स एव शब्दोऽर्थविषेशे कस्मिंश्चिदसाधुरित्येतदाख्यायते। यथा गोणीशब्दः

सास्नादिमत्यसाधुः। तथाश्वशब्दः केसरादिमति साधुः। न निःस्व इति। अस्व इति निर्धने साधुः नैकशफादिलक्षणे। यदि गोणीशब्दोऽपि निमित्तान्तराद् सास्नादिमति प्रयुज्यत गोणीव गोणीति साधुरेव स्यात्। अश्वे वा अश्वशब्दं धनाभावाद्द्वारकं प्रयुञ्जीत स साधुरेव"[9] इति। इत्थं च साधुत्वं सर्वत्र शब्देषु, निमित्तभेदात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदाच्च व्यवस्थितं वरीवर्ति। यतो हि प्रवृत्तेः व्युत्पत्तेश्च निमित्तमादय शब्दानां साधुत्वमसाधुत्वं निश्चेतुं शक्यते। तस्मात् शब्दानां साधुत्वासाधुत्वनिरूपणे 'वर्णानुपूर्वी मूलकमितीयं जिज्ञासा' न कर्तव्या।

अपभ्रंशेभ्यो अर्थबोधः- "तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशनम्" इत्यनया कारिकया अपभ्रंशानामर्थवाचकत्वं प्रतिपादितमेव तथापि कथं वा 'अपभ्रंशेभ्योऽर्थबोधप्रकारः' इति जिज्ञासायां कारिका प्रोक्ता भर्तृहरिणा–

"ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः।
तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः"[10]।। इति

साधुशब्दार्थेषु प्रयुज्यमानाः गाव्यादयः अपभ्रंशशब्दाः अर्थबोधे न स्वतन्त्राः शक्त्याभावात्। परन्तु लोके शास्त्रे चापभ्रंशानाम् अर्थबोधस्तु जायते। तत्र अर्थबोधे किमस्ति मानमिति चेत् अनुमानम् साधुशब्दविषयकस्मरणं वेति। अर्थात् अनुमानद्वारा साधुशब्दस्मृत्या वा अपभ्रंशानाम् अर्थावबोधकारणानि भवन्ति। यथा वक्ता शब्दप्रयोगस्थले क्वचिद् नेत्रसङ्कोचं मुखव्यादानं वा दृष्ट्वा पीडितोऽयं, प्रसन्नोऽयम् इति प्रसङ्गानुसारेण अर्थबोधं कारयति। इह नेत्रसङ्केतादिषु शब्दाभावेऽपि वक्तु आशयः सुतराम् अवगम्यते। इयमेव स्थितिः अपभ्रंशेष्वपि। यथा गोणी इति प्रयुक्ते सति प्रसङ्गानुसारेण गोरिति प्रतीतिर्जायते। अत्र अर्थबोधस्तु साधुशब्दस्मरणेन एव।

इयं प्रतीतिः द्विधा जायते, अनुमानेन तादात्म्येन च । अपभ्रंशाः साधुशब्दतादात्म्यमुपगम्य शब्दार्थस्य प्रकाशकाः भवन्ति। यथा– गोरिति प्रयोक्तव्ये केनचित् प्रमादेन गावीति प्रयुक्तं ततः ग्रहणधारणपटुर्बालः गोपदस्मृत्या गोविषयकः बोधः जायते। ततः पार्श्वस्थः बालकः 'गावीशब्दादेवास्य बोधः जातः' इति भ्रान्तः सन्, तेन गावीशब्दस्य गोरूपेऽर्थे तादात्म्याभावेऽपि तादात्म्यमुपगम्य गावीशब्दादेव साक्षाद् अर्थबोधः क्रियते। स्पष्टं चेदं "ततशक्तिश्चानुरूपत्वात्" इति मीमांसासूत्रभाष्ये।

एवम् अपभ्रंशाः साक्षाद् न वाचकाः इति तार्किकाभिप्रायं विवेचयन्तः वैयाकरणाः प्राहुः– 'ननु साक्षादेवापभ्रंशानां कुतो न वाचकत्वमिति'। उक्तञ्च हरिकारिकायाम्–

"न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः।
ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः"[11]।। इति

यतः शिष्टैः विज्ञैः वा समानार्थाः साधुशब्दा इव ते अपभ्रंशाः व्याकरणस्मृतिसूत्रेण न उपादीयन्ते। तस्मात् अपभ्रंशाः साक्षात् अवाचका इत्यर्थः। एवञ्च गोशब्दस्य माहेयी-सुरभ्यादय एव पर्यायाः न तु गाव्यादयः। यश्च प्रत्यक्षेण प्रयोजकेष्वभिधेयेषु प्रवर्तते स साधुः। तत्तु साक्षात् साधुशब्दैः प्रत्याय्यते। ततश्च साधुशब्देभ्यो सुतरां वाच्यवाचकसम्बन्धः जायते, परन्तु अपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वाद् अनुमानाश्रयत्वाच्च साधुत्वं नैव सिद्धम्। अतः साधुत्वाभावात् शिष्टैः अपभ्रंशाः न प्रयुज्यन्ते। उक्तं च भर्तृहरिणा त्रिपदीटीकायां "शिष्टप्रयोगमभिसमीक्ष्य प्रकृतिरूहितव्या प्रत्ययश्च" इति।

अपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे दृष्टान्तम्-

"अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः"[12]।। इति

यदा माता वाग्व्यवहारमधिगम्यमानं स्वपुत्रम् "अम्ब अम्ब" इति शिक्षयति तदा सः बालः अम्ब इति वक्तुं यतमानोऽपि अशक्त्या 'मम्म' इति अव्यक्तं वक्ति। ततश्च शब्दविदः श्रोतारः बालोक्तस्य अव्यक्तस्य "मम्मम" इत्यस्य प्रकृतिं व्यक्तं शब्दमवधारयन्ति। "अम्बाम्बेति" इत्यस्मिन् स्थाने "अम्व्वम्ब्विति, अम्माम्मेति, बम्बम्बेति" इत्यादयः नैके पाठभेदाः वर्तन्ते। इह "अम्बाम्बेति" इति साधुः पाठः। एवम् अपभ्रंशानां वाचकत्वाचकत्वे दृष्टान्तं प्रदश्र्य दार्ष्टान्तिकमुदाह्रियते। तथा च कारिका-

"एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते"[13]।। इति

एवं पूर्वोक्तरीत्या बालाम्बवत् प्रयुक्तुमिष्टे प्रौढैरपि स्त्रीशूद्रादिभिः वा अशक्त्या प्रमादाद्वा अपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते। तै अपभ्रंशैः साधुशब्दव्यवहितः कश्चिदर्थो अभिधीयते, न तु

साक्षादर्थबोधः। संकीर्णायां वाचि कालक्रमेण साधुशब्दविषये अपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते। संकीर्णा हि साध्वी वागपभ्रंशैः। तत्र यदि कश्चिदपभ्रंशं प्रयुङ्क्ते, तदा शिष्टाः लक्षणविदः वैयाकरणाः अपभ्रंशैः साधुन् प्रतिपादयन्ति। यथा धूमेन लिङ्गेन वह्निरनुमीयते, तथैवापभ्रंशेन लिङ्गेन साधुरनुमीयते। शास्त्रीयानुमानं तावत्– पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवत्, तथैव इदं श्रुतं वाक्यं साधुशब्दवत्, अपभ्रंशसत्त्वात्, बालाम्बवत्।

ननु एवं तर्हि साधुशब्दमजानतां स्त्रीशूद्रचाण्डालादीनां बोध न भवेत् यतो हि तेषाम् असाधुशब्दशब्दश्रवणेन साधुशब्दस्मरणासंभावादतः प्राह भर्तृहरिः–

"पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः"[14]।। इति

गुणहीनेषु अभिधातृषु, तेषां समाजे परम्परावशात् अपभ्रंशाः प्रसिद्धं प्राप्ताः। तेषाम् अभिधातृणां साधुशब्दोऽपि अवाचकः। यतो हि गुणहीनाः जनाः साधुशब्देभ्यो असाधुशब्दान् अनुमीयन्ते। ततश्च तैः अपभ्रंशेभ्यो अर्थबोधः क्रियते। स्त्रीशूद्रचाण्डालादिभिः अभ्यासात् अपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते, तथा साधुविषये प्रमाद्यत्सु वक्तृषु एवंभूता अपभ्रंशाः परम्परादीर्घतया बहुकालपर्यन्तं प्रयुज्यमानाः रूटितामुपगता प्रचलिता भवन्ति। येन तैरेव प्रसिद्धतरो व्यवहारो जायते। कस्यचित् साधुशब्दप्रयोगे संशये सति सम्प्रति अपभ्रंशेन अर्थनिर्णयः क्रियते। ते तमेव असाधुशब्दं प्रत्यक्षपक्षे साक्षात् वाचकत्वं मन्वते। साधुशब्दं चानुमानपक्षे व्यवस्थापयन्ति। श्रीवृषभाचार्यः कथयति– "तमेव च इति । तेषां साधुरवाचक इति व्याचष्टे" ।

अपभ्रंशानां शब्दप्रकृतिकत्वम्–

"दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।
अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः"[15]।। इति

कारिकार्थस्तु- इयं देवस्वरूपिणी संस्कृताभिधा दैवी वाक् असमर्थैः वक्तृभिः असाधुशब्दैः व्यवकीर्णा मिश्रीकृता वेति। अस्मिन् साध्वसाधुवादे शब्दानित्यदर्शिनां तार्किकानां "इयं संस्कृताभिधा वाक् दैवी वाक्" इत्यस्मिन् सिद्धान्ते बुद्धिवैपरीत्यम्। अस्याः वाचः सङ्कीर्णतां प्रति द्विविधा मतिं मतञ्च प्रदर्शयति– तत्र पूर्वमुक्तं यत्

वक्तृणामसामर्थात् इयं वाक् सङ्कीर्णा, अपरञ्च साधुशब्दप्रयोगैः सह नैके अपभ्रंशाः सम्मिश्रीताः। अतएव अपभ्रंशानां प्रयोगः बहुत्र दरीदृश्यते।

संस्कृतं नाम दैवी वाक्, देवसम्बन्धिनी इयं वाणी। अस्याः देववाणी, दैवीवाक्, गीर्वाणवाणी, सुरभारतीत्यादयः पर्यायवाचिनः सन्ति। पुराकाल्पे श्रुयते यत् मनुष्याणां वाणी सर्वैरपभ्रंशैरसंकीर्णा आसीत्। अनया एव भाषया भगवती श्रुतिरपि प्रकटिता। इयं वाक् अनादि-अकृत्रिम-अनन्तरूपा। उक्तञ्च महाकविना व्यासेन–

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः"[16]।। इति

परन्तु केचन शब्दानित्यवादिनः इत्थं न मन्यन्ते। तेषां नये तु साधुशब्दाः पूर्वं नासन्, न च तेषां धर्मसाधनम्। परन्तु अपभ्रंशाः प्रागासन्, अपि च अपभ्रंशाः व्याकरणेन संस्कृताः साधवः सञ्जाताः। तस्मात् एव साधुशब्दानां संस्कृतमिति संज्ञा न तु तेषां दैवीवाचत्वम्।

साध्वसाधूनां वाचकत्वम्–

"उभयेषामविच्छेदात् अन्यशब्दविवक्षया।
योऽन्यः प्रयुज्यते शब्दो न सोऽर्थस्याभिधायकः"[17]।। इति

उभयेषामपि अविच्छेदाद् अन्यशब्दविवक्षया य अन्यः शब्दः प्रयुज्यते, स अर्थस्य अभिधायकः न भवतीति कारिकार्थः।

वस्तुतस्तु साध्वसाधूणामस्ति कश्चिद् अविच्छेदसम्बन्धः, न तु परस्परं प्रकृतिविकृतिभावः। यथा घट इति प्रयोक्तव्ये पट इति प्रयुक्ते सति न कस्यापि घटरूपार्थप्रतिपत्तिर्भवति। एवञ्च शिष्टैरपि यथा साधुशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथैव अपभ्रंशाऽपि। अतः साधुशब्दानामिव अपभ्रंशानामपि वाचकत्वं स्वीकर्तव्यम्।

निष्कर्षः– इत्थं च अपभ्रंशानां वाचकत्वे साधुत्वनिराकरणे च शास्त्रकाराः विवदन्ते। तेषु वैयाकरणैः अपभ्रंशानां वाचकत्वम् अङ्गीक्रियन्ते। एवं हि साधुशब्दानाम् अपभ्रंशानां च वाचकत्वे तुल्येऽपि शास्त्रेण साधुशब्दापशब्दप्रयोगेषु पुण्यपापयोः नियमः विधीयते। तत्र साधुशब्दप्रयोगे पुण्यम्, अपभ्रंशप्रयोगे तु पापं पुण्याभाव इति।

अत साधुशब्दा एव प्रयोक्तव्या नासाधव इति शम्।

सन्दर्भाः-

1. वैयाकरणभूषणसारः ,कारिका ३८।
2. वाक्यपदीयम् १।१
3. वाक्यपदीयम् १।१४६
4. वाक्यपदीयम् १।१४
5. महाभाष्ये पस्पशाह्निकम्।
6. वाक्यपदीयम् १।१४७
7. वाक्यपदीयम् १।१४८
8. पस्पशाह्निकम्।
9. पस्पशाह्निकम्
10. वाक्यपदीयम् १।१४९
11. वाक्यपदीयम् १।१५०
12. वाक्यपदीयम् १।१५११५२
13. वाक्यपदीयम् १।१५२
14. वाक्यपदीयम् १।१५३
15. वाक्यपदीयम् १।१५४
16. महाभारतम्,शा० प० २३१।५६
17. वाक्यपदीयम् १।१५५

सन्दर्भग्रन्थसूची

- भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्), सूर्यनारायण शुक्ल, रामगोविन्द शुक्ल(सम्पादकौ), चौखाम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१६।
- भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्(प्रथमो भागः, ब्रह्मकाण्डम्, व्याख्याद्वयोपेतम्), 'पद्मश्री' पण्डितश्रीरघुनाथशर्मा, (अम्बाकर्त्रीव्याख्याकारः सम्पा०), संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी, २००६।
- भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्), आचार्य पं सत्यनारायण खण्डूडी(सम्पा०), चौखाम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१४।
- भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्(प्रथमं ब्रह्मकाण्डम्), डा० शिवशङ्कर अवस्थी(विवरणकार), चौखाम्बा

विद्याभवन, वाराणसी, २००६।

- भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्), संस्कृत-आङ्ग्ल-हिन्दी-भाषाटीकोपेतम्, वाचस्पतिः सत्यकामः वर्मा(टीकाकारः), मुंशीराम मनोहरलाल, नई दिल्ली।
- पतञ्जलिः, व्याकरण-महाभाष्यम्, प्रो० जयशङ्करलाल त्रिपाठी(व्याख्याकारः), चौखाम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१७।
- व्याकरणसिद्धान्त-सुधानिधिमर्मप्रकाशः, डा०-पङ्कजकुमार-व्यासः(सम्पादकः), राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः-आन्ध्रप्रदेशः, २०११।
- युधिष्ठिरमीमांसकः, संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, काशी २०३०।
- Tatacharya N.S. Ramanuja, Sabdabodhamimamsa, (Part III – Case Terminations and Their Significance), Institute Francais De Pondicherry & Rashtriya Sanskrit Sansthan, 2008.
- कौण्डभट्टः, वैयाकरणभूषणसारः(श्रीहरिवल्लभकृत दर्पण-व्याखा संवलितः तथैव सुबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेतश्च), डाँ चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी(हिन्दीव्याख्याकारः), चौखाम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २०१८।
- भर्तृहरिः, महाभाष्यदीपिका, जोहनेश ब्रोन्क् होर्स्ट, भण्डार्कर ओरियन्टल् रिसर्च् इन्स्टिट्यूट्, पूणे, १९८७।
- नागेशभट्टः, परमलघुमञ्जूषा(भावप्रकाशिका बालबोधिनी संस्कृत-हिन्दी-व्याख्योपेता), डा० जयशङ्करलाल त्रिपाठी(व्याखाकारः सम्पादकश्च), चोखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१७।

❋ ❋ ❋

भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा गुण-वृद्धिसंज्ञासूत्रविचारः

शाङ्खशुभ्र-गच्छितः

उपक्रमः

बौद्धमतावलम्बिना बङ्गीयवैयाकरणेन पुरुषोत्तमदेवेन अष्टाध्याय्याः सूत्रार्थबोधनाय एका लघुवृत्तिः व्यरचि। वैदिकसूत्राणि परित्यज्य अस्यां लघुवृत्तौ केवलं लौकिकसूत्राणि एव ग्रन्थकृद्भिः पर्यालोचितानि सन्ति। अतः इयं लघुवृत्तिः भाषावृत्तिः इति नाम्ना शाब्दिकसमाजे प्रख्यातिम् अगात्।[1] इयं च भाषावृत्तिः अत्यन्तं सरला संक्षिप्ता च वर्तते। बङ्गप्रदेशे अस्याः भाषावृत्तेः महान् प्रभावः प्रचारश्च आसीत्। भाषावृत्तेः सारल्यं माहात्म्यं च वीक्ष्य पुरुषोत्तमदेवात् उत्तरवर्त्तिभिः बहुभिः शाब्दिकैः अस्याः व्याख्याप्रणयने यत्नो व्यधायि। एवमेव अस्याः भाषावृत्तेः व्याख्याचतुष्टयम् आसीत् इति प्राचीनग्रन्थालोडनेन विज्ञायते।[2] एतासु व्याख्यासु उत्कृष्टा विस्तृता च व्याख्या वर्तते सृष्टिधराचार्यैः विरचिता भाषावृत्त्यर्थविवृतिः इति। बहुषु प्राचीनग्रन्थेषु भाषावृत्तेः मुख्यव्याख्यात्वेन अस्याः भाषावृत्त्यर्थविवृतेः एव उल्लेखः सम्प्राप्यते। एवम्भूतायाः भाषावृत्त्यर्थविवृतेः स्वरूपम् अवश्यं सर्वैः शाब्दिकैः अधिगन्तव्यम् इति धिया अस्य शोधप्रबन्धस्य आदावेव भाषावृत्त्यर्थविवृतेः सामान्यपरिचयः प्रदीयते। ततश्च भाषावृत्त्यर्थविवृतौ प्रतिपादितस्य अदेङ्गुणः (पा.सू. १.१.२) इति गुणसंज्ञाविधायक-शास्त्रस्य, वृद्धिरादैच् (पा.सू. १.१.१) इति वृद्धिसंज्ञाविधायकसूत्रस्य च विस्तृतं व्याख्यानं प्रस्तूयते।

भाषावृत्त्यर्थविवृतेः परिचयः

अष्टाध्याय्याः लघुवृत्तिः वर्तते पुरुषोत्तमदेवविरचिता भाषावृत्तिरिति। तस्याः भाषावृत्तेः व्याख्या भवति सृष्टिधराचार्यैः विरचिता भाषावृत्त्यर्थविवृतिः इति। व्याख्यायां सः लिलेख-

नत्त्वा गुरून् विचार्य्य प्राचीनसंग्रहकृताञ्च मतानि।
श्रीसृष्टिधराचार्य्यो लघुवृत्तेः गौरवं कुरुते॥[3] इति।

अस्मिन् व्याख्याग्रन्थे काशिकाव्याख्यानस्य न्यासस्य महान् प्रभावः परिलक्ष्यते।

तस्मात् एव ग्रन्थारम्भे सृष्टिधराचार्यैः उच्यते-

न्यासग्रन्थार्थतात्पर्य्यपर्य्यालोचनशालिभिः।
शोध्योऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्म्मे परिश्रमः॥[4] इति।

अद्यत्वे सम्पूर्णा भाषावृत्त्यर्थविवृतिः नैव सम्प्राप्यते। १९१२ तमे शतके कलिकाता-एशियाटिक्-सोसाइटि इति संस्थातः पण्डितगिरिशचन्द्रवेदान्ततीर्थैः सम्पादिता भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता भाषावृत्तिः इत्येको ग्रन्थः प्रकाशितः।[5] तत्रापि भाषावृत्त्यर्थविवृतेः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य एव निरूपणं वर्तते। ततः ऊर्ध्वं न प्रकाशितम्। प्रकाशितग्रन्थेऽपि प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रारम्भभागात् "न पदान्तद्विर्व्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्व्विधिषु" (पा.सू. १.१.५८) इति सूत्रं यावत् सम्पूर्णं व्याख्यानम् उपलभ्यते।[6] ततः परं द्विर्वचनेऽचि" (पा.सू. १.१.५९) इति सूत्रस्य किञ्चिदेव व्याख्यानं प्राप्यते।[7] सम्पूर्णं तु नास्ति। अस्य व्याख्याग्रन्थस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादं (द्विर्वचनेऽचि इति सूत्रं यावत्) विहाय इतरे पादाः अद्यावधि अप्रकाशिताः सन्तः मातृकागारेषु विद्यन्ते इति प्राप्ततथ्यपर्यालोचनेन वक्तुं शक्यते। अस्य व्याख्यात्मकग्रन्थस्य केवलम् अङ्कीयप्रतिकृतिः (Pdf) एव सम्प्रति अवाप्यते। तत्रापि प्रकाशितग्रन्थस्य अत्यन्तं प्राचीनत्वात् बहुत्र पाठास्पष्टता दृश्यते। अतः पाठनिर्णये महान् क्लेशः अनुभूयते। किञ्च इमं ग्रन्थं विहाय भाषावृत्त्यर्थविवृतेः अन्यः कश्चन ग्रन्थः अद्यत्वे नैव प्राप्यते। १९०६ तमे शतके बाबु-प्रसन्न-कुमार-भट्टाचार्यवर्यस्य पृष्ठपोषकत्वे पीताम्बर-तर्कालङ्कारमहोदयैः हरिशचन्द्र-गोस्वामिमहोदयैश्च प्रथमतया बङ्गप्रदेशस्य विविधप्रान्तेभ्यः मातृकाषट्कं संगृह्य भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता भाषावृत्तिः इति ग्रन्थस्य सम्पादने प्रयासः अकारि। किन्तु बाबु-प्रसन्न-भट्टाचार्यमहोदये दिवंगते सति तस्मादित्त्युत्तरस्य (पा.सू. १.१.६७) इति सूत्रं यावत् एव व्याख्याग्रन्थस्य प्रकाशः जातः, अग्रे कार्यं न जातम्। ततः परं इमाः षट्-मातृकाः स्वीकृत्य अस्य व्याख्याग्रन्थस्य सम्पादने कलिकाता-एसियाटिक्-सोसाइटि-संस्थया अपि यत्नः कृतः। किन्तु प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य कञ्चन भागं सम्पाद्य केनचित् अज्ञातकारणेन अग्रे एतत्कार्यमपि न सम्पन्नम्।[8] १९१८ तमे शतके श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिमहोदयैः सम्पादिते भाषावृत्तिग्रन्थस्य भूमिकाभागे भाषावृत्त्यर्थविवृतिग्रन्थस्य आद्यन्तभागस्य निदर्शनं प्राप्यते। तत्र भूमिकाभागे ११तमे

पत्रे आदिमभागः इत्थं सूचितः-

"ओँ नमो गणेशाय।
अथ भाषावृत्त्यर्थविवृति।
सुरमथनं पुरमथनं मारमणमुमारमणम्।
फणधरतल्पं फणाधरतल्पं वन्दे वाणारिमसमवाणारिम्॥
नत्त्वा गुरून् विचार्य्य प्राचीनसंग्रहकृताञ्च मतानि।
श्रीसृष्टिधराचार्य्यो लघुवृत्तेर्गौरवं कुरुते॥ ...

स्वाभीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबन्धन् प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररोचयन् ग्रन्थारम्भे वृत्तिकृत्पद्यमेकं समुदाजहार- नम इति।...।"[9] इति। अस्य ग्रन्थस्य भूमिकाभागे १९ तमे पत्रे भाषावृत्त्यर्थविवृतिग्रन्थस्य अन्तिमभागस्य निदर्शनं प्राप्यते- "अ अ इति (८। ४। ६८)। आद्यो विवृतो द्वितीयः संवृतः ।...

भाषावृत्त्यर्थविवृतावष्टमाध्यायसङ्गतः।
चतुर्थो विवृतः पादः श्रीसृष्टिधरशर्मणा॥

इति श्रीसृष्टिधरचक्रवर्तिकृता भाषावृत्त्यर्थविवृतिः समाप्ता। श्रीरामः। श्रीः।" इति।[10]

एवं ग्रन्थस्यास्य आद्यन्तभागं दृष्ट्वा ज्ञायते यत् व्याख्येयं सम्पूर्णायाः भाषावृत्तेः उपरि एव विलिखिता आसीदिति। तत्र विश्वरूपनामकेन केनचित् विदुषा भाषावृत्तेः व्याख्यात्मकः विवरणपञ्चिका इति ग्रन्थः व्यलेखि। सृष्टिधरस्य भाषावृत्त्यर्थविवृतिग्रन्थे पञ्चिकायाः अष्टादशोल्लेखाः प्राप्यन्ते। अतः केचन वदन्ति विवरणपञ्चिकया सह अस्याः भाषावृत्त्यर्थविवृतेः साम्यं वर्तते इति। परन्तु दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यस्य मते सा पञ्चिका विश्वरूपविरचिता न अपितु तद्भिन्नेन केनचित् अन्येन लिखिता इति। अनेन व्याख्याग्रन्थेन सह भाषावृत्त्यर्थविवृतेः साम्यं प्रायः नास्ति इति विश्वरूपविरचिता भाषावृत्तिविवरणपञ्चिका इति शोधप्रबन्धस्य (The Bhashavrittivivaranapanjika of Visvarupa, The First Adhyaya and a detailed examination) दर्शनेन ज्ञायते। एवम्भूतस्य विशिष्टस्य भाषावृत्त्यर्थविवृतिग्रन्थस्य अध्ययनेन ग्रन्थस्य गभीरं तत्त्वं यथा प्रकटितं भवति तथैव तस्मिन् समये बङ्गीयानां विदुषां कियत् पाण्डित्यम् आसीत् तदपि ज्ञातुं शक्यते। अस्य ग्रन्थस्य मातृकाः सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयः, ढाकाविश्वविद्यालयः, राजशाही-

वरेन्द्र-रिसर्च-मिउसियम्, इण्डियान्-आफिस-लाइब्रेरी चेत्यादिषु स्थानेषु रक्षिताः सन्ति।[11]

भाषावृत्तेः कियत्यः व्याख्याः आसन् इति विषये निश्चयः नास्ति। प्राप्ततथ्यानुसारेण भाषावृत्तेः व्याख्याचतुष्टयम् आसीत् इति वक्तुं शक्यते। ताश्च व्याख्याः सन्ति- भाषावृत्त्यर्थविवृतिः, फक्किकावृत्तिः, भाषावृत्तिपञ्जिका, तत्त्वार्थसन्दीपनी चेति।[12] किन्तु सम्प्रति भाषावृत्त्यर्थविवृतिं विना अन्या कापि प्रकाशिता व्याख्या नैव दृग्गोचरीभवति। अतः भाषावृत्तेः गभीरज्ञानाय सर्वैः शाब्दिकैः भाषावृत्त्यर्थविवृतिः अवश्यम् अध्येतव्या। एवमेव भाषावृत्तेः अर्थप्रकाशने अष्टाध्याय्याश्च सूत्रार्थप्रतिपादने अयं ग्रन्थः वैयाकरणानां कृते अत्यन्तम् उपकारकः स्यात् इत्यत्र नास्ति सन्देहः। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमेण कानिचित् संज्ञासूत्राणि, कानिचन विधिसूत्राणि, कतिचन परिभाषासूत्राणि, कानिचित् निषेधसूत्राणि, कतिचन च अतिदेशसूत्राणि स्वशैल्या व्याख्यातानि सन्ति। विविधसूत्राणाम् अर्थाः सरलरीत्या विस्तरेण च सह सृष्टिधराचार्यैः अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादिताः सन्ति इति ग्रन्थपरिशीलनेन विज्ञायते। एवम्भूतः विशिष्टः व्याकरणग्रन्थः शाब्दिकानां पुरतः उपस्थापनीयः इति धिया अयं यत्नः।

भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा गुणसंज्ञासूत्रविचारः

अदेङ्गुणः इति सूत्रेण गुणसंज्ञा विधीयते। अदेकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः[13] इति भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेवेन अदेङ्गुणः इति सूत्रस्य अर्थः प्रतिपादितः। तत्र सूत्रे उपात्तस्य अदेङ् इत्यत्र अत् इति तपरकरणस्य किं फलमिति विषये सृष्टिधराचार्यैः व्याख्यायां न्यरूपि- अतः तकारः आकारनिवृत्त्यर्थः।[14] इति। अर्थात्, अकारेण आकारस्य सवर्णत्वेन ग्रहणं यथा न स्यात् अतः सूत्रे तपरनिर्देशः कृतः। एवमेव सूत्रे अत् इति निर्देशेन तत्समकालिकस्य ह्रस्वस्य अकारस्यैव प्रकृतसूत्रेण गुणसंज्ञा विधीयते, न तु आकारस्य। अत् इत्यत्र तपरकरणाभावे तु सवर्णग्राहकसूत्रेण अकारस्य सवर्णत्वे आकारस्य ग्रहणसम्भवे आकारस्यापि गुणसंज्ञा सिध्यति, किन्तु तन्न इष्टमित्यतः सूत्रे तपरकरणं कृतम्। वृद्धिरादैच् इति सूत्रेण विधीयमाना वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञायाः बाधिका भविष्यति इति चेत् उच्यते- एकसंज्ञाधिकाराभावात् नात्र वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञां बाधिष्यते। यत्र एकसंज्ञाधिकारः वर्तते तत्रैव एकसंज्ञा अपरां संज्ञां

बाधते। अत्र तु एकसंज्ञाधिकारः नास्ति इत्यतः न तत्प्रसङ्गः। यदि वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञां बाधेत तर्हि तरति इति सूत्रनिर्देशः न घटेत। शपि अकारे परे तृधातोः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन दीर्घऋकारस्य गुणे उरण् रपरः इति सूत्रात् रपरत्वे तरति इति रूपं भवति। यदि वृद्धिसंज्ञया गुणसंज्ञा बाध्यते तर्हि प्रकृते तरति इत्यत्र आकारनिर्देशेन भाव्यम्। किन्तु न तथा पाणिनिमहर्षेः निर्देशः वर्तते। अतः अत्र एकसंज्ञाधिकाराभावात् वृद्धिसंज्ञा न गुणसंज्ञायाः बाधिका। मूले अत् एङ् गुणः इति एकवचनविवरणेन अत् च एङ् च इति समाहारद्वन्द्वसमासः इति ज्ञायते। अत्र अदेङ् इति समुदायस्य गुणसंज्ञा नास्ति, नेतुः इत्यादिनिर्देशात्। नीधातोः तृच्प्रत्यये गुणे ईकारस्य एकारे कृते नेता इति सिध्यति। तस्य च षष्ठीविभक्तौ रूपं वर्तते नेतुः इति। यदि अदेङ् इति मिलितानाम् एव संज्ञा स्यात् तर्हि नी इत्यत्र ईकारस्य स्थाने अदेङ् इति आदेशः स्यात् एकारः न स्यात्। अतो नात्र मिलितानां संज्ञा इति मन्तव्यम्। पुनश्च ऋकारस्य गुणे कृते कः आदेशः भवति इति शङ्का। ऋकारेण सह न कस्यापि विद्यते आन्तरतम्यसाम्यम्। अतः प्रश्नो भवति ऋकारस्य गुणे कृते कः आदेशः इति। तथोच्यते- ऋकारस्य गुणे तु सर्वे गुणाः प्राप्ताः सन्ति। तेषु कतमः आदिश्यते इति संशयः। तत्रोच्यते- कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न्यायात्, गुणविधानसमये संज्ञासूत्रस्य अस्य उरण् रपरः इति परिभाषायाश्च उपस्थाने ऋकारस्य गुणो भवन् अर् इति भवति।

भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा वृद्धिसंज्ञासूत्रविचारः

वृद्धिरादैच् इति सूत्रेण वृद्धिसंज्ञा विधीयते। अस्मिन् सूत्रे कति पदानि सन्ति इति प्रश्ने सृष्टिधराचार्यैः उच्यते- वृद्धिः, आत्, ऐच् इति पदत्रयात्मकं सूत्रमिदमिति। तत्र भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेवेन अस्य सूत्रस्य अर्थो व्याख्यायि- आत् ऐ औ वृद्धिसंज्ञकाः स्युः[15] इति। अत्र वृद्धिः इति संज्ञापदम्, आदैच् इति संज्ञिपदम्। अत्र कश्चित् संशेते वृद्धिरादैच् इति सूत्रेण वृद्धिसंज्ञा विधीयते, किन्तु वृद्धिरादैच् इति सूत्रप्रणयनात् प्राक् तु वृद्धेः संज्ञात्वं नास्ति, अतः तादृशसंज्ञाभावात् अर्थवत्त्वाभावे कथमत्र प्रातिपदिकत्वम्, कथं च सुविभक्तिरिति। तत्रोच्यते- वृद्धिरिति पदमत्र स्वरूपपरं न तु अर्थपरम्। अर्थात्, वृद्धिशब्दः अत्र आणुपूर्वीपरः। तेन च स्वरूपपरस्य वृद्धिशब्दस्य संज्ञारूपेण अर्थवत्त्वमादाय अत्र वृद्धेः प्रातिपदिकत्वं वक्तव्यम्, ततश्च सुविभक्तिरिति। एवमेव

वृद्धिरेचि इत्यादौ तु तथा न शङ्क्यम्, वृद्धिरादैच् इति सूत्रविहितां वृद्धिसंज्ञां समाश्रित्य तत्र अर्थवत्त्वसिद्धौ प्रातिपदिकत्वे वृद्धिपदोत्तरसुविभक्तौ न किमपि बाधकम्। अत्र पुनः संशयः उत्पद्यते आदैच् इति एकमेव पदम् उत पृथक् पदद्वयम्। तत्रोच्यते- आत् ऐच् इति भिन्नं पदद्वयं वर्तते।[16] तेन सूत्रे अस्मिन् त्रीणि पदानि भवन्ति- वृद्धिः, आत्, ऐच्चेति। अत्र आत् च ऐच् च इति इतरेतरद्वन्द्वसमासे कृते बहुत्वं द्वित्वं च स्यात्। समाहारद्वन्द्वस्वीकारे तु द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे (पा.सू. ५.४.१०६) इत्यनेन सूत्रेण अत्र टच् इति समासान्तप्रत्ययः स्यात्। किन्तु अत्र तथा न दृश्यते इत्यतः समासाभावः एव अत्र न्याय्यः इति व्याख्याकृताम् आशयः। एवम् ऐच् इति प्रत्याहारस्थस्य चकारस्य पदान्तत्वे कुतो न चोः कुः (पा.सू. ८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम्। उच्यते ऐच् इति अत्र ज्ञापकं भवति, प्रत्याहारे न कुत्वमित्यस्य। इयमेव सूत्रकृतः पाणिनिमहर्षेः शैली। तत्रोच्यते अयस्मयादीनि छन्दसि (पा.सू. १.४.२०) इत्यनेन अत्र भसंज्ञा भवति, भसंज्ञया अत्र पदसंज्ञा प्रबाध्यते, तेन पदसंज्ञाभावात् चोः कुः इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति। अतः न कुत्वम्। इदानीं पुनः प्रश्नो जायते यत् अयस्मयादीनि छन्दसि इति सूत्रेण विहिता भसंज्ञा तु छन्दस्येव प्रवर्तते, न चेदं छन्दः, कथं तर्हि अत्र भसंज्ञा? तत्रोच्यते- छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति इति वचनेन सूत्राणाम् अपि वेदतुल्यत्वात् अत्र भसंज्ञायां न बाधः। तत्र आदैच् इत्यत्र तकारे दकारे च उच्चारिते न कश्चन विशेषावगाहः। उच्चारणसुखमन्तरेण प्रयोजनान्तरं नास्ति इति ऋदोरप् (पा.सू. ३.३.५७) इति सूत्रवत् अत्र मुखसुखार्थः अयं यत्नः। तपरस्तत्कालस्य इति सूत्रे समस्तस्य तपरपदस्य द्विधा विग्रहः स्वीकृतः। तात्परः तपरः इति प्रथमो विग्रहः, तः परो यस्मात् सः तपरः इति द्वितीयो विग्रहः। तात्परः तपरः इति विग्रहवशात् ऐच् तपरः इति ज्ञायते। ऐचः तपराभावे ऐकारौकाराभ्यां स्वस्वसवर्णाः गृह्येरन्। सवर्णग्रहणे सति त्रिमात्राविशिष्टस्य ऐकारस्य औकारस्य, चतुर्मात्राविशिष्टस्य ऐकारस्य औकारस्य च वृद्धिसंज्ञा भविष्यति। तेन च वृक्ष एलका, वृक्ष ओदन इत्यादिषु उदाहरणेषु अकार-एकारयोः स्थाने, अकार-ओकारयोश्च स्थाने आन्तरतम्यात् त्रिमात्राविशिष्टः वृद्धिसंज्ञकः ऐकारः औकारश्च आदेशः स्यात्। एवमेव जाया ऐन्द्री गङ्गा औचित्यम् इत्यादिषु उदाहरणेषु चतुर्मात्राविशिष्टस्य आकार-ऐकारयोः स्थाने, आकार-औकारयोश्च स्थाने आन्तरतम्यात् चतुर्मात्राविशिष्टः ऐकारः

औकारश्च आदेशः स्यात्। तच्च दोषः। चतुर्मात्राविशिष्टस्य त्रिमात्राविशिष्टस्य च ऐचः वृद्धिसंज्ञा न भवतु इत्यतः एव नागेशादिभिः वैयाकरणैः तात्परः तपरः इति विगृह्य ऐचः तपरत्वं च स्वीकृत्य अस्य दोषस्य वारणं कृतम्। किन्तु भाषावृत्तिकर्त्ता पुरुषोत्तमदेवः तात् परः तपरः इति विग्रहं न स्वीकरोति। अतः तन्मते ऐच् इति न तपरः। तथात्वे ऐच् स्वसवर्णान् ग्रहीष्यति इति दोषाय। अस्य समाधानमुच्यते सृष्टिधराचार्यैः, ऐचां स्थाने त्रिमात्राविशिष्टः चतुर्मात्राविशिष्टश्च ऐजादेशः नैव प्राप्नोति, चतुर्मात्राविशिष्टस्य ऐचः उपलब्ध्यभावात्, प्लुतस्वरं विना त्रिमात्राविशिष्टस्यापि ऐचः अनुपलब्धत्वात् च। गायन-रोदनादिविषयेषु यद्यपि त्रिमात्रा-चतुर्मात्रादीनाम् उपलब्धिः भवति तथापि शास्त्रीयकार्येषु अनभिधानात्, लौकिकप्रयोगेषु च उपयोगाभावात्, लेखनाविषयत्वात् च लक्ष्येषु प्राप्तिरेव नास्ति। तस्मादेव तात्परः तपरः इति विग्रहम् अनङ्गीकृत्यापि वृक्षैलका, वृक्षौदनः, जायैन्द्री, गङ्गौचित्यम् इत्यादिषु उदाहरणेषु न कश्चन दोषः। अतः ऐच् न तपरः इति स्वीकृत्यापि कार्यनिर्वाहः शक्यः इति सृष्टिधराचार्यस्य विद्यते किञ्चित् विशिष्टं मतम्। सूत्रे प्रयुक्तः वृद्धिशब्दः अत्र स्त्रीलिङ्गपरः वर्तते। इको गुणवृद्धी (पा.सू. १.१.३) इत्यादिसूत्रेषु 'ये ते' इति विवरणात् वृद्धिशब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते इति ज्ञायते। तद्यथा भाषावृत्तौ इको गुणवृद्धी इति सूत्रे उच्यते- अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते इक एव स्थाने वेदितव्ये।[17] इति। तथा च स्त्रियां क्तिन् (पा.सू. ३.३.९४) इति क्तिन्प्रत्ययान्तः वृद्धिशब्दः संज्ञिनं प्रतिपाद्य प्रथमाभिधानात् मङ्गलार्थकत्वमपि भजते इति सिद्धान्तितम्।

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते आयुष्मत्पुरुषाणि वीरपुरुषाणि च भवन्ति इति वचनानुसारेण वृद्धिरादैच् इत्यत्र वृद्धिशब्दस्य प्रथममेव अभिधानात् वृद्धिशब्दः मङ्गलवाचकः इति परिज्ञायते। मध्ये च शिवशमरिष्टस्य करे (पा.सू. ४.४.१४३) इति सूत्रे शिवपदस्य उपादानात् तस्य च शमोऽल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते शिवशब्दस्य प्रागुपादानात् मङ्गलार्थः गम्यते। शेषे च नोदात्तस्वरितोदयम् (पा.सू. ८.४.६७) इत्यादि वैदिकसूत्रे उदात्तस्वरितपरस्य इति वक्तव्ये उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् इति ज्ञायते। एवमेव त्रिमङ्गलमिदं व्याकरणमित्युच्यते। एवमेव सूत्रेण अनेन आदैचां वृद्धिसंज्ञा क्रियते। तत्र आलोच्यते- यत्र अन्यत् क्रियापदं नास्ति तत्र अस्तिक्रियायाः भवतिक्रियायाश्च प्रयोगः कर्तव्यः

इति भाष्याशयेन आदैचः वृद्धिसंज्ञकाः स्युः इत्यर्थः प्रतिपादितः। वस्तुतस्तु सूत्रार्थस्य आशयः - आत् वृद्धिः, ऐ वृद्धिः, औ वृद्धिः इति। भवन्ति इति वर्तमानकालप्रतिपादिका विभक्तिः वर्तते। तेन वर्तमानकालः अवबुध्यते। सूत्रार्थप्रतिपादनसमये काशिकादिषु आधिक्येन भवतिक्रियायाः प्रयोगो दृश्यते, तद्यथा- अचि परतः इको यणादेशो भवति।[18] इति। अत्र भाषावृत्त्यर्थविवृतिकर्तुः मतं वर्तते यत् सूत्रार्थवर्णनसमये विधिलिङ्लकारस्य एव प्रयोगः उचितः इति। तत्र चायं हेतुः प्रदर्श्यते- अज्ञातज्ञापनं विधिः इति। एवमेव अज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञापनमेव सूत्रेण क्रियते इत्यतः तत्र विधिलिङ्लकारः एव युक्तः, तेन पठति बभूव इत्यादिवत् प्रत्ययाः न भवेयुः इति आशयः।

उपसंहारः

अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रारम्भे उपक्रमभागे पुरुषोत्तमदेवेन विलिखितायाः भाषावृत्तेः सामान्यपरिचयः, भाषावृत्तिः इति नामस्वारस्यम्, भाषावृत्त्यर्थविवृतेः प्राधान्यं चेत्यादयः सामान्यविषयाः उपपादिताः सन्ति। ततश्च भाषावृत्त्यर्थविवृतेः परिचयः इत्याख्ये भागे सृष्टिधराचार्यविरचितायाः भाषावृत्त्यर्थविवृतेः स्वरूपम्, अद्यत्वे भाषावृत्त्यर्थविवृतेः उपलब्धिः, सम्प्रति उपलभ्यमानः प्रकाशितग्रन्थः, भाषावृत्त्यर्थविवृतेः व्याख्याचतुष्टयं चेत्यादयः विषयाः आलोचिताः। ततश्च भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा अदेङ्गुणः इति सूत्रं व्याख्यातम्। तत्रापि अदेङ्गुणः इत्यत्र अत् इति तपरकरणप्रसङ्गः, वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञायाः बाधिका न वेति विषयः, मिलितानां गुणसंज्ञा उत प्रत्येकं चेत्यादयः मुख्याः अंशाः अत्र विचारिताः। तदनु भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा वृद्धिरादैच् इति सूत्रं प्रतिपादितम्। तत्र मुख्यतः वृद्धिपदोत्तरसुबुत्पत्तिविमर्शः, आदैच् इत्यत्र एकं पदम् उत पदद्वयम् इति आलोचना, ऐच् इति प्रत्याहारस्थस्य चकारस्य कुत्वाभावविचारः, आदैच् इत्यत्र तपरकरणप्रसङ्गः, तपरपदस्य तात् अपि परः इति विग्रहास्वीकारे ग्रन्थकर्तुः विशिष्टमतचिन्तनम्, वृद्धिपदस्य मङ्गलार्थकत्वप्रतिपादनम्, सूत्रार्थवर्णनकाले विधिलिङ्लकारः प्रयोक्तव्यश्चेत्यादयः विषयाः उपन्यस्ताः वर्तन्ते। एवमेव अस्मिन् शोधप्रबन्धे भाषावृत्त्यर्थविवृतिदिशा गुणसंज्ञासूत्रविचारः वृद्धिसंज्ञासूत्रविचारश्च क्रमेण प्रस्तुतः। तेन सृष्टिधराचार्यैः भाषावृत्त्यर्थविवृतौ कीदृशी व्याख्यानशैली

समाश्रिता इत्यस्मिन् विषये वयं ज्ञातुं प्रभवामः। किञ्च विचारेण अनेन पुरुषोत्तमदेवेन प्रतिपादिताः सूत्रार्थाः सृष्टिधराचार्यैः भाषावृत्त्यर्थविवृतौ कथं विशदीकृताः सन्तीति इति विषयोऽपि सुष्ठुतया बुद्ध्यारूढो भवति। एवम् अस्मात् शोधप्रबन्धात् नूनमेव शाब्दिकानां महान् लाभो भविष्यति इत्याशास्य इहैव विरम्यते।

सन्दर्भाः-

1. भाषावृत्ति का विवेचनात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन, पत्रम्- १३।
2. भाषावृत्तिः (सम्पादकः- स्वामी द्वारिकादासशास्त्री), सम्पादकीयम्, पत्रम्- ९।
3. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- १।
4. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), भूमिका, पत्रम्- ११।
5. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), भूमिका।
6. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- ९५।
7. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- ९६।
8. भाषावृत्तिः, भूमिका, पत्रम्- १।
9. भाषावृत्तिः, भूमिका, पत्रम्- ११।
10. भाषावृत्तिः, भूमिका, पत्रम्- १९।
11. https://vmlt.in/ncc/17?page=38
12. भाषावृत्ति का विवेचनात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन, पत्रम्- १३।
13. भाषावृत्तिः (सम्पादकः- स्वामी द्वारिकादासशास्त्री) पत्रम्- ३।
14. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- १९।
15. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- १७।
16. भाषावृत्तिः (भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता), पत्रम्- १७।
17. भाषावृत्तिः, पत्रम्- २।
18. https://ashtadhyayi.com/sutraani/1/1/1

आश्रितग्रन्थसूची

1. पुरुषोत्तमदेवः। (१९१२)। भाषावृत्तिः (सृष्टिधराचार्य-कृत-भाषावृत्त्यर्थविवृतिसहिता) । चन्द्रः, गिरीशः (वेदान्ततीर्थः) (सम्पादकः)। कलिकाता : एशियाटिक्-सोसाइटि-अफ्-वेङ्गल।

2. पुरुषोत्तमदेवः। (१९१८)। भाषावृत्तिः। चक्रवर्ती, श्रीशचन्द्रः (संस्कर्ता, सम्पादकः) । राजशाही (बांला-देशः) : वरेन्द्र-रिसर्च-सोसाइटि।
3. मीमांसकः, युधिष्ठिरः। (२०२०)। संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास । त्रिपाठी, रामनाथः (सम्पादकः)। वाराणसी : चौखम्भा-पब्लिशर्स।
4. शर्मा, लेखराजः। (१९९७)। भाषावृत्ति का विवेचनात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन । हिमाचलप्रदेशः : ज्ञानाशीष-प्रकाशनम्।
5. पुरुषोत्तमदेवः। (१९७१)। भाषावृत्तिः । द्वारिकादासशास्त्री, स्वामी (सम्पादकः)। वाराणसी : तारा पब्लिकेशन्स।
6. Das, Swyambha. (2017). A Fundamental Discussion About the Commentaries on Bhāṣāvṛtti. International Journal of Research and Analytical Reviews, Volume 4, Issue 4, Oct-Dec.
7. Bhattacharyya, Dineshchandra. (1922). Paninian Studies in Bengal. Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes, Vol. III, Part-1, Calcutta : Calcutta University Press.
8. Soltwedel, Małgorzata Wielińska. (2006). The Bhāṣāvṛttivivaraṇa-pancikā of Viśvarūpa, The First adhyāya and a detailed examination [Doctoral dissertation, University of Hamburg]. https://ediss.sub.uni-hamburg.de/handle/ediss/1328
9. https://vmlt.in/ncc/17?page=38
10. https://ashtadhyayi.com/sutraani/1/1/1

❋ ❋ ❋

संज्ञासूत्रेषु तपरकरणस्य प्रयोजनप्रतिपादनम्

डॉ. पी. आर. अर्चना कारंथ

उपोद्घातः – "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रेण तपरः तत्कालस्यैव ग्राहको स्यादित्यर्थः निर्दिश्यते । अणुदित् सूत्रेण अण्वर्णैः सकलप्रभेदानामपि ग्रहणसिद्धौ, षण्णामेव प्रभेदानां ग्रहणं यथा स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । अष्टाध्याय्यां तपरघटितानि नैकानि सूत्राणि दरीदृश्यन्ते । क्वचित्स्थलेषु सूत्रोपात्तवर्णानामनण्त्वात् सवर्णग्रहणासिद्धेः षण्णां प्रभेदानां ग्रहणार्थमपि तपरत्वं क्रियते । क्वचिच्च असंदेहार्थम्, मुखसुखार्थं वा तपरत्वं दृश्यते । संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकाराः इति षड्विधसूत्रेषु मध्ये प्रथमोपात्तेषु तपरघटितेषु संज्ञासूत्रेषु तपरत्वस्य प्रयोजनं किमिति सप्रपञ्चमस्मिन् लेखे विमृष्टम् ।

Keywords: संज्ञा, तपरत्वम्, सूत्रप्रकारः, असंदेहार्थम्

पाणिनीयाष्टके सन्ति अष्टाशीतिसंख्याकानि संज्ञासूत्राणि । एभिः संज्ञासूत्रैः भगवता व्याकरणशास्त्रसम्बद्धपारिभाषिकशब्दानां परिचयः अकारि । तत्र च केषुचित् सूत्रेषु तपरकरणं कृतं वर्तते । यथा – "वृद्धिरादैच्", "अदेङ्गुणः", "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" "ओत्", "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे" इत्यादिषु । तच्च तपरकरणं "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रप्रवृत्त्यर्थमिति विदित विषय एव । परं क्वचित् स्थलेषु असंदेहार्थम्, मुखसुखार्थं वा तपरकरणं कृतं वर्तते । एतेषु प्रत्येकस्मिन्नपि सूत्रे तपरकरणस्य प्रयोजनं किमित्यत्र विचार्यते ।

सर्वप्रथमं वृद्धिरादैच्[१] इति संज्ञासूत्रं अष्टाध्याय्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पाणिनिना सङ्कीर्तितम् । आकार-ऐकार-औकाराणां वृद्धिरिति संज्ञां बोधयति प्रकृतसूत्रम् । सूत्रेऽस्मिन् 'आत्' इति तपरनिर्देशः कृतः । "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रे भाष्ये प्रश्नः क्रियते "अथ किमर्थमाकारः तपरः क्रियते"[२] इति । आकारस्य अनण्त्वात् ह्रस्वप्लुतभेदानां ग्रहणं न संभवत्येव "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" इति सूत्रेण । एवं स्थिते किमर्थं आकारस्य तपरनिर्देशः आवश्यकः? इति चेत्तत्रैवं समाधीयते

"आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्" इति । दीर्घस्याकारस्य ये षड्भेदाः सन्ति तेषां आकारेण ग्रहणं यथा स्यात् इत्येतदर्थं तपरनिर्देशः क्रियते । के ते षड्भेदाः इति चेत् - उदात्तानुदात्तस्वरिताः । किमर्थं तेषां ग्रहणं न भवति ? इति चेत् भेदकाः उदात्तादयः भवन्ति । अतः यादृशस्वरविशिष्टः वर्णः उच्चार्यते तादृश-स्वरविशिष्टैस्यैव ग्रहणं भवति, न तु स्वरान्तरविशिष्टस्यापि । यथा लोके – आचार्येण वेदमन्त्राणां अध्यापनावसरे यदि शिष्येण उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तः पठ्यते, तर्हि सः शिष्यः चपेटया शिक्षितो भवति । उक्तं हि भाष्ये – "य उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददाति, अन्यत् त्वं करोषि"[३] इति । तेन ज्ञायते यत् उदात्तादयः भेदकाः भवन्तीति ।

अथवा भेदकाः गुणाः इति वा स्वीकर्तव्यम् । यतोहि आनुनासिक्यादयः गुणाः अपि आकारस्य भवन्तीति हेतोः गुणशब्दस्य कथनेन सर्वेषामपि धर्माणां संग्रहो जायते । तदुक्तं कात्यायनेन "भेदकत्वात्गुणस्य इति वक्तव्यम्"[४] इति । गुणाः भेदकाः । लोकेऽपि दृश्यते यथा – जलस्य एकत्वेऽपि उष्ण-शैत्यादिगुणान्तरयोगात् "शीतजलं अन्यत्", "उष्णजलं अन्यत्" इत्यादि पृथक् पृथक् व्यवहारः अवलोक्यते । तेन ज्ञायते यत् गुणाः भेदका इति । स्थिते चैवं "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रे यदि आकारस्य तपरनिर्देशः न क्रियते, तर्हि एकगुणविशिष्टस्यैव आकारस्य वृद्धिसंज्ञा स्यात्, अन्येषां पञ्च प्रभेदानां सा न स्यात्, अतस्तपरकरणम् ।

परं अभेदकाः गुणाः इति पक्षे तपरकरणस्य व्यर्थता एव स्यात् । यथा लोके देवदत्तः मुण्ड्यपि, जट्यपि, शिख्यपि 'देवदत्त' इति स्वामाख्यां न जहाति इत्यतः गुणानामभेदकत्व - पक्षः एव सिध्यति । एष एव पक्षः न्याय्य इति भाष्यकाराणामाकूतिः । अयं च पक्षः "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः"[५] इति अनङ्विधायकसूत्रस्थेन उदात्तग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि गुणाः भेदकाः तर्हि, साक्षात् अनङादेशमेव उदात्तस्वरविशिष्टमुच्चारयेत् । तथाकृत्वा उदात्त इति पदाभिधानात् गुणाभेदकत्वमेव सेत्स्यति ।

ननु यदि गुणाः अभेदकाः तर्हि अनुदात्तादेः विधीयमानं कार्यं उदात्तादेः-स्वरितादेः शब्दस्यापि प्राप्नोति । यथा "अनुदात्तादेरञ्"[६] इति विहितः अञ् उदात्तादेः स्वरितादेः शब्दस्यापि प्राप्नोति, यच्च नेष्टम् । एवं अन्तोदात्तात् विहितं

“बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ्”[७] इति ठञ् प्रत्ययरूपं कार्यम् अनुदात्तान्तस्य, स्वरितान्तस्य शब्दस्यापि प्राप्नोति इति चेदत्रोच्यते – आश्रीयमाणस्य गुणस्य भेदकत्वपक्षस्वीकाराददोषः । यः गुणः शब्देन अभिधीयते, सः गुणः सर्वदा भेदक एव भवति । यथा "शुक्लमालभेत" "कृष्णमालभेत" इत्यादि स्थले, यः शुक्ल – आलब्धव्ये, कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । इत्थञ्च शब्देनोपादीयमानगुणादन्यत्र, गुणाः अभेदका एव इति कृतान्तः । अस्मिंश्च पक्षे उच्चरितेन आकारेण सर्वगुणविशिष्टः आकारः गृहीतः भवतीति तपरनिर्देशः अनावश्यकः ।

नन्वेवं तर्हि असंदेहार्थं तपरकरणं स्यात् । असति तकारे "आ ऐच् = ऐच्" इत्युच्यमाने सन्देहः जायते, यत् किमिमौ ऐचौ एव, अथवा आकारोऽपि अत्र अस्ति वा इति । यदि तकारः मध्ये पठ्यते तर्हि आकार-ऐकार-औकाराः इति सुस्पष्टं विज्ञायते । तस्मात् संदेहाभावार्थं तपरकरणम् इति चेन्न –

सर्वविधसंदेहानामपि निवारणार्थमेषा परिभाषा पठ्यते "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्"[८] इति । अतः तया परिभाषया एव असत्यपि तकारे आकार-ऐकार-औकाराणां वृद्धिसंज्ञा प्रतिपाद्यते । अन्यत्रापि हि एवं जातीयकेषु संदेहेषु अनया परिभाषया एव परिहारः उक्तः । यथा "औतोऽम्शसोः"[९] इत्यत्रापि औतः इति पदे "आ ओतः" इति पदच्छेदं कृत्वा "ओतः अम्शसोः आत्वम्" इति सूत्रार्थो व्याख्यायते । अतः संदेहाभावार्थमपि तपरकरणमनपेक्षितमित्यायातम् ।

एवञ्च "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रे आकारार्थं तपरकरणस्य अनावश्यकत्वात्, ऐजर्थं तपरकरणम् इत्येष सिद्धान्तः भाष्यकारैर्व्यवस्थापितः । ततश्च द्विमात्रिकयोः ऐकार-औकारयोरेव वृद्धिसंज्ञा यथा स्यात्, त्रिमात्र-चतुर्मात्रिकयोः वृद्धिसंज्ञा मा भूदित्येतदर्थं तपरकरणमिति भाष्ये सिद्धान्तितम् । अन्यथा खट्वा + इन्द्रः = खट्वेन्द्रः, खट्वा + ऐतिकायनः = खट्वैतिकायनः इत्यादौ आन्तर्यतः त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा अभूवन् । एतादृशविप्रतिपत्तिवारणाय तपरकरणं सूत्रे कृतम् । ततश्च ऐच् वर्णौ “तपरस्तत्कालस्य” इति सूत्रेण तत्कालानामेव ग्राहकौ भवतः । तस्मिन् सूत्रे यद्यपि तः परो यस्मात् सः तपरः इति बहुव्रीहिसमासाश्रयणे, ऐजर्थं तपरकरणमित्युपपादयितुं न शक्यते अथापि तात् परस्तपरः इति

पञ्चमीतत्पुरुषसमासाश्रयणे सर्वोऽप्यर्थः सेत्स्यति । इत्थं च "वृद्धिरादैच्" इति संज्ञासुत्रे "गुणाः अभेदकाः" इति पक्षमभ्युपगम्य आकारस्य तपरनिर्देश-अनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य, ऐजर्थं तपरकरणमिति सिद्धान्तः शास्त्रे उपस्थापितः ।

ह्रस्वाकार- एकार- ओकाराणां गुणसंज्ञाविधायके "अदेङ्गुणः"[१०] इति शास्त्रेऽपि अदिति तपरकरणं श्रूयते । स च तपरनिर्देशः अकारार्थम्, एङर्थञ्च । त्रयाणामपि वर्णानाम् अण्त्वात्, असति तपरे "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः"[११] इत्यनेन सर्वेषामपि भेदानां ग्रहणे सिद्धे "तपरस्तत्कालस्य" इत्यनेन षण्णामेव भेदानां संज्ञाविधौ उपस्थितिर्यथा स्यादित्येतदर्थं तपरनिर्देशः भगवता कृतः । तत्र तपरशब्दे बहुव्रीहि-तत्पुरुषसमासयोः[१२] द्वयोरपि स्वीकारात् इष्टार्थसिद्धिः । तेन गङ्गा + उदकम् इत्यादौ स्थानिनोः आकार-उकारयोः त्रिमात्रिकत्वात्, तयोः स्थाने द्विमात्रिकः एकार एव आदेशत्वेन जायते, न तु मात्रासाम्यात् त्रिमात्रिकः एकारः ।

तपरघटितमपरं शास्त्रम् प्रगृह्यसंज्ञाविधायकं "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्"[१३] इति । प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्थेनानेन सूत्रेण दीर्घ-ईकारान्त, दीघ-ऊकारान्त, दीर्घ-एकारान्तद्विवचनप्रत्ययस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधास्यते । हरी एतौ, विष्णू इमौ, पचेते इति इत्यादीनि यथाक्रममुदाहरणानि । संज्ञायाः अस्याः प्रयोजनम् "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्"[१४] इति प्रकृतिभावः । प्रकृतसूत्रे ईत् – ऊत् – एत् इति त्रिषु स्थलेषु तपरनिर्देशः दृश्यते । तत्र ईकार-ऊकारयोः माहेश्वरसुत्रे अपाठात्, "अणुदित्..." सूत्रस्य अप्रवृत्तिः, ताभ्यां सर्वसवर्णाग्रहणञ्च स्वतः सिध्यति । एकारस्त्वणिति कृत्वा प्लुतभेदानां अग्रहणार्थं तपरकरणं तदंशे सार्थकम् । ईकारोकारांशे तपरस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासायामुच्यते – "तपरस्तत्कालस्य" इत्यनेन दीर्घप्रभेदानां उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकानां ग्रहणार्थं तयोस्तपरकरणम् इति । अन्यथा ईकार-ऊकाराभ्यां यद्गुणविशिष्टतयोच्चारणं कृतं तद्गुणविशिष्टस्यैकस्यैव प्रगृह्यत्वप्रसङ्गः । इष्यते च सा षण्णामपि, तस्मात् तपरत्वं कृत्वा तेषां संज्ञोपपादनं कर्तव्यम् ।

ननु यद्येवमुक्त्वा दीर्घाणामेव प्रगृह्यत्वं निरूप्यते, तर्ह्यतत्कालत्वात् प्लुतानां ईकारोकारैकाराणां प्रगृह्यत्वं नैव सेत्स्यति यच्चेप्सितमिति चेदत्रोच्यते – प्लुतस्यासिद्धात्वात् तत्कालादेव प्रगृह्यत्वसिद्धिः । अर्थात् अष्टके प्लुतविधायकानां

सर्वेषामपि सूत्राणां त्रिपाद्यां पाठात्, सपादसप्ताध्यायीस्थ-प्रगृह्यसंज्ञासूत्रदृष्ट्या तेषां "पूर्वत्रासिद्धम्"[१५] इत्यसिद्धत्वात्, तत्र स्थले तत्कालत्वात्[१६] सिध्यति प्रगृह्यसंज्ञा । अतो नास्ति दोषः ।

नन्वथापि प्लुतस्थले प्रगृह्यत्वं न भवति, "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति ज्ञापकाश्रयणात् । तथा हि – "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति शास्त्रेण प्लुतानां प्रगृह्यसंज्ञकानां वर्णानां, अचि परे नित्यं प्रकृतिभावः विधीयते । विद्यमानस्यैव स्थानिनः कार्ययोगः उचितः[१७] । प्लुतस्तावदसिद्ध इत्यतः तस्य अविद्यमानत्वात् तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थेन प्रकृतिभावविधायसूत्रेण कार्यविधानमसम्भवम् । तच्च ज्ञापकं – "प्रकृतिभावे कर्तव्ये प्लुतः सिद्ध" इति । ज्ञापकस्यास्य सामान्यापेक्षत्वात् प्रकृतिभावघटिते कृत्स्नस्वरसन्धिविषये प्लुतस्य सिद्धत्वं समाश्रियते । ज्ञापकस्यास्य सामान्यापेक्षत्वस्वीकारस्य प्रयोजनं तावत् "अतो रोरप्लुतादप्लुते"[१८] इत्युत्वविधायके सूत्रे अप्लुतादप्लुते इति पदद्वयाकरणरूपम् । किञ्च कार्यकालपक्षे[१९] "ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्" इति संज्ञासूत्रस्य, प्रकृतिभावविधिदेशस्थत्वात् तद्विषयेऽपि प्लुतस्य सिद्धत्वात् तत्कालत्वाभावात् प्रगृह्यत्वाप्रसङ्गः प्लुतस्थले, इति चेन्न –

"सिद्धः स्वरः प्लुतसन्धिषु" इति ज्ञापकस्य सिद्धान्ते अनाश्रयणात्, प्लुतस्य असिद्धत्वात् प्रगृह्यत्वसिद्धिः । ज्ञापितश्चायमंशः "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रेण, तत्र च "प्लुतभावी प्रकृत्या" इत्येवं व्याख्यान्तरं समाश्रित्य, असिद्धस्यापि प्लुतस्य प्रकृतिभावः क्रियते । किञ्च प्लुतस्य सिद्धत्वं यदि स्वीक्रियते तर्हि क्वचित्स्थलेषु दोषप्रसक्तिरपि जायते यथा - "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः"[२०] इत्यादौ । प्रगृह्यसंज्ञारहितस्य अणः अनुनासिकविधानार्थमिदं सूत्रम् । यथा – बालँ, मधुँ इत्यादयः । परं अग्नी३ इत्यत्र प्लुतस्थले वस्तुतः अनुनासिकः नेष्यते । तत्र स्थले प्लुतस्य असिद्धत्वात्, तत्कालत्वात् "ईदूदेत्" इत्यनेन प्रगृह्यत्वात् अनुनासिकाभावः सिध्यति । यदि प्लुतः सिद्धः तर्हि तस्य अतत्कालत्वात् "ईदूदेत्" इत्यनेन प्रगृह्यत्वाभावे अनुनासिकः दुर्वारः स्यात्, यच्च नेष्टम् । तस्मात् सर्वथा प्लुतस्य असिद्धत्वमेवेष्टव्यम् । ततो प्रगृह्यत्वसिद्धिः ।

नन्वथाप्यत्र संशीतिर्भवति यत् – प्लुतस्य प्रगृह्यत्वसंज्ञया किम् प्राथ्यर्ते? यद्युच्येत प्रकृतिभाव इति तदसम्यक्, साक्षात् प्लुतमाश्रित्यैव प्रकृतिभावसिद्धेः । ततो

प्लुतस्य प्रगृह्यत्ववचनमनर्थकमिति चेन्न – "अप्लुतवदुपस्थिते"[२१] इत्यादौ प्लुताश्रप्रकृतिभावनिषिद्धे अपि, प्रगृह्याश्रयस्य प्रकृतिभावस्य विधानार्थं तस्यावश्यकत्वात् । तथा च अवैदिके इति शब्दे प्लुतस्य अप्लुतवद्भावः विधीयते "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रेण । यथा सुश्लोक३ इति इत्यत्र "दूराद्धूते च"[२२] इत्यनेन ककारोत्तरवर्ति- अकारस्य प्लुतत्वे, प्रकृतसूत्रेण अप्लुतवद्भावस्यातिदेशात् प्रकृतिभावाभावे, आद्गुणे सुश्लोकेतीति रूपसिद्धिः । अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे प्लुताश्रितः प्रकृतिभावः – सुश्लोक३ इति । अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत, प्लुतश्च निषिध्येत । परम् अप्लुतवदुपस्थितेति सूत्रे वतिनिर्देशात् केवलं प्लुताश्रितः प्रकृतिभाव एव वार्यते, न तु कृतस्य प्लुतस्य निवृत्तिः । ततश्च अग्नी३ इति इत्यपरस्मिन्नुदाहरणे "गुरोऽरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्"[२३] इत्यनेन प्लुते, प्रकृतसूत्रेण अप्लुतवद्भावस्यातिदेशात् प्लुतनिमित्तक - प्रकृतिभावास्याप्रवृत्तौ, सवर्णदीर्घः प्रसज्येत । परं प्लुतस्य असिद्धत्वमादाय ईदूदेदित्यादिना प्रगृह्यत्वे, तदाश्रिते च प्रकृतिभावे कृते, सवर्णदीर्घस्याप्रसक्तौ इष्टस्य अग्नी३ इतीति रूपस्य सिद्धिर्जायते । तस्मात् प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावश्यं वक्तव्या। सा च संज्ञा प्लुतस्यासिद्धत्वात् ईदूदेद्द्विवचनमित्यनेनैव सिध्यति । ततश्च सूत्रेऽस्मिन् तपरकरणं सवर्णग्रहणार्थमिति सुस्पष्टम् ।

अस्मिन्नेव प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे "ओत्"[२४] इत्यपरं तपरघटितं सूत्रं सूत्रयामास भगवान् पाणिनिः । प्लुतस्य व्यावृत्त्यर्थं तत्र तपरकरणम् । तथा च केवलं दीर्घ-ओकारान्तनिपातानामेवानेन प्रगृह्यत्वं कथ्यते । यथा – आहो इति, उताहो इति ।

एवमेव प्रगृह्यत्वबोधके तार्त्तीयीके "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे"[२५] इति सूत्रेऽपि तपरत्वं संदृश्यते, तच्च असंदेहार्थं, मुखसुखार्थं वा कृतम् । सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नाः ईकारान्त-ऊकारान्तशब्दाः अनेन प्रगृह्यत्वं भजन्ते। वैदिकशब्दप्रयोगविषयकमिदं शास्त्रम्, लौकिके प्रयोगे सप्तम्यां ईकारान्त- ऊकारान्तशब्दयोरलाभात्। प्रकृतसूत्रव्याख्यावसरे "तपरकरणमसन्देहार्थम्" इति स्पष्टं प्राह काशिकाकारः[२६] । गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थं तपरकरणमिति वक्तुं तु नैव शक्यते, गुणानामभेकत्वपक्षे सर्वेषां गुणानां ग्रहणसिद्धेः । भिन्नकालानां प्लुतभेदानां निवृत्त्यर्थमपि तपरकरणमनपेक्षितम्, ईकारोकारयोः अनण्त्वादणुदित्सूत्राप्रवृत्तौ

प्लुतभेदानामग्रहणात् । किञ्च सप्तम्यर्थवृत्ति- प्लुतान्ताः ईकारान्तोकारान्तशब्दाः नैवोपलभ्यन्त इति तपरकरणस्य सर्वथा प्रयोजनाभावात्, सन्ध्यभावसम्पादनद्वारा असंदेहार्थं तदिति वक्तव्यम् । यद्यपि सर्वविधसंदेहः "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्" इत्यनुसारं व्याख्यानतः एव वार्यते, अथापि मन्दमतीनां स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमिति समाधेयम् ॥ इति शम् ॥

पादटिप्पण्यः -

1. पा. सू. 1/1/1
2. महाभाष्यम् 1/1/1
3. महाभाष्यम् १/१/१
4. महाभाष्यम् १/१/१
5. पा. सू. ७/१/७५
6. पा. सू. ४/२/४४
7. पा. सू. ४/३/६७
8. परिभाषेन्दुशेखरः – प. सं. १
9. पा. सू. ६/१/९३
10. पा. सू. १/१/२
11. पा. सू. १/१/६९
12. तः परो यस्मात् सः । तात् परः तपरः ।
13. पा. सू. १/१/११
14. पा. सू. ६/१/१२५
15. पा. सू. ८/२/१
16. दीर्घप्रभेदानामेव सत्त्वात् ।
17. सतो हि कार्यिणः कार्येण भवित्यव्यम् – भाष्यम् १/१/११ । कार्यी – स्थानी ।
18. पा. सू. ६/१/११३
19. कार्येण काल्यते स्वसन्निधिं प्राप्यत इति – कार्यकालपक्षः । संज्ञासूत्राणां-परिभाषासूत्राणां च विधिसूत्रप्रदेशेषु उपस्थितिः, ततः तेषां वाक्यार्थबोधः २०) न तु उपदेशदेशे – इत्यभिप्रायः कार्यकालपक्षस्य ॥
20. पा. सू. ८/४/५७
21. पा. सू. ६/१/१२९

22. पा. सू. ८/२/८४
23. पा. सू. ८/२/८६
24. पा. सू. १/१/१५
25. पा. सू. 1/1/१९
26. काशिका १/१/१९

सन्दर्भग्रन्थाः –

१) प्रौढमनोरमा-बृहच्छब्दरत्न-लघुशब्दरत्नसहिता प्रथमो भागः

२) लघुशब्देन्दुशेखरः, (पञ्चसन्ध्यन्तो भागः) – 'सुबोधिनी' व्याख्या सहितः, आचार्यः विश्वनाथ मिश्रः

३) व्याकरणमहाभाष्यम्, भाष्यप्रदीपोद्योतसमुल्लसितम्, श्री भार्गव शास्त्री जोषी,

४) शब्दकौस्तुभः (त्रयः भागाः), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

५) सिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा तत्त्वबोधिनी सहिता, मोतीलाल बनारसीदास पुस्तकालयः

६) सिद्धान्तकौमुदी - लक्ष्मीव्याख्यानम्

❋ ❋ ❋

हरिभास्कर-अग्निहोत्रिकृत-परिभाषाभास्करदिशा यदागमपरिभाषाविमर्शः

प्रीतम बेरा

प्रबन्धसारः

परितः सर्वतो भाष्यतेऽनयेति परिभाषा। परिपूर्वकाद् भाष्-धातोः घञि ततष्टापि परिभाषाशब्दो निष्पद्यते। अनियमलेशमसहमानेऽस्मिन्शास्त्रे उत्पन्नानियमविमोका हि परिभाषाः। परिभाषाग्रन्थेषु मूर्धन्यस्थानम् अवरुह्य विराजते आचार्यनागेशविरचितः परिभाषेन्दुशेखरः। परन्तु तदितरेऽपि केचन ग्रन्थाः स्ववैशिष्ट्येन विदुषां दृष्टीश्चरीकृष्यन्ते। तेषु आन्यतम्यं भजते आचार्यहरिभास्कर-अग्निहोत्रिविरचितः परिभाषाभास्करः। तद्ग्रन्थदिशा यदागमपरिभाषाया विमर्शः प्रकृतप्रबन्धे उपस्थाप्यते। परिभाषाभास्करे प्रकृतपरिभाषास्वरूपं तावत् "आगमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इत्याकारिका।

परिभाषार्थः, प्रयोजनम्, विचारः, ज्ञापकम्, समीक्षा चेति कोटिपञ्चकयुतो वर्ततेऽसौ प्रबन्धः।तत्र परिभाषार्थकोटौ परिभाषाया अर्थः सरलरीत्या लिखितः, प्रयोजनकोटौ ग्रन्थकृत्प्रदत्तोदाहणमुल्लिखितम्, विचारकोटौ उदाहरणस्य साङ्गत्यं, हरिभास्करकृतविचारः, परिभाषाया ज्ञापकानि च प्रदर्शितानि। एवञ्च समीक्षाभिधकोटौ तावत् ग्रन्थकृत्कृतविचारस्य युक्तताप्रदर्शनम्, ग्रन्थान्तरापेक्षया प्रकृतग्रन्थे परिभाषास्वरूपे ज्ञापके च स्थितस्य भेदस्य प्रदर्शनं च यथामति विहितं प्रबन्धोऽस्मिन्। मनोरमाकारेण धुड्विधौ धुगकरणे परिभाषाया हेतुत्वममन्यत। तत्प्रसङ्गे एव स्वग्रन्थे मनोरमाकारेण अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः इत्याकारिका पङ्क्तिरुक्ता। एतत्पङ्क्तिस्थस्य एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थत्वं प्रतिपादितं परिभाषाभास्करकारेण हरिभास्करकारेण। तेन च चयो द्वितीया...इत्यादिवार्तिकप्राप्त-थकारापत्तिरूपदोषस्य तुगागमाकरणे हेतुत्वं निराकृतम्। प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रकृतशोधप्रबन्धे एवकारस्य त्रैविध्यम् उदाहरणोल्लेखपुरःसरम् आलोचितम्। अन्ते च एवकारस्य अप्यर्थतापि प्रतिपादिता। एवमेव प्रकृतपरिभाषाबलादेव यासुडागमस्य उदात्तत्वे लब्धे पुनः सूत्रेण तद्विधानं

कुतः इत्येवमाशङ्कायां तत्समाधानं विस्तरेण प्रतिपादितम् प्रबन्धे।

एवं हरिभास्कराचार्येण प्रोक्तानि प्रकृतपरिभाषाया त्रीणि ज्ञापकानि सविस्तरं व्याख्यातम्। तत्र नागेशमते च ज्ञापकविषये को भेदः इत्यपि आलोचितं तत्र। परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषास्वरूपे भेददर्शनात् कः पाठः युक्ततरः इत्यस्मिन् विषये स्वमतिः प्रकटिता मयेति शिवम्।

कूटशब्दाः – परिभाषा, आगमः, आगमी, ज्ञापकम्, अयोगव्यवच्छेदः।

प्रस्तावना

परिदृश्यमानमखिलशास्त्रवाङ्मयमिदं शब्दशास्त्राधीनम्। ऋते शब्दशास्त्रं निखिलं विश्वं घनतमसि निमज्जेत्। सत्स्वपि ऐन्द्रादिषु[1] व्याकरणेषु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं पाणिनीयतन्त्रं स्वमहिम्ना राराज्यते। त्रिमुनि व्याकरणमिदं सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन निखिलैरपि विद्वत्तल्लजैराद्रियते। तथाहि आभाणकम् –

"काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्।" इति।

वेदरक्षायै प्रवृत्तमदः शास्त्रं वेदाङ्गेषु प्राधान्यं भजन्निखिलशास्त्रोपकारकतामगात्। तस्मिंश्च सर्वशास्त्रोपकारके पाणिनीयशास्त्रे सन्ति कठोरतपःसमाः श्रमा विदुषाम्। तत्तपःफलकुसुमैर्मण्डितेयं व्याकरणस्रङ् नितान्तं शोभते संस्कृतमातुः शिरसि। ताञ्च स्रजं गुम्फितृषु विद्वद्वरेषु केचन प्रसिद्धिमिताः ,अपरे च कालप्रभावाद् विलीनाः समजायन्त। तादृशेनैव अप्रसिद्धेन केनचित् हरिभास्कराख्येन विदुषा रचितो ग्रन्थो हि परिभाषाभास्कर इति। परिभाषाणामुपरि लिखितेऽस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशदधिकशतं परिभाषा विलसन्ति। परिभाषेन्दुशेखरापेक्षया बहवो नूत्नविषयाः परिभाषाव्याख्यानावसरे ग्रन्थकारेणालोचिताः। इत्थं ग्रन्थकारकृतं परिभाषाणां मौलिकव्याख्यानं विदुषो दृष्टीश्चरीकृष्यते। तस्मिन्नेव परिभाषाभास्कराख्ये ग्रन्थे विद्यमाना " आगमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति परिभाषा यथामति विचार्यते प्रकृतप्रबन्धे। तत्र परिभाषार्थः, प्रयोजनम्, विचारः, ज्ञापकम्, समीक्षा चेति कोटिपञ्चकयुतो वर्ततेऽसौ प्रबन्धः।

परिभाषार्थः

आगमाः आगमिगुणीभूता भवन्ति अर्थाद् आगमिन अवयवा जायन्ते, अपि च आगमिबोधकशब्देन आगमविशिष्टं गृह्यते।

प्रयोजनम्

सर्वेषाम् इत्यत्र "बहुवचने झल्येत्"[2](७/३/१०३) इति एत्वम्।

विचारः

परिभाषायां तच्छब्देन आगमी बोध्यते। तेन तद्गुणीभूता इत्यस्यार्थस्तावद् आगमिगुणीभूताः इति, किञ्च तद्ग्रहणेन इत्यस्यार्थ आगमिग्रहणेन इति। गुणशब्दः प्रकृते अवयववाचको वर्तते। तेन आगमिगुणीभूताः इत्यस्य तात्पर्यं हि आगमिन अवयवा इति। तद्ग्रहणेनेत्यत्र ग्रहणशब्दः कर्तरि ल्युडन्तो[3] वर्तते। एवम् आगमिग्रहणेन इत्यस्यार्थो हि आगमिग्राहकेण अर्थाद् आगमिबोधकशब्देन इति। एवं तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्यस्यार्थो भवति आगमिबोधकशब्देन आगमविशिष्टं गृह्यते इति। अस्य तात्पर्यमेवं ग्राह्यं यद् आगमिगतधर्मा आगमविशिष्टे आरोप्यन्ते इति। यमुद्दिश्य आगमो विधीयते स आगम्यभिधीयते। यथा " आमि सर्वनाम्नः सुट्"[4](अष्टा.७/१/५२) इत्यनेन आम्-प्रत्ययमुद्दिश्य सुडागमो विधीयते। अतोऽत्र सुड् आगमः, आम् च आगमी। एवं प्रकृतपरिभाषानुसारं सुडागम आम्-प्रत्ययस्याववयो सञ्जायते। तेन आमो ग्रहणे सति 'साम्' इति सुड्विशिष्टस्य ग्रहणं भवति। अतोऽत्र आमो बहुवचनत्वधर्मस्य साम् इति आगमविशिष्टे आरोपे सति साम्-इत्यस्यापि बहुवचनत्वम्। तथा सति सर्व साम् इत्यवस्थायां साम्-इत्यस्य झलादिबहुवचनत्वेन सर्व-इत्यकारस्यैत्वं सिध्यति।

धुड्विधौ धुगकरणे परिभाषाया हेतुत्वम् - आचार्यो हरिभास्करः "डः सि धुट्"[5](अष्टा.८/३/२९) इति सूत्रस्थाने डः सि धुक् इति न्यासान्तराकरणे अस्याः परिभाषायाः कारणत्वमस्तीति प्रादर्शयत्। उक्तं च तेन "अत एव डः सि धुक् इति नाकारि" इति। अत्रायमाशयः डः सि धुट् इति सूत्रेण डकारात् परस्य सकारस्य धुडागमो विधीयते। तथाहि षड् सन्तः इत्यत्र सकारस्य धुडागमे टित्त्वाद् आद्यावयवे षड् ध् सन्तः इति स्थितौ "ष्टुना ष्टुः"(अष्टा.८/४/४१) इत्यनेन तवर्गीयस्य धकारस्य टवर्गीयेण डकारेण योगात् ष्टुत्वे प्राप्ते डकारस्य पदान्तत्वेन "न पदान्ताट्टोरनाम्"(अष्टा.८/४/४२) इत्यनेन ष्टुत्वनिषेधो जायते। ततः " खरि

च"(अष्टा.८/४/५५) इति धकारस्य चर्त्वे तकारे, डकारस्यापि चर्त्वे टकारे च षट्त्सन्तः इति रूपम्। अत्रैवं शङ्क्यते यत् प्रकृते "डः सि धुट्" इत्यत्र डः इति पदे पञ्चमीसत्त्वाद् डकारं निमित्तीकृत्य सकारस्य धुट्-इत्यागमो विधीयते। तदकृत्वा डः सि धुक् इति न्यासे कृते डः इत्यत्र षष्ठीस्वीकारेण डकारस्य आगमित्वं, सि इत्यत्र सप्तमीसत्त्वेन च सकारस्य परनिमित्तत्वं भवेत्। तदा सकारं निमित्तीकृत्य डकारस्य धुग् विधीयेत। तथाहि षड् सन्तः इत्यवस्थायां डकारस्य धुगागमे कित्त्वाद् अन्तावयवे षड् ध् सन्तः इति स्थितौ डकारधकारयोः चर्त्वे षट्त्सन्तः इत्येवं समानं रूपं सञ्जायते। अतो विनिगमनाभावात् कित्पक्षोऽपि शक्योऽङ्गीकर्तुमिति चेन्न कित्पक्षे डकारस्यागमित्वेन धुगागमो डकारावयवो जायते प्रकृतपरिभाषाबलात्। तथा सति षड् ध् सन्तः इत्यवस्थायां डकारावयवत्वेन धकारस्य पदान्तत्वं भवेत्। धकारस्य पदान्तत्वे तु तत्पूर्वस्य डकारस्य अपदान्तत्वात् पदान्ताट्टोः परस्यैव ष्टुत्वनिषेधात् "न पदान्ताट्टोरनाम्" इति ष्टुत्वनिषेधाप्राप्तिः प्रकृते। निषेधाभावाच्च तवर्गीयस्य धकारस्य टवर्गीयेण डकारेण योगाद् अनिष्टं ष्टुत्वं दुर्वारं स्यात्। तस्मात् टित्पक्ष एव आश्रेयः। पक्षेऽस्मिन् सकारस्यागमित्वेन आगमो धकारः सकारावययो भवति, न तु डकारावयवः। तेन डकारस्य पदान्तत्वाक्षुण्णत्वेन ष्टुत्वनिषेधो भवत्येव।

प्रौढमनोरमामतम् - डकारस्य किदागमकरणेन आगमस्य डकारावयत्वेन ष्टुत्वनिषेधाभावरूपदोषसत्त्वात् प्रौढमनोरमायां "डः सि धुट्" इति सूत्रव्याख्यानावसरे "अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः"[6] इत्युक्तम्। अत्राशयस्तावद् डकारस्य धुगागमकरणेन यो दोषः प्रदर्शितः, स एव दोषो डकारस्य तुगागमकरणेऽपि प्रसज्येत। तस्मात् "शि तुक्"[7] (अष्टा.८/३/३१) इत्यत्र वक्ष्यमाणस्तुग् अत्र कर्तुं न शक्यते इति प्रौठमनोरमाशयः। परन्तु अत्र तुगागमाकरणे भिन्नं कारणम् आहुः केचित्। तथाहि तेषां मते तुगागमे कृते षड् त् सन्तः इत्यवस्थायां "चयोः द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्"(वा.) इति वार्तिकेन तकारस्य थकारापत्तिर्दोषः। एतच्च कारणं तुगागमाकरणे इति केषाञ्चिन्नयः। धुगागमे तु धकारस्य चर्त्वे तकारे "खरि च" इति विहितचर्त्वस्य वार्तिकदृष्ट्या असिद्धत्वेन न थकारादेशप्रसङ्गः। परन्तु तुगकरणे भिन्नकारणं कथयतां तेषां मतमयुक्तम् "अत एव" इत्यत्र एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकत्वादिति ग्रन्थकाराशयः।

एवकारत्रैविध्यम् - एवकारस्तावत् त्रिविधः अयोगव्यवच्छेदार्थः, अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थश्च। विशेष्ये विशेषणस्य योऽयोगः अभावः तस्य व्यवच्छेदः अयोगव्यवच्छेद इत्यभिधीयते। विशेषणसंगत एवकारो हि अयोगव्यवच्छेदार्थो भवति। यथा शङ्खः पाण्डुर एव इत्यत्र शङ्खः पाण्डुरो न इत्याकारकस्याभावस्य व्यवच्छेदः क्रियते एवकारेण, तस्मादत्र एवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थो वर्तते। अयोगव्यवच्छेदत्वं हि विशेषणे विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्।[8] प्रकृते शङ्खो विशेष्यः पाण्डुरत्वं हि विशेषणम्। विशेष्यतावच्छेदकं हि शङ्खत्वम्। शङ्खत्वसमानाधिकरणोऽत्यन्ताभावो घटाद्यभावः, तादृशाभावस्य प्रतियोगी घटादिः, अप्रतियोगि च पाण्डुरत्वम्, तस्य शङ्खे सत्त्वात्। अतः विशेष्यतावच्छेदकशङ्खत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिपाण्डुरत्ववान् शङ्खः इत्यन्वयबोधः प्रकृते।

एवं विशेष्यसंगत एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थो भवति। विशेष्येतरस्मिन् कस्मिंश्चित् पदार्थे विशेषणपदार्थस्य यो योगः सम्बन्धः, तस्य व्यवच्छेदोऽन्ययोगव्यवच्छेद इत्यभिधीयते। यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ। प्रकृते धनुर्धरपदेन प्रशस्तधनुर्धरत्वं विवक्षितम्। एवं पार्थाद् इतरस्मिन् युधिष्ठिरादौ प्रशस्तधनुर्धरत्वस्य व्यवच्छेदः क्रियते एवकारेण। अर्थात् पार्थभिन्नोऽन्यः कोऽपि प्रशस्तधनुर्धरो नास्तीति तात्पर्यमत्र। एवं विशेषणे विशेष्यान्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् अन्ययोगव्यवच्छेदत्वम्।[9] प्रकृते पार्थो विशेष्यः, तदन्यो युधिष्ठिरादिः, तद्वृत्त्यभावः प्रशस्तधनुर्धरत्वाभावः, तत्प्रतियोगि प्रशस्तधनुर्धरत्वम्। एवं पार्थरूपविशेष्यान्ययुधिष्ठिरवृत्त्यभावप्रतियोगिधनुर्धरत्ववान् पार्थः इत्यन्वयबोधः प्रकृते।

क्रियासंगत एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थो भवति। यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदत्वं हि उद्देश्यताव्यवच्छेदकव्यापकाभावा-प्रतियोगित्वम्। अत्रोदाहरणे सरोजमुद्दिश्य नीलत्वविधानाद् उद्देश्यं सरोजम्, उद्देश्यतावच्छेदकं च सरोजत्वम्। सरोजत्वव्यापकः अत्यन्ताभावः घटाद्यभावः, न तु नीलाभेदाभावः कस्मिंश्चित्सरोजे नीलाभेदस्यापि सत्त्वात्। तादृशात्यन्ताभावा-

प्रतियोगित्वं नीलाभेदे वर्तते इति सरोजत्वव्यापकात्यन्ताभावाप्रतियोगिनीला-भेदवत्सरोजवम् इति बोधः प्रकृते जायते। इत्थम् एवकारत्रैविध्यं यथामति निर्वर्ण्य प्रकृतमनुस्त्रियते।

मनोरमापङ्क्तिस्थ-एककारतात्पर्यपर्यालोचनम् - मनोरमापङ्क्तौ अत एव इत्यस्य तात्पर्यं हि ष्टुत्वनिषेधाभावापत्तेरेव इति। अत्र एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः। तेन 'तुगकरणे ष्टुत्वनिषेधाभावापत्तिः कारणं न' इत्याकारकस्य अभावस्य व्यवच्छेदः क्रियतेऽत्र एवकारेण। एवम् एवकारबलात् निष्कर्षो लभ्यते यत् तुगकरणे ष्टुत्वनिषेधाभावापत्तिः कारणं न तु चयो द्वितीया...इत्यादि द्वितीयादेशापत्तिरिति। तस्मात् प्रकृते एवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थस्वीकारेण द्वितीयादेशापत्तिपक्षो निरस्यते। शिरोमणिमते एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदमात्रार्थत्वम्। परन्तु दण्डेनैव घट इत्यादौ अन्ययोगव्यवच्छेदार्थस्यासम्भवात् अयोगव्यवच्छेदस्यापि एवकारार्थत्वमस्त्येव इति प्राञ्चः। दण्डेनैव घटः इत्यत्र एवकारस्यान्ययोग-व्यवच्छेदार्थत्वे अङ्गीक्रियमाणे दण्डभिन्ने मृदादौ घटकारणत्वस्य व्यवच्छेदः स्यात्। परन्तु मृदादेरपि घटकारणत्वसत्त्वात् प्रकृते एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वम-सम्भवम्। तेनात्र अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः स्वीकार्य एव। एवं प्रौठमनारमास्थपङ्क्तौ विद्यमानस्य एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थत्वे न कश्चिद्दोषः। अथवा अन्ययोगव्यवच्छेदार्थोऽपि एवकारस्तत्राङ्गीकर्तुं शक्य इति ग्रन्थकारः पक्षान्तरमुपस्थापयति। एवं तत्र ष्टुत्वनिषेधे तुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवच्छेदः अङ्गीकार्यः। अथवा अत एव इत्यादौ एवकारस्य अप्यर्थो वर्तते इति तृतीयः पक्षः। तेन तत्र तुगकरणे ष्टुत्वनिषेधाभावापत्तिरपि हेतुः इत्येवं तात्पर्यं ग्राह्यम्। तथा सति तुगकरणे हेत्वन्तरसत्त्वेऽप्यदोषः। एवंरूपेण एवकारस्याप्यर्थत्वस्वीकारे तुगकरणे ष्टुत्वनिषेधाभावापत्तिर्द्वितीयादेशापत्तिश्चेति हेतुद्वयम् अङ्गीकर्तुं शक्यम्। एकस्य कार्यस्य उपायनानात्वे न दोषः। तथाहि न्यायः – " उपायस्योपायान्तरादूषकत्वमि"ति। आचार्यभर्तृहरिरपि वाक्यपदीये आह – "उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः"[10] इति। उपायस्य अर्थात् साध्यस्य ज्ञानार्थं उपाया अनिश्चिताः सन्ति। अर्थात् एकस्य साध्यस्य नानोपाया भवितुमर्हन्तीति तात्पर्यम्।

एवककारस्य अप्यर्थत्वस्वीकारः - एवम् एवकास्याप्यर्थत्वस्वीकारात् "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्"(अष्टा.६/१/३७) इति सूत्रे "अत एव ज्ञापकात् परस्य यणः सम्प्रसारणम्" इति दीक्षितपङ्क्तिस्थ एवकारः सङ्गच्छते। तथाहि युवन्-शब्दात् शसि " श्वयुवमघोनामतद्धिते"(अष्टा.६/४/१३३) इति सूत्रेण युवन्-शब्दस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति। युवन्-शब्दे य्-व्-इत्यनयोरुभयोरपि सम्प्रसारणे सम्भवे कतरस्य सम्प्रसारणं भवेदित्याकाङ्क्षायामुच्यते " न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्राज्ज्ञापकात् परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति। तज्ज्ञापकत्वं कथमिति चेत् युवन् शस् इत्यवस्थायां वकारस्य सम्प्रसारणे "सम्प्रसारणाच्च"(अष्टा.६/१/१०८) इति पूर्वरूपे च कृते यु उ न् अस् इत्येवंस्थितौ यकारस्यापि पुनः सम्प्रसारणे प्राप्ते "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति निषेधात् सवर्णदीर्घे प्रक्रियायां यूनः इति रूपम्। परन्तु अत्र युवन् शस् इत्यवस्थायाम् आदौ यकारस्य सम्प्रसारणे सति इवन् शस् इत्येवंस्थितौ वकारस्य सम्प्रासरणं दुर्वारं स्यात् वकारानन्तरं सम्प्रसारणाभावात् न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सम्प्रसारणनिषेधाप्रवृत्तेः। एवं पूर्वस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणे सम्प्रसारणनिषेधस्य व्यर्थतापत्तौ निषेधोऽसौ व्यर्थीभूय ज्ञापकतामेति। एतद्व्याख्यानायैव भट्टोजिदीक्षितः न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् इति सूत्रव्याख्यानावसरे आह "अत एव ज्ञापकात् परस्य यणः सम्प्रसारणम्" इति। पङ्क्तावस्यां प्रयुक्तस्य एवशब्दस्य हि अप्यर्थत्वं स्वीक्रियते। तदा पङ्क्तेस्तात्पर्यं लभ्यते यत् परस्य यणः पूर्वं सम्प्रासरणे सम्प्रसारणनिषेधरूपज्ञापकस्यापि हेतुत्वमिति। एवं सति परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणे शब्दपरविप्रतिषेधस्यापि हेतुत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्। इत्थं शब्दपरविप्रतिषेधेनापि परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति वक्तुं शक्यम्। तच्च दीक्षितपङ्क्तिस्थैवकारस्य अप्यर्थत्वस्वीकारेण सङ्गच्छते।

यासुडागमस्य उदात्तत्वविधौ शङ्का परिहारश्च - परिभाषयानया आगमिगतधर्म आगमविशिष्टे आरोप्यत इति प्रतिपादितम्। परन्तु भूयादित्यादौ भूधातोराशीर्लिङि तिपि अनुबन्धलोपे प्रत्ययेकारलोपे प्रत्ययस्य यासुडागमे च कृते भू यात् इत्येवंस्थितौ " आद्युदात्तश्च"(अष्टा.३/१/३) इति सूत्रबलात् प्रत्ययस्यादिस्वरस्य उदात्तत्वविधानात् प्रकृतपरिभाषानुसारं यात्-इति आगमविशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वात्, तदादिस्वरस्याकारस्योदात्तत्वे लब्धे पुनः "यासुट्

परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च"(अष्टा.३/४/१०३) इति सूत्रेण यासुट उदात्तत्वविधानं किमर्थमिति प्रश्नः। तत्समाधानं यद् यासुट उदात्तत्वविधानेन इदं ज्ञाप्यते यद् यासुडितरे सर्वे आगमा अनुदात्ता इति। केषाञ्चन मते एतज्ज्ञापनफलं हि 'तस्यां सुपर्णा वृषणा' इत्यादौ स्याडागमस्यानुदात्तत्वाद् विभक्तस्वरबाधनम्। तथाहि प्रकृते तस्यामित्यत्र तच्छब्दाद् ङौ ङेरामादेशे स्याडागमे च कृते पूर्वोक्तज्ञापनात् स्याडागमस्यानुदात्तत्वं भवति। तत्र च "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" (अष्टा.६/१/१६८) इति सूत्रेण स्याडागमस्य उदात्तत्वं प्राप्नोति। तत्र स्याडागमस्य ज्ञापकसिद्धेन अनुदात्तत्वेन सूत्रप्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य बाधो जायते इति केषाञ्चिन्मतम्। अन्येषां मते तावत् प्रकृते तच्छब्दस्य प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वेन "न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः"(अष्टा.६/१/१८२) इति सूत्रेण "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति सूत्रप्राप्तो विभक्तिस्वरो निषिध्यते, न त्वत्र आगमानुदात्तत्वेन विभक्तिस्वबाधनम्। वस्तुतोऽत्र स्याडागमस्यानुदात्तत्वेन विभक्तिस्वरस्य बाधे सत्यपि न काचित्क्षतिर्जायते। यतो हि तच्छब्दाद् ङौ ङेरामादेशे स्याडागमे च कृते 'त स्या आम्' इत्यवस्थायां स्या-इत्याकारस्य ज्ञापकसिद्धमनुदात्तत्वम्, आम्-इत्याकारस्य " आद्युदात्तश्च"(३/१/३) इत्युदात्तत्वम्। तत्र "अकः सवर्णे दीर्घः"(६/१/१०१) इति सूत्रेण आकारयोः स्थाने आकारैकादेशे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"(८/२/५) इति सूत्रबलाद् एकादेशभूतस्याकारस्य उदात्तत्वमेव भवति। परन्तु स्थलेऽस्मिन् आगमानुदात्तत्वेन विभक्तिस्वरस्य बाधे क्षत्यभावदर्शनेनापि परिभाषाभास्करकारनये तु आगमानुदात्तेन विभक्तिस्वरबाधो न भवतीति बोध्यम्। अत एव विभक्तिस्वरबाधनमतमुक्त्वा 'इति केचित्' इत्येवं प्रतिपादितम्।

परिभाषाज्ञापकम्

अस्याः परिभाषाया ज्ञापकत्रयं प्रदर्शितं ग्रन्थकारेण। तत्र "णेरनिटि"[11] (अष्टा.६/४/५१) इति सूत्रे अनिड्ग्रहणं परिभाषामिमां ज्ञापयतीति केषाञ्चिन्नयः। तथाहि "णेरनिटि" इति सूत्रेण कार्यते इत्यादौ अनिडादावार्धधातुके परे णिच्प्रत्ययस्य लोपो विधीयते। कारयिता इत्यादौ इडादावार्धधातुके परे यथा णिलोपो न स्यादित्येतदर्थं सूत्रे अनिड्ग्रहणम्। परन्तु सूत्रे अनिड्ग्रहणाभावेऽपि कारयिता इत्यादौ

कारि इता इत्यवस्थायाम् ता-इत्यार्धधातुकस्य परत्वाभावाद्, इटः परत्वेऽपि तस्यार्धधातुकत्वाभावाद् णिलोपस्य प्राप्तिरेव नास्तीति अनिङ्ग्रहणस्य व्यर्थतापत्तिः। तच्च अनिङ्ग्रहणं व्यर्थीभूय प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयतीति केषाञ्चिदाशयः। ज्ञापितायां च परिभाषायां कारि इता इत्येवंस्थितौ आगमविशिष्टस्यार्धधातुकत्वाद्, आर्धधातुकस्य परत्वेन सत्त्वाद् णिलोपे प्राप्ते, तद्वारणाय कृतम् अनिङ्ग्रहणं सार्थकतामेति।

अन्येषां मते तु " नेटि"[1 2] (अष्टा.७/२/४) इति सूत्रेण विहितस्य वृद्धिनिषेधस्य परिभाषाज्ञापकत्वम्। तथाहि "नेटि" इति सूत्रेण अदेवीत् इत्यादौ "वदव्रजहलन्तस्याचः"[13](अष्टा.७/२/३) इति सूत्रप्राप्तवृद्धेर्निषेधो विधीयते। परन्तु सूत्राभावेऽपि अदेवीत् इत्यादौ दिव्-धातोर्लुङि अडागमे तिपि सिचि सिच इटि तिप ईटि च कृते अदेव् इस् ईत् इत्यवस्थायाम् अदेव्-इति हलन्ताङ्गात् परम् इटः सत्त्वेन सिजभावाद् "वदव्रजहलन्तस्याचः" इति वृद्धेः प्राप्तिरेव नास्ति, सिचि परे तद्विधानात्। तथा सति वृद्धेः प्राप्त्यभावे "नेटि" इति निषेधस्य व्यर्थापत्तिः। स च निषेधो व्यर्थीभूय परिभाषामिमां ज्ञापयतीति अन्येषामाशयः। ज्ञापितायां च परिभाषायां आगमविशिष्टस्य इस्-इत्यस्य सिच्त्वेन सिचः परत्वलाभाद् वृद्धौ प्राप्तायां तन्निषेधाय कृतं "नेटि" इति सूत्रं सार्थकतामेति।

अपरेषां मते तु "पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्"(अष्टा.१/१/३४) इति सूत्रस्थः अधराणि इति निर्देशः प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयति। तथाहि अधरशब्दाज् जसि जसः श्यादेशे अधरशब्दस्य "नपुंसकस्य झलचः"(अष्टा.७/१/७२) इति नुमागमे अधरन् इ इति स्थिते "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ"(अष्टा.६/४/८) इति सूत्रेण सर्वनामस्थाने परे अङ्गस्योपधावृद्धिः कर्तव्या। परन्तु " सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" इति सूत्रेण नान्तस्याङ्गस्योपाधाया वृद्धिः क्रियते। प्रकृते तु अधर-इत्यस्य अङ्गत्वेन, तस्य च नान्तत्वाभावाद् उपधावृद्धेरप्राप्तिः। एवं स्थितौ उपधावृद्ध्यभावे भगवता पाणिनिना कृतः अधाराणि इति निर्देशोऽनुपन्नः सन् प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयतीत्यपरे आहुः। ज्ञापितायां च परिभाषायां आगमभूतस्य नकारस्याधरशब्दावयवत्वम्। तदा अधरन्-इति आगमविशिष्टस्याङ्गत्वेन नान्ताङ्गत्वलाभाद् उपधावृद्धौ सत्याम् अधराणि इति रूपं सिध्यति।

उपसंहारः

आचार्यो हरिभास्करः परिभाषाभास्करे प्रकृतपरिभाषाया ज्ञापकत्रयं प्रादर्शयत्। तानि हि "णेरनिटि"(अष्टा. ६/४/५१) इत्यत्र अनिङ्ग्रहणम्, "नेटि"(अष्टा.७/२/४) इति वृद्धिनिषेधः, पूर्वपरावर...इत्यादिसूत्रे अधराणि इति निर्देशश्च। परन्तु आचार्यनागेशेन लोकन्यायसिद्धत्वम् अस्या अङ्गीकृतम्। लोके एवं दृश्यते यत् कस्यचित् पुरुषस्याङ्गाधिक्ये सति अधिकाङ्गविशिष्ट एव तत्पुरुषग्रहणेन गृह्यते। तद्वद् आगमविशिष्टस्यैव आगमिग्रहणेन ग्रहणमित्येवं लोकसिद्धेयं परिभाषा। उक्तं हि परिभाषेन्दुशेखरे "लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते"[14] इति। तत्र च परिभाषाफलरूपेण "णेरनिटि", "नेटि" इत्यादीनां चारितार्थ्यं प्रदर्शितम्।

परिभाषेन्दुशेखरात् परिभाषास्वरूपमपि भिद्यते परिभाषाभास्करे। तथाहि परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषास्वरूपं तावत् "यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते"(प.शे.११) इति। प्रकृतग्रन्थे परिभाषस्वरूपं हि "आगमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते"(प.भा.४) इति। एवं प्रकृतग्रन्थे यच्छब्दो न परिभाषाघटको वर्तते। परन्तु यत्तच्छब्दयोः सापेक्षत्वात् तच्छब्दसत्त्वे तच्छब्दोत्पन्नाकाङ्क्षायाः परिपूरकत्वेन यच्छब्दप्रयोग आवश्यक एव। अतः परिभाषेन्दुशेखरस्थपाठ एव युक्ततां भजते। न केवलं परिभाषेन्दुशेखरे पाठोऽयं वर्तते, अपि तु काशिकादिष्वपि स पाठः परिलक्ष्यते। "नेर्विशः"(अष्टा.१/३/१७) इति सूत्रे काशिकायां, न्यासे, पदमञ्जर्यां, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम् इत्यादिषु सर्वत्रैव 'यदागमाः' इत्येव पाठः परिलक्ष्यते। यदागम इत्यत्र षष्ठीसमासो विद्यते, उद्देश्यत्वं हि तत्र षष्ठ्यर्थः। अत आचार्यनागेशेन यदागमाः इति शब्दस्य "यमुद्दिश्य आगमो विहितः" इत्येवं व्याख्यानं कृतम्।

इत्थं परिभाषाभास्करदिशा यदागमपरिभाषायाः विचारः प्रस्तुतः प्रबन्धेऽस्मिन्।

सन्दर्भाः-

1. ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्॥

2. झलादौ बहुवचने सुपि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। (सि.कौ. पृ.२७)
3. कृत्यल्युटो बलुहम् इति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्।
4. अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । (सि.कौ. पृ.२७)
5. डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्. (सि.कौ.पृ.१७)
6. डः सि धुट्"(अष्टा.८/३/२९) इति सूत्रे प्रौढमनोरमा
7. पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्. (सि.कौ. पृ.१८)
8. तर्कामृतम्
9. तर्कामृतम्
10. वाक्यपदीयम्
11. अनिडादावार्धधातुकेपरे णेर्लोपः स्यात् ।(सि.कौ.पृ.२७५)
12. इडादौ सिचि प्रागुक्तं(हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः) न स्यात् ।(सि.कौ.पृ.२६५)
13. वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु ।(सि.कौ.पृ.२६५)
14. परिभाषेन्दुशेखरः (परिभाषा - ११)

अवलोकितग्रन्थसूची

I. अभ्यङ्करोपाह्व-वासुदेवशास्त्रिसूतमहामहोपाध्यायकाशिनाथः (सम्पादकः, सङ्कलकश्च), (१९६७), परिभाषासंग्रहः, पुणे: भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्।

II. भट्टः, श्रीनागेशः (२०१६), परिभाषेन्दुशेखरः सुबोधिनीहिन्दीव्याख्योपेतः, व्याख्याता मिश्रः श्रीविश्वनाथः, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

III. भट्टः, श्रीनागेशः,(१९९१), परिभाषेन्दुशेखरः हैमवतीटीकया सम्वलितः, सम्पादकः शुक्लः पण्डितश्रीकालिकाप्रसादः, वाराणसी: सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः।

IV. दीक्षितः, भट्टोजिः, (२००३), प्रौढमनोरमा (अव्ययीभावान्तो भागः) लघुशब्दरत्न-भैरवी-भावप्रकाश-सरला-टीकाभिः संवलिता, , वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

V. पाणिनिः, पुष्पा दीक्षितः, (२०१०) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः दीक्षितपुष्पाकृतप्रकरणनिर्देशसमन्वितः, नवदेहली: संस्कृतभारती।

VI. वामनजयादित्यौ, (१९९०) काशिका न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता (सप्तमो भागः), सम्पादकःत्रिपाठी, डा. जयशङ्करलालः, वाराणसी: तारा बुक एजेन्सी।

VII. दीक्षितः, भट्टोजिः, (२०१२) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (प्रथमो भागः), भट्टोजिदीक्षितः, गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा च (सम्पादकौ), दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.

VIII. दीक्षितः, भट्टोजिः, (२०१२) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (द्वितीयो भागः), भट्टोजिदीक्षितः,

गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा च (सम्पादकौ), दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.

IX. दीक्षितः, भट्टोजिः, (२०१२) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (तृतीयो भागः), भट्टोजिदीक्षितः, गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा च (सम्पादकौ), दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.

❋ ❋ ❋

अलंकारशास्त्रदृष्ट्या रससंख्याविवेचनम् - एका समीक्षा

कांचन बारीक

सारवस्तु :

आचार्यभरतस्य कालादेव स्वीकृतेनाष्टरसवादेन सह शान्तरसं संयुज्य नवमरसवादस्य मान्यताप्रदानं प्रारब्धमासीत्। कालान्तरे दशमत्वेन वात्सल्यस्य चर्चायामपि भक्तिरसस्य अधिकरूपेण स्वीकृतिरस्ति। शृङ्गार-रौद्र-बीभत्सरसान् उत्पादकत्वेन नाम मूलरसरूपेण तथा हास्य-करुण-अद्भुत-भयानकरसान् उत्पाद्यरसत्वेन आचार्यभरतः अभिहितवान्। शारदातनयः भरतोक्तमूलरसवादस्य धारणां प्रत्याखातवान्। अनन्तरम् भानुदत्तः रसतरङ्गिन्यां लौकिकालौकिकरूपेण रस्य भेदद्वयमङ्गीकृतवान्। ततःपरं विविधालंकारिणां मतं पर्यालोच्य इदं वक्तुं शक्यते यत् रसः मुख्यतया द्विविधः, तत्र प्रथमः शृङ्गाररूपः लौकिकः, द्वितीयस्तु भक्तिरूपः अलौकिकः। प्रथममूले लौकिका रीतिः, द्वितीयमूले देवादिविषयकरतिः। साहित्येउच्चकोटिकयोः उभयविधयोः रत्योः विशेषप्रभावः परिलक्षितः।

सूचकशब्दाः

अलौकिकम्, उत्पाद्यम्, उत्पादकं, दशरसवादः, नवमरसवादः, लौकिकम्।

मूलप्रबन्धः

रसोपलब्धग्रन्थमाश्रित्यैव रससिद्धान्तस्य प्रवर्तकः आचार्यभरतमुनिः अभिधीयते। किन्तु भरतमुनिकृतनाट्यशास्त्राद् तथा इतररसविषयकग्रन्थेभ्यः इदं ज्ञातं यत् भरतमुनेः प्राग् एव रसस्य विकाशः विचकाशे। सदाशिव-ब्रह्म-तन्डु-वासुकि-नारद-वृद्धभरत-आदिभरत-सौद्धोदनि-शिलालिन-नन्दि-नन्दिकेश्वर-द्रुहिण-कोहलादयः भरतमुनेः पूर्वाचार्याः आसन्।[१]एते रससिद्धन्तविषये पर्याप्तं चिन्तनं लेखनं चक्रुः। एतैः अनुप्राणितः सन् भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे उपरोक्तानामाचार्याणां नामानि प्रोल्लिखितवान्। राजशेखर—शारदातनय-केशवप्रसादमिश्रादीनां ग्रन्थे

अपि पूर्वाचार्याणां नामानि समुपलभ्यन्ते। अनेन इदं स्पष्टं भवति यत् भरतकालाद् प्रागेव रससिद्धान्तस्य मान्यता आसीत्। आचार्यभरतकालाद् प्राग् रससंख्याविषये पूर्वाचार्याः अशमन्। रससंख्यानिर्वचने भरताचार्यः द्रुहीनाचार्यस्य मतमुल्लिखितवान्। भरताचार्यः अष्टौ रसान् अङ्गीकृतवन्तः, यथा – शृङ्गाररसः, हास्यरसः, करुणरसः, रौद्ररसः, वीररसः, भयानकरसः, बीभत्सरसः, अद्भूतरसः चेति। एवंरूपेण पूर्वाचार्याः अपि अष्टौ रसान् अङ्गीचकार। पूर्वाचार्यः शारदातनयः भावप्रकाशनाख्ये ग्रन्थे बहुविधान् रससम्प्रदायान् उल्लिलेख। तेषु द्वे विशिष्टरूपे गुरुपरम्परे वर्तेते। प्रथमपरम्परायां शिव-नन्दिन-वैवस्वत-पदम्भुवाः(द्रुहिनः ब्रह्मा वेति) तथा द्वितीयगुरुपरम्परायां वासुकि-नारद-व्यास-वाल्मिक्यादिमुनयः प्रमुखा आसन्। प्रथमगुरुपरम्परायां अष्टौ रसाः तथा द्वितीयगुरुपरम्परायां नव रसाः स्वीकृताः सन्ति। भरताचार्यः द्वितीयगुरुपरम्परान्तर्गतः इति शारदातनयमतं, नेदं युक्तियुक्तम्। यदि भरतमुनिः द्वितीयपरम्परया युक्तः स्यात् तदा तस्य ग्रन्थे अष्टस्थाने नवानां रसानामङ्कीकारो भवेत्। शारदातनयः स्वयमेव प्रथमगुरुपरम्परायामासीत्, तस्य भावप्रकाशनाख्ये ग्रन्थे अष्टौ रसाः अङ्गीकृताः आसन्। एवंरूपेण भरतकाले तत्प्रागकाले च अष्टौ नाट्यरसाः आसन्। तेन स्वीकृताः अष्टौ रराः, यथा - शृङ्गाररसः, हास्यरसः, करुणरसः, रौद्ररसः, वीररसः, भयानकरसः, बीभत्सरसः, अद्भूतरसः चेति। एते रसाः महात्मना द्रुहिणेन अपि स्वीकृताः। इदं स्पष्टं यत् भरतेन तत्पूर्वाचार्यैः अष्टौ रसाः संभेजिरे। इयम् अष्टरसवादपरम्परा आचार्यदण्डीपर्यन्तं यथायथमासीत्। रसवदलंकारप्रसङ्गे आचार्यदण्डी स्पष्टतया अष्टानां रसानाम् उल्लेखनं कृतवान्। एतस्य पूर्वाचार्ये भामहे काव्यालंकारग्रन्थे प्रेयस-रसवदूर्जस्वीति अलंकाराणां चर्चा विहिता। प्रकारान्तरे "रसैश्च सकलैः पृथक्"[२] इत्यनया उक्त्या रससंख्याविषये अस्पष्टरूपेण अनुल्लिख्य "शृङ्गारादिरसः यथा"[३] इति उक्त्वा रसस्य बहुरूपत्वं संकेतितवान्। दण्डिनः अनन्तरम् आलंकारिकरूपेण सर्वादौ उद्भटः नवरसान् प्रतिष्ठापितवान्। तेन विरचिते काव्यलंकारसारसंग्रहाख्यग्रन्थस्य चतुर्थवर्गे "रसवद् अलंकारः" इत्यस्य चर्चाकाले भरतोक्तैः अष्टभिः रसैः शान्तरसं संयुज्य नवरसान् प्रतिपादितवान्।

"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नाट्ये नवरसाः स्मृताः॥"[४]

उद्भटः सर्वप्रथमं शान्तरसस्य उल्लेखनं चकार इति तु विशेषविषयः। अतः उद्भटः एव शान्तरसस्य प्रवर्तकः इति अभिहितः। किन्तु काव्यालंकारसारसंग्रहग्रन्थे शान्तरसस्य सस्पष्टतां पुष्टतां च दृष्ट्वा इदमनुमातं शक्यते यत् उद्भटाद् प्रागेव काव्ये शान्तरसः अवर्तत। अनेन इदं स्पष्टी भवति यत् उद्भटसमये नवरसानां प्रचलनमासीत्। एवंप्रकारेण परम्पराप्रवाहेण नवरसानां प्रसिद्धिर्जाता तथैव च रससंख्यावृद्धिसंकोचनयोः निरन्तरप्रयत्नः अवलोकितः। आचार्यवामनः अर्थगुणात्मककान्तिविवेचनप्रसङ्ग रसदीप्तिचर्चा विहितवान्, किन्तु रससंख्याविषये मौनत्वं प्रदर्शितवान्। तस्य श्रृङ्गारादयः इति ग्रन्थं परिशील्य इदं वक्तुं शक्यते यत् रसभेदविषये सः अवगतः आसीत्। उद्भटानन्तरम् आचार्यरुद्रटः रससंख्यां विवर्धितवान्। श्रृङ्गाराभ्यशान्तपर्यन्तं ये नव रसाः वर्तन्ते, तैः सह प्रेयाणः इति आख्यात्मकं नूतनरसं संयुज्य दश रसान् स्वीकृतवान्। एवञ्च स्वकीये ग्रन्थे स्नेहस्थायिभावात्मकं श्रेयान इति नूतनरसमुद्घोषितवान्। अन्यत्र इदमभिव्यक्तं यत् आनन्ददायकत्वादेव एते रसाः। रससंख्याविमर्शवेलायां रुद्रटः महत्युपलब्ध्या प्रेयानरसस्य व्याख्यानपुरस्सरं दशरसवादं प्रतिष्ठापितवान्। किन्तु तस्य उत्तरकालिकाः आचार्यः रुद्रभट्टः श्रृङ्गारतिलके दशरसवादं खण्डितवान्। रुद्रभट्टानुसारं काव्ये श्रृङ्गारादिनवरसानां मान्यता प्रदातव्या।

"श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नाट्ये नवरसाः स्मृताः॥"[५]

यद्यपि नवरसवादस्यसमर्थनं कृतवान् तथापि सर्वभावरसवादमङ्गीकृतवान्। रुद्रभट्टः नवानां स्थायीभावानां, त्रयस्त्रिंशत्सञ्चारीभावानां, अष्टानां सात्त्विकभावानां समुल्लेखपूर्वकं प्रोक्तवान् यत् यथा विविधानि द्रव्याणि मधुरादेः रसात्मकतां प्राप्नुवन्ति तथैव सर्वे भावाः सम्यग्रूपेण रसात्मकतां लभन्ते।

एवंरूपेण रुद्रभट्टः संभजति यत् यः कोऽपिभावः परिपुष्टः सन् रसदशामाप्नुयात्। रुद्रभट्टः पूर्वाचार्यस्य रुद्रटस्य दशवादमस्वीक्रियते चेदपि पक्षान्तरे सर्वभावरसवादेन तदङ्गीचकार। ईदृशी स्थितिः अत्यन्तं विषङ्गतिपूर्वा। रुद्रभट्टः नवरसवादस्य समर्थनञ्चकार इति प्रतिभाति किन्तु तस्य मौलिकानुभूत्या

सर्वभावरसवादसमर्थनमेव प्रकाश्यते। ध्वनिकारः आनन्दवर्धनः रससंख्याविषये सुस्पष्टं मतं नोपस्थापितवान्। ध्वन्यालोकस्य क्वचित् स्थानविशेषे नवरसं प्रोल्लिखितिवान्। अनेन अनुमातुं शक्यते यत् सः नवरसत्वमङ्गीचकार। तथापि रुद्रभट्टसदृशः प्रसङ्गानुसारं वर्णस्य रसद्योतकता, औचित्यावश्यकता, रसविरोधाविरोधौ तत्परिहारश्च, रसस्य अङ्गाङ्गिभावः इति विषयानामालोनचनं कृत्वा परोक्षरूपेण रसानन्तवादं समर्थितवान्। आनन्दवर्धनानन्तरकालिक आचार्यः मुकुलभट्टः अभिधावृत्तिमातृकाख्ये ग्रन्थे रससंख्यां विचारितवान्। तेन अभिधालक्षणयोः विवेचनं कृतम्। आचार्यभट्टनायकस्य हृदयदर्पणं तथा भट्टतौतस्य काव्यकौतुमिति ग्रन्थद्वयमधुना न समुपलभ्यते अतः तेषां रससंख्याविमर्शः नावगन्तुं शक्यते। अभिनवभारत्यां तथा ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकायां नवरसवादस्य सुस्पष्टता अस्ति।[६] अभिनवगुप्तस्य पूर्वाचार्यः प्रतिहारेन्दुराजः शृङ्गारारभ्यशान्तपर्यन्तं नवरसवादं स्वीकृत्य रुद्रटप्रणीतसर्वभावरसवादं संबभाज।[७]अभिनवगुप्ताचार्यः अभिनवभारतीति ग्रन्थे रसभेदसमस्यां सयुक्तिकंविचारितवान्। पारमार्थिकदृष्ट्या आनन्दमयज्ञानरूपात्मनः आस्वादनत्वेन रसमङ्गीचकार। तन्मते रसस्य बहुरूपकल्पनमनावश्यकम्। अनुभूतेः गहनभावे आनन्दात्मकः एकोऽयं रसः। आस्वादत्वात् आनन्दरूपत्वात् रसः एकविधः। अस्य भेदः न सम्भवति। अभिनवभारतीग्रन्थस्य बहुषु स्थलेषु इदं प्रतिपादितं यत् अभिनवगुप्तः साधारणीकरणसन्दर्भे नवरसवादं स्वीकृतवान्। अभिनवगुप्ताचार्यः शृङ्गारादीनामष्टरसानां निरूपणावसरे मौलिकदृष्ट्या शान्तरसातिरिक्तं नवीनरसं न समर्थितवान्। पारमार्थिकतया रसस्तु एक एव, व्यवहारिकदृष्ट्या नवविधः इति। आचार्यराजशेखरकृते काव्यमीमांसाग्रन्थे प्राचार्यस्य नन्दीकेश्वरस्य समुपवर्णनं लभ्यते। राजशेखरोऽपि नवरसवादमङ्गीचकार इति डः वि. राघवनाचार्यस्य अभिमतम्। आचार्यधनञ्जयः दशरूपके रतिः, उत्साहः, जुगुप्सा, क्रोधः, हासः, विस्मयः, भयः, शोकः इति अष्टभिः स्थायीभावैः सह अष्टौ रसान् स्वीकृतवान्।

"रत्युत्साहः जुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः।
शममपि केचिद् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य"॥[८]

उपरोक्तश्लोके शमोल्लेखनात् इदं प्रतीयते यत् धनञ्जयः परोक्षरूपेण शान्तरसं

स्वीकृतवान्। 'केचिद् प्राहुः' इत्यंशं दृष्ट्वा वक्तुं शक्यते यत् धनञ्जयः स्वयमेव शान्तरसस्य स्थायीभावत्वेन शमं नाङ्गीचकार। किन्तु अन्येषामाचार्याणामभिमतं समर्थयन् परोक्षरूपेण शान्तरसम्अनुमोदितवान्। यद्यपि दशरूपकस्य आलोच्य विषयः रूपकम्। अतः शान्तरसपर्यालोचनं तत्र व्यर्थमेव भाति। तेन शान्तरसस्य प्रत्यक्षस्वीकृतिः न प्रदत्ता, कदाचित् काव्ये तदुल्लेखनं तम्। एवंरूपेम नाट्यविषयिणि दशरूपके शान्तरसस्य स्थायीभावस्य शमस्य परोक्षमान्यता वर्तते। धनञ्जयानन्तराचार्यरूपेम कुन्तकस्य नाम प्रसिद्धमस्ति। वक्रोतजीविते रामायणमहाभारतप्रासङ्गिकस्य शान्तरसस्य मान्यतां प्रदत्तवान्। अनेन इदं स्पष्टं यत् नवरसवादे सः प्रत्येता आसीत्। क्षेमेन्द्राचार्यः औचित्यविचारचर्चायां रसौचित्यप्रसङ्गे शृङ्गारादिनवरसानामुल्लेखनं कृतवान्। अनेन तस्य नवरसवादित्वं प्रमाणितं भवति। आचार्यभोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे तथा शृङ्गारप्रकाशे रससंख्या विस्ताररूपेण वर्णितास्ति। प्रथितान् नवरसान् अतिरिच्य नूतनानां रसानां नामोल्लेखनं चकार। किन्तु भोजेन कियान् संख्यकान् रसान् अङ्गीकृतवान् इति विषयोऽयं विवादमूलकोऽस्ति। सः सरस्वतीकण्ठाभरणस्य पञ्चमपरिच्छेदे नवरसान् अतिरिच्य उद्धत-प्रेयस-उदात्त-स्वातन्त्र्य-आनन्दप्रशम-पारवश्य-साध्वस-विलास-अनुराग-सङ्गम-निर्वेद-रति-अमर्ष-विषाद-जुगुप्सा-उत्कर्ष-हर्ष-धृति-उत्कण्ठा-आवेग-विस्मय-मति-वितर्क-चिन्ता-चपलता-हास-उत्साह-स्तम्भ-गद्गद-उन्माद-क्रीडा-अवहित्था-भय-शङ्कादीनां रसानां प्रोल्लेखनम् अकरोत्। सर्वभावरसवादसम्बन्धितानाम् एकोनपञ्चाशद्रसानां भेदस्वीकरणं तु नासमीचीनं भवेत्। भोजेन न केवलम् एतेषां भावानां रसरूपता उल्लिखिता अपितु बहूनां नूतनानां रसानां चर्चा अपि विहिता। मनसि बहवः भावाः उद्भवन्तीति आधुनिकमनोविज्ञाने अनुमोदितमस्ति। अतः एतेषां सर्वेषां भावानां गणना तु न सम्भवति। एतद्दृष्ट्या भोजसमर्थिता रससंख्या अनन्ता। भट्टलोल्लट-रुद्रट-नमिसाध्वादयः इति पूर्वाचार्याः अपि तन्मतमनुसृतवन्तः। एवंरूपेण भोजमतानुसारं रससंख्या अपरिमिता इति सिद्धम्। अग्निपुराणे मुख्यतया तु शृङ्गाररसस्य एव स्वीकृतिरस्ति। अभिनयादिनिरूपणावसरे शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-बीभत्सरसरूपेण रसोपभेदः परिलक्ष्यते। शृङ्गार-रौद्र-वीर-बीभत्साः इति चत्वारः

उत्पादकरसाः,हास्य-करुण-अद्भूत-भयानकाः इति उत्पाद्यरसाः। एतैः सह शान्तरसस्य संयोजनेन नवरसवादस्य संकेतः उपलभ्यते। किन्तु प्रामाणिकतया शान्तरसमतिरिक्तम् आचार्यमहिमभट्टः नवरसवादमङ्गीचकार, तथैव मम्मटाचार्योऽपि। आचार्यहेमचन्द्रः स्वकीये काव्यानुशासनग्रन्थे नवरसवादं समर्थितवान। आचार्यरामचन्द्रगुणाचन्द्रौ नाट्यदर्पणे करुण-रौद्र-भयानक-बीभत्सरसान् दुःखात्मकेन तथा श्रृङ्गार-हास्य-वीर-अद्भूत-शान्तरसान् सुखात्मकरूपेण अङ्गीकृतवन्तौ। शारदातनयः भावप्रकाशने अष्टरसवादस्य समर्थनं चकार। पृथग्रूपेण शान्तरसस्य चर्चा अपि तेन विहिता। वागभट्टोऽपि वागभट्टालंकारग्रन्थे प्रथितान् नवरसान् वर्णितवान्। शार्ङ्गदेव सङ्गीतरत्नाकरे नवरसवादं समर्थितवान। युगेऽस्मिन् सागरनन्दी-जयदेव-अमरचन्द्र-विद्याधर-देवेश्वर-विद्यानाथादयः आचार्याः रसविमर्शनं तु चक्रुः किन्तु रससंख्याविषये तेषामभिमतं सुस्पष्टतया न प्राप्तम्।

चतुर्दशशतके आचार्यविश्वनाथः परम्परानुमोदितैः श्रृङ्गारादिनवरसैः सह वात्सल्यं संयुज्य दशरसवादं समनुमोदितवान्। भानुदत्तकृतायां रसतरङ्गिन्यां नाट्यसन्दर्भे भरतसम्मताः अष्टौ रसाः समनुज्ञाताः। किन्तु काव्ये नवमरसत्वेन शान्तरसः स्वीकृतोऽस्ति। मायारसविमर्शनहेतुत्वात् भानुदत्तः दशरसवादी इति कीर्तियुतः। प्रत्याखानार्थं तेन वात्सल्य-लौल्य-भक्ति-कार्पण्यरसानां चर्चा विहिता। किन्तु करुणशान्तहास्यरसाणां व्यभिचारित्वेन एते प्रोक्ताः रसाः गृहीताः। मुख्यतया सः अष्टवादी आसीत्।

"श्रृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भूतसंज्ञौ च नाट्ये चाष्टौ रसाः स्मृताः"॥[९]

आधुनिकालंकारिकाणां मध्ये मधुसूदनसरस्वती-रूपगोस्वामी-जीवगोस्वामी-कविकर्णपूरादयः वैष्णवाः भक्तिरसं प्रतिष्ठापयन्तः रससंख्यां विवर्धितवन्तः। रूपगोस्वामी हरिभक्तिरसामृतसिन्धुः इति ग्रन्थे शान्त-प्रीति-प्रेयान-वत्सल-मधुररसान् भक्तिरसे तथा हास्य-अद्भूत-वीर-करुण-रौद्र-भयानक-बीभत्सरसान् गौणभक्तिरसे उपाददात्। कविकर्णपूरः श्रृङ्गारादिशान्तपर्यन्तं नवरसपुरस्सरं मायाचर्चां विधाय रससंख्यामवर्धयत्। केशवमिश्रः तस्य

अलंकारशेखरे नवरसवादे सम्मतिं प्रदर्शितवान्, तथैव पण्डितराजजगन्नाथोऽपि। संस्कृतकाव्यशास्त्रीयपरम्परायाः अन्तिममान्याचार्योः विश्वेश्वरः रसचन्द्रिकायां नवरसवादमङ्गीकृतवान्। एवंरूपेण इदं प्रमाणीयते यत् अधिकाः आचार्याः नवरसवादं समर्थिवन्तः। अव्यवस्थायाः अनवस्थायाः च स्वात्मानं त्रातुं सर्वे परम्परापालने पक्षपातित्वं चक्रुः। ते नाट्यप्रसङ्गे अष्टरसवादं तथा काव्यप्रसङ्गे नवरसवादं समर्थितवन्तः। तथैव ते स्वपरम्परामपि अपिपरुः। एवंरूपेण नवरसवादधारणा सुस्पष्टा चेदपि दशरसवादविषये सुदृढः मतवादः न समुपलभ्यते।[१०] दशरसवादविषये बहुविधानि अभिमतानि प्रचलितानि सन्ति। केचन तु महारसं नाम हरिरसमाश्रित्यैव भक्तिरसे अधिकं प्राधान्यं प्रदत्तवन्तः। किन्तु रससंख्या विषये तेषामभिमतमेव नास्ति। साधनाजनितानन्दे एव तेषामभिरुचिः आसीत्। भक्तिशान्तशृङ्गाररसानां संयोगेन महारसमुत्पाद्य ते दशरसवादमभिहितवन्तः। नाट्यशास्त्रपरम्परायां तु नाट्यसन्दर्भे शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्स-अद्भूतरसान् आदाय आहत्य अष्टरसानां प्रतिष्ठापनं सञ्जातम्। नवमरसत्वेन शान्तरसस्य ग्रहणं भरतेन विहितमुत न इत्यस्मिन् विषये पण्डितेषु मतभेदः परिलक्ष्यते। केचित् तु भरतनाट्यशास्त्रे अष्टौ रसाः इति कथयन्ति। अतः तन्मते शान्तरसः स्थानं न अवाप्नोत्। भरताचार्यः शान्तरसं संस्थाप्य नवरसस्थले शान्तरस्य वर्णनं कर्तुं शक्नुयात् किन्तु तेन तन्न कृतम्। अतः अनेनैव प्रमाणं भवति यत् सः अष्टरसवादी आसीत्। भरतोत्तरकाले विवादिते नवरसस्थाने शान्तरसः संस्थापितः। विशेषतया उद्भटाचार्यः अग्रगण्यः आसीत्। अभिनवगुप्तस्याभिमतमङ्गीकृत्यैव नवरसत्वेन शान्तरसः स्थानमाप्नोत्। स्वतन्त्ररसरूपेण शान्तरसः अङ्गीकर्तव्यः। यतोहि पुरुषार्थोपयोगितादृष्ट्या शान्तरसः इतरापेक्षया उत्कृष्टः। परमपुरुषार्थेन मोक्षेन सह अस्य सम्बन्धः वर्तते। शान्तरसत्वमपि सन्दिग्धमस्पि। न केवलं काव्ये अन्यरसवत् काव्ये अपि अस्य प्रयोजनत्वं वर्तेत। कालान्तरे दशरसवादमाश्रित्यैव पण्डितवर्गेषु मतभेदः परिलक्षितः। दशमरसस्थाने विविधैः पण्डितैः विविधानि नामानि उद्धृतानि। आचार्यरुद्रटमते प्रेयाणः दशमरसः। तन्मते –

"शृङ्गारवीरकरुणाबीभत्सभयानकाद्भूता हास्यः रौद्रः शान्तः प्रेयानिति मन्त्वायः

रसाः सर्वे॥''[११]

रुद्रटोत्तरकालिकाः भामह-दण्डी-उद्भटादयः आचार्याः आलंकारिकाः प्रेयानरसं प्रेयस्वदालंकारे निहितवन्तः।

प्रेयस्तु भक्तिरसतुल्यः इति दण्डीभामहौ अभिहितवन्तौ। किन्तु उद्भटः रसमेनं काव्ये अन्तर्भावयन् वात्सल्यभावं चर्चितवान्। रुद्रटः भक्तिवात्सल्यरसयोः भिन्नरूपत्वेन सुहृदभावेन सह संयुज्य प्रस्तुतवान्। दशमरसत्वेन वात्सल्यरसस्य स्वीकृतिः सर्वादौ विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे चकार –

"स्फुटं चमत्कारितया वात्सलं च रसं विदुः"।[१२]

तेनैव रसोऽयं स्वीकृतः। दण्डीभामहौ प्रेयसालंकारस्य विवेचनं कृत्वा वात्सल्यरसमभिहितवन्तौ। दशमरसवादेषु अन्तर्गतः भक्तिरसः सर्वाधिकरूपेण गृहीतः। भक्तिरसस्य बीजत्वं तु सर्वप्रथमं भामहेन अलंकारोदाहरणे उपन्यस्तम् –

"प्रेयो गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरा यथा।
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागत॥
कालेनैषा भवेत् प्रीतिः तवैवा गमनात् पुनः॥"[१३]

दण्डी-उद्भट-रुद्रटादयः आचार्याः भक्तिचर्चां कृतवन्तः। किन्तु तेषामभिमतम् अभिनवगुप्तेन नाङ्गीकृतम्। शान्तरसे एव भक्तेः अन्तर्भावः इति तन्मतम्। धनञ्जयकृते दशरूपके, हेमचन्द्रकृते अलंकारचूडामणौ, शार्ङ्गदेवकृते सङ्गीतरत्नाकरे अभिनवगुप्ताभिमतमेव अनुसृतमस्ति। किन्तु कालान्तरे मम्मटाचार्यः भावध्वनौ एव देवादिविषयकरतिमङ्गीकृतवान्। विश्वनाथाचार्य-जगन्नाथौ च प्रमुखौ आलंकारिकौ इमां भक्तिं नाङ्गीकृतवन्तौ। किन्तु तौ भावत्वेन इमां स्वीकृवन्तौ। एवमुपायेन अलंकारशास्त्रे भावरूपेण भक्तेः प्रतिष्ठा जाता। अन्यत्र बोपदेव-हेमाद्रि-मधुसूदनसरस्वती-रूपगोस्वामी-जीवगोस्वामी-कविकर्णपूरादयः प्रमुखाः आचार्याः शास्त्रीयाधारदानमाध्यमेन एनं भक्तिं दशमरसरूपेण प्रतिष्ठापितवन्तः। मधुसूदनसरस्वत्याः संरचनेन भगवद्भक्तिरसायने भक्तिरसः विशेषरूपेण प्रतिष्ठः जातः। तथापि भक्तिरसोऽयं स्वतन्त्ररूपेण सर्वमान्यः उत न तद्विषये जिज्ञासास्ति। किन्तु एतद्वक्तुं शक्यते यत् हिन्दीकाव्यशास्त्रे भक्तिरसः व्यापकरूपेण समर्थितः। आनन्दप्रकाशदीक्षितादयः कवयः व्यवहारिकरूपेण भक्तिकालीनकाव्येषु एनं

स्वतन्त्ररसम् अनुमोदितवन्तः। पुनः केचित् मराठिसाहित्यिकाः श्रृङ्गाररसान्तर्गतोऽयं भक्तिरसः इति विचिन्तयन्ति। अधुना प्रश्नः उदेति यत् भक्तिरसः श्रृङ्गारान्तर्गतः भवेदुत न ? वस्तुतः भक्तिरसान्तर्गतोऽयं मधुररसः भगवद्विषयकपरमोत्कर्षरूपश्चेदपि लौकिकविषये तस्य उत्कर्षता न्यूना भवति। पारमार्थिकतयाश्रृङ्गार-भगवतरतयोः मध्ये महान् भेदो वर्तते। प्रथमा तु लोकासक्तिहेतुस्वरूपा, द्वितीया लोकासक्तेः विमर्षहेतुस्वरूपा। योगिपुरुषेषु यः भेदः मुख्यतया श्रृङ्गारविरोधी तथा अयमेव भगवत्याः मुख्यभेदः। अतः शास्त्रीयदृष्ट्या मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विचार्यते चेत् इदमुच्यते भक्तिरसः एकः पूर्णः स्वातन्त्रिकरसः। केचित् आलंकारिकाः एतां भक्तिं भावरूपेण अङ्गीकृतवन्तः। किन्तु अनेन भक्तिरसस्य पूर्णमर्यादा प्रदातुं न शक्यते। यतोहि तस्य स्थायीभावे सर्वाणि वैशिष्ट्यानि सन्ति, यानि इतरेषु रसेषु स्थातव्यान्येव। अतएव भक्तेः रससिद्धौ विमतानां निःसारः प्रकट्यते।

तथ्यसूत्रम् –

१. नाट्यशास्त्रम्, ६/१६
२. काव्यालंकारः, पृ. – ६२
३. काव्यालंकारः, पृ. – १२७
४. काव्यालंकारसारसंग्रहः, ४/४, पृ. – ५२
५. श्रृङ्गारतिलकम्, १/९, पृ. – ६६
६. अभिनवभारती, पृ. – ६४०
७. रससंख्या - काव्यशास्त्रीयविश्लेषणम्
८. दशरूपकम्, ४/३५
९. रसतरङ्गिणी– ६/२
१०. रससंख्या - काव्यशास्त्रीयविश्लेषणम्, पृ. – १३३
११. काव्यालंकारः – १२/३
१२. साहित्यदर्पणम् – ३/२५१
१३. काव्यालंकारः, ३/५

परिशीलितग्रन्थसूची –

१)विश्वेश्वरः, आचार्यः, अभिनवभारती, दिल्लीविश्वविद्यालयः, प्रथमसंस्करणम्।

२)दासः, सुरञ्जनः, रससिद्धान्त की शास्त्रीय समीक्षा, हंसा प्रकाशन, जयपुरम्, २०००।

३)मिश्रः, कृष्णगोपालः, रससिद्धान्त : आजतक, रचना प्रकाशन, जयपुरम्, २०१५

४)भक्तिवेदान्तस्वामीप्रभुपादअभयचरणारविन्दः, श्रीमद्भगवद्गीतायथायथ(२००६), भक्ति-वेदान्तवुक्ट्रास्ट्, श्रीमायापुर्, कलकाता।

५)अपूर्वानन्दस्वी, श्रीमद्भगवद्गीता(२०१०), उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता।

६)चट्टोपाध्यायः श्रीअवनीभूषणः, श्रीमद्भगवद्(२०१०), भक्तिवेदान्तवुक्ट्रास्ट्, कलकाता।

७)त्रिपाठी राममूर्तिः, काव्यतत्त्वविमर्शः, कोनार्क् प्रकाशनम्, न्यू दिल्ली, १९६०।

❋ ❋ ❋

॥ वैष्णवनाट्यशास्त्रानुसारं नाटकनायकस्वरूपविमर्शनम् ॥

सनातन दास

प्रबन्धसारः

वैष्णवाचार्येण श्रीलरूपगोस्वामिना नाटकचन्द्रिकायां नाटकस्य लक्षणं सविशदं वर्णितम्। ग्रन्थेऽस्मिन् दशरूपकेषु केवलं नाटकस्यैव लक्षणानि समुपवर्णितानि। साहित्यदर्पणे तु दशरूपकाणां लक्षणानि सोदाहरणमुक्तानि। दर्पणकारेण सह नाटकेतररूपकाणां लक्षणादिविषयेषु श्रीरूपस्य नास्ति कश्चन विरोधः। परन्तु प्रधानरूपकस्य नाटकस्य लक्षणविषये विद्यते किञ्चिद्द्वैमत्यम्। नाटकगतसन्धिसन्ध्यन्तरादिविषयेषु वैलक्षण्यं विद्यते। नाटकस्य नायकविषयेऽपि साहित्यदर्पणाद्भिन्नं मतं प्रदर्शितं श्रीरूपगोस्वामिना। वस्तुतः वैष्णवसम्प्रदायदिशा नाटकस्य लक्षणं साहित्यदर्पणगतलक्षणाद्भिन्नं वर्तते। अतः वैष्णवकविना नाटकस्य वैष्णवानुकूललक्षणप्रदानाय नाटकचन्द्रिकेति ग्रन्थः प्रणीतः। येन ललितमाधवादिवैष्णवनाटकानां नाटकत्वं सिध्यति। नवरचितोऽयं नाटकलक्षणग्रन्थो भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रानुसारी सिंहभूपालस्य रसार्णवसुधाकरानुसारी चेत्यकथयत्सः वैष्णवकविः। नाटकचन्द्रिकायाः प्रारम्भे उच्यते-

"वीक्ष्य भरतमुनिशास्त्रं रसपूर्वसुधाकरञ्च रमणीयम्।
लक्षणमतिसङ्क्षेपाद्विलिख्यते नाटकस्येदं॥
नातीव सङ्गतत्वात् भरतमुनेर्मतविरोधाच्च।
साहित्यदर्पणीया न गृहीता प्रक्रिया प्रायः॥"

[नाटकचन्द्रिका १-२]

अत्र श्रीरूपगोस्वामिना स्पष्टमेवोच्यते यन्नाट्यशास्त्रविरोधादसङ्गतत्वाच्च विश्वनाथस्य मतं न गृहीतम्। अर्थात् नाटकलक्षणविचारे साहित्यदर्पणान्नाटकचन्द्रिकायाः विद्यते किमपि विलक्षणं वैशिष्ट्यम्। नाटकलक्षणेषु नायकस्वरूपमपि वर्णितं भवति। नाटकस्य नायकः कथं भवेदिति विषये वैष्णवानां किमपि स्वकीयं मतं विद्यते। तस्मादत्र नायकस्वरूपवर्णने नाटकचन्द्रिकेति वैष्णवनाट्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं

स्वातन्त्र्यं वा विचार्यते।
कूटशब्दाः- नायकः, रसः, दिव्यः, अदिव्यः, दिव्यादिव्यः, धीरोदात्तः, धीरललितः, राजर्षिः, पुरुषोत्तमः।

नायकः

नाटके नायकः खलु प्रधानं चरित्रम्। वैष्णवसम्प्रदायेषु श्रीकृष्णः एव सर्वोत्तमो नायकः। स खलु सर्वविधो नायकलक्षणसम्पन्नः पुरुषः।[1] भक्तिरसामृतसिन्धुः इति ग्रन्थे श्रीकृष्णः चतुःषष्ठीगुणसम्पन्नो नायकः इति कथितम्। अर्थात् श्रीकृष्णे नायकस्य सर्वविधानि लक्षणानि वर्तन्त एव। नाट्यशास्त्रादिग्रन्थेषु नायकस्य यानि वैशिष्ट्यानि प्रतिपादितानि तानि सर्वाण्यपि श्रीकृष्णे विद्यन्ते।[2] नायकेषु चतुःषष्ठीगुणात्मकस्य श्रीकृष्णस्य श्रेष्ठत्वसम्पादनाय नाटकचन्द्रिकायां तदनुकूललक्षणं विनिर्मितम्। नाटकस्य नायकः कथं भवेत्? तस्य वैशिष्ट्यं किम्? कतिविधाश्च नायकाः? कस्मिन् रसे को नायकः? इत्यादयः विषयाः सविशदं वैष्णवशास्त्रानुसारं चात्र प्रतिपादिताः।

लक्षणम्

नाटकचन्द्रिकायां नाटकस्य नायको दिव्यः अदिव्यो दिव्यादिव्यो वा भवतीति कथितम्। नाटकस्य नायको धीरः उदात्तश्च भवेत्। अर्थात् धीरोदात्तगुणसम्पन्नः पुरुषो नाटके नायको भवति। यथा रामः श्रीकृष्णश्च। भक्तिरसामृतसिन्धुग्रन्थे श्रीरूपेण वर्णितं धीरोदात्तस्य लक्षणम्-

"गम्भीरो विनयी क्षन्ता करुणः सुदृढव्रतः।
अकत्थनो गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वभृत्॥"

[भक्तिरसामृतसिन्धुः, दक्षिणः/१/२२६]

गम्भीरो विनयी क्षमावान् करुणः दृढव्रतः अविकत्थनो गूढगर्वो महासत्त्वश्चेति एवंविधो धीरोदात्तगुणसम्पन्नो नायको नाटके भवेत्। परन्तु सर्वोत्तमपुरुषः श्रीकृष्णो नायकश्चेत् ललितोऽपि भवति। अर्थात् धीरललितोऽपि श्रीकृष्णो नाटकस्य नायको भवेदिति।[3] श्रीकृष्णं व्यतिरिच्य अपरधीरललितः पुरुषः नाटकस्य नायको भवितुं नार्हति। केवलं कृष्णश्चेद्धीरललितोऽपि नाटकस्य नायकपदवाच्यं भवति।

धीरललितस्य लक्षणं भक्तिरसामृतसिन्धौ-

"विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः।
निश्चिन्तो धीरललितः स्यात्प्रायः प्रेयसीवशः॥"

[भक्तिरसामृतसिन्धुः दक्षिणः/१/२३०]

अस्यार्थः स्पष्टः। अतः सिद्धान्तोऽयं यन्नाटकस्य नायकः धीरोदात्तगुणसम्पन्नो भवेत्। परन्तु यस्मिन्नाटके श्रीकृष्णो नायकः, तत्र स धीरललितगुणसम्पन्नोऽपि[4] नायकपदवाच्यतामेति। तदुक्तं नाटकचन्द्रिकायाम्-

"दिव्येन दिव्यादिव्येन तथाऽदिव्येन वा युतम्।
धीरेणाढ्यमुदात्तेन कृष्णश्चेल्ललितेन च॥"

[नाटकचन्द्रिका ७]

साहित्यदर्पणादिग्रन्थप्रतिपादितानि त्यागी, कृती, कुलीनः, सुश्रीकः, रूपयौवनोत्साही, दक्षः, तेजस्वीत्यादीनि नायकसामान्यलक्षणानि नाटकस्य नायके भवेयुरेव।[5] अधिकन्तु अत्रोक्तानि धीरोदात्तादिविशेषलक्षणान्यपि भवेयुः। श्रीरूपगोस्वामिमते धीरोदात्तगुणसम्पन्नो दिव्यः अदिव्यो दिव्यादिव्यो वा पुरुषो नाटके नायको भवेदिति। किन्तु यत्र श्रीकृष्णो नायकरूपेण प्रतिपन्नः, तत्र स धीरललितगुणयुक्तोऽपि नायकत्वेन स्वीक्रियते। अतः नाटके श्रीकृष्णनायके सति तस्य धीरललितत्वमपि न दोषाय। तदुक्तम्- 'कृष्णश्चेल्ललितेन च' इति। यथा- ललितमाधवनाटकस्य नायकः श्रीकृष्णः। ललितमाधवे श्रीकृष्णः धीरोदात्तगुणसम्पन्नः। तथापि लीलया तेन तत्र धीरललितगुणः अपि प्रकाशितः। अर्थात् भगवान् श्रीकृष्णः स्वभावतस्तत्र उदात्तनायकः। केवलं लीलया ललितभावं प्रकाशयामास। ललितमाधवस्यान्तिमे श्रीकृष्णस्य स्वभावोदात्तत्वं लीलाललितत्वञ्च नाट्यकारेणैवोद्घोषितम्। तत्रोक्तम्-

"नाटके समुचितामपीश्वरः स्वैरमप्रकटयन्नुदात्तताम्।[6]
अत्र मन्मथमनोहरो हरिर्लीलया ललितभावमाययौ॥"

[ललितमाधवम्]

तस्माल्ललितमाधवस्य नायकः चन्द्रिकासम्मतः वैष्णवालङ्कारशास्त्रसम्मतो वा। विदग्धमाधवस्यापि नायकः श्रीकृष्णो धीरललितगुणसम्पन्नः। भक्तिरसामृतसिन्धौ

श्रीकृष्णस्य ललितगुणवत्त्वं स्वीकृतम्। तत्रोक्तम्-

"गोविन्दे प्रकटं धीरललितत्वं प्रदृश्यते।
उदाहरन्ति नाट्याज्ञाः प्रायोऽत्र मकरध्वजम्।"

[भक्तिरसामृतसिन्धुः
दक्षिणः/१/२३२]

साहित्यदर्पणानुसारेण विख्यातवंशोद्भवो धीरोदात्तगुणसम्पन्नः प्रतापवान् राजर्षिः[7] दिव्यो दिव्यादिव्यो वा गुणवान्पुरुषो नाटकस्य नायको भवेत्। अत्र साहित्यदर्पणवचनम्-

"प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः॥"

[साहित्यदर्पणः ३/३०]

यथा- राजर्षिनायको दुष्यन्तः, दिव्यः श्रीकृष्णः, दिव्यादिव्यश्च श्रीरामचन्द्रः इति। केचन टीकाकाराः लक्षणस्थेन वा-शब्देन अदिव्यं नायकं सूचयन्ति।[8] तत्तु कष्टकल्पितम्। यतो राजर्षिनायक एव अदिव्यनायको भवितुमर्हति। पुनः वृत्तावपि विश्वनाथेन अदिव्यस्य ग्रहणं न कृतम्। यदि अदिव्यनायकः तेन स्वीकृतः स्यात्तर्हि वृत्तावेवोक्तं स्याद्यथापरे विषयाः।

विभागाः

श्रीरूपगोस्वामिमते नाटकस्य नायकाः त्रिविधाः भवन्ति। दिव्यनायको दिव्यादिव्यनायकः अदिव्यनायकश्चेति। एतेषां त्रिविधनायकानां लक्षणमपि तेन सोदाहरणमुक्तं नाटकचन्द्रिकायाम्। यस्य ऐश्वर्यं स्वयमेव प्रकटितं भवति स दिव्यो नायकः। यथा- श्रीकृष्णः। भगवतः श्रीकृष्णस्य देवत्वं प्रसिद्धमेव। श्रीरूपविरचितयोः ललितमाधवविदग्धमाधवनाटकयोः नायकः श्रीकृष्णः खलु दिव्यनायकः। पुनर्यः स्वभावतो दिव्योऽपि मनुष्यवदाचरति मनुष्यवच्चेष्टापरायणो वा भवति स दिव्यादिव्यो नायकः। यथा- श्रीरामचन्द्रः। रूपगोस्वामी दिव्यादिव्यनायकस्योदाहरणे 'रघूद्वहः' इत्युक्तवान्। उद्वहस्तु[9] पुत्रपर्यायवाची शब्दः। अर्थात् राघवो रामः एव दिव्यादिव्यो नायकः इति। पुनः सत्याचरणशीलो गुणवान्पुरुषः एव अदिव्यो नायकः। यथा- धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। महाभारते

युधिष्ठिरचरित्रं सर्वजनविदितम्। स च सत्यवादी, धर्मपरायणः, गुणवान्नृपः। अतः अदिव्यो नायकः। तदुक्तं नाटकचन्द्रिकायाम्-

"स्वयं प्रकटितैश्वर्यो दिव्यः कृष्णादिरीरितः।
दिव्योऽपि नरचेष्टत्वाद्दिव्यादिव्यो रघूद्वहः॥ अदिव्यो धर्मपुत्रादिः...।"
[नाटकचन्द्रिका ७]

रसार्णवसुधाकरे सिंहभूपालेन धीरोदात्तगुणान्वितो दिव्यो मानुषः (अदिव्यः) चेति द्विविधो नायकः स्वीकृतः।[10] अदिव्यनायकः श्रीरूपेणापि स्वीकृतः। किन्तु विश्वनाथेन अदिव्यनायकविषये न किमपि स्पष्टीकृतम्। राजर्षिदिव्ययोर्लक्षणमकृतेऽपि संशयनिवारणाय तु दिव्यादिव्यनायकस्य 'यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी' इति लक्षणं वृत्तौ भणितं विश्वनाथेन। यो नायको देवत्वेन प्रसिद्धोऽपि मानुषरूपं प्राप्य कार्यं करोति भुवि सः दिव्यादिव्यो नायकः। यथा श्रीरामचन्द्रस्य नारायणावतारत्वात् दिव्यत्वम्, पुनः नररूपेण दशरथपुत्ररामरूपेण वा सीताविरहादौ विलापात् प्रजापालनादौ नृपभावाच्च तस्यादिव्यत्वं सिद्धम्। तस्मात् श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यो नायकः। रामचरणतर्कवागीशेन वृत्तिटीकायां दिव्यादिव्यनायकविषये भिन्नं मतं प्रदर्शितम्।[11] तन्मते दिव्यादिव्यो नायको युधिष्ठिरादिः। दुष्यन्तादिः राजर्षिनायक एव अदिव्यनायकः इति मन्यन्ते रामचरण-हरिदास-कृष्णमोहनादिटीकाकाराः। विश्वनाथेन तु अदिव्यः इति पदमस्वीकृत्य राजर्षिरिति पदं स्वीकृतं राज्ञो देवांशभूतात्। यतः मनुसंहितादौ राजा देवतारूपेणोल्लिखितः पूजितश्च। अपि च ईन्द्रादिभ्यो देवेभ्यो राजोत्पत्तिः सुविदिता एव। तस्माद्विश्वनाथस्य अदिव्यापेक्षया राजर्षिरिति पदग्रहणं युक्तम्।

श्रेष्ठनायकः

दिव्यो दिव्यादिव्यः अदिव्यश्चेत्येतेषु त्रिविधेषु नाटकनायकेषु दिव्यनायकः एव श्रेष्ठः इति नाटकचन्द्रिकायां निर्देशितम्। दिव्यनायकेषु पुनः भगवान् श्रीकृष्णः सर्वश्रेष्ठः। यतः सर्वेऽपि नायकनिष्ठगुणाः श्रीकृष्णे विद्यन्ते। स च पुरुषोत्तमः। चतुःषष्ठीगुणसम्पन्नो दिव्यपुरुषः श्रीकृष्ण एव श्रेष्ठो नायकः। गुणाधिक्यात् कृष्णः श्रेष्ठः। तदुक्तं नाटकचन्द्रिकाकारेण रूपगोस्वामिना-

"...एषु कृष्णो गुणाधिकः। नायकानां गुणाः सर्वे यत्र सर्वविधाः स्मृताः॥"

[नाटकचन्द्रिका ८]

श्रीकृष्णः सर्वगुणसम्पन्नः सर्वोत्तमो नायकः। तस्मात् वैष्णवनाट्यशास्त्रमते शृङ्गाररसप्रधाननाटके श्रीकृष्णः एव यथार्थो नायको भवति। तदुक्तं श्रीरूपगोस्वामिना नाटकचन्द्रिकायाम्-

"लालित्योदात्तयोरत्र व्यक्त्या शोभाभरोऽधिकः।
तेनैष नायको युक्तः शृङ्गारोत्तरनाटके॥"

[नाटकचन्द्रिका ९]

यस्मिन्नाटके अङ्गीरसः शृङ्गारः तत्र भगवान् श्रीकृष्णः एव योग्यो नायकः। शृङ्गाररसे परोढा नायिका उपपतिश्च नायको भवितुं नार्हतः।[12] किन्तु श्रीरूपगोस्वामिनोच्यते यत् परोढानायिकया सह उपपत्युर्मिलनं रसाभासत्वात् शृङ्गाररसे निषिद्धः इति नाट्यशास्त्रादिग्रन्थेषु यत्कथितं तत्तु श्रीकृष्णं गोपाङ्गनाश्च विनेति बोद्धव्यम्। अर्थात् निषेधः श्रीकृष्णं विहायान्यत्र एव। शृङ्गाररसप्रधाने नाटके राधिकया गोपाङ्गनाभिर्वा सह श्रीकृष्णस्य मिलनविहारादिकं युक्तम्। रूपेण चन्द्रिकायां तदुक्तम्-

"यत् परोढोपपत्योश्च गौणत्वं कथितं बुधैः।
तत्तु कृष्णश्च गोपीश्च विनेति प्रतिपादितम्॥"

[नाटकचन्द्रिका १०]

आलङ्कारिकैः परोढोपपत्योर्विषये यल्लघुत्वं प्रतिपादितं तत्तु प्राकृतनायके प्रयुक्तं भवति। न च श्रीकृष्णे।[13] आशयस्यास्य प्रमाणरूपेण नाटकचन्द्रिकायामुद्धृतं सुदेवकृतरसविलासग्रन्थस्य वचनम्। तत्रोच्यते-

"नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढास्तद्गोकुलाम्बुजदृशाङ्कुलमन्तरेण।
आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमण्डलशेखरेण॥"

[रसविलासः]

उपसंहृतिः

संस्कृतनाट्यसाहित्ये विश्वनाथादिप्रसिद्धनाट्यतत्त्वविदां मते नाटकस्य नायको धीरोदात्तगुणान्वितः एव भवेत्, परन्तु श्रीकृष्ण एव आराध्यत्वात् परमपुरुषत्वाच्च वैष्णवानां मते स धीरललितादिगुणयुक्तोऽपि नाटकस्य नायको भवितुमर्हति। अथवा वैष्णवनाट्यग्रन्थानां नाटकत्वविषये सन्देहो भविष्यति।

तस्मादेवं स्वीकृते ललितमाधवादिनाट्यग्रन्थानां नाटकत्वं सिध्यति। सिद्धान्तोऽयं यन्नाटकस्य नायको धीरोदात्तगुणसम्पन्नो भवेत्। परन्तु यस्मिन्नाटके श्रीकृष्णो नायकः, तत्र स धीरललितगुणसम्पन्नोऽपि तस्य नायकत्वमङ्गीक्रियते। पुनः नायकविभागवर्णने तेषां स्वरूपकथने चावश्यं चन्द्रिकायाः वैलक्षण्यं विद्यते। दिव्यादिव्यदिव्यादिव्येषु त्रिविधनायकभेदेषु स्वतन्त्रा एका कल्पना विद्यते, या खलु राजर्षिदिव्यादिव्यादिप्रसिद्धभेदेभ्यो विलक्षणं किमपि सूचयति। अत्र श्रेष्ठनायकविषये भगवतः श्रीकृष्णस्य गरिमा प्रदर्शितः। न केवलं नाटकनायकस्य मौलिकलक्षणविभाजनान्यपि तु प्रसिद्धवैष्णवनाटकेभ्यः तदुदाहरणानि प्रमाणरूपेण प्रदत्तानि। नाटकस्य श्रेष्ठनायकविषयेऽपि अत्रापूर्वं मतं प्रदर्शितम्। तस्मान्नाटकचन्द्रिकायाः स्वातन्त्र्यमनस्वीकार्यम्। अतः परमाराध्यस्य श्रीकृष्णस्य श्रेष्ठत्वसम्पादनाय ललितमाधवादिवैष्णवनाटकानां नाटकत्वसिध्यर्थञ्च नाटकचन्द्रिकायां तदनुकूलनायकलक्षणविभागवैशिष्ट्यादयो विलिखिताः इति शिवम्।

सन्दर्भाः-

1. अयं नेता सुरम्याङ्गः सर्वसलक्षणान्वितः। रुचिरस्तेजसा युक्तो बलीयान् वयसान्वितः॥ [भक्तिरसामृतसिन्धुः, दक्षिणः/१/२३]
2. प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकञ्चैव। राजर्षिवंशचरितं तथा च दिव्याश्रयोपेतम्॥ [नाट्यशास्त्रम् २०/१०]
3. वस्तुतः श्रीकृष्णः उदात्तनायकः एव, केवलं लीलावशात् ललितादयः गुणयुता भवन्ति भगवानिति भावः।
4. निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्। [साहित्यदर्पणः ३/३४]
5. त्यागी कृती कुलीनः सुश्रिको रूपयौवनोत्साही। दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता॥ [साहित्यदर्पणः ३/३०]
6. उदात्तताम् उदात्तनायकताम्। [ललितमाधवम्, विश्वनाथकृतटीका]
7. राजर्षिः ऋषियोग्यदयादाक्षिण्यक्षमादिगुणवान् राजा राज्याधिपतिः, न तु ऋषितुल्यक्षत्रियनृपतिः। [साहित्यदर्पणः, कुसुमप्रतिमाटीका]
8. हरिदाससिद्धान्तवागीश-कृष्णमोहनशास्त्रिप्रभृतयः।

9. उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः। [रघुवंशम् ९/९]
10. दिव्येन वा मानुषेण धीरोदात्तेन संयुतम्। [रसार्णवसुधाकरः ३/१३०]
11. नराभिमानी नराभेदग्रहवान्। ईश्वरे नरत्वस्य वाधात् तादृशग्रहो भ्रम एव वाच्यः। स चेश्वरे न सम्भवतीति। तस्य नरचरिताचरणन्तु लोकशिक्षार्थं माययैव न तु नरत्वाभिमानात्। तदुक्तं पाद्मे- 'माया मानुषचारित्रो महादेवादि पूजितः' इति। श्रीमद्भागवते च 'भ्रात्रा वने कृपणवत् प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनाङ्गतिमिति प्रथमाञ्चकार' इति। तथा सति दिव्यादिव्यपदार्थ एवं वाच्यः- मानुष्यां देवेनोत्पादितो दिव्यादिव्यो यथा- युधिष्ठिरादिः। एवञ्च श्रीरामचन्द्रोऽपि दिव्यनायक एव।
12. परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम्। आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥ [साहित्यदर्पणः ३/१८४]
13. लधुत्वमत्र यत् प्रोक्तं तत्तु प्राकृतनायके। न कृष्णे रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणि॥ [उज्ज्वलनीलमणिः, नाटकभेदप्रकरणम् २१]

सहायकग्रन्थसूची

1. रूपगोस्वामी। (१९६४)। नाटकचन्द्रिका । शास्त्री, बाबूलालशुक्लः (सम्पा.)। वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
2. रूपगोस्वामी। (२००६)। नाटकचन्द्रिका (रासविहारीसांख्यतीर्थेनानूदिता)। वन्द्योपाध्यायः, माणवेन्दुः (सम्पा.)। कलकाता-६ : सदेश।
3. रूपगोस्वामी। (१८९७)। ललितमाधवम् । वसु, सत्येन्द्रनाथः (अनु.)। कलिकाता : वसुमती साहित्य मन्दिर।
4. रूपगोस्वामी। (१९७०)। विदग्धमाधवम् । झा, रमाकान्तः (सम्पा.)। वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
5. रूपगोस्वामी। (१९८९)। श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुः (जीवगोस्वामिकृतया टीकया समेतः)। देवगोस्वामी, श्रीधरः (सम्पा.)। कलिकाता-५५ : श्रीचैतन्यसारस्वतकृष्णानुशीलनसङ्घः।
6. विश्वनाथः। (२०१५)। साहित्यदर्पणः (लक्ष्मीव्याख्याविभूषितः)। शास्त्री, कृष्णमोहनः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान।
7. विश्वनाथः। (१९९८)। साहित्यदर्पणः (श्रीरामचन्द्रतर्कवागीशकृतया टीकया समेतः)। द्विवेदः, दुर्गाप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : वाराणसी चौखम्बा विद्याभवन।
8. विश्वनाथः। (१९९८) । साहित्यदर्पणः, षष्ठपरिच्छेदः (कुसुमप्रतिमाटीकासमेतः) । वन्द्योपाध्यायः, उदयः (सम्पा.)। कलकाता-६ : संस्कृत वुक डिपो।

9. भरतः। (१९९८)। नाट्यशास्त्रम्। उन्नि, एन्. पि (सम्पा.)। दिल्ली : नाग पब्लिशार्स।

10. सिंहभूपालः। (१९१६)। रसार्णवसुधाकरः। गणपतिशास्त्री, टी (सम्पा.)। त्रिवान्द्राम् : त्रिवाङ्कुरमहाराजशासनम्।

11. कालिदासः। (२०१६)। रघुवंशम्। त्रिपाठी, कृष्णमणिः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

* * *

संस्कृतवाङ्मये नगररचना

प्रज्ञा करकरे, प्रो. पराग जोशी

उपोद्घातः -

भारतीयस्थापत्यकलायाः शिल्पशास्त्रस्य च परम्परा गौरवशालिनी वर्तते । वास्तुशास्त्रस्य अष्टादशानाम् उपदेशकानां परम्परा आसीत् इति मत्स्यपुराणे उल्लिखितमस्ति ।

यथा -

भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा ।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरंदरः ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पतिः ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ॥ [१]

वेदेषु उपवेदेषु च ग्राम-नगररचनाशास्त्रविषयस्य वर्णनम् उपलभ्यते । अस्य विस्तारः देशकालपरिस्थित्यनुसारं स्वावश्यकतानुकूलं क्रियते स्म । लघुग्रामतः बृहन्नगरस्य निर्माणसमये प्रकृतौ उपलब्धसंसाधनानामुपयोगं कृत्वा ग्राम-नगरादि प्रतिष्ठापनं निर्माणं वा क्रियते स्म ।

चतुर्षु उपवेदेषु शिल्पवेदः अथर्ववेदस्य उपवेदः इति । ग्राम-नगररचनाशास्त्रस्य विस्तारपूर्वकं वर्णनं शिल्पवेदे प्राप्यते । अस्य महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः "भृगुशिल्पसंहिता"। महर्षिभृगुणा शिल्पसंहिता त्रिषु खण्डेषु विभक्ता । धातुखण्डः, साधनखण्डः, वास्तुखण्डः इति । त्रिष्वपि खण्डेषु दश शिल्पशास्त्रं, द्वात्रिंशत् शिल्पविद्याः, चतुःषष्टिः शिल्पकलाः एतेषाम् अन्तर्भावः वर्तते । अत्र वास्तुखण्डे ग्राम-नगर-रचना-शास्त्रस्य विस्तृतं विवेचनं प्रतिपादितमस्ति।

नगररचनाशास्त्रस्य ग्रन्थपरम्परा विस्तृता वर्तते । यथा- भृगुशिल्पसंहिता, वास्तुविद्या, मनुष्यालयचन्द्रिका, मयमतम्, शिल्परत्नम्, समराङ्गणसूत्रधारः, विश्वकर्मप्रकाशः, शुक्रनीतिः, अपराजितपृच्छा, राजवल्लभम्,

विश्वकर्मन्वायप्रदीपिका, बृहत्संहिता, वास्तुमञ्जरी, मानसारः इति ।

"नगरम्" शब्दस्यार्थः "न गरं, विषं यत्र तत् नगरम्" नाम यत्र दुःखं कष्टं नास्ति तन्नगरम् । यदि मनुष्येण राज्ञा वा वास्तुशास्त्रज्ञानां मार्गदर्शनं स्वीकृत्य नगरनिर्मितिः भवननिर्मितिः च क्रियते तर्हि तन्नगरे भवने वा कोऽपि विघ्नं दुःखं नायाति । अतः नगर-भवनस्य स्थापना शास्त्राधारेणैव कर्तव्या इति सम्प्रदायः यतोहि नगरं भवनं वा दोषरहितं भवेत् ।

नगरशास्त्रस्योद्गमः वेदात् भवति एवं सन्दर्भाः वेदेषु उपलभ्यन्ते । वेदस्यानन्तरं पुराणे, संस्कृतसाहित्ये तथैव नगररचनाशास्त्रे एते विषयाः चर्चिताः ।

वेदेषु नगररचना

वैदिकवाङ्मये चत्वारः वेदाः, षड् वेदाङ्गानि तथा आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, शिल्पवेदः एते उपवेदाः अन्तर्भूताः। मानवानाम् आध्यात्मिकविकासस्य तथा भौतिकविकासस्य सन्दर्भे सर्वाः विद्याः एतेषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । भौतिकविकासे मुख्यत्वे अन्नं, वस्त्रम्, आवासः मानवस्य कृते अनिवार्यं वर्तते । अतः मानवेन नगररचनायाः रचना कृता तथा एकस्याः सुदृढ-व्यवस्थायाः निर्माणं कृतम् । ग्रामरचनायाः विषये नैके शास्त्रसन्दर्भाः वेदे, उपवेदे च दृश्यन्ते । यस्य विस्तारः मानवेन देशकालपरिस्थित्यनुसारेण कृतः। ग्रामतः नगरपर्यंतं मानवेन प्राकृतिकसंसाधनानाम् उपयोगं कृत्वा प्रगतिः साधिता ।

वैदिकवाङ्मये गृहनिर्माणस्य आरम्भः अस्थायी आवासतः दीर्घं महाप्रासादपर्यन्तं दृश्यते । मानवेन सामाजिकव्यवस्थायै मूर्तस्वरूपं दातुं स्थायी-अस्थायी निवासः, मठम्, कुटी, राजप्रासादः एतेषां निर्माणं कृतम् । अनन्तरं स्थूलरूपेण ग्राम-नगरस्य विस्तारः कृतः। भृगुसंहितायां वास्तुखण्डे वेश्मः, प्राकारः, ग्राम-नगररचनाशास्त्रविषये शिल्पविद्यायाः विस्तारः प्राप्यते परं यस्य मूलभूतः सिद्धान्तः वेदेषु प्राप्यते। "क्षेत्रासा" [२], "क्षेत्रजेश्" [३] एवं प्रकारेण शब्दाः प्राप्यन्ते। वरुणदेवस्य राजप्रासादस्य वर्णनं विशालभवनरूपेण दृश्यते तथैव मित्रदेवस्य राजप्रासादसन्दर्भे सहस्रस्थाणूनां वर्णनं प्राप्यते।

"सहस्रस्थूण आसाते।"[४]

तदनुसारेण ऋग्वेदे त्रिधातुः इति शब्दप्रयोगः वर्तते यस्य अर्थः त्रितलम् अस्ति । त्रिधातुः भवनस्य विशेषता अस्ति यत् एतत् भवनं भद्रं, अनातुरं, रोगरहितं वर्तते।

यद् भद्रं यदानुतरं त्रिधातुः यद् वरुथ्यम्। [५]

लोहेन निर्मितः दुर्गः अजेयः वर्तते। ऋग्वेदे तथा अथर्ववेदे लोहेन निर्मितानां नगराणां दुर्गाणाञ्च वर्णनं प्राप्यते ।

पुरः कृणुध्वम् आयसीरधृष्टाः। [६]

तथैव ऋग्वेदे समुद्रतीरेऽपि भवननिर्माणस्य वर्णनं लभ्यते।

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः।
ह्रदाश्च पुण्डरिकाणि समुद्रस्य गृहे इमे॥ [७]

अथर्ववेदे शालानिर्माणसूक्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। यस्य ऋषिः ब्रह्मा तथा देवता स्वयं शाला (वास्तोष्पतिः) च। या वास्तु-भवननिर्माणविद्यायाः अधिष्ठातृदेवता इति। अस्मिन् सूक्ते भवननिर्माणं, निर्वाहसाधनं तथा तस्य उपयोगस्य उल्लेखः दृश्यते। अस्य सूक्तस्य मन्त्राः भवनस्य शिलान्याससमये प्रयुक्ताः सन्ति ।

इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठाति धृतमुक्षमाणा
तां त्वा शाले सर्ववीराः सुवीरा अरिष्टवीरा उप सं चरेम॥ [८]

एवं प्रकारेण वेदेषु उपवेदेषु शिल्पशास्त्रसन्दर्भाः परिलक्ष्यन्ते ।

पुराणेषु नगररचना :-

पुराणं नाम भारतीया संस्कृतिरिति । मनुष्याणां विकासक्रमः, व्यवहारः, आचरणानि यस्मिन् शास्त्रे उपलभ्यन्ते तच्छास्त्रं पुराणमित्युच्यते। यतोहि पुराणे समाजस्य कल्याणार्थं सर्वाः विद्याः निरूपिताः। वास्तुशास्त्रस्य वर्णनमपि पुराणे प्राप्यते। पुराणेषु बहुषु स्थानेषु नगररचनायाः सविस्तरं विवेचनं लभ्यते। अग्निपुराणे नगरनिर्माणं, नगरविस्तारस्य विवेचनम् उपनिबद्धं वर्तते। अग्निपुराणे

नगरस्थापना चतुर्षु तत्त्वेषु विभज्यते । यथा स्थानचयनम्, भूमिपरीक्षणम्, विहितकालज्ञानम्, देवार्चनमिति। नगररचनायाः ज्ञानेन राज्यस्य अभिवृद्धिः भवति। नगरं कथं भवेत्, का भूमिः ग्राह्या, नगरनिर्माणाय एकयोजना अर्धयोजना वा भूमिः आवश्यकी, निवासः कुत्र करणीयः, छिन्नं-भग्नं अर्धचन्द्राकारः न भवेत्। एकं द्वे त्रीणि वा द्वारयुक्तं धनुषाकारं वज्रनागाभं नगरं शान्तिप्रदं भवति।
यथा -

नगरादिकवास्तुं च वक्ष्ये राज्यादिवृद्धये।
योजनं योजनार्द्धं वा तदर्थं स्थानमाश्रयेत्॥
अभ्यर्च्य वास्तुनगरं प्राकाराढ्यं तु कारयेत्।
ईशादि त्रिंशत्पदके पूर्वद्वारं च सूर्यके॥
गन्धर्वाभ्यां दक्षिणे स्याद्वारुण्ये पश्चिमे तथा।
सौम्यद्वारं सोम्यपदे कार्या हट्टास्तु विस्तराः॥
येनेभादिसुखं गच्छेत्कुर्याद् द्वारं तु षड्करम्।
छिन्नकर्णं विभिन्नं च चन्द्रार्धाभं पुरं न हि॥
वज्रसूचीमुखं नेष्टं सकृद् द्वित्रिसमागमम् ।
चापाभं वज्रनागाभं पुरारम्भे हि शान्तिकृत् ॥ [९]

तथैव भविष्योत्तरपुराणेऽपि नगररचनासन्दर्भाः दृश्यन्ते। भविष्योत्तरपुराणे नगरस्य चत्वारः भेदाः वर्णिताः - दीर्घम्, चतुरस्रम्, त्र्यस्रम्, वर्तुलम्।

दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः।
त्र्यस्रं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत्॥ [१०]

गरुडपुराणेऽपि वास्तुशास्त्रस्य, नगररचनायाः विषयाः चर्चिताः। अस्मिन् पुराणे अस्य शास्त्रस्य अध्यायद्वयं प्राप्यते।

वास्तुं संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।
ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे यजेत् ॥
ईशाने च शिरः पादौ नैर्ऋतेऽग्न्यनिले करौ ।

आवासवासवेश्मादौ पुरे ग्रामे वणिक्पथे ॥
प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
द्वाविंशत्तु सुरान्बाह्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥
ईशश्चैव पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ।।
पूषा च वितथश्चैव ग्रहक्षेत्रयमावुभौ ।
गन्धर्वो भृगुराजस्तु मृगः पितृगणस्तथा ॥ [११]

संस्कृतसाहित्ये नगररचना -

भवननिर्माणार्थम् अथवा नगरनिर्माणार्थं वास्तुशास्त्रस्य ज्ञानमावश्यकं वर्तते। दिग्दृष्ट्या भवने प्रकोष्ठाणां स्थापना क्रियते चेत् तस्यां दिशि ताः देवताः प्रसन्नतया निवासं कुर्वन्ति। तथैव तासां देवतानां यत् कार्यं वर्तते तत् ताः शुभं कुर्वन्ति तथा सुखमपि ददति। अतः सर्वासु दिक्षु ताः देवताः स्वोचितं संस्थाप्यन्ते चेत् तेषां नगराणां समृद्धिः अभिवर्धते । अतः दिशमनुसृत्य भवन-नगरस्य निर्माणं करणीयम् इति । यतोहि क्षेत्रस्य प्रभावः तादृशः भवति इति शास्त्रम् । भवने स्वभावतः प्रसन्नता भवति चेत् कदापि कुत्रचित् क्रोधः प्रस्फुरितः भवति तदा एतत् किमर्थं प्रसन्नता नष्टा इत्ययं प्रश्नः मनसि आयाति । वस्तुतः गृहशान्त्ये अशान्त्ये वा प्रतिक्षणम् अन्तस्थाः स्थितिरेव कारणमस्ति इति न किन्तु बहुधा वातवरणस्थानदेशकालादीनि कारणीभूतानि भवन्ति ।

एतस्य उत्तमम् उदाहरणं रामायणे प्राप्यते । रामायणे दशरथराजस्य राजप्रासादे कोपभवनमासीदिति उल्लेखः दृश्यते । अर्थात् राजप्रासादे कोपभवनं नामकम् एकं भवनम् आसीत् । कोपभवने केनापि प्रवेशः क्रियते चेत् सः क्रुद्धः भवति स्म इति ज्ञानं लभ्यते । एतद् विहाय एकमन्यदुत्तममुदाहरणं वर्तते अयं प्रसङ्गः। श्रीरामः, लक्ष्मणः एतेषां वनवाससमये एकदा लक्ष्मणः कुत्रचित् स्थाने अत्यन्तं क्रुद्धः जातः। तस्य क्रोधः श्रीरामस्योपरि अवर्तत । लक्ष्मणः स्वस्य क्रोधनिवारणार्थं प्रयत्नं कुर्वन्नासीत् परं सः असमर्थः। श्रीरामः सर्वं ज्ञातवान् परं लक्ष्मणः यदा व्याकुलः जातः तदा सः तमाहूतवान् । लक्ष्मणः श्रीरामस्य समीपे गत्वा शान्तः जातः तदा सः

पृष्टवान् अहं तत्र स्थित्वा क्रुद्धः आसम् परं भवतः समीपे शान्तः अभवम् । तत्र स्थित्वाऽपि भवतः सान्निध्यं मया प्राप्तं परं तत्र अहं किमर्थमुद्विग्नः जातः? इत्यनया शङ्कया पीडितोऽस्मि' लक्ष्मणस्य एतद् वचनं श्रुत्वा श्रीरामेण उक्तम् - तस्मिन् स्थाने सुन्दोपसुन्द नामक भ्रात्रोः कलहः जातः "

एतेन प्रसङ्गेन ज्ञायते यत् क्वचित् स्थाने या घटना घटिता तस्याः संस्कारः तस्मिन् स्थाने वा तस्यां भूमौ भवति । अतः स्वभावतः कस्मिंश्चित् स्थाने यदि मनुष्यः सुखदुःखक्रोधादि भावनानाम् अनुभवं करोति तर्हि तस्य अनुभवस्य कारणम् आभ्यन्तरस्थितिरेव वर्तते इति न अपि तु तस्मिन् स्थाने यद् घटितं तैः संस्कारैः अपि भवति । अतः नगररचनाशास्त्रानुसारेणैव स्थानपरीक्षणं, स्थानचयनम् अवश्यं करणीयम् ।

नगररचनाशास्त्रे कस्यापि नगरस्य केवलं भौगोलिकस्थितेः भव्यता परिकल्प्यते इति न किन्तु तेषु नगरेषु दिव्यतायाः वासः भवेत् अनया दृष्ट्या नगरस्य स्थापना करणीया इत्युल्लिखितमस्ति । नगरे निवसन्तः जनाः यदि धार्मिकाः, स्वकर्मणि निरताः, जितेन्द्रियाः, दानशीलाः, अध्ययनशीलाः, सत्यवादिनः, कृतज्ञाः सन्ति तर्हि नगरे दिव्यता प्राप्यते।

वाल्मीकिरामायणे अयोध्यायाः भव्यताविषये अधोलिखिताः सन्दर्भाः उपलभ्यन्ते ।

रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम्।
हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम्।
रथाश्वगजसम्बद्धां तूर्यानादनिनादिताम्।
सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम्॥
आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम्।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम॥ [१२]

ग्राम-नगररचनाशास्त्रे नगररचना -

वास्तुशास्त्रं सर्वव्यापकं विज्ञानं वर्तते । वास्तुशास्त्रस्य दृष्टिः सामाजिकी, लोककल्याणाय प्रवर्तते । मनुष्यजीवने वृक्षाः, पशवः एतेषामत्यन्तं महत्त्वम् अस्ति। अतः भूमौ वनस्पतीनां विकासः जातः चेत् बहवः वृक्षाः, धार्मिकस्थलानि, नद्यः

उत्तमप्रकारेण कृषिः भवितुमर्हति । नगरे गृहनिर्माणार्थं योग्यवस्तूनि यत्र प्राप्येरन् तत्स्थाने नगरनिर्माणं करणीयम् ।

समराङ्गणसूत्रधारग्रन्थे नगरस्य कृते अधोलिखिताः शब्दाः प्राप्यन्ते।

नगरम्, मन्दिरम्, दुर्गम्, पुष्करम्, निवासः, सदनम्, सद्म, क्षयः, क्षितिलयः इ.

एवं प्रकारेण राजा यस्मिन् नगरे निवसति तद् नगरं नाम "राजधानी" इति उच्यते । अपरं नगरं शाखानगरमिति भणितम्।

नगरं मन्दिरं दुर्गं पुष्करं साम्परायिकम्।
निवासः सदनं सद्म क्षयः क्षितिलयस्तथा॥
यत्रास्ते नगरे राजा राजधानीं तु तां विदुः।
शाखानगरसञ्ज्ञानि ततोऽन्यानि प्रचक्षते॥ [१३]

समराङ्गणसूत्रानुसारेण नगरस्य प्रकारत्रयं वर्तते। "पुरस्य त्रिविधस्यापि"[१४] ज्येष्ठनगरम्, मध्यमनगरम्, कनिष्ठनगरम् इति प्रकारत्रयमपि मानप्रमाणाधारितम्।

ज्येष्ठं तत्र चतुश्चापसहस्त्रं पुरमिष्यते।
मध्यं द्वाभ्यां सहस्राभ्यामेकेन व्यासतोऽधमम्॥
साष्टमांशं सपादं वा सार्धं वा व्यासमायतम्।
कुर्यादेकैकमायामं चतुरास्त्रीकृतं शुभम्॥ [१५]

ज्येष्ठनगरस्य प्रमाणं ४000 चापमुक्तमस्ति । तथैव निर्दिष्टव्यासस्य अष्टमः भागः विस्ताररूपेण कल्पितः। मध्यमनगरस्य प्रमाणं २000 चापं स्यात्, तस्य विस्तारः चतुर्थः भागः गृहीतः। कनिष्ठनगरस्य प्रमाणं १000 चापं भवेत् तथैव तस्य विस्तारः अर्धभागः भवेत् । त्रयाणां नगराणामपि रचना चतुरस्त्रं भवेत् यतोहि सा शुभप्रदा इति।

तदनुसारेण नगरनिर्माणे मार्गाणां योजना, तेषां सन्निवेशः स्थापत्यकलायाः उत्तमं कौशलं वर्तते । मार्गविनिवेशस्य मुख्यमुद्दिष्टमस्ति यद् दिशानिर्णयानन्तरं नगरवासिनां आरोग्यवर्धनार्थं तदनुरुपेण नागरिकाणां भवनविन्यासं एवंप्रकारे स्यात् यत् प्रत्येकं भवनस्य प्रकोष्ठे सहजतया सूर्यरश्मिः, निर्मलवायुः एतैः प्रवेशः कर्तुं

शङ्कुयात्।

नगरे मार्गाणां सङ्ख्या कियती भवेत् एतस्मिन् विषये वास्तुशास्त्रस्य विद्वद्भिः नगराणां विस्तारः एतेषामुपरि आधारितः, प्रत्येकं नगरे भिन्ना-भिन्ना सङ्ख्या निर्धारिता । मयमतं ग्रन्थानुसारेण नगरे प्रधानतया मार्गाणां विन्यासः पूर्वतः पश्चिमदिशि भवेत् । एतेषां मार्गाणां सङ्ख्या द्वि, चत्वारि, अष्ट, दश, द्वादशपर्यन्तं समसङ्ख्या भवेत् अपि च अयं नियमः उत्तरतः दक्षिणदिक्पर्यन्तानां मार्गाणां कृते प्रतिपादितः। यदि विषमसङ्ख्यानुसारेण मार्गाणां नियोजनं क्रियते तर्हि त्रयः, पञ्च, सप्त, नव , एकादश क्रमेण नियोजनं भवितुं शक्यते किन्तु युग्मम् अथवा अयुग्मं पदक्रमानुसारेण ब्रह्मांशः द्वे त्रीणि वा भवेत् ।

प्राक्प्रत्यग्गतमार्गा द्वादश दशवाष्टषड्वतुर्युगलम्।
तावदुदीचीनास्ते तत्रैवायुग्मसङ्ख्या वा।।
एकादशनवसप्तकपञ्चगुणावैकमार्गा वा।
युग्मायुग्मपदेषु ब्येक त्रिभिरंशकैरजांशाः स्युः ॥ [१६]

मयमतम् ग्रन्थस्य "ग्रामविन्यासः" नामक नवमे अध्याये नगराणाम् अष्ट प्रकाराः वर्णिताः। दण्डकम्, स्वस्तिकम्, प्रस्तरम्, प्रकीर्णकम्, नन्द्यावर्तः, परागः, पद्मकम्, श्रीप्रतिष्ठितम् इति । अत्र अष्टप्रकारेषु प्रकारत्रयमेव सचित्रं दर्शयितुं प्रयते।

१) दण्डकम् -

प्रागुदगग्रं मार्गं ककनीकृतदण्डवत्तु तन्मध्ये ।
द्वारचतुष्टययुक्तं दण्डकमिति भण्यते मुनिभिः ॥
दण्डवदेका वीथी साप्येवं दण्डकं प्रोक्तम् ॥ [१७]

यस्मिन् नगरे यत्र मार्गः अवक्रः वर्तते नाम पूर्वतः उत्तरदिशि नियोजितः आसी तथा यदि परस्परभेदनं भवति तर्हि विदुषां मतेन तन्नगरं दण्डकमिति । अस्मिन्नगरे द्वाराणां सङ्ख्या चत्वारि वर्तते । एतद् विहाय सरलं दण्डानुरुपं यत्र वीथ्याः विन्यासः भवति चेत् तदपि दण्डकमिति ।

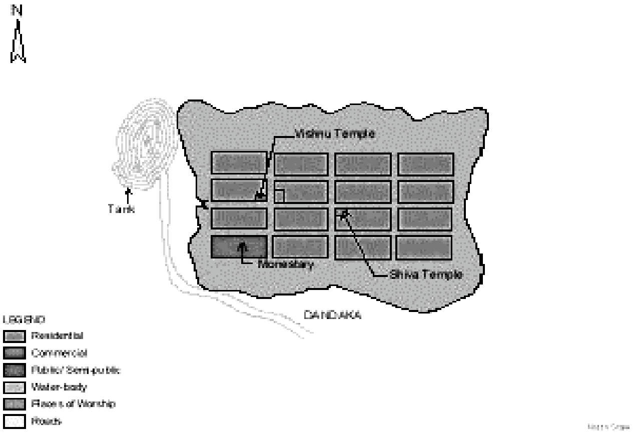

२) प्रस्तरम्-

प्राक्प्रत्यग्गतमार्गैस्त्रिभिरुदगग्रैस्त्रिभिश्चतुर्भिरथो ।
पञ्चभिरपि षड्भिसप्तभिरपि युक्तं प्रस्तरं पञ्च ॥ [१८]

यत्र पूर्वतः पश्चिमदिशि मार्गत्रयं तथा उत्तरादारभ्य त्रीणि, चत्वारि, पञ्च, षट्, सप्त मार्गाः सन्ति तर्हि तन्नगरं प्रस्तरमित्युच्यते ।

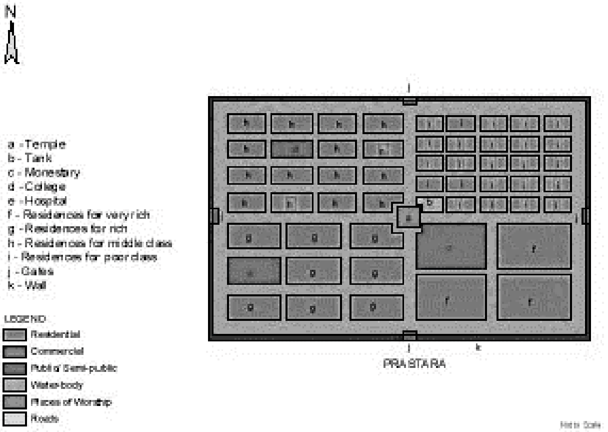

३) स्वस्तिकम्-

नवपदयुक्ते ग्रामे परितो मार्गं पदस्य तस्य बहिः।
तस्मात् प्रागुदगग्रात् प्राग्वीथी दक्षिणाग्रा सा ॥

तस्मात् प्राग्दक्षिणतो दक्षिणवीथी प्रतीचिमुखा ।
तस्मादवागपरतः पश्चिमवीथ्यग्रमुत्तरतः ॥
अपरोत्तरतस्तरमादुत्तरवीथ्यां मुखं प्राच्याम् ।
एतत् स्वस्तिकमुदितं स्वस्त्याकृत्या चतुर्मार्गम् ॥ [१९]

अस्य नगरस्य रचना नवपदात्मकं वर्तते । नगरस्य बाह्यतः चतसृषु दिक्षु नगरस्य समान्तरः मार्गः वर्तते । अत्र एका वीथी पूर्वदिशि तथा च ईशान्य कोणादारभ्य दक्षिणदिक्पर्यन्तास्ति। इयं पूर्ववीथीति । द्वितीया वीथी आग्नेयकोणादारभ्य पश्चिम-नैऋत्य-कोणपर्यन्तं प्रतिगच्छति । अस्याः नाम दक्षिणवीथी । तृतीया वीथी नैऋत्य-कोणादारभ्य उत्तरदिशि कोणं नाम वायव्यं गच्छति । सा पश्चिमवीथीति । चतुर्था वीथी वायव्यतः ईशानपर्यन्तं गच्छति अस्याः नाम उत्तरवीथीति विदितम्। एवं प्रकारेण चत्वारः समानाः मार्गाः वर्तन्ते चेत् स्वतिकाकारं भवति अतएव अस्य नगरस्य नाम स्वस्तिकनगरमिति ।

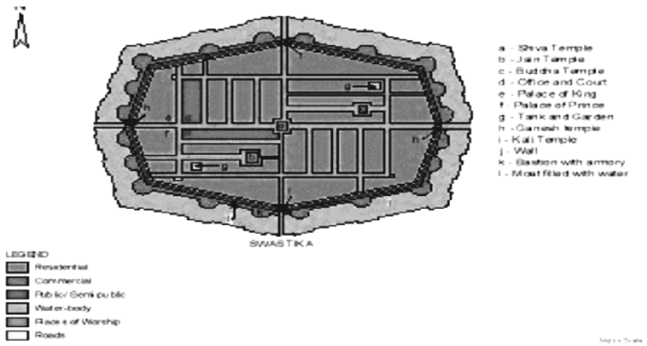

निष्कर्षः

ग्राम-नगररचनाशास्त्रं मनुष्याणां निवासस्थाने दिव्यत्वं, सुखं, शान्तिश्च कल्पयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं वर्तते । अस्मिन् शास्त्रे ग्राम-नगर-भवननिर्माणाय विविधाः प्रकाराः, नियमाः, भूपरीक्षायाः वर्णनं कृतमस्ति । उपलब्धनैसर्गिकसंसाधनानाम् उपयोगं कृत्वा नगरनिर्माणं भवेद् इति शास्त्रस्यास्य सारः । धार्मिकनगरम्, राजकीयनगरम्, पर्यटननगरम्, व्यापारिनगरम् इत्यादयः नगरप्रकाराः अत्र उपलभ्यन्ते।

नगररचनाशास्त्रे दिग्देशकालानामपि महत्त्वं वर्तते। कस्यां दिशि किं स्यात् एतेषामपि नियमाः शास्त्रे प्राप्यन्ते। कालः नाम ऋतुः तथा अयनाद्यनुसारेण नगर-भवनस्य निर्मितिः भवेत्। यतोहि नगरनिर्मितिः ऋतूणां सर्वेक्षणं कृत्वा करणीयेति प्राचां वचः । अतः नगररचना दिग्देशकालानुगुणं भवेत्। अस्मिन् शास्त्रे नगरस्य आकारविषयस्य चर्चा दृश्यते यत्र वायोः प्रवाहार्थं गवाक्षव्यवस्था, वातानुकूलं व्यवस्था इत्यादि सङ्कल्पनाः चर्चिताः। नगरस्य आकारः लघुः भवेत् यतोहि गमनागमनं, प्रवासः, परिवहनं योग्यप्रकारेण सुकरं भवेदिति आशयः।

ग्राम-नगररचनाशास्त्रमिदं मानवकल्याणार्थं रचितं शास्त्रम् । अस्य शास्त्रस्याधारेण मनुष्येण यदि ग्राम-नगर-भवनस्य निर्मितिः क्रियते तर्हि तद् ग्राम-नगर-भवनं चिरकालपर्यन्तं शाश्वतं भवतीति ।

पञ्चमहाभूतैः व्याप्तेयं सृष्टिः यस्यां यत्पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे इति नियमानुगुणं सर्वत्र एतेषां वासः सहभागश्च भवतीति तात्पर्यम् । महाभूतैरर्थात् प्राकृतिकैः तत्त्वैः निर्मितेऽस्मिन् संसारे समेषां समसमानः सहभागः परस्पराश्रयश्च नूनम् अन्योन्यसहायकः । अतो "माता पृथिवी पुत्रोऽहं पृथिव्याः", "समाना व आकूति", "दशपुत्रसमो द्रुमः" इत्येतानि वाक्यानि मुहुः स्मारयन्ति अस्मात् मनुष्यस्य प्रकृतेश्च परस्परावलम्बन् । तस्माद् प्रकृतेर्यथा ह्रासः, हानिः, कष्टं वा न भवेत् तथेदं जगत् अस्मद्प्राचैः सन्तुलनं विधाय रक्षितं संवर्धितञ्च आसीत् । तदर्थमेव ईदृशानि ऐहिकविषयकप्रतिपादकानि नररचना वास्तु इत्यादीनि शास्त्राणि रचितान्यासन् । परं साम्प्रतमस्य महत्त्वं प्रासङ्गिकता च न केनापि लक्षीक्रियते । स्वार्थपरः मनुजः प्रकृतेर्नाशाय प्रवृत्तः यथाकथञ्चिद् विकासं साधयितुकामः वर्तते । यद्यत्र प्राचां वचः प्रामाण्येन स्वीकृत्य शास्त्राधारितानि मतानि समादृत्य नगररचनादिकं प्रवर्तते चेद् भाविनिकाले नूनं प्रकृतेः रक्षणं कुर्वन्तः अन्योन्यविकासं साधयितुं प्रभवेम इति ।

सन्दर्भसूची

१) मत्स्यपुराणे २५२/२-३-४

२) ऋग्वेदे ४/३८/१

३) ऋग्वेदे १/३३/१५

४) ऋग्वेदे २/४१/५

५) ऋग्वेदे ८/४७/१०
६) अथर्ववेदे १९/५८/४
७) ऋग्वेदे १०/१४२/८
८) अथर्ववेदे ३/१२
९) अग्निपुराणे १०६/१-५
१०) भविष्योत्तरपुराणे २३/१२
११) गरुडपुराणे ४६/१-५
१२) वाल्मीकियरामायणे २/४/२०-२३
१३) समराङ्गणसूत्रधारे १८/१-२
१४) समराङ्गणसूत्रधारे १०/१
१५) समराङ्गणसूत्रधारे १०/२-३
१६) मयमते १०/५२-५३
१७) मयमते ९/४१-४२
१८) मयमते ९/४६
१९) मयमते ९/४३-४४-४५

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) "ऋग्वेदः" श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-वैदिक संशोधन-मण्डलः, पुणे ।

२) "अथर्ववेदः" परोपकारिणी-सभा, अजमेरम् नगर-वैदिक-यन्त्रालयः।

३) "वाल्मीकिरामायणम्" - गीताप्रेस्, गोरखपुरम् ।

४) "अग्निपुराणम्" - गीताप्रेस्, गोरखपुरम् ।

५) "गरूडपुराणम्" - गीताप्रेस्, गोरखपुरम् ।

६) "मयमतम्" - चौखम्बा कृष्णदास-अकादमी, वाराणसी ।

७) "समराङ्गणसूत्रधारः" - चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी ।

८) "शिल्पशास्त्रम्" – चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज-आफिस, वाराणसी ।

९) "Town Planning in Ancient India" - Binod Behari Dutt – Vishal Kaushik Printers

* * *

फलतावच्छेदकसम्बन्धविचारः

नीरज-कुमार-भार्गवः

भूमिका -

सप्तसु कारकेषु अन्यतमं कारकं भवति कर्म। तच्च फलाश्रयो भवति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रेण फलाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञाविधानात्। यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्लित्तिरूपफलाश्रयः तण्डुलः कर्म भवति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ च संयोगरूपफलाश्रयो ग्रामः कर्म भवति। किन्तु प्रकृते जिज्ञासा भवति केन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वं विवक्षितमिति। तत्र येन केनापि सम्बन्धेन फलाश्रयत्वस्वीकारे कालिकसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयः कालो भवतु इति विवक्षायां कालस्य, कालिकसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयः पर्वतो भवतु इति विवक्षायां पर्वतस्य च विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात् कालस्य पर्वतस्य च कर्मत्वापत्तौ कालं पचति, पर्वतं पचतीत्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिः। यदि चोक्तदोषवारणाय समवायसम्बन्धेनैव फलाश्रयत्वं कर्मलक्षणे विवक्षितमित्युच्यते तर्हि घटं जानातीत्यादौ घटस्य कर्मत्वं न स्यात् तस्य विषयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात्। यदि च कालिकान्यसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं विवक्ष्यते, ततश्च न पर्वतं पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः, न वा घटं जानातीत्यादिप्रयोगानापत्तिः। तथापि जनकत्वसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयो व्यापारो भवतु इति विवक्षायां व्यापारं पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति। यदि च कालिकातिरिक्तवृत्तितानियामकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं विवक्षितम्, ततश्च जनकत्वसम्बन्धस्य वृत्तितानियामकत्वाभावात् जनकत्वसम्बन्धेन व्यापारस्य विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वेऽपि न व्यापारस्य कर्मत्वम्। तथापि विषयितासम्बन्धेन घटे ज्ञानमस्तीति प्रतीतेः विषयितासम्बन्धस्य वृत्तितानियामकत्वात्, विषयितासम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयः ज्ञानं भवतु इतीच्छायां सत्यां ज्ञानस्य कर्मत्त्वापत्तौ ज्ञानं पचतीति प्रयोगापत्तिः। एवमेवान्येऽपि दोषाः भवन्ति। एवञ्च भवति जिज्ञासा केन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वं विवक्षितमिति चेत् फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं विवक्षितमिति। तथा चाह वादरत्नकारः "फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्य

विवक्षणेन सकलदोषपरिहार इति" ।[1] एवमेव शास्त्रार्थरत्नावलीकारः प्रोवाच "अत्रोच्यते फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वनिवेशः"।[2] प्रौढमनोरमायायाः सरलाव्याख्यायामपि प्रोक्तम् " अत्र फलाश्रयता फलतावच्छेदकसम्बन्धेनैव विवक्षिता"।[3] लघुशब्देन्दुशेखरस्य विजयाव्याख्यायामपि प्रोक्तम् "फलाश्रयत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, एवञ्च कालिकसम्बन्धेन पर्वतस्य विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेऽपि पर्वतं पचतीत्यादयो न प्रयोगाः"।[4] एवमेव अन्येष्वपि ग्रन्थेषु प्रोक्तम्।

अथ फलतावच्छेदकसम्बन्धविचारः-

तत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धो नाम क इति जिज्ञासायामाह सूर्यनारायणशुक्लः "फलतावच्छेदकः सम्बन्धश्च फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकतया यो धात्वर्थतावच्छेदकः स एव। सर्वेषां च धातूनां फलविशिष्टव्यापारे शक्तिः, वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वस्वाधिकरणवृत्तित्त्वोभयसम्बन्धेन" ।[5] एवमेव महामहोपाध्यायः श्रीजयदेवमिश्रः " फलतावच्छेदकश्च फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकतया यो धात्वर्थतावच्छेदकस्स एव। सर्वेषाञ्च धातूनां फलविशिष्टव्यापारे शक्तिः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वस्वाधिकरणवृत्तित्त्वोभयसम्बन्धेन"।[6]

चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिधातोः विक्लित्तिविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणता-वद्वृत्तित्वम् इत्युभयसम्बन्धेन। अत्र स्वपदेन विक्लित्तिरूपफलस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। तथाहि स्वं विक्लित्तिः, तज्जनकः अधिश्रयणादिरूपो व्यापारो वर्तते। अतो व्यापारे स्वजनत्वसम्बन्धेन पचिधातुवाच्यविक्लित्तिवैशिष्ट्यं वर्तते। ततश्च स्वजनकत्वसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलविशिष्टो व्यापारः सञ्जातः। एवमेव विक्लित्तिरूपफलं तण्डुले वर्तते समवायसम्बन्धेन व्यापारोऽपि कालिकसम्बन्धेन तण्डुले वर्तते। ततश्च विक्लित्तिरूपफलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, तण्डुलश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलं समवायेन तण्डुले वर्तत इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः, अतः आधेयता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना। एवञ्च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं विक्लित्तिरूपफलम्, तन्निष्ठा समवायसम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या तण्डुलनिष्ठा अधिकरणता,

तद्वान् तण्डुलः, तद्वृत्तित्वमपि व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन तण्डुले व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवञ्च प्रकृते समवायसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य विक्लित्तिरूपफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति पचिधातुजन्योपस्थितीयविषयता-श्रयत्वात्। एवञ्च चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यादौ समवायरूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपफलस्याश्रयो भवति तण्डुल एव न तु पाषाणः, अतस्तण्डुलस्यैव कर्मसंज्ञा न तु पाषाणस्य तेन चैत्रः तण्डुलं पचतीति प्रयोगो भवति। चैत्रः पाषाणं पचतीति प्रयोगस्तु नैव भवति पाषाणस्य समवायेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वाभावात्। ततश्च सर्वत्रैव पचिसमानार्थकधातुघटितप्रयोगेषु फलतावच्छेदकसम्बन्धः समवाय एव। तथा चाह श्रीमान् जयदेवमिश्रः "तत्तद्धातुस्थले फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकतया तत्तत्सम्बन्धो निवेश्यः यथा पच्धातोर्विक्लित्तिविशिष्टो व्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वस्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वोभय सम्बन्धेन। तथा च तत्र फलतावच्छेदकस्समवाय एव न तु कालिकादिः"।[7] एवमेव सूर्यनारायणशुक्लः जगाद "तत्तद्धातुस्थले फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकतया तत्तत्सम्बन्धो निवेश्यः यथा पच्धातोर्विक्लित्ति- विशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वस्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वोभय सम्बन्धेन। तथा च तत्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धः समवाय एव इति" ।[8] एवमेवान्यत्रापि ग्रन्थेषु प्रोक्तम्। प्रकृते विस्तरभयान्नोच्यते।

चैत्रः घटं नाशयतीत्यादिषु स्थलेषु नाशयतेः नाशविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-निरूपिताधितकरणतावद्वृत्तित्वम् इति उभयसम्बन्धेन। एवञ्चात्र प्रतियोगित्वसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। तथाहि नाशस्य जनकः मुद्गरप्रहारादिरूपव्यापारो भवति। एवञ्च तत्र व्यापारे स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः अस्ति। एवञ्च जनकत्वसम्बन्धेन नाशरूपफलविशिष्टो व्यापारः सञ्जातः। एवमेव फलम् अत्र नाशः, स च घटे वर्तते प्रतियोगित्वसम्बन्धेन। कालिकसम्बन्धेन व्यापारोऽपि घटे वर्तते। एवं फलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, घटश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलं प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटे वर्तते इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगित्वसम्बन्धः, अतः आधेयता

प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्ना। एवञ्च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं नाशरूपं फलम्, तन्निष्ठा प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या घटनिष्ठा अधिकरणता, तद्वान् घटः, तद्वृत्तित्वमपि व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन घटे व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवञ्च प्रकृते प्रतियोगित्वसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य नाशरूपरूपफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति नाशिधातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वात्। एवञ्च नाशार्थधातुप्रयोगे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नाशाश्रयस्य कर्मसंज्ञा भवति। तथा च प्राह श्रीमान् जयदेवमिश्रः " एवं नाशयतीत्यादौ नाशविशिष्टो व्यापारो धात्वर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वस्वनिष्ठप्रतियोगित्व-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिता-धारतावद्वृत्तित्वो-भयसम्बन्धेन"।[9] तथा चाह सूर्यनारायणशुक्लः "एवं नाशयतीत्यादौ नाशविशिष्टो व्यापारो धात्वर्थः, वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्व-स्वनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्ना-धेयतानिरूपिता-धारतावद्वृत्तित्वो-भयसम्बन्धेन" ।[10] एवमेवान्यत्रापि ग्रन्थेषु प्रतिपादितम्। प्रकृते विस्तरभयान्नोच्यते।

चैत्रः घटं जानातीत्यादिषु स्थलेषु जानातेः ज्ञानविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-निरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वम् इति उभयसम्बन्धेन। एवञ्चात्र विषयतासम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। तथाहि ज्ञानस्य जनकः आत्ममनस्संयोगरूपव्यापारः भवति। एवञ्च तत्र व्यापारे स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः अस्ति। स्वं ज्ञानम्, तस्य जनको व्यापारः, जनकत्वं व्यापारे इति कृत्वा स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः गतः। फलम् अत्र ज्ञानम्, स च घटे वर्तते विषयतासम्बन्धेन। आत्ममनस्संयोगरूपो व्यापारः समवायसम्बन्धेन कर्तरि वर्तते किन्तु कालिकसम्बन्धेन व्यापारोऽपि घटे वर्तते। एवं फलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, घटश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलम् विषयतासम्बन्धेन घटे वर्तते इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः विषयतासम्बन्धः, अतः आधेयता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना। एवञ्च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं ज्ञानरूपं फलम्, तन्निष्ठा विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या घटनिष्ठा अधिकरणता, तद्वान् घटः, तद्वृत्तित्वमपि व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन घटे

व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवञ्च प्रकृते विषयतासम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य ज्ञानरूपरूपफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति ज्ञाधातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वात्।

चैत्रः घटम् इच्छतीत्यादिषु स्थलेषु इच्छतेः इच्छाविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वम् इति उभयसम्बन्धेन। एवञ्चात्र विषयतासम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। तथाहि इच्छायाः जनको ज्ञानरूपव्यापारो भवति। एवञ्च तत्र व्यापारे स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः अस्ति। स्वं ज्ञानम्, तस्य जनको व्यापारः, जनकत्वं व्यापारे इति कृत्वा स्वजनकत्वरूपप्रथमः सम्बन्धः गतः। एवं प्रकृते फलम् इच्छा, स च घटे वर्तते विषयतासम्बन्धेन। ज्ञानरूपो व्यापारः समवायसम्बन्धेन कर्तरि वर्तते किन्तु कालिकसम्बन्धेन व्यापारोऽपि घटे वर्तते। एवं फलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, घटश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलं विषयतासम्बन्धेन घटे वर्तते इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः विषयतासम्बन्धः, अतः आधेयता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना। एवञ्च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं ज्ञानरूपं फलम्, तन्निष्ठा विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या घटनिष्ठा अधिकरणता, तद्वान् घटः, तद्वृत्तित्वमपि ज्ञानरूपे व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन घटे व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवं च प्रकृते विषयतासम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य इच्छारूपरूपफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति पच्धातुजन्योपस्थितीयविषयता- श्रयत्वात्। एवञ्च ज्ञानार्थधातुप्रयोगे विषयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपस्य फलस्य आश्रयः कर्म भवति। इच्छार्थकधातुप्रयोगेऽपि विषयतासम्बन्धेन इच्छाश्रयस्य कर्मसंज्ञा भवति। तथा चाह सूर्यनारायणशुक्लः "घटं जानाति, घटमिच्छतीत्यादौ च ज्ञानेच्छाविशिष्टो व्यापारो धात्वर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्व- स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारतावद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन" ।[11] एवमाह जयदेशमिश्रः " घटं जानातीत्यादौ घटमिच्छतीत्यादौ च ज्ञानेच्छाविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्व- स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धा-वच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारतावद्वृत्तित्वोभय-

सम्बन्धेन"।[12]

चैत्रः ग्रामं गच्छति इत्यादिषु स्थलेषु गमेः संयोगविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठानुयोगित्वविशिष्ट-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-निरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वम् इति उभयसम्बन्धेन। एवञ्चात्र अनुयोगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। अत्र स्वशब्देन संयोगस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। तथाहि स्वं संयोगरूपफलम्, तज्जनको नाम अनुकूलः पादविक्षेपादिव्यापारो भवति। एवञ्च व्यापारे स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः अस्ति। तस्मात् स्वजनकत्वसम्बन्धेन संयोगविशिष्टो व्यापारः सञ्जातः। एवमेव संयोगरूपफलं ग्रामे वर्तते अनुयोगित्वविशिष्ट-समवायसम्बन्धेन, एवमेव गमनरूपो व्यापारोऽपि कालिकसम्बन्धेन ग्रामे वर्तते। एवं फलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, ग्रामश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलम् अनुयोगित्वविशिष्टसमवायेन तण्डुले वर्तते इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः अनुयोगित्वविशिष्टसमवायः, अतः आधेयता अनुयोगित्वविशिष्टसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्ना। एवं च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं संयोगरूपं फलम्, तन्निष्ठा अनुयोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या तण्डुलनिष्ठा अधिकरणता, तद्वान् तण्डुलः, तद्वृत्तित्वमपि व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन तण्डुले व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवं च प्रकृते अनुयोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य संयोगरूपरूपफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति गमिधातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वात्। एवञ्च गमिसमानार्थधातुघटितप्रयोगेषु अनुयोगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धो भवति। तथा चाह लघुशब्देन्दुशेखरस्य वरवर्णिनीटीकाकारः " अत्राहुर्दण्डिभट्टाः फलाश्रयत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्, फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च तत्तद्धातुभेदाद्भिन्नः। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादावनुयोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। अत एव संयोगस्य द्विष्ठत्वेन तस्य समवायेन ग्रामे इव चैत्रे सत्त्वेऽपि चैत्रो ग्रामङ्गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति न प्रयोगः, अनुयोगित्वविशिष्टसमवायस्य चैत्रे असत्त्वात्" ।[13] तथा चोक्तं परमलघुमञ्जूषायाः ज्योत्स्नाटीकायाम् " ग्रामं

गच्छतीत्यत्रानुयोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः"।[14]

चैत्रः ग्रामं त्यजतीत्यादिषु स्थलेषु त्यजेः विभागविशिष्टव्यापारोऽर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वजनकत्वम्, स्वनिष्ठप्रतियोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-निरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वम् इति उभयसम्बन्धेन। एवञ्चात्र प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। तथाहि विभागस्य जनकः पादविक्षेपादिव्यापारो भवति। एवञ्च तत्र व्यापारे स्वजनकत्वरूपः प्रथमः सम्बन्धः अस्ति। एवञ्च जनकत्वसम्बन्धेन विभागरूपफलविशिष्टो व्यापारः सञ्जातः। एवमेव फलम् अत्र विभागः, स च ग्रामे वर्तते प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन। कालिकसम्बन्धेन गमनरूपो व्यापारोऽपि ग्रामे वर्तते। एवं फलम् आधेयः, अतस्तन्निष्ठा आधेयता, ग्रामश्च अधिकरणम्, अतस्तन्निष्ठा अधिकरणता, किञ्च फलं प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायेन ग्रामे वर्तते इति कृत्वा आधेयतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायः, अत आधेयता प्रतियोगित्वविशिष्टसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्ना। एवञ्च द्वितीयसम्बन्धस्य समन्वयो भवति, स्वं विभागरूपं फलम्, तन्निष्ठा प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या आधेयता तन्निरूपिता या ग्रामनिष्ठा अधिकरणता, तद्वान् ग्रामः, तद्वृत्तित्वमपि व्यापारे वर्तते, कालिकसम्बन्धेन ग्रामे व्यापारस्य विद्यमानत्वात्। एवं च प्रकृते प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः, तस्य विभागरूपरूप- फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति त्यजिधातुजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वात्। एवञ्च त्यजिसमानार्थकधातुघटितप्रयोगेषु प्रतियोगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धो भवति। तथा चोक्तं परमलघुमञ्जूषायाः ज्योत्स्नाटीकायाम् "एवं ग्रामं त्यजतीत्यादौ प्रतियोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकः"।[15] अनयैव रीत्यान्येषु ग्रन्थेषु फलतावच्छेदकसम्बन्धविषये प्रतिपादितम्। विस्तरभयान्नोलिख्यते।

निष्कर्षः -

एवञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा भवतीति सिद्धान्तः। अयञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धः तत्तद्धातुभेदात् भिद्यते। तथाहि घटं जानाति, इच्छति,

पश्यतीत्यादौ समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। तण्डुलं पचतीत्यादौ समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। ग्रामं गच्छति, व्रजतीत्यादौ अनुयोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ प्रतियोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। घटं नाशयतीत्यादौ प्रतियोगित्वसम्बन्धः फलतावच्छेदकसम्बन्धः। घटं करोतीत्यादौ स्वरूपसम्बन्धः फलतावच्छेदकः। उत्पत्तिरूपफलस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव विद्यमानत्वात्। एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्। इदञ्च दिङ्मात्रप्रदर्शनम्। अतः शास्त्ररसिकैः अनयैव दिशा तत्र तत्र प्रयोगानुरोधात् फलतावच्छेदकसम्बन्धः कल्पनीयः।

सन्दर्भाः-

1. वादरत्नम्, पत्रसंख्या 148।
2. शास्त्रार्थरत्नावली, पत्रसंख्या 117।
3. प्रौढमनोरमासरलाव्याख्या, पत्रसंख्या 776।
4. लघुशब्देन्दुशेखरविजयाव्याख्या, द्वितीयभागः, पत्रसंख्या 631।
5. वादरत्नम्, पत्रसंख्या 148।
6. शास्त्रार्थरत्नावली, पत्रसंख्या 117।
7. शास्त्रार्थरत्नावली, पत्रसंख्या 117।
8. वादरत्नम्, पत्रसंख्या 148।
9. शास्त्रार्थरत्नावली, पत्रसंख्या 117।
10. वादरत्नम्, पत्रसंख्या 148।
11. वादरत्नम्, पत्रसंख्या 148।
12. शास्त्रार्थरत्नावली, संख्या 117।
13. लघुशब्देन्दुशेखरः, वरवर्णिनी, पत्रसंख्या 671।
14. परमलघुमञ्जूषा ज्योत्स्नाटीका, पत्रसंख्या 171।
15. परमलघुमञ्जूषा ज्योत्स्नाटीका, पत्रसंख्या 171।

॥ सन्दर्भग्रन्थसूची ॥

1. मिश्रः, जयदेवः। शास्त्रार्थरत्नावली। उमेशमिश्रः (सम्पादकः)। वाराणसी : वाणीविलासप्रकाशनम्। 1988।

2. शुक्लः, सूर्यनारायणः। वादरत्नम्। सूर्यनारायणशुक्लः (सम्पादकः) । वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरिजऔफिस। 1932।

3. भट्टोजिदीक्षितः। प्रौढमनोरमा (रत्नप्रकाशिकाभावप्रकाशिकासरलयुता)। गोपालशास्त्रीनेने (सम्पादकः)। वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतभवनम्। 2018।

4. नागेशभट्टः। लघुशब्देन्दुशेखरः(सटिप्पणीटीकापञ्चकोपेतः)। प्रो. बालशास्त्री (सम्पादकः)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्। 2013।

5. नागेशभट्टः। परमलघुमञ्जूषा (ज्योत्स्नाटीकासमलङ्कृता)। कालिकाप्रसादशुक्लः (व्याख्याकर्ता सम्पादकश्च)। बडौदा संस्कृतमहाविद्यालयः, महाराजसयाजिरावविश्ववि

❋ ❋ ❋

दत्तकस्य वयो विचारः

विकाश सरकारः

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु धर्मः प्रधानः । धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रमुच्यते । धर्मशास्त्रं मुख्यतः पुरुषार्थचतुष्टयं प्रतिपादयति । तेषु सर्वेषु पुरुषार्थेषु मनुष्यजीवनस्य मार्गप्रवर्तकरूपेण तथा नियन्त्रकरूपेण धर्मस्य प्राधान्यं स्वीक्रियते । जीवनस्य सर्वेषु कालेषु धर्मस्य प्रभावः साक्षात् परम्परया वा दृश्यते । पुरुषार्थेषु पुरुषस्य प्रवृत्तिः सुखायैव भवति । जीवमात्रस्य आशय अभीष्टमेव सुखम् । तस्मात् धर्मार्थकामाः पुरुषार्थाः प्रथमतः आहरणीयाः । अनन्तरं स्वतः एव मोक्षः लभ्यते । अर्थः यद्यपि अनर्थस्य कारणं तथापि धर्मेणोपार्जितोऽर्थः मनुष्यं सर्वविधानन्देन संयोज्य परवर्तिजीवनमपि सुखमयं करोति धर्मशास्त्रम् ।

धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः।[1]
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चय ।। इति

जगतः धारकत्वेन धर्मस्य महत्वं दरीदृश्यते । धर्मरहितमनुष्यस्य न कोऽपि विशेषः दृश्यते । धर्मवलेन एव मनुष्यस्य हिताहित - कर्तव्याकर्त्तव्यविषये च ज्ञानोदयः भवति । तेन ज्ञानवलेन सः यशोलाभं कर्तुं संसारे अर्हति । एतद् भवपारावारतरणाय धर्म एव लोकानां एका सरणिः । प्रसिद्धस्यास्य धर्मस्य कीदृशोऽर्थः कीदृशं स्वरूपं का चास्य आवश्यकता इति विषये प्रतिपादनीयमस्ति । धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः विद्वद्जनैः त्रिधा विभज्यते । यथा - ध्रियते लोकः अनेन, धरति धारयति वा लोकं ध्रियते लोकयात्रानिर्वाहार्तं यः स धर्मः, अर्थात् येन माध्यमेन लोकानां धारणं भवेत् यश्च लोकानां सुनिर्वाहार्थं संसारं धारयेत् स एव धर्मपदवाच्यः भवति । पुनश्च यः पतनाभिमुखमानवमुन्नतिमार्गं प्रदर्शयति, स एव धर्मः । प्रथमतः धृञ् धारणपोषणयोः इत्यस्माद्धातोः मन् प्रत्ययकृते निष्पन्नोऽयं धर्मशब्दः । वस्तुतः अयमेव धर्मः विश्वस्य धारकरूपेण जनानां पालकरूपेण च स्वीक्रियते ।

धर्मशब्देन सत्य-अहिंसा-अस्तेय-सदाचार-परोपकारादयः अनेकविधा

अर्था परिकल्प्यन्ते । धर्मस्य लक्षणं भगवता मनुना प्रतिपादितं यत्–[2]

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ।।

मनुना धर्मः मनुष्यस्य परमबन्धुत्वेन व्याख्यायते । यथा -

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।[3]
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ।।

धर्मशास्त्रमेव स्मृतिशब्देन व्यवह्रियते 'धर्मशास्त्रम् तु वै स्मृतिः' इति मनुवचनात् ।

संसारेऽस्मिन् सर्वेषु शास्त्रेषु वेदेषु च धर्मशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते । तत्र क्वचित् नंपुसकलिंगत्वेन क्वचित् च पुंलिङ्गत्वेन धर्मशब्दस्य प्रयोगः दृष्टः । तत्र प्रथमतः ऋग्वेदे धर्मशब्दः नंपुसकलिङ्गत्वेन उपलभ्यते । यथा - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तेन नाकं महिमानः सचन्त यत् पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः इति । अथर्ववेद धर्मशब्दस्य व्यवहारः पुलिंगत्वेन दृश्यते । वैदिकधर्मस्य ज्ञानं चतुर्दशविद्यामाध्यमेन प्राप्तं भवति । यथा याज्ञवल्क्येन उक्तम्[4] -

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।।

पुराणन्यायमीमांसादिषु चतुर्दशविद्यासु धर्मशास्त्रस्य स्थानत्वे सति लोकसुखाय धर्मशास्त्रसाहित्यं प्रामुख्येन त्रिधा विभज्यते । यथा – आचारभागः व्यवहारभागः प्रायश्चित्तभागश्चेति । एतेषु व्यवहारभागः अन्यतमः , सर्वश्रेष्ठः वर्त्तते । व्यवहारेऽपि अष्टादशपदानि प्रसिद्धानि । तेषु दायभागोऽन्यतमः । दायभागे द्वादशविधेषु पुत्रविषयेषु सम्यक् रूपेण विचारितमस्ति । औरसपुत्राभावे दत्तकविधिर्विचार्यते । कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां स्वरूपवर्णनेन दत्तकविधिरूपत्वं प्रतिपाद्यते । 'पुत्रार्थे क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डस्य कारणम्', 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति','यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते', इत्याद्यर्थवादाः स्मर्यन्ते । मोक्षेच्छातः प्राक् त्रीणि ऋणान्यवश्यमपाकरणीयानि भवेयुः । अन्यथा नरकगमनं ध्रुवमेव । मानवजीवनस्य चरमलक्ष्यं भवति मोक्षप्राप्तिःयदि ऋणापकरणं

न भवति तर्हिः मोक्षप्राप्तिः नाभवति। यथोक्तं मनुना –[5]

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः।।
अधीत्य विधिवद् वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः मनो मोक्षे निवेशयेत्।। इति।।

जायमानः मनुष्यः त्रिभिः ऋणैर्जायते। देवऋणं पितृऋणं ऋषिऋणं चेति। देवार्चनेन यागादीनामनुष्ठानेन च देवऋणात्, स्वध्यायाध्ययनेन ऋषिऋणात् मनुष्यःविमुक्तो भवति। पितृऋणं तु पुत्रोत्पादनेन निराक्रियते। पितुरूद्देश्येन पिण्डोदकदानादिना तद्दणपरिशोधकत्वेन नरकनिवर्त्तकत्वेन स्वर्गादिप्रापकत्वेन च पितृधने पुत्रोऽधिकारी भवति। अत एव पुत्रस्य भूयसी प्रशंसा लोके श्रूयते। मनुना उक्तम्–[6]

पुत्त्रेण लोकाञ् जयति पौत्त्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽप्नोति विष्टपम्।।

अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरपि उपलक्षणम्। पुन्नामो नरकात् त्रायते इति पुत्रशब्दस्य व्युत्पत्तेरपि पुत्रस्य पितृनरकोद्धरेण प्रयोजनीयता प्रतिपाद्यते प्रसङ्गेऽस्मिन्नुक्तं मनुना यत्–[7]

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः।
तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा।।

यद्यपि पुत्रशब्देन सामान्यतः औरस एव पुत्रो गृह्यते ,तथापि तदभावे अन्ये एकादशविधाः पुत्राः तस्य प्रतिनिधिरूपेण वर्त्तन्ते। अत एवोक्तं मनुना प्रसङ्गेऽस्मिन्[8]

औरसःक्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमः एव च।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्।।
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः।।

मनुवचनानुसारं पूर्वे षड्पुत्रा दायहरा अपरे षट् च केवलं ग्रासाच्छादनभागिनो भवन्तीति कथितम् । पूर्वेषु षड्वपि प्राधान्यमौरसस्यैव तस्य धर्मजत्वात् । परन्तु यस्य औरसपुत्रःनास्ति सः दत्तकपुत्रः ग्रहीष्यति ।

स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।[9]
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ।।

पुत्रेषु औरसो मुख्य इत्यत्र नास्ति सन्देहः । एतद्विषये इदं पूर्वमपि प्रतिपादितम् । मुख्याभावे गौणस्योपादेयता शास्त्रेष्वपि प्रतिपादितम् यद्यपि सत्याषाढसूत्रे स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्नास्तीति प्रतिपादनेन पुत्रस्य प्रतिनिधित्वं निराकृतं तथापि पुत्रप्रतिनिधिमाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः इत्यादिमनुवचनात् पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमस्त्येव इत्यत्र नास्ति सन्देहस्य लेशावसरः। अतः अलौकपितृणयोः परिहारार्यं तत्पुत्रस्य मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रप्रतिनिधिकरणमावश्यकं भवति । अतो यस्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च न स एव अपुत्र इत्युच्यते । तस्य पुत्रीकरणमुद्दिश्य शास्त्रेषु विधानं विद्यते । अत्र दत्तकस्य योग्यता नाम कीदृशः पुत्रः दत्तको भवितुर्महतीति विचारकोटिमायाति । मनूक्तदत्तकलक्षणे सदृशः पुत्रतुल्यः पुत्रगुणैर्युक्तः इत्यादिकं तात्पर्यम् । सदृशपदेन समानजातीयमिति व्याख्यातं कुल्लुकादिभिः । केन दत्तपुत्रो देय इत्यपि विचारणीयं भवति । सर्वदा बहुपुत्राधिकारीणः पुत्रो दातुं शक्यते इति । यतो हि एकपुत्रस्य पुत्रदाने निषेधात् यः खलु एकपुत्रः स यदि स्वपुत्रं दद्यात् तर्हि दाता स्वयमपुत्रो भवेत् । पुनः शास्त्रे लिखितमस्ति द्वावपि पुत्रौ तथापि स एकं पुत्रं न दद्यात् यतो हि केवलेन एकपुत्रेणापि वन्ध्यत्वं तिष्ठति । सा वन्ध्या काकवन्ध्येत्युच्यते । अतः केवलं बहुपुत्रः स्वकीयेभ्यो अनेकपुत्रेभ्य एकं पुत्रं दद्यादिति । पिण्डोदकदानार्थं दाहादिक्रियार्थं च पुत्रस्यावश्यकता वर्त्तते । अतः योऽपुत्रः सः पुत्रं कर्त्तुं कुर्यात् । मनुनापि प्रसंगेऽस्मिन् प्रतिपादितं यत्–[10]

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।।
अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

अत्रिना उक्तं - [11]

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ।।

विज्ञानेश्वरेणोक्तं यत्-मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्त्तरि पित्रा वा उभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रो भवति । अयञ्च दत्तकपुत्रः द्विविधो भवति । केवलदत्तकः द्यामुष्यायणश्चेति । तत्र संविदं विना केवलदत्तकः एवं आवयौरसौ इति संविदा यः दीयते सद्यामुष्यायणः । नन्दपण्डितेनायं दत्तकपुत्रः शुद्धदत्तकद्यामुष्यायणभेदेन द्विधा विभक्तः, पुनः द्यामुष्यायणदत्तकः अपि नित्यानित्यभेदेन द्विधा कृतः । तत्र नित्यद्यामुष्यायणं नाम यः जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयो पुत्रो भवेदित्युक्त्वा दीयते । किन्तु अनित्यद्यामुष्यायणः सो भवति , यस्तु चूडान्तैः संस्कारैः जनकेन संस्कृतः एवमुपयनादिसंस्कारैः प्रतिग्रहित्रा संस्कृतः । एतस्य गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् द्यामुष्यायणत्वमागच्छति अनित्यया इति तेनोक्तम् ।

दत्तकस्य वयोवस्थाविषये सामान्यतः विचारितमस्ति । क्वचिद्दत्तकः जन्मत आरभ्य,क्वचिज्जातकर्मसंस्कारानन्तरं , क्वचिदुपनयनसंस्कारनन्तरं , क्वचिच्च विवाहानन्तरमपि जातपुत्रोऽपि दत्तकत्वेन केनचिद्दीयते , केनचिद् गृह्यते च । तत्र दत्तकः जन्मतश्चूडाकरणसंस्कारात् पूर्वं वा गृह्यते चेत् स शुद्धदत्तक इत्युच्यते । अन्यथा तस्य दासत्वं न तु दत्तकत्वमिति । तत्र चूडाकरणस्य कः काल इति जिज्ञासायां मनुना प्रतिपादितं यत्– [12]

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।। इति ।।

आश्वलायनेन तृतीयेऽब्दे पञ्चमेऽब्दे वा चूडाकरणं प्रशस्तमित्युक्तम् । यथोक्तं वीरमित्रोदये संस्कारप्रकाशे - [13]

तृतीये पञ्चमे वाब्दे चौलकर्म प्रशस्यते ।
प्राग्वाऽसमे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ।। इति ।।

एतेन ज्ञायते यत् पञ्चमवर्षात् प्रागेव चूडाकरणं प्रशस्तमिति । अतः पञ्चमवर्षपूर्त्तेः प्राग् दत्तको ग्राह्य इत्यत्र सर्वेषामैकमत्यम् । तत्रापि जन्ममात्रेणैव

दत्तकग्रहणं सर्वोत्कृष्टम् । तदपेक्षया कृतजातसंस्कारो गौणः । ततोऽपि कृतनामकरणान्नप्राशनचूडाकरणो गौणतरः । तदनन्तरं कृतचूडस्य कृतोपनयनस्य वादत्तकत्वेन ग्रहणं न प्रशस्तमिति हेतोः तन्निषिद्धम् इति । प्रसङ्गेऽस्मिन् कालिकापुराणवचनमुत्थाप्य दत्तकमीमांसायां नन्दपण्डितेन उक्तं - [14]

दताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ।।
पितृगोत्रेण यःपुत्रः संस्कृतः पृथिवीपतेः ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।।
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।।
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद् वर्षान्न दत्ताद्याः सुताः नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ।।
पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भवस्तोमं जातमात्रस्य तस्य वै ।।
सर्वांस्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्नरः ।
कृते पौनर्भवे स्तोमे सुतः पौनर्भवः स्मृतः ।। इति ।।

अतः पञ्चवर्षीयो बाल एव दत्तकत्वेन ग्राह्यःतदधिकवयस्कस्य पुत्रत्वाभावोपत्तेर्दासतापतेश्च । अतो दत्तकं ग्रहीतुमिच्छन् कश्चित् जन्मतः आरभ्य पंचवर्षाभ्यन्तरे बालं गृह्णीयात् न तदनन्तरम् ।

सन्दर्भाः-

1. म.भा. कर्णपर्व 69/58
2. मनु .२/1
3. मनु8./17
4. या. स्मृ. 1/3
5. म. स्मृ. – ६/35-36
6. म. स्मृ. 9-137
7. म. स्मृ. 9/138

8. म.स्मृ–९/159,160
9. म.स्मृ–९/166
10. द.मी.पृ.9
11. द.मी.पृ.
12. म.स्मृ.2-35
13. सं.प्र-पृ.296
14. द.मी.-पृ-93

सन्दर्भग्रन्थसूची

- दत्तकमीमांसा – काशीहिन्दुविश्वविद्यालयः, वाराणसी – १९८०
- मनुस्मृतिः – चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी – २००३
- महाभारतम् – भण्डारकर ओरि. री. इनष्टि. पुना – १९७२
- संस्कारप्रकाशः – चौ.सं.सी.आफीसवाराणसी – १९८६

* * *

वेदों में वैज्ञानिक तत्त्व

डॉ० स्वामी परमार्थदेव

भूमिका-

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिई सर्वतः स्मृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ।।[1]

मानव जीवन के लिये जितना ज्ञान आवश्यक है उसका मूल वेदों में मिलता है। इसलिए महर्षि मनु कहते हैं कि- 'सर्वज्ञानमयो हि सः।' महर्षि स्वामी दयानन्द जी ने आर्य समाज के तीसरे नियम में वेद के विषय में बहुत सुन्दर कहा है 'वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना-पढ़ाना और सुनना-सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है।' वेदों में धर्मशिक्षा, आचारशिक्षा, सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थशात्र, आयुर्वेद आदि से सम्बन्धित विपुल सामग्री उपलब्ध है और ज्ञान-विज्ञान विषयक अनेक मंत्रों के प्रमाण मिलते हैं।

वेद शब्द की व्युत्पत्ति पर विचार करने से भी वेद विद्या पुस्तक सिद्ध होता है। उसकी निष्पति निम्नलिखित धातुओं से होती है 'विद् ज्ञाने (अदादि), विद् सत्तायाम् (दिवादि), विद्लृ लाभे (रुधादि) विद् विचारणे (चुरादि)' जिसके द्वारा मनुष्य ज्ञान प्राप्त करते हैं, जिसमें सब प्रकार का ज्ञान है, जिसके द्वारा सब पदार्थों की प्राप्ति करते हैं, जिसके सहारे से सब पदार्थों का विचार करते हैं। व्युत्पत्तिलभ्य इन अर्थों का मनन करने से वेद विज्ञानादि सभी विद्याओं का आकार सिद्ध होता है। पुरातन आचार्य संसार की सब विद्याओं के दो विभाग करते हैं- एक परा विद्या, दूसरी अपरा विद्या- जैसे कि मुण्डकोपनिषद् में कहा है-

द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चेवापरा च।।[2] - दो विद्या जानने योग्य हैं एक परा दूसरी अपरा।

इन दोनों का स्वरूप भी वहीं कहा गया है- तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।।

अपरा विद्या में ऋग्वेदादि चारों वेद तथा उसके अंग-उपांग हैं और परा वह है

कि जिसके द्वारा उस अविनाशी ब्रह्म की प्राप्ति की जाती है। दूसरे शब्दों में कहना हो तो वेद के शब्दार्थ सम्बन्ध ज्ञान से प्राप्त होने वाली विद्या, जिसे आजकल सिद्धान्तात्मक Conceptual कहते हैं, अपरा विद्या है और जो साक्षात्कार कराने वाली व्यवहारमयी Practical विद्या है, वह परा है।

अत्र चत्वारो वेदविषयाः संन्ति विज्ञानकर्मोपासनाज्ञानकाण्ड भेदात् ।।

वेदों में विज्ञानकाण्ड, कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड तथा ज्ञानकाण्ड के भेद से चार मुख्य विषय हैं। जैसा कि ऊपर बताया जा चुका है इन चारों में विज्ञानकाण्ड प्रधान है। उस विज्ञानकाण्ड में भी ईश्वरानुभव मुख्य है। हमारे इस कथन का समर्थन स्वामी दयानन्द सरस्वती के इन वचनों से होता है-

"तत्रादिमो विज्ञानविषयो हि सर्वेभ्यो मुख्योऽस्ति, तस्य परमेश्वरादारभ्य तृणपर्यन्तपदार्थेषु साक्षाद् बोधान्वयात्। तत्रापीश्वरानुभवो मुख्योऽस्ति" ।।[3]

इन चारों विषयों में विज्ञानविषय ही मुख्य है, क्योंकि परमेश्वर से लेकर तृणपर्यन्त सब पदार्थों का साक्षात् ज्ञान कराना विज्ञान का कार्य है और उनमें भी ईश्वरानुभव मुख्य है।

सनत्कुमार के पास जब नारद ने जाकर कहा- 'अधीहि भो भगवः'

महाराज! मुझे उपदेश दीजिए।

तब सनत्कुमार ने पूछा-पहले यह बताओ, तुम क्या पढ़े हो। इसपर नारद ने अपने अधीत का परिगणन किया। उसने कहा-

"ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदसामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं, पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकानं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्याम्।।"[4]

मैंने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद, वेद का रहस्य खोलनेवाला अतएव पाँचवाँ वेद (कहलाने का अधिकारी) इतिहासपुराण, पित्र्य-वायुविद्या, देव नैसर्गिक घटना का घटनाविज्ञान, निधि-भूगर्भविज्ञान, तर्कशात्र, एकायन, देवविद्या, ब्रह्मविद्या ब्राह्मणकर्म, भूतविद्याठपंचभूत विज्ञान, क्षत्रविद्या क्षत्रियकर्म-विज्ञान, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या तथा विषचिकित्सा-यह सब-कुछ मैंने पढ़ा है, किन्तु-

सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मवित् ।।[5]

महाराज इतना कुछ पढ़कर भी में मंत्र-शब्दमात्र का वेत्ता हूँ, आत्मवेत्ता नहीं। यह सबकुछ सुनकर सनत्कुमार ने कहा- ऋग्वेदादि सब शब्दमात्र है। साक्षात्कारी ज्ञान से

कुछ अन्य है, अर्थात् शाब्दिक एवं व्यावहारिक ज्ञानों में सदा भेद होता है।

इससे यह सिद्ध हुआ कि वेद में सब विषय हैं। इसी कारण पुरातन ऋषि-मुनि अपने ग्रन्थों में प्रमाणों का परिगणन करते हुए वेद को शब्दप्रमाण में प्रधान स्थान देते हैं। महर्षि कणाद ने तो वेद को प्रमाण ही इसलिए माना है कि वेद में लोक-परलोक-सम्बन्धी सभी विषयों का निरूपण है-

तद्वचनादाम्नावस्य प्रामाण्यम् ।।[6]

धर्म का निरूपक होने से वेद का प्रामाण्य है और धर्म का लक्षण करते हुए वे कहते हैं।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म ।।[7]

जिससे लोकोन्नति (भौतिक समृद्धि) तथा मोक्ष की सिद्धि हो, उसे धर्म कहते हैं। सुतरां लोकपरलोकसम्बन्धी कल्याणप्राप्ति के साधनों का नाम धर्म है और वेद धर्म का प्रतिपादक है, अतः वेद सब विषयों का प्रतिपादक है। शिल्पशात्रादि के कर्ता अपने-अपने ग्रन्थों को वेदमूलक बताकर यह घोषित कर रहे हैं कि वेद में सब विषय, सब विद्याएँ हैं। स्वामी दयानन्द सरस्वती ने अपनी ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका में दिग्दर्शनमात्र कराने के लिए ब्रह्मविद्या (जिसमें परमात्मा, आत्मा, मन आदि की विद्या है), वेदोक्त धर्म, सृष्टि-विद्या, पृथिव्यादिलोकभमण, आकर्षणानुकर्षण, प्रकाश्य-प्रकाशक, गणितविद्या, नौविमानादिविद्या (इसमें सब प्रकार के यानों की चर्चा है), तार-विद्या, वैद्यकशात्र, राजाप्रजाधर्म, वर्णाश्रमधर्म, ईश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासना, पुनर्जन्म, पञ्चमहायज्ञ आदि विषयों का उल्लेख किया है। उनका वेदभाष्य देखने से विद्युद्विद्या, शत्रात्रविद्या, भूगर्भविद्या, खगोलविद्या, जलविद्या आदि अनेक विद्याओं का ज्ञान होता है। हाँ, यह ठीक है कि वेद में इन विद्याओं का विस्तार से वर्णन नहीं है।

क्रियात्मक अनुभव या गहराई में जाकर किसी वस्तु का अन्वेषण करना तथा उसके विषय में विशिष्ट ज्ञान प्राप्त करना विज्ञान कहलाता है। सत्य विद्याओं के अन्तर्गत ईश्वर, जीव, प्रकृति तीनों का समावेश होता है। जहाँ आज का विज्ञान प्रकृति के कुछ रहस्यों को यत्रों की सहायता से जान पाया है वहाँ हमारे ऋषि-मुनियों ने ध्यान-समाधिस्थ होकर वैदिक सूत्रों का रहस्योद्घाटन किया है। न केवल प्रकृति अपितु आत्मा-परमात्मा के गुण, कर्म, स्वभाव और उनका साक्षात्कार करने के अनेक उपाय भी वेदों में बतलाये हैं। इनके जाने बिना मानव जीवन का उद्देश्य पूरा नहीं होता और न ही सन्तुष्टि होती है। उपनिषद् कहती है-

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा ब्रह्मणोऽविज्ञाय नरः सुखी भविष्यति ।।[8]

जब लोग आकाश को चटाई की भाँति लपेटने में समर्थ हो जायेंगे तब बिना ब्रह्म को जाने भी लोग सुखी रह सकेंगे। इसीलिये यजुर्वेद के अन्तिम अध्याय में सम्भूति और विनाश, अविद्या और विद्या दोनों को जानने के लिये आदेश दिया है। जैसा की हम जानते हैं कि वेदों में अनेक प्रकार का ज्ञान विज्ञान मिलता है उनमें से कुछ का दिग्दर्शन यहां प्रस्तुत किया गया है।

सृष्टि उत्पत्ति विज्ञान का स्वरूप

वेदों में सृष्टि की उत्पत्ति को समझाते हुए कहा गया है-

हिरण्यगगर्भ समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतें कस्मै देवाय हविषा विधेम।।[9]

हिरण्यगर्भ जो परमेश्वर है वही एक सृष्टि के पहले वर्तमान था जो इस सब जगत् का स्वामी है और वही पृथिवी से लेके सूर्यपर्यन्त सब जगत् को रचके धारण कर रहा है। इसलिए उसी सुख स्वरूप परमेश्वर देव को ही हम लोग उपासना करें, अन्य की नहीं।

यत् परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः संसृजे विश्वरूपं ।
कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत्तद् बभूव ।।[10]
देवाः पितरो मनुष्या गन्धर्वाप्सरसञ्च ये।
उच्छिष्टाज्जझिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः।।[11]

जो उत्तम मध्यम और नीच स्वभाव से तीन प्रकार का जगत् होता है, उस सबको परमेश्वर ने ही रचा है। उसने इस जगत् में नाना प्रकार की रचना की है। और एक वहीं इस सब रचना को यथावत् जानता है। और इस जगत् में जो कोई विद्वान् होते हैं, वे भी कुछ-कुछ परमेश्वर की रचना के गुणों को जानते हैं। वह परमेश्वर सबको रचता है, और आप रचना में कभी नहीं आता।

विद्वान् अर्थात् पण्डित लोग और सूर्य्यलोक भी अर्थात् यथार्थ विद्या को जानने वाले, अर्थात् विचार करने वाले, अर्थात् गानविद्या के जानने वाले, सूर्य्यादि लोक, और अर्थात् इन सब की त्रियां, ये सब लोग और दूसरे लोग उसी ईश्वर के सामर्थ्य से उत्पन्न हुए हैं। अर्थात् जे प्रकाश करने वाले और प्रकाशस्वरूप सूर्य्यादि

लोक, और अर्थात् चन्द्र और पृथिवी आदि प्रकाश रहित लोक, वे भी उसी के सामर्थ्य से उत्पन्न हुए हैं। वेदो में इस प्रकार के सृष्टि विधान करने वाले मन्त्र बहुत हैं।

भौतिक विज्ञान का स्वरूप

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।[12] सूर्य सौर मण्डल का आत्मा है जो अपनी आकर्षण शक्ति और ऊर्जा से सभी ग्रह- उपग्रहों को नियंत्रित और गति दे रहा है। सूर्य की ऊर्जा से ही सृष्टि चक्र चल रहा है। सूर्य पृथ्वी से ब्रघ्नः अर्थात् लाखों गुणा बड़ा है, जिसमें अपान (हाइड्रोजन) और हीलियम गैसों की प्रधानता है। हाइड्रोजन के परमाणु सूर्य के केंद्र की ओर संलयन क्रिया द्वारा निपीड़ित हो रहे हैं, जिसके कारण अपार ऊर्जा का उत्सर्जन होता है। यही ऊर्जा ग्रह-उपग्रहों को ऊर्जायमान कर रही है। इस ऊर्जा की गति एक सैकिण्ड में एक लाख छियासी हजार मील है। किरण ऊर्जा को सूर्य से पृथिवी पर आने में 8 मिनट 10 सेकंड लगते हैं। तरणिर्विश्वदर्शतः[13] मत्र का अर्थ करते हुये सायणाचार्य ने किसी प्राचीन आचार्य का वचन उद्धृत किया है जो पृथिवी से सूर्य की दूरी जानने के लिये बहुत ही महत्त्वपूर्ण है।

योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते च योजने।
एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तुते ।।

आधे निमेष अर्थात् पलक झपकने में जितना समय लगता है उसके आधे समय में सूर्य की किरणें दो हजार दो सौ दो योजन की दूरी तय कर लेती हैं। आधा निमेष एक सेकंड का दशों भाग (लगभग 8/75) के बराबर होता है और योजन की लम्बाई 9 मील। इस प्रकार गणना करने पर यह समय वर्तमान समय के वैज्ञानिकों की गणना के समान ही निकलता है। पूर्व के आचार्यों ने किस विधि से यह गणना की है यह आश्चर्यजनक है। सूर्य अपनी किरणों की आकर्षण शक्ति से पृथिवी को धारण किये हुये है। दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखै[14] चकृषे भूमिम्[15] सूर्य अपनी कीली पर और पृथिवी सूर्य के चारों और घूमती है।

समाववर्ति पृथिवी समुषा समु सूर्य। समु विश्वमिदं जगत् स सूर्य... ववृत्याद् रथ्येव चक्रा[16] सूर्य ऊर्जा का अखण्डस्रोत है जिसमें सात प्रकार की ऊर्जा विद्यमान है।

अधुक्षत् पिप्युषीमिषम् ऊर्ज सप्तपदीमरिः।
सूर्यस्य सप्तरश्मिभिः ।।[17]

पृथिवी-वैज्ञानिकों की यह मान्यता है सूर्य से पृथिवी की उत्पत्ति हुई है। अथर्ववेद में कहा है कि है पृथिवी सूर्य के हाथ से दी गई वस्तु के समान है। बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि[18] ऋग्वेद के एक मत्र में भी यही कहा है कि वरुण ने सूर्य से पृथिवी को बनाया। वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण[19] । पृथिवी में आकर्षण शक्ति-भास्कराचार्य द्वितीय ने अपने ग्रन्थ सिद्धान्त शिरोमणि में कहा है-

आकृष्टशक्तिञ्च मही तया यत् खस्थं गुं स्वाभिमुं स्वशक्त-या।
आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे।।[20]

पृथिवी में आकर्षण शक्ति है अतः वह ऊपर की भारी वस्तु को अपनी ओर खींच लेती है और वह वस्तु पृथिवी की और गिरती हुई सी लगती है।

जल-जल संघाते धातु से जल की व्युत्पत्ति होने से यह स्वयं ही अपने आप को यौगिक होने को बतला रहा है।

मित्रं हुवेपूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्।
धियं घृताची साधन्ता।[21]

जल की प्राप्ति के लिये मित्र (आक्सीजन) और वरुण (हाइड्रोजन) को ग्रहण करता हूँ। हाइड्रोजन के 2 अणु और आक्सीजन का एक अणु विद्युत् तरंग प्रवाहित करने पर जल में बदल जाते हैं। ऋग्वेद के सप्तम मण्डल में जल की उत्पत्ति कैसे हुई इसका वर्णन किया है।

विद्युतो ज्योतिः परिसंजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतांत्वा।
उतासि मैत्रावरुणो वशिष्ठ उर्वश्यां मनसोऽधि जातः।
कुम्भे रेतः सिषिचतु समानम्। ततो जातमाहुर्वशिष्ठम्।[22]

एक कुम्भ (परखनली) में मित्र और वरुण का रेतस् (वीर्य, कण) उचित मात्रा में डाला गया उससे वशिष्ठ की उत्पति हुई। इस कार्य के लिये विद्युत् प्रवाहित की गई। उर्वशी विद्युत् का नाम है, जिसके सम्पर्क में आने पर मित्र और वरुण का रेतस्, तेज च्युत हो गया और जल की उत्पत्ति हुई। वशिष्ठ जल को कहते हैं।

अग्नि-एक ही अग्नि द्यौ लोक में सूर्य, अन्तरिक्ष में विद्युत् और पृथिवी पर भौतिक अग्नि के रूप में विद्यमान हो रहा है। सूर्य अग्नि का मुख्य स्रोत है। ऊर्जा, प्रकाश, दाहकता, गति, सन्धान, विभाजन, शोधन, सप्रेषण आदि बहुत सारे गुण

अग्नि के बतलाये हैं। वेदों में अग्नि को अमर कहा है।

मत्रेषु अग्निरमृतो निधायि।[23]

अग्निरमृतो अभवद् वयोभिः।।[24]

ऊर्जा के रूप में अग्नि अविनाशी है। आज का विज्ञान यह मानता है कि ऊर्जा न तो उत्पन्न की जा सकती है और न ही नष्ट होती है। इसका केवल रूपान्तरण मात्र होता है। यह सर्वव्यापक है जो कि द्युलोक, अन्तरिक्ष और भूमि के प्रत्येक कण में व्याप्त है।

विश्वकेतु भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणात्।[25]

सूर्य से अग्नि की उत्पत्ति, आकाश में रहने का स्थान और भूमि में इसका केंद्र है। दिवितेजन्म अन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित्[26]

पृथिवी में स्थित अग्नि का आविष्कार सबसे पहले अथर्वा ने किया।

त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा निरमन्थत।

मूर्धी विश्वस्य वाघतः ।।[27]

अथर्वात्वा प्रथमो निरमन्यदने[28]

यह अग्नि अरणी काष्ठ को घर्षण या मन्थन करने से प्रकट होती है।

अरण्योनिहितो जातवेदाः[29]

दो पत्थरों के परस्पर टकराने से भी अग्नि प्रकट होती है।

योश्मनोरन्तराग्नि जजान[30]

भूगर्भ में स्थित अग्नि को पुरीष्य कहते हैं। अथर्वो ने इसका दोहन किया। अथर्वा स्थितप्रज्ञ वैज्ञानिक का नाम है। भूगर्भ से प्राप्त अग्नि को विश्वभरा अर्थात् समस्त विश्व का पोषण करने वाली कहा है। पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वात्वा प्रथमोनिरमन्थदने।[31] कोयला, पेट्रोल, गैस आदि की प्राप्ति भूमि का खनन करने से ही होती है। इसी भाँति समुद्र में भी तेल और गैस के विशाल भण्डार हैं।

अपांपृष्ठमसि योनिरने समुद्रमभितः पिन्वमानम् [32]अग्नि ही परमाणुओं को गति देती है। अग्नि की ऊर्जा से ही प्रत्येक परमाणु गतिमान् हो रहा है।

अग्निमूंधा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।

अपां रेतांसि जिन्वति।।[33]

वायु- हमारी पृथिवी के चारों ओर वायुमण्डल व्याप्त हो रहा है जिसके कारण

पृथिवी छिन्न-भिन्न नहीं होती। वायु द्वारा ही समुद्र का जल उठाया जाता है और वह वर्षा का हेतु बनता है। पृथिवी से 25-40 किलोमीटर ऊपर ओजोन की परत है जो आक्सीजन का सघनीभूत रूप है। यह सूर्य से उत्सर्जित हानिकारक किरणों को अवशोषित कर उन्हें भूमि पर नहीं आने देती। वायु में 78 प्रतिशत नाइट्रोजन, २१ प्रतिशत आक्सीजन और एक प्रतिशत धूल के कण तथा अन्य गैसें हैं। नाइट्रोजन आक्सीजन की तीव्रता को मन्द करके उसे श्वसन और ज्वलन क्रिया के लिये सक्षम बनाती है। यह निक्रिय गैस है परन्तु वर्षा के समय विद्युत् चमकने पर यह जल बिन्दुओं में घुलकर खाद का कार्य करती है। इसीलिये वर्षा का जल कृषि के लिये सर्वेत्तम माना गया है। वायु में विद्यमान आक्सीजन सभी जीवधारियों को प्राण ऊर्जा प्रदान करती है और अनेक रोगों को हरती है।

यददो वात ते गृहे अमृतस्य निधिर्हितः।
ततो तो देहि जीवसे।।[34]

ये दो वायु प्रवाहित हो रही हैं। एक प्राणवायु जीवन, बल, स्फूर्ति, उत्साह और आरोग्य देने वाली है, जिसे श्वास द्वारा भीतर लिया जाता है। दूसरी प्रश्वास द्वारा शरीर के मल रोगादि को बाहर निकाल देती है।

द्वाविमौवातो वात आ सिन्धोरापरावतः।
दक्षं ते अन्य आ वातु परान्योवातु यद्रपः ।।[35]

यहाँ प्राणायाम का महत्त्व बतलाया है और कहा है कि जो कोई इस विद्वान् अर्थात् प्राण विद्या को जाननेवाले का शिष्य होता है, वह प्राण का निरोध करता है। यदि प्राण का निरोध नहीं करता, प्राण वृद्धावस्था से पहले ही उसे छोड़ जाते हैं अथवा वह रोगी रहता है।

स य एवं विदुष उपद्रष्टा भवति प्राणं रुणद्धि।
न च प्राण रुणद्धि सर्व ज्यानिं जीयते न च सर्व ज्यानि जीयते
पुरैनं जरसः प्राणो जहाति।[36]

शिल्प विज्ञान का स्वरूप

शिल्प विज्ञान में वास्तुशात्र, अत्र-शत्र, विमानविद्या एवं अन्य दैनिक जीवन

में उपयोग की जाने वाली वस्तुओं की गणना होती है।

वास्तु शास्त्र - ऋग्वेद एवं अथर्ववेद में वास्तुशात्र की प्रचुर सामग्री उपलब्ध है। सर्वप्रथम राजा के लिये लोहे के दुर्ग बनाने के लिये कहा है और सैनिकों के लिये कवच।

वर्म सीव्यध्वं बहुलापृथूनि पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा।[37]

न केवल राजा अपितु प्रजाजनों के लिये भी वातानुकूलित गृह निर्माण करने को कहा है

आयने ते परायणे दूर्वारोहतु पुष्पिणी।
मध्य हदस्य वो गृहाः पराचीना मुखाकृधि ।।
हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्ययामसि।
शीत हदा हि नो भुवोऽग्निष्कृणोतु भेषजम्।।[38]

हे मनुष्यो! तुम्हारे घर तालाब के मध्य में अथवा उसके समीप होवें जहाँ चारों ओर घास का मैदान और तालाब में कमल के फूल खिले हो। ये घर वातानुकूलित अर्थात् बर्फ की पतली परत से आच्छादित हों। उनमें शीत के निवारण के लिये अग्नि की भी समुचित व्यवस्था एवं वायु का निर्वाध प्रवेश होना चाहिये।

अथर्ववेद का एक पूरा सूक्त शाला निर्माण का वर्णन करता है। इसमें दो पक्ष (कमरों) से लेकर दस कमरों युक्त शाला निर्माण करने का विधान किया है।[39]

यह शाला वास्तुशात्र के जाननेवाले विद्वान, कुशल शिल्पियों द्वारा माप एवं मानचित्र के अनुसार बनानी चाहिये। घर या शाला में खाद्य सामग्री, पाकशाला, यज्ञशाला, स्त्रियों के लिये अलग-अलग प्रकोष्ठ, सभी के लिये बैठक एवं अतिथि कक्ष की व्यवस्था होनी चाहिये।

हविर्धानं अग्निशालं पत्नीनां सदनं सदः। सदो देवानामसि देवि शाले....[40]

अथर्ववेद में जहाँ कई मंजिलों वाले घरों के निर्माण के लिये कहा है वहाँ ऐसे लघु गृहों को बनाने का विधान है जिन्हें आवश्यकता के अनुसार स्थानान्तरित किया जा सके। जैसे आजकल तम्बू या विवाहादि के अवसर पर अनेक प्रकार के गृहों की रचना की जाती है।

मा नः पाशं प्रतिमुचो गुरुर्भारो लघुर्भव।
वधूमिव त्वा शाले यत्रकामं भरामसि।।[41]

वास्तु शात्र के प्रमुख ग्रन्थ समरांगणसूत्रधार, मानसार, मयमत, अपराजित पृच्छा, बृहत् शिल्पशात्र, वास्तुशात्र (विश्वकर्मा) आदि 24 ग्रन्थ उपलब्ध हैं जिनमें 12 मंजिल तक गृह निर्माण करने का वर्णन किया है।

अस्त्र-शस्त्र निर्माण-जिसे फेंक कर शत्रु पर प्रहार किया जाये उसे अस्त्र कहते हैं। इसके दो भेद हैं। 1. मंत्रमुक्त, 2. यंत्रमुक्त। जिस अस्त्र की प्रणाली स्वतः चालित हो उसे मत्रमुक्त कहते हैं। जैसे आजकल के राकेट या मिसाइल। जो किसी यंत्र या मशीन से छोड़ा जाये उसे यंत्रमुक्त कहते हैं यथा तीर, बन्दूक और तोप से छोड़े जाने वाले गोले-गोलियाँ। जिन्हें हाथ में पकड़ कर प्रहार किया जाये उसे शस्त्र कहते हैं जैसे तलवार, भाला, छुरिका, गदा आदि।

आग्नेयात्र-तेषां वो अग्निमूढानामिद्रो हन्तु वरं वरम्।[42]

चक्षुषि.... अग्निरादत्तां पुनरेतु पराजिताः[43]

इसके प्रयोग से अग्नि की ज्वाला चारों ओर फैल जाती थी, जिसकी लपट से व्यक्ति अन्धा हो जाता था और उसका धुंआ मूर्छित कर देता था।

वायव्यात्र-अग्रेर्वातस्य भ्राज्या तान् विषूचो विनाशय।[44]

इसके छोड़े जाने पर तीव्र आँधी चलने लगती थी और शत्रु छिन्न-भिन्न हो जाते थे।

तामस अत्र-तां विध्यत तमसापव्रतेन यथेषामन्यो अन्यं न जानात्।[45]

यह अस्त्र वर्तमान समय के अनुगैस के गोले के तुल्य होता था। इसके धुएँ से चारों ओर अन्धकार छा जाता था और शत्रु सैनिकों का दम घुटने लगता था जिससे किंकर्तव्य-विमूढ़ होकर वे इधर-उधर भागने लगते थे।

इद्र का वज-अभ्येनं वजमायसं सहस्र भृष्टिः वजेण त्रिषन्धिना[46]

यह लोहे का बना और तीन जोड़ों वाला होता था जिसे त्रिषन्धि वज्र कहते थे। यह विद्युत् अथवा डायनामाइट जैसा आयुध था जिसके प्रहार से सहस्रों सैनिकों का एक बार में ही वध किया जाता था। दिव्यात्रों के अतिरिक्त वेदों में धनुष-बाण, असि, परशु, चक्र, ऋष्टि और सीसे की गोली का भी वर्णन मिलता है।

विमान विज्ञान का स्वरूप

महर्षि भारद्वाज कृत यंत्र सर्वस्व के वैमानिक अध्याय में कहा है-

निर्मथ्य वेदाम्बुधिं भरद्वाजो महामुनिः ।
नवनीतं समुद्धृत्य यत्र सर्वस्व रूपकम् ।।
सूत्रै पञ्चशतैर्युक्तं व्योमयानं प्रधानकम् ।
वैमानिक प्रकरणमुक्तं भगवता स्फुटम् ।।

भारद्वाज मुनि कहते हैं कि वेदरूपी समुद्र के मन्थन से जो नवनीत प्राप्त हुआ है उसके आधार पर पाँच सौ सूत्रों बाला वैमानिक प्रकरण प्रस्तुत किया जाता है। जो पृथिवी, जल, अन्तरिक्ष तीनों में पक्षी की भांति आ जा सके और जिसके द्वारा द्वीप-द्वीपान्तर तथा दूसरे लोकों की यात्रा की जा सके उसे विमान कहते हैं। इस ग्रन्थ में विमानों की रचना, उनके भेद, रहस्य, विविध यन्त्र और विमान चलाने की विधियों का विस्तार से वर्णन किया है। महर्षि भारद्वाज का यह कथन अतिशयोक्ति न होकर सत्य पर आधारित है। वेदों में विमान के लिये दिव्य रथ, रथ या आकाशीय नौका आदि शब्दों का प्रयोग हुआ है। ऋग्वेद में तीन सीट एवं तीन चक्रों वाले त्रिकोणाकार रथ का वर्णन आया है–

त्रिबन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।[47]

अन्यत्र सब लोकों में जानेवाले सात चक्र, पाँच इञ्जिन, चारों ओर मुड़ सकने और संकेत से चलने वाले दिव्य रथ का वर्णन है-

सोमापूषणा रजसो विशालं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।
विषुवृत्तं मनसा युज्यमानं... पञ्चरश्मिम् ।।[48]

एक अन्य मंत्र में ऋभु देवों के दिव्य रथ का वर्णन करते हुये कहा है कि इसमें घोड़े नहीं हैं और न ही लगाम। तीन चक्रों बाला यह रथ अन्तरिक्ष में सर्वत्र भमण करता है।

अनश्र्वो जातो अनभीशुरुक्थ्यो रथत्रि चक्र परिवर्ततेरजः ।[49]

अश्विनी कुमारों द्वारा निर्मित रथ तैलीय पदार्थों से चलता था जो धुलोक और अन्तरिक्ष में सर्वत्र जा सकता था।

आ वां रथो रोदसी बद्बधानो घृतवर्तनि पविभी रुचानः ।[50]

इन रचों का निर्माण ऋभुशिल्पी करते थे। उनके इन गुणों के कारण ऋभुओं को आदरार्थ देवता की उपाधि दी गई।

तक्षन् रथं सुवं अनश्वम्...[51]
तेन देवत्वम्भवः समानशः[52]

जिस समय विमानों का आविष्कार नहीं हुआ था उस समय महर्षि दयानन्द ने ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका में विमान विद्या को बेदों के प्रमाणों से प्रमाणित किया और उसके आधार पर शिवकर बापू तलपदे ने विमान का निर्माण करके मुम्बई के चौपाटी में उड़ा कर दिखाया। धनाभाव के कारण यह कार्य आगे नहीं बढ़ सका।

शिल्प विज्ञान के अतिरिक्त वेदों में कृषि विज्ञान, वनस्पति विज्ञान, औषधी विज्ञान, पशु-पक्षी विज्ञान, गणित, ज्योतिष, वृष्टि, पर्यावरण एवं भूगर्भ सम्वन्धी विवरण उपलब्ध होता है, जिसकी वर्तमान विज्ञान से अधिकांश में समानता देखी जाती है।

सन्दर्भाः-

1 यजु .31/1
2 यजु 1/5/6
3 ऋग्वेदादि भा .भू .वेद वि .वि .।
4 छां ७।१।२
5 छा० उ० ७/११३
6 चै० १११।६
7 बै० १११।२
8 श्वेताश्व०
9 ऋ .अ .८ । अ .७। व .३। मं .१
10 अधर्व, का.10/अनु .4/मं .8.
11 अथर्व .का.11/प्रपा.24/अनु .4/4.27
12 ऋ .१/११५/१
13 ऋग्वेद १/५०/४
14 यजु .५/१६
15 ऋ .१/५२/१-२
16 यजु .२०/३०)ऋ१०/८९/२(
17 ऋ .८/७२/६
18 अथर्व .१८/३/२५-३५
19 ऋ .५/८५/५
20 सिद्धान्त भुवन-१६
21 प्रऋ .१/२/७
22 ऋ .७/३३/१०-१३
23 यजु .१२/२४
24 यजु .१५/२५
25 यजु .१२/२३
26 यजु .११/१२
27 ऋ .६/१६/३
28 यजु, ११/३२
29 ऋ .३/२९/२
30 ऋ .२/१२/३
31 यजु .११/३२
32 यजु .११/२९

33 यजु.३/१२
34 ऋ.१०/१८६/३
35 ऋ.१०/१३७/२
36 अथर्व.११/३/५४-५६
37 अथर्व.१९/५८/४
38 अथर्व, ६/१०६/१-३
39 अथर्व.९/३/२१
40 अथर्व.९/३/७
41 अथर्व.९/३/२४
42 अथर्व.६/६७/२
43 अथर्व.३/१/६
44 अथर्व.३/१/५
45 अथर्व.३/२/६
46 अथर्व.११/१०/३
47 ऋ.१/११८/२
48 ऋ.२/४०/३
49 ऋ४/३६/१
50 ऋ.७/६९/१
51 ऋ.१/१११/१
52 ऋ.३/६०/२

सन्दर्भ ग्रन्थ-

- वेदों में विज्ञान, ऋ.भा.भू. बृहद् विमान शात्र, धनुर्वेद।
- उपनिषद् रहस्य एकादशोपनिषद्, महात्मा नारायण स्वामी, प्रकाशक विजय कुमार गोविन्द राम हांसानन्द (संस्करण - 2021)
- ऋग्वेदादि-भाष्य-भूमिका, महर्षि दयानन्द सरस्वती, प्रकाशक- रामलाल कपूर ट्रस्ट, (संस्करण-चतुर्थ 2010)

❋ ❋ ❋

वेदांग निरूक्त में शिक्षा चिंतन

जयश्री दवे

सर संक्षेपः

प्राचीन भारतीय संस्कृत के उद्गम एवं विकास में भारतीय ज्ञान-परंपरा का विशेष योगदान रहा है। उसमे वैदिक ऋषिओं के ज्ञान के परिपाकस्वरूप वेदग्रंथो का स्थान विशेष महत्वपूर्वा है। ज्ञान के परमोत्कर्ष स्वरूप ईन वेदग्रंथो के संरक्षवा हेतु शिक्षा , कल्प, व्याकरवा, निरूक्त, छंद एवं ज्योतिष-ईन षड् वेदांगो की रचना हुई। ईन सभी वेदांगो में से वैदिक शब्दकोष 'निघंटु' के शब्दों की व्युत्पति हेतू रचित निरूक्त में वैदिक मंत्र-षब्दों की व्युत्पति की चर्चा के साथ ही, तत्कालीन भाषा, इतिहास, अध्यात्म, शिक्षा दि विषयों पर भी विस्तृत चर्चा की गई है, जिसमें शिक्षा संबधित चर्चा के सभी पहलू, जैसे कि- ज्ञान, गुरू, शिष्य , अनुशासन आदि की चर्चा भी मिलती है, जिससे तत्कालीन शिक्षा प्रणाली का स्वरूप स्पष्ट होता है। इस प्रकार निरूक्त व्युत्पति-विषयक ग्रंथ होने के साथ-साथ शिक्षा का भी मार्गदर्षक ग्रंथ है। निरूक्त में निर्दिष्ट शिक्षा विषयक यह चर्चा साप्रत समय में भी सर्वथा प्रस्तुत एवं अनुंकरणीय है।

चाबी रूप शब्दः

ज्ञान परंपरा- बिना किसी परिवर्तन के एक पीढी से दूसरी पीढी तक ज्ञान का संचरवा निघंटु- वैदिक मंत्र-शब्द का शब्दकोष निरूक्त- षड् वेदांग मे से एक वेदांग, जिससे निघंटु के शब्दों की व्युत्पति की गई है, शिक्षा - शिष्य के सर्वांगी विकास हेतू गुरू - शिष्य द्वारा किया गया संवाद

प्रस्तावनाः

ज्ञान के प्राचीनतम भांडागार रूप वेद की पुरूष रूप में कल्पना करते हुए महर्षि पाविनि ने कहा है कि, सांगोपांग वेदाध्ययन के द्वारा ही ब्रह्मलोक की प्राप्ति संभव है। पाविनीय शिक्षा (41-42) में ईन षड् वेदांगों के कार्यानुरूप स्थानों का

वेद पुरूष के सुंदर रूपक के आश्रय से किया गया निरूपवा इस प्रकार है-

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्ती कल्पोऽथ पठ्याते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरूक्त श्रोत्रमुच्यते ।।
शिक्षा घ्रावां तु वेदस्य मुख व्याकरवा स्मृतम् ।
तस्मात्सादृमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

अर्थात्, छन्द वेद भगवान के चरवा, कल्प हाथ, ज्योतिष ऑखे, निरूक्त कर्वा, शिक्षा नासिका एवं व्याकरवा मुख है। यहॉ भारपूर्वक कहा गया है कि, ईन छ वेदांगों सहित वेद का अध्ययन करने पर ही मौक्ष की प्राप्ति होती है। ईन षड् वेदांगों में वैदिक शब्दकोष निघन्टु के पदों के व्याख्यान स्वरूप, प्राचीनतम एवं सर्वाधिक महत्वपूर्वा शब्दार्थतत्व विषयक निरूक्त ग्रंथ की रचना सांख्य प्रवर्तक कपिल मुनि के प्रपीज पंचषिख के पुत्र, यस्क शिष्य यास्क ने की है। यास्क ने निरूक्त (1/5) में ग्रंथ का प्रयोजन बताया है कि, 'साक्षात्कृतधर्मा' ऋषिओं ने परवर्ती 'असाक्षात्कृतधर्मा' ऋषियों को वेदमंत्री के रहस्य का सम्यंक ज्ञान देने के लिये षड् वंदांगो की रचना की है।

चतुर्दशाध्यायी इस निरूक्त ग्रंथ में प्रधानत अज्ञात या अल्पज्ञात धातुवाले मंत्र-शब्दों की व्युत्पति की गई है, किन्तु प्रसंगोपात उसमें भाषा, साहित्य, इतिहास, अध्यात्म, छन्द एवं व्याकरवा जैसे विषयों के साथ-साथ प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली के भी महत्वपूर्वा निर्देश मिलते है, जो आधुनिक माहितीप्रधान और भौतिक विकास पर केन्द्रित शिक्षा प्रणाली को दिषानिर्देश देने मे सर्वथा सक्षम है।

शिक्षा का महत्व :

निरूक्त में अर्थ सहित ज्ञान की भूरिभूरि प्रशंसा की गई है। यास्क निरूक्त (1/2) में उत्कृष्ट ज्ञान का स्वरूप समझाते हुए कहते है - 'किलेति विद्याप्रकर्षे' अर्थात, ज्ञान की उत्कृष्टता तब सिध्द होती है, जब व्यक्ति तथ्य की गम्भीरता तक पहुँचकर निश्चयपूर्वक कहता है कि, जैसा मै कह रहा हू , वह तथ्य एवं किल ऐसा ही है। ऐसे उत्कृष्ट ज्ञान के आधार पर ही तत्कालीन समाज में विद्वानों को विशेष उपाधियों से संबोधित किया जाता था। इस बारे में निरूक्त (1/1) में कहा है, 'पारोवर्य वित्सु स खलु वेदितृषु भूयोविद्य प्रशस्यो भवति।' अर्थात, आचार्य-परंपरा से वेदोभ्यास करने वाले विद्वानों में मंत्रो को अर्थसहित जानने वाला

विद्वान 'भूयोविद्यः' और 'भूयोविः' से भी अधिक विद्यावान 'सर्वविद्यब्रह्मा' प्रशंसनीय बन जाता है। यास्क (1/6) ने 'अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति, अज्ञाननिन्दा च।' में भी स्पष्ट किया है कि, जो व्यक्ति अर्थ सहित निरूक्त का अध्ययन करके वेदार्थज्ञान में निपुवा हो जाता है, उसके ज्ञान की समाज में प्रषंसा होती है, तथा अज्ञानी की निदा होती है। ज्ञान प्रशंसा करते हुए यास्क निरूक्त (1/6) में श्रुति के मंत्रो से एक रमणीय उपमा का आधार लेकर कहते है कि,- 'जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ॠतुकालेषु' अर्थात, जिस प्रकार ॠतुकाल में स्वच्छ वस्त्रों वाली एवं पतिकामा पत्नी पति के समक्ष अपने सम्पूर्वा देह को प्रकट कर देती है, उसी प्रकार मंत्रज्ञ विद्वान के समक्ष वेदवाणी अपना अर्थ रूपी शरीर प्रकट कर देती है। ईतना ही नहीं, वेदवावी को सम्पूर्वा जानने वाला ॠषि देवलोक में देवों के साथ रमणीय स्थान प्राप्त करता है। ईसके विपरित, वेदमंत्रों को अर्थरहित कंठस्थ करके, सच्ची वेदवाणी के आभास के साथ घूमने वाला, माया द्वारा रची गई जूठी धेनु के साथ घूमता है, एसे अज्ञानी को वाणी से अर्थ रूपी पुष्प, यज्ञ तथा फल (ज्ञान) प्राप्त नही होता है। (ॠ. 10/71/5)

अपने इस मत के समर्थन में यास्क निरूक्त (1/6) में भारवाही गर्दभ (स्थाणूंरयं भारहारः) का उदाहरवा प्रस्तुत करके कहते है कि, जो व्यक्ति वेदमंत्रो का सिर्फ अध्ययन (षुकपाठ) करता है किन्तु, उनके अर्थ को नही जानता है, वह चन्दनकाष्ठ को अपनी पीठ वहन करने वाले, अपितु चन्दन की सुगंध का लाभ नही ले शकने वाले गर्दभ के समान है। यास्क निरूक्त में 'अनग्नांविव शुष्केन्धो' (1/6) उदाहरवा दे कर कहते है कि, जिस प्रकार काष्ठ शुष्क होने पर भी बिना अग्नि के प्रज्वलित नही होता, उसी प्रकार वेदमंत्रों के अर्थ को बिना जाने उसका अध्ययन करने वाले अध्येता को कोई लाभ नही होता है।

आचार्यः समूची भारतीय शिक्षा प्रणाली के तीन महत्वपूर्वा स्तम्भ विद्या, विद्यादाता आचार्य एवं विद्यार्थी है। ईनमें शिखरस्थान पर आसन्न आचार्य के बारे में निरूक्त जैसे प्राचीन ग्रंथ में की गई चर्चा आचार्य के स्थान-मान की द्योतक है। यास्क निरूक्त (1/4) में 'आचार्य' शब्द की व्युत्पति में उनके तीन महत्वपूर्वा कार्यों का निर्देश करते है,- 'आचार्य आचारं ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुध्दिमिति वा।' अर्थात्, आचार्य शिष्य की बुध्दि का परीक्षवा करता है। निरूक्त के टीकाकार दुर्गाचार्य अनुसार, यास्क के इन निर्वचनों से ज्ञात होता है

कि, आचार्य स्वयं सदाचरवा करके षिष्यों से भी सदाचरवा करवाता था, एवं स्वयं अध्ययन कार्य में तत्पर रहकर नये-नये अर्थो को समझकर अपनी बुध्दि में इकट्ठा करता था, जिससे समय पर विद्यार्थियों की बुध्दि तथा अध्यापित ज्ञान का परीक्षवा कर शके। आचार्य की इस व्याख्या का अनुसंधान करते हुए, पाविानि (पा.सू.4/4/98) ने 'तंत्र साधुः' सूत्र द्वारा, आचार्य की 'आचारे साधुः स आचार्यः' व्युत्पति दी है। अमरकोष (2/7/7) ने भी 'आचारणीय सेव्यः इति आचार्यः' कह कर मानो यास्क के मत पर मुहर लगा दी है।

यास्क निरूक्त (1/1) में 'जानपदीषु विद्यातः पुरूषविषेषो भवति। पारोवर्यवित्सु स खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रषस्यो भवति।' कह कर समाज में परावार्य विद्या में उत्कृष्ट ज्ञान वाले विद्वान को 'भूयोविद्यः' और'भूयोविद्यः' से भी उच्च ज्ञान वाले विद्वान को 'सर्वविद्यब्रह्मा' की सन्मानित उपाधि से किये जाने का निर्देश करते है। इतना ही नही, यास्क (1/1) शिष्य के जीवन में आचार्य की महत्ता दर्षाते हुए, आचार्य को मातापिता के पूजनीय स्थान पर प्रतिष्ठित करते है,- 'य आतृवाति अवितथेन कवो, अदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयछन्। तं मन्येत् पितरं मातरं च तस्मै न द्रुहोत् कतमच्चनाह।' अर्थात, दुःख को दूर करने वाला तथा अमृत प्रदान करने वाला जो गुरू सत्य से, शिष्य के दोनों कानों को खोल देता है, ऐसे गुरू को माता और पिता के समान मानना चाहिए, तथा उनका कदापि द्रोह नही करना चाहिए।

शिष्यः प्राचीनकाल में 'अधिकारी' शिष्य को ही विद्याप्राप्ति का 'अधिकार' था। इसलिए निरूक्त (2/1) में भी यास्क अधिकारी और अनधिकारी दो प्रकार के शिष्यों की विस्तृत चर्चा करते है, जो किसी भी शास्त्र पढने के लिए उत्सुक शिष्य पर लागू होता है।

-अनधिकारी शिष्यः यास्क ने प्रथम 'अनधिकारी शिष्य ' की चर्चा करते हुए कहा है- 'ना वैयाकरणाय। नानुपरान्नाय। अनिदंविदे वा।' अर्थात्, जो वैयाकरण न हो, जो शिष्य भाव से (गुरू समीप) आया न हो, तथा जो निरूक्त को जानने वाला न हो, वह अधिकारी शिष्य नही है। यहॉ टीकाकार दुर्गाचार्य का स्पष्ट मत है कि, यदि कोई वैयाकरण हो अपितु, विनीत भाव से विधिवत् समित्पाविा होकर गुरू से पास

नही आता है, या कोई जड वैयाकरण हो, जो निरूक्त में (देवतादि विषयक) ज्ञान जानने मे असमर्थ हो, वह अनधिकारी शिष्य है। दुर्गाचार्य ने मंत्र मे प्रयुक्त 'इदंविद्' शब्द का अर्थ 'आत्मविद्' करते हुए कहा है कि, आत्मज्ञान से जिसके पाप नष्ट नही हुए है, ऐसे व्यक्ति को निरूक्त नही पढाना चाहिए। यास्क विद्यासूक्त (2/1) 'विद्या ह वै ब्राह्मवाम् आजगाम, गोपाय माम्, शेवधिष्टे अहमस्मि, असूयकाय, अनृजवे, अयताय न् मा ब्रूयाः वीर्यवती तथा स्याम्' में शब्दांतर से अनधिकारी शिष्य का ही वर्वान करते है। जिसमे, विद्या की देवी स्वयं गुरू के पास आकर ईर्ष्यालु, कपटी, अपवित्र व असयमी शिष्य को विद्या का दान न देने की बिनंती करती है। जिससे वह अपने अभीष्ट रूप में रहकर परिपुष्ट बनी रहे।

-अधिकारी शिष्यः अध्ययन के अनधिकारी शिष्य की चर्चा के बाद यास्क निरूक्त (2/1) में अधिकारी शिष्य के गुवा कहते है,- 'उपसन्नाय तु निब्रुयात्। यो अलं विज्ञातु स्यात्। मेधाविने । तपस्विने वा।' अर्थात्, जो शिष्य भाव से (समित्पाविा होकर) गुरू के समीप आया हो, निरूक्त जानने में समर्थ हो, मेधावी हो और तपस्वी हो, वही निरूक्त शास्त्र पढने का अधिकारी है। शिष्य के यह गुवा किसी भी शास्त्र पढने के लिए उत्सुक शिष्य के लिए अनिवार्य है।

अनुशासनः निरूक्त में अधिकारी और अनधिकारी शिष्यों की चर्चा मे ही शिक्षा के अनुशासन के नियम निहित है। निरूक्त (2/1) में शिष्य के गुरूकुलनिवास के अनुशासक का स्पष्ट सूचन करते हुए कहा गया है कि, 'य आतृवात्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृत सम्प्रयच्छन्। तं मन्येत् पितर मातरं च तस्मै न् द्रुह्येत् कतमच्चनाह।।' अर्थात्, गुरू को माता और पिता के समान मानकर उनका आदर करना चाहिये। उनका कभी भी द्रोह नही करना चाहिये। साथ ही में 'ना वैयाकरणाय। नानुपरान्नाय। अनिदंविदे वा।' कह कर जो वैयाकरण न हो, शिष्य भाव से (गुरू के पास) आया न हो तथा निरूक्त जानने वाला न हो, उसे अनधिकारीया अनुशासन हीन शिष्य कहा है। यास्क इस चर्चा में अनुशासन पर भार देते हुए कहते है कि,-

'आध्यापिता ये गुंरू नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा। यथैव न ते गुरो र्भोजनीयास्तथैव तान्न भूनत्कि श्रुतं तत्।' अर्थात्, जिनको अध्यापन करवाया है, वे

शिष्य भाषा, मन, और कर्म से (अधिकारी) गुरू का आदर न करे, तो गुरू वैसे शिष्य के प्रति ध्यान नही देते, वैसे ही विद्या भी उनके प्रति ध्यान नही देती।

इस प्रकार यास्क अनुशासन को विद्याप्राप्ति मं अति आवश्यक मानते है, जिस की सबसे ज्यादा आवश्यकता सांप्रत शिक्षा प्रणाली में है, जो केवल भौतिक विकास को केन्द्रित कर, नैतिक विकास को नजर अंदाज करती है।

पाठ्याविषयः उपनिषदोतरकालीन ग्रंथ होने के कारवा उपनिषत्कालीन विद्याओं का निरूक्त में पर्याप्त वर्णन मिलता है। निरूक्त (1/5) सूत्र 'जानपदीषु विद्यातः पुरूषविषेषो भवति। पारोवर्यवित्सु स खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रषस्यो भवति।'- में जानपदी विद्या तथा पासवार्य विद्याओं की चर्चा है, जिससे जानपदी विद्या में आजीविका से संबंध्द वास्तुविधा, धनुर्विद्या, न्यृत्य, सुंगीतादि जनपद में प्रचलित हस्तकौषलप्रधान विद्याओं का समावेष किया गया है, तथा पारावर्य विद्या में गुरू-शिष्य परंपरा से प्राप्त विद्या का समावेष किया गया है। इस संदर्भ में यास्क ने निरूक्त (1/6) में 'वेदं च वेदाद्गानि च'- शब्दों का स्पष्ट प्रयोग कर, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद तथा अथर्ववेद और शिक्षा, कल्प, व्याकरवा, निरूक्त, छंद और ज्योतिष वेदांगो का सूचन किया है। ईनके साथ ब्राह्मवा ग्रंथ, तर्कविद्या आदि विषयों का भी निरूक्त में स्पष्ट उल्लेख प्राप्त होता है। दुर्गाचार्य ईस संदर्भ में लिखते है- ''स पुनरेष सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथाविधौ ह्यसावधिकारी त्रयी विद्यासंयुक्तौ येना सौ सर्वमेव वेदितुमर्हति।'' भाषा के संदर्भ में निरूक्त (2/1) में 'षवतिर्गति कर्मा, कम्बोजेषु एवं भाष्यते।' कह कर कम्बोज, आर्यदेष आदि प्रदेषों की लौकिक भाषाओं के ज्ञान से वेदमंत्रो का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करने का भी निर्देश दिया हैं।

निरूक्त (14) के 'अथाध्यातमन्' सूत्र में 'अब आध्यात्मिक व्याख्या दी जा रही है'- में सर्वश्रेष्ठ विद्या 'अध्यात्मविद्या' का निर्देश है, तथा निरूक्त (2/1) के प्रसिध्द विद्यासूक्त के मन्त्रांष 'षेवधिष्टेऽहमस्मि'- 'मै (विद्या) तेरा निधि हॅू।'- में प्रयुक्त 'षेवधि' शब्द के अर्थघटन से 'ब्रह्मविद्या' का निर्देश प्राप्त है ('षेव' इति सुखनाम्, सुखनिधानमित्यर्थः ब्रह्मलोको हि निधिः। सुखानां कृत्स्नस्य जगतो यज्ञद्वारेवा अंतः इदमुक्तं निधिः शेवधिरिति') अर्थात्, ब्रह्मलोक प्राप्त करनेवाली

ब्रह्मविद्या 'षेवधि' है।

अध्यापन पध्दतिः निरूक्त मूलतः शिक्षा विषयक ग्रंथ नही है, अपितु यास्क ग्रंथ में चर्चा-विषय के आधार पर विभिन्न प्रकार से अपने विचार रखते है। इससे तत्कालीन विभिन्न अध्यापन पध्दतियॉ तथा उनके स्वरूप का परिचय प्राप्त होता है। प्राचीनकाल से अध्यापिपर्यंत ये पध्दतियॉ शिक्षा प्रणाली का अभिन्न अंग बन चुकी है।

-पाठ पध्दतिः निरूक्त (2/1) में 'इवेति भाषायाञ्च अन्वध्यायञ्च।' आयार्च ऋषियों द्वारा मंत्रो का उच्चारवा करने के पश्चात् शिष्यों द्वारा मंत्रो का उच्चारवा किये जाने की चर्चा मिलती है। शास्त्रज्ञान की यह पध्दति गुरूकुलप्रणाली में बहुत प्रचलित थी।

-व्याख्यान पध्दतिः निरूक्त के प्रारम्भे में 'व्याख्यातव्यः' शब्द से व्याख्यान का निर्देश है। दुर्गाचार्य 'व्याख्यान' के बारे में लिखते है,- मंत्रो का पदच्छेद्, पदों का अर्थदर्षन, समासादि का विग्रह, पदों का परस्पर अन्वयदर्षन एवं पूर्व-अपर वाक्यों की संगति बिठाना- ईन लक्षणो से युक्त जो कथन है, उसे व्याख्यान कहते है। निरूक्त मे यह व्याख्यान पध्दति बहुलप्रयुक्त है।

-प्रश्नोत्तर पध्दतिः- गुरू-शिष्य संवाद परंपरा मे जिज्ञासा और जिज्ञासा-समाधान को केन्द्रित करनेवाली प्रश्नोत्तर पध्दति प्राचीन काल से अध्यापिपर्यन्त शिक्षा प्रणाली में प्रमुख स्थान पर आरूढ है। यास्क भी निरूक्त में प्रसंगोपात 'कस्मात्' प्रश्न पूछकर एक ही शब्द के एक या एकाधिक निर्वचन देकर इसका उचित प्रयोग करत है। यथाहिरवयम् कस्मात् (निघंटु1/2/5) पूछकर इस शब्द के पॉच निर्वचन देते है।

-परिविवाद पध्दतिः यास्क निरूक्त में कई स्थानों पर स्वमत हेतु खंडन-मंडन का भी प्रयोग करते है, जिस में पूर्वपक्षी के मत की स्थापना के बाद प्रतिपक्षी द्वारा उनके मत का युक्तिपुरःसर खंडन कर, प्रतिपक्ष के मत की स्थापना की जाती है। जैसे कि, गार्य तथा अन्य वैयाकरणों के मत की स्थापना के बाद यास्क गागर्यमतखंडन (1/4-7) कर शाक्टायन तथा स्वमत की स्थापना करते है। इसी तरह यास्क निपातों की चर्चा (1/3) मे तीन विभिन्न मत - 'त्व' पद नाम, सर्वनाम या अर्धनाम है?' रखकर अंत में सब मतों का समाधान प्रस्तुत करते है।

इस तरह यास्क निरूक्त मे चर्चा-विषय के अनुरूप पध्दति का प्रयोग कर शिक्षा विभिन्न अध्यापन पध्दतियों का मानो निदर्शन देते है।

समापनः वैदिक वाद्‌ग्मय में अति गहन एवं क्लिष्ट शब्दो का यथार्थ रूप से समझाने हेतु रचित इस निरूक्त ग्रंथ का प्रमुख उद्देष्य ही वेदादि ग्रन्थो का सम्यक् अध्ययन-अध्यापन है। इसलिए निरूक्त में शास्त्रज्ञान के सभी पहलूओं की विस्तृत चर्चा मिलती है, और यही चर्चा शिक्षा के विभिन्न पहलूओं पर भी लागू होती है। ईस प्रकार निरूक्त केवल व्युत्पत्ति विषयक ग्रंथ न बन कर शिक्षा का भी मार्गदर्षक ग्रंथ बन गया है। निरूक्त में निर्दिष्ट शिक्षा विषयक यह विचार आज की शिक्षा प्रणाली में भी सर्वथा प्रस्तुत, विचारणीय एवं अनुकरणीय है।

संदर्भ सूचिः

1. शास्त्री हरगोविंद। (1970)। 'अमरकोष'। चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस। वारावासी। प्रथत संस्करवा।
2. त्रिवारी हरीनारायवा। आचार्य रामप्रसाद। (2020) (सम्पादन)। 'शिक्षा संग्रह'। चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस। वारावासी।
3. जमुनापाठक। (2015)। (व्याख्याकार एवं संपादक)। 'निरूक्तम्'। चौखम्बा कृष्वादास अकादमी, वारावासी। द्वितीय संस्करवा।
4. शास्त्री षिवनारायवा। (2021)। 'निरूक्त-मिमांसा। परिमल पब्लिकेषन्स। दिल्ली।
5. जाडेजा एवं ठाकोर (1998) 'वि' मासिक 'सस्कृत शास्त्रांमा षिक्षवा विभावना' विषयक का अद्‌क, 1-2 चारूतर विध्यामवडल। वल्लभ विध्यानगर।

❋ ❋ ❋

योग ग्रन्थों में वर्णित 'बस्ति क्रिया' का चिकित्सीय स्वरूप

देवेश कुमार
ऊधम सिंह

शोध सार- वर्तमान समय में मनुष्य की दिनचर्या एवं आहार-विहार में बहुत अधिक परिवर्तन हुआ है, जिससे व्यक्ति के स्वास्थ्य में नकारात्मक असर पड़ा है। इस नकारात्मक प्रभाव से मनुष्य में अनेक तरह के रोग उत्पन्न हो रहे हैं। इन रोगों से मुक्ति के लिए व्यक्ति विभिन्न प्रकार की औषधियों का सेवन करता है ये औषधियाँ तत्काल प्रभाव से आराम तो देती हैं किन्तु कुछ समय पश्चात इनका दुष्प्रभाव शरीर पर दिखने लगता है जो नए रोग के रूप में सामने आता है। योग ग्रन्थों में विभिन्न रोगों से बचाव हेतु उपाय किसी न किसी रूप में बताए गए हैं। बस्ति क्रिया भी इनमें से एक है। हठयोग के मुख्यतः सभी ग्रन्थों में षट्कर्म के अंतर्गत बस्ति क्रिया का वर्णन मिलता है जिसे वात दोष के लिए मुख्य चिकित्सा कहा जाता है। प्राचीन ऋषियों ने तत्कालीन परिस्थितियों के अनुसार बस्ति के लाभों का वर्णन किया था किन्तु वर्तमान में अनेक शोधों से पता चला है की बस्ति के शास्त्रीय गुणों के अतिरिक्त अन्य चिकित्सीय लाभ भी हैं। प्रस्तुत शोध पत्र में बस्ति क्रिया के चिकित्सीय रूप को सुझाया गया है जिसके अनुपालन से समाज को स्वास्थ्य लाभ प्रदान हो सके ।
बीज शब्द - योग, बस्ति, रोग, चिकित्सा, समाज।

प्रस्तावना- पुरातन काल में ऋषि-मुनि ही योग का अभ्यास करते थे किन्तु समय के साथ-साथ यह योगविद्या जन मानस के सामने प्रकट हुई और वर्तमान में गृहस्थ व्यक्ति भी योग को अपनाने लगे। समय परिवर्तन का ऐसा असर हुआ कि योग के अभ्यासों को लोग चिकित्सा के रूप में अपनाकर स्वास्थ्य लाभ प्राप्त कर रहे हैं। हठयोग के अन्तर्गत षट्कर्म, आसन तथा प्राणायाम, मुद्रा, ध्यान आदि योगाभ्यासों के माध्यम से शरीर की स्वास्थ्यता व मानसिक आध्यात्मिकता के साथ समाधि के रूप में मोक्ष प्राप्ति की बात कही गई है। हठयोग में ही षट्कर्मों का वर्णन मिलता है जिसमें शुद्धि क्रियाओं द्वारा शरीर का शोधन किया जाता है। शरीर में उपस्थित मल को शरीर से निष्काषित करने वाले कर्मों को षट्कर्म की संज्ञा दी जाती है।

घेरण्ड संहिता में वर्णित है कि-

षट्कर्मणा शोधनं च ॥घेरण्ड संहिता 10 ॥

अर्थात् षट्कर्मों के अभ्यास से शारीरिक शोधन होता है। जिससे शरीर की नाड़ियों का मल निकल जाता है और शरीर मल रहित होकर स्वस्थ हो जाता है।

स्वामी स्वात्माराम जी कहते हैं कि-

मेदः श्लेश्माधिकः पूर्वषट्कर्माणि समाचरेत् ।
अन्यस्तु नचरेत्तानिदोषाणां समभावतः ॥हठप्रदीपिका 2/21 ॥

अर्थात् जो व्यक्ति मोटे, श्लेष्म प्रवृत्ति वाले हैं शरीर में कफ की मात्रा अधिक है, जिनमें आलस्य भरा हुआ है, उन्हें षट्कर्म का अभ्यास करना चाहिए एवं जिनके त्रिदोष समान अवस्था में हैं उन्हें षट्कर्मों की आवश्यकता नहीं है। उपरोक्त तथ्यों से यह स्पष्ट है की योगाचार्यों ने षट्कर्मों के अभ्यास का प्रतिपादन शरीर से मल निकालने एवं शरीर शोधन हेतु किया है। किन्तु वर्तमान समय में षट्कर्मों को न केवल शोधन के लिए वरन् विभिन्न प्रकार के रोगों की चिकित्सा के लिए अपनाया जा रहा है।

घेरण्ड संहिता के अनुसार-

धौतिर्बस्तिस्तथा नेतिः लौलिकी त्राटकं तथा ।
कपालभातिश्चौतानि षट्कर्माणि समाचरेत।। घेरण्ड संहिता1/12 ॥

अर्थात् धौति, वस्ति, नेति, नौलि व त्राटक तथा कपालभाति ये छः शोधन कर्म हैं।

हठ्प्रदीपिका के अनुसार -

धौतिर्बस्तिस्तथा नेतिस्त्राटकं नौलिकं तथा ।
कपालभातिश्चौतानि षट्कर्मार्णि प्रचक्षते ॥ हठ्प्रदीपिका 2/22 ॥

अर्थात् धौति, वस्ति तथा नेति, त्राटक, नौलि, तथा कपालभाति। यहाँ पर त्राटक को नौलि से पहले रखा गया है किन्तु विधि समान ही है।

हठरत्नावली के अनुसार -

चक्रि नौलिर्धौतिनेतिबस्तिश्च गजकरिणी ।
त्राटकं मस्तकभ्रांतिः कर्मणाण्यष्टौ प्रचक्षते ॥हठरत्नावली 1/26 ॥

अर्थात् चक्री, नौलि, धौति, नेति, बस्ति, गजकरणी, त्राटक, तथा मस्तकभ्रांति, ये अष्टकर्म हैं।

बस्ति क्रिया का नाम वस्ति भी है इसका नाम वस्ति रखने का एक कारण यह है कि सामान्य रूप से उदर के निचले भाग पेट, श्रोणि तथा मूत्राश्य को वस्ति प्रदेश कहा

जाता है। सामान्यतः गुदा मार्ग या अधोमार्ग में जल को प्रवेश कराकर बड़ी आंत की सफाई करने की प्रक्रिया को बस्ति कहा जाता है। बस्ति कर्म के माध्यम से हम शरीर के निचले भाग की अर्थात् बस्ति प्रदेश की सफाई करते हैं।

बस्ति के प्रकार- हठयोग के ग्रन्थों में बस्ति के प्रकार भिन्न-भिन्न बताए गए हैं जैसे हठ्प्रदीपिका में स्वामी स्वात्माराम जी केवल जल बस्ति की बात करते हैं-

नाभिदघ्नजले पायुन्यस्तनलोत्कटासनः।
आधाराकुंचनं कुर्यात् क्षालनं बस्तिकर्म तत ॥ हठप्रदीपिका 2/27 ॥

उपरोक्त विधि से स्पष्ट प्रतीत होता है कि यहाँ जल बस्ति की बात हो रही है। इसके अतिरिक्त स्वामी जी ने अन्य किसी प्रकार की बस्ति की चर्चा नहीं की है।

श्रीनिवास योगी जी बताते हैं-

बस्तिस्तु द्विविधों प्रोक्तं: जलवायुप्रभेदतः।
चक्रि कृत्वा यथाशक्त्या बस्तिच्चौव तु कारयेत ॥ हठरत्नावली 1/43 ॥

अर्थात् बस्ति क्रिया, जल बस्ति और वायु बस्ति के रूप में दो प्रकार की होती हैं।

घेरण्ड ऋषि भी जल बस्ति और स्थल बस्ति (शुष्क बस्ति) के रूप में दो ही प्रकारों का वर्णन करते है जैसे-

जल वस्तिः शुष्कस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ।
जल वस्ति जले कुर्याच्छुवस्ति सदा क्षितौ ॥ घेरण्ड संहिता 1/45 ॥

उपरोक्त तथ्यों से ये तो स्पष्ट हो जाता है कि योग ग्रन्थों में बस्ति कर्म के दो ही प्रकार हैं।

बस्ति की विधि- जैसा की विदित है बस्ति के दो प्रकार हैं जल बस्ति और स्थल बस्ति। जल बस्ति का अभ्यास बहते जल (नदी, नहर) में तथा स्थल बस्ति का अभ्यास भूमि (धरती) पर किया जाता है। योग ग्रन्थों में जल बस्ति की विधि सामान्यतः इस प्रकार बतायी है कि नाभि तक जल में खड़े होकर उत्कटासन में गुदा मार्ग का आकुंचन-प्रसारण करें और गुदा मार्ग से जल को ऊपर की ओर खींचें तथा कुछ क्षण रोक कर गुदा द्वार से ही जल को बाहर की ओर निकाल दें यह जल बस्ति की विधि है इस क्रिया को बहते हुए जल में करना ज्यादा अच्छा होता है जैसे नदी या नहर आदि में। यदि व्यक्ति सामान्य रूप से इस विधि को करने में असमर्थ है तो वह गुदा मार्ग में रबर की

ट्यूब डालकर भी इस क्रिया को सम्पन्न कर सकता है ।

स्थल बस्ति की विधि को महर्षि घेरण्ड इस प्रकार बताते हैं-

पश्चिमोत्तानतो वस्तिं चालयित्वा शनैः शनैः ।
अश्विनीमुद्रया पायुमाकूच्य्यतेत्प्रासारयेत् ।।घेरण्ड संहिता 1/48 ।।

अर्थात् पश्चिमोत्तान आसन में बैठकर अश्वनी मुद्रा के जैसे गुदा का आकुंचन एवं प्रसारण करना चाहिए। ये स्थल बस्ति की विधि है।

सावधानियाँ - बस्ति क्रिया करते समय एवं बाद की कुछ सावधानियाँ हैं जैसे-

- जिस स्थान पर बस्ति क्रिया की जाती है वह साफ सुथरा होना चाहिए।
- यह सुनिश्चित कर लें की नदी या नहर में स्वच्छ जल आ रहा हो। रेत, मिट्टी या अन्य घास आदि के टुकड़े न आ रहे हों।
- बस्ति कर्म को बहते जल में करना चाहिए जिससे निकलने वाला मल जल के साथ ही बह जाए।
- बस्ति क्रिया को सदैव योग चिकित्सक की निगरानी में ही करना चाहिए।
- बस्ति क्रिया को खाली पेट होने पर ही करना चाहिए।
- जिन व्यक्तियों के गुदा मार्ग में किसी भी प्रकार के फुंसी-फोड़ा या अन्य घाव हो तो उन्हें बस्ति का अभ्यास नहीं करना है।
- बस्ति करने के तुरंत बाद स्नान करना चाहिए।
- हल्का, चिकना, व सुपाच्य भोजन करना चाहिए।
- हर्निया रोग से पीडित व्यक्ति को बस्ति क्रिया का अभ्यास वर्जित है।
- बस्ति क्रिया करने के लगभग 72 मिनट तक कुछ खाना नहीं चाहिए।

बस्ति का चिकित्सीय स्वरूप- योगाचार्यों ने योग ग्रन्थों में बस्ति क्रिया के विभिन्न चिकित्सीय लाभों का वर्णन किया है।

हठयोगप्रदीपिका में बताया है-

गुल्मप्लीहोंदरं चापि वातपित्तकफोद्भवाः ।
बस्तिकर्मप्रभावेन क्षीयन्ते सकलामयाः ।।हठप्रदीपिका 2/28 ।।
धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कांति दहनप्रदीप्तिम ।
अशेषदोषोपचयं निहन्यादभ्यसमनं जलबस्तिकर्म ।।हठप्रदीपिका 2/29 ।।

अर्थात् बस्ति कर्म से वायुगोला अर्थात् उदरीय गैस, प्लीहा या तिल्ली,

जलोदर(उदर में जल का रहना) तथा वात, पित्त एवं कफ आदि से संबन्धित रोग ठीक हो जाते हैं। जल बस्ति से त्रिदोष अथवा कफ, वात तथा पित्त का असंतुलन ठीक हो जाता है। धातु और इंद्रियों में प्रसन्नता की अनुभूति होती है, जठराग्नि तीव्र हो जाती है जिससे भोजन का अच्छे से पाचन होता है, शरीर में कांति अर्थात् शरीर में चमक आती है।

घेरण्ड संहिता में बस्ति के चिकित्सीय लाभों को इस प्रकार बताया है-

प्रमेहं च उदवर्तं क्रूरवायुं निवारयेत।
भवेत्सवच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत ॥घेरण्ड संहिता 1/47 ॥

अर्थात् प्रमेह या गोनोरिया, उदावर्त अथवा अपान वायु का ऊपर की ओर आना, क्रूर वायु अथवा अपान वायु की विकृति का संतुलन तथा शरीर कामदेवता के समान सुन्दर हो जाता है। नाड़ी तंत्र अथवा स्नायु तंत्र में संवेदना एवं शक्ति का अनुभव होने लगता है। फुंसी-फोड़े, चर्म रोग तथा सूखा एग्ज़ीमा आदि रोग समाप्त हो जाते हैं। स्थल बस्ति के अभ्यास से मिलने वाले लाभ के रूप में घेरण्ड ऋषि बताते हैं कि कोष्ठ दोष अर्थात् कब्ज की समस्या समाप्त हो जाती है। जठराग्नि तीव्र हो जाती है तथा वायु दोष आमवात का नाश हो जाता है।

हठरत्नावली में श्री निवास योगी जी जल बस्ति का लाभ बताते हैं कि-

गुल्मप्लीहोंदरं वापि वातपित्तकफादिकम् ।
बस्तिकर्मप्रभावेन ध्यावन्त्येव न संशयः ॥ हठरत्नावली 1/48 ॥

अर्थात् वायुगोला अर्थात् पेट में गैस, उदर में जल का रहना, वात, पित्त तथा कफ प्रकार के रोगों का नाश होता है। धातुओं का पोषण, इंद्रियों का शोधन, शरीर में कांति अर्थात् तेज आता है तथा जठराग्नि तीव्र होती है तथा पुराने वात (वायु) रोगों का नाश होता है।

हठतत्वकौमुदी में सुंदरदेव जी बताते हैं-

धात्विन्द्रियान्तरूकरणप्रसादं गुलमोदरप्लीह मलापहरम।
कान्त्याग्निकृत् सर्वगदान् निहन्यादभ्यास्यमानं जलवस्तिकर्म ॥ हठतत्वकौमुदी 8/6 ॥

अर्थात् बस्ति के अभ्यास से धातु एवं इंद्रियों के रोगों में लाभ मिलता है, गुल्म अर्थात् पेट में गैस बनना, प्लीहा अथवा स्प्लीन एवं उदर के सभी पुराने रोग ठीक हो जाते हैं। उपरोक्त शास्त्रीय लाभों के अतिरिक्त नवीन शोधों से भी बस्ति के

लाभों की जानकारी प्राप्त होती है। जैसे शोधकर्ता राहुल और अन्य (2016) ने अपनी शोध में पाया कि सेरिब्रल पाल्सी से पीढ़ित रोगियों में योग बस्ति के अभ्यास से लाभ होता है। शोधकर्ता दक्ष राठौड़ एवं कल्पेश दत्तानि (2017) ने अपनी शोध में पाया कि आर्थराइटिस अथवा घुटने के दर्द में बस्ति क्रिया के अभ्यास से लाभ मिलता है। शोधकर्ता प्रदीप कुमार एवं अनीता पटेल (2018) ने अपनी शोध में पाया कि गुगगुलू औषधि के साथ जल बस्ति क्रिया से पीठ दर्द में आराम मिलता है।

निष्कर्ष ट्ट योग ग्रन्थों में शोधन कर्मों अर्थात् षट्कर्मों के अन्तर्गत बस्ति क्रिया का प्रयोजन बताया गया है जिसके अभ्यास से विभिन्न रोगों से बचाव की जानकारी ऋषियों ने दी है। तात्कालिक समय में वह जानकारी ऋषियों ने इस उद्देश्य से बताई थी कि साधक रोगों से बचा रहे किन्तु वर्तमान में बस्ति क्रिया के माध्यम से विभिन्न आधुनिक रोगों की चिकित्सा की जा रही है, जिसकी पुष्टि उपरोक्त वर्तमानिक शोधों से हो रही है। इससे स्पष्ट होता है की बस्ति क्रिया का प्रयोजन मात्र शोधन तक ही सीमित न रहकर चिकित्सीय भी है। इसलिए बस्ति क्रिया का प्रयोजन शारीरिक शुद्धि के साथ-साथ आधुनिक चिकित्सा में भी व्यापक रूप से किया जा सकता है।

संदर्भ -

- Gharote M.L. (2012). Hathatatvakaumudi (2nd ed.) The Lonavala Yoga Institute (India). B-17, Rachna Gardens, Bhangarwadi, Lonavala (India) 410401.
- Gharote M.L., Devnath P., Jha V.kant (2012). Hatharatnavali (4nd ed.) The Lonavala Yoga Institute (India). B-17, Rachna Gardens, Bhangarwadi, Lonavala (India) 410401.
- Ghushe R. and et al. (2016), clinical study on the management of cerebral palsy with yoga basti (medical enema). J. Res. Tradit. Medicine, May - Jun 2016, Vol 2 (3) P- 62-69. DOI: 10.21276/jrtm.2016/162
- Moharana P. and Anita P. (2018), effect of trayodoshang, guggulu and yoga basti in the management of lower back pain with special

reference to Gridhrisi, International Journal of health and research 2018, vol.8(12) P- 167-173.

- Rathod D. and Dattani K. (२०१७), Effect basti in sandhivata wsr to osteoarthritis of knee joints, International journal of Ayueved medicine, 2017, 8(2), P-73-79.
- सरस्वती स्वामी निरंजनानन्द(2011), घेरण्ड संहिता (2दकमक.). योग पब्लिकेशन ट्रस्ट, मुंगेर, बिहार, भारत ।
- गोयन्दका हरिकृष्णदास (सं.2075) पतंजली योगदर्शन, गीताप्रेस गोरखपुर, गोरखपुर।
- स्वामी दिगम्बर जी व झा डॉ. पीताम्बर (2017), हठप्रदीपिका. स्वामी कुवल्यानन्द मार्ग लोनावाला कैवल्यधाम, पुणे महाराष्ट्र ।
- सरस्वती स्वामी शिवानन्द (2010), योग से रोग निवारण, सस्ता साहित्य मण्डल, नई दिल्ली।
- गोयन्दका हरिकृष्ण दास (सं. 2074), पातंजल योगदर्शन, गोविंदभवन कार्यालय कोलकाता का संस्थान, गीताप्रेस गोरखपुर, गोरखपुर ।
- स्वामी रामसुखदास (सं.2074), गीता प्रबोधनी, गोविंदभवन कार्यालय कोलकाता का संस्थान, गीताप्रेस गोरखपुर, गोरखपुर ।
- दीप देवीसहाय पाण्डेय (2018), पातंजलयोगदर्शनम् (2दक मक.) चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान 38 यू.ए. जवाहर नगर, बंगलो रोड, दिल्ली -110007.
- सरस्वती स्वामी निरंजनानन्द, (2011) घेरण्ड संहिता योग पब्लिकेशन ट्रस्ट, मुंगेर बिहार, भारत पृ.स. 84

❋ ❋ ❋

महाकवि मेधाव्रत के काव्यों में वर्षा ऋतु

ममता

शोध सारांश

प्रकृति की गोद में स्थित हमारा भारत देश अनेक कारणों से विश्व के अन्य देशों से भिन्न है l हमारा भारत देश हमेशा से ही अपनी संस्कृति अपने रीति रिवाज इत्यादि के माध्यम से एक अतुलनीय भारत के रूप में स्थित रहा है l एक भारतवर्ष ही ऐसा देश है जहां पर वर्ष भर में छ: ऋतुओं का आगमन होता है l ऋतु परिवर्तन फसल, वन, पशु-पक्षियों तथा प्रत्येक भारतीय को प्रभावित करता रहा है। इन छ: ऋतुओं में प्रकृति के विभिन्न रूपों का दर्शन होता है I परिवर्तित होती प्राकृतिक छटा सभी के मन को हर लेती है। इसी प्राकृतिक छटा ने संस्कृत साहित्य के कवियों को भी बहुत प्रभावित किया है I हमारे संस्कृत साहित्य में वैदिक काल से ही ऋतुओं पर चर्चा किसी न किसी माध्यम से होती रही है l महाकवि कालिदास जी ने तो ऋतुओं को आधार बनाकर ऋतुसंहार नामक खंडकाव्य की रचना ही कर दी थी l इस प्रकार कवियों ने किसी न किसी रूप में अपनी रचनाओं में ऋतुओं पर प्रकाश डाला हैं। ऋतु वर्णन की सुदीर्घ परम्परा में बीसवीं शताब्दी के विद्वान आचार्य मेधाव्रत ने भी अपनी रचनाओं में ऋतुओं का बहुत सुन्दर वर्णन किया है। इस शोधपत्र में कवि मेधाव्रत की रचनाओं (प्रकृतिसौन्दर्यम्, दयानन्ददिग्विजयम्, कुमुदिनीचंद्र) को आधार बनाकर वर्षा ऋतु पर विस्तृत प्रकाश डाला जायेगा।

कूट शब्द- आच्छादित, पीतवर्णीय, अभिसारिकाओं, आध्यात्मिक, गड़गड़ाहट ।

भूमिका -

बीसवीं शताब्दी के मूर्धन्य विद्वान कविवर मेधाव्रत को प्रकृति प्रेमी के रूप में जाना जाता है। बाल्यकाल से ही प्रकृति के सम्पर्क में होने के कारण इनकी लगभग सभी रचनाओं में प्राकृतिक छटा दिखायी देती है। महाराष्ट्र प्रान्त में जन्मे कवि मेधाव्रत ने भारतवर्ष में क्रम से आने वाली ऋतुओं का अपनी कृतियों में सजीव चित्रण

किया है।

इन छ: ऋतुओं में वर्षा ऋतु को भी सर्वश्रेष्ठ माना जाता है। इस ऋतु के आने पर ग्रीष्म ऋतु द्वारा प्रतप्त वसुन्धरा शीतल तथा नम्र हो जाती है। वर्षाकाल में पेड़ पौधे हरे भरे हो जाते हैं। सृष्टि में नूतन ऊर्जा का संचार होता है। नदियाँ जल से परिपूर्ण हो जाती है। इस ऋतु में सम्पूर्ण आकाशमण्डल मेघों से आच्छादित हो जाता है। सभी प्राणी इस मनभावन ऋतु का हृदय से अभिनन्दन करते हैं।

महाकवि मेधाव्रत ने वर्षा ऋतु का अपनी रचनाओं में सजीव चित्रण किया है। इनकी तीन रचनाओं में ऋतुओं पर विस्तृत जानकारी हमें प्राप्त होती हैं इसलिए तीनों (प्रकृतिसौन्दर्यम्, दयानन्ददिग्विजयम्, कुमुदिनीचंद्र) में वर्णित वर्षा ऋतु के स्वरूप पर इस पत्र में प्रकाश डाला जायेगा,जो इस प्रकार हैं-

प्रकृतिसौन्दर्यम्-

यह एक नाटक हैं। इसमें ऋतुओं तथा प्रकृति के विविध उपादानों पर विस्तृत प्रकाश डाला गया है। महाकवि के सम्पूर्ण नाटक में प्रतिपादित प्राकृतिक सौन्दर्य की छटा पाठकों को मंत्रमुग्ध कर देती हैं। इसमें छ: अंक हैं। प्रत्येक अंक में एक-एक ऋतु का स्वाभाविक वर्णन किया गया है।

कवि ने नाटक के चतुर्थ अंक में वर्षा ऋतु का बहुत ही स्वाभाविक वर्णन किया है। कवि ने प्रस्तुत श्लोक में अनुप्रास तथा उपमा अलंकार में वर्षा ऋतु में काले काले बादलों से आच्छादित आकाशमंडल में हिमालय पर्वत की ओर पंक्तिबद्ध होकर जाती हुई हंसों की पंक्तियों का माला की भांति प्रतीत होने का अदभुत उदाहरण दिया है।

वर्षाकालः कलितककुभोल्लासलीलः सलीलं
सम्प्राप्तोऽयं प्रकटितघनाडम्बरोन्वम्बरान्तः ।
हंसश्रेणी हिमगिरिमभिव्योम्न आबद्धमाला
मालेवेयं पवनचलिता शोभते सम्पतन्ती ।।1।।[1]

कवि प्रसन्नचित्त मयूरसमूह की ओर संकेत करता है कि परस्पर बादलों के घर्षण से उत्पन्न ध्वनि को सुनकर मयूर समूह आनंदमय होकर नृत्य कर रहा हैं ।[2]

शीतल, सुगन्धित, मन्द त्रिविध वायु के स्पर्श की अनुभूति सभी को आनन्दित कर देती है, जिसकी प्रतीति सहृदयों को इस श्लोक में हो रही हैं - कदम्ब के पुष्पों के स्पर्श से सुगन्धित कपूरपुंज के समान शीतल तथा बादलों से गिरी हुई बूंदों को

ग्रहण करने वाला यह वायु इस काल में सुखकारी होकर सभी को आनंद प्रदान कर रहा है[3] और यह मेघसमूह आकाशवेदिका पर गर्जना करता हुआ सभी दिशाओं में फैलकर कहीं-कहीं पर बरस रहा है ।[4]

इस ऋतु में सहृदयों को बादलों के मध्य में चमकती हुई पीतवर्णीय बिजलियों की पंक्तियाँ सर्पिनी की चंचल जीभ की भांति लपलपाती हुई प्रतीत हो रही है[5] और कहीं पर बिजलीरूपी सुंदर आंखों वाली, वर्षारूपी नटी, गगनवेदिकारूपी रंगमंच पर आकर हर्ष की वर्षा करती हुई सभी के संताप को दूर कर रही है । यहाँ पर वर्षा की बूंदों में सभी के शारीरिक, मानसिक ताप को कम करने की क्षमता को बताया गया है ।

तापापनोदनकृते कृतहर्षवर्षा
वर्षानटीह वियदङ्गनरङ्गमेत्य ।
उतुङ्गनीरदमृदङ्गनिनादभङ्गी
संगीतकं नु तनुते तडिदन्तनेत्रा ।। 7 ।।[6]

वर्षा ऋतु में मेघों की भिन्न-भिन्न आकृतियाँ बन जाती है, वही प्रतीति कवि को भी हो रहीं हैं- कहीं पर तो ये बादलसमूह मदमस्त गज का रूप धारण कर रहे हैं तो कहीं पर ये भयंकर सिंह की आकृति धारण करके सभी के हृदयों को कम्पित कर रहे हैं ।[7] बादलों का भयानक स्वरूप सहृदयों के हृदयों में भय का संचार कर रहा है ।

कवि वर्षाकालीन नदियों को उन्मत्त अभिसारिकाओं की संज्ञा से संबोधित कर रहा है । यहाँ पर पाठकों को श्रृंगार रस की भी अनुभूति हो रही है । वर्षाकालीन नदियाँ अभिसारिकाओं की भांति आचाररूपी तट को भंग करके, भंवररूपी नाभि की शोभा को धारण करती हुई, संगम के लिए व्याकुल अपने पति समुद्र के पास जा रही है ।

अभिनवजलपूर्णाः पुष्करिण्यो विभान्ति
तटमतिसलिलान्युच्छालयन्त्यो लसन्त्यः ।
मृदुलकमलजालश्रीभिरत्यन्तमेताः
कृतबहलतरङ्गाः सारसाद्यैर्विहंगैः ।। 15 ।।[8]

इस ऋतु में बरसाती कीड़ों से मंडित वनभूमि रंग-बिरंगे गलिचों की भांति प्रतीत हो रही है तथा उस पर बादलरूपी मृदंगों की ध्वनि को सुनकर यह मयूरसमूह नृत्य कर रहा है ।[9] इस ऋतु में वृक्षों की पंक्तियां जलकणों से स्वच्छ होकर मोतियों की

माला के समान चमक रही हैं। सम्पूर्ण पृथ्वी वर्षा ऋतु में दुल्हन की तरह सजी हुई है।

वर्षा ऋतु में आकाश में प्रकटित इंद्रधनुष सभी के चित्तों को रोमांच से भर देता है, जिसका आभास सुधीजनों को इस श्लोक में हो रहा हैं- मेघयुक्त आकाशमंडल में प्रकट विभिन्नवर्णीय यह इंद्रधनुष आकाश की शोभा में वृद्धि कर रहा है।[10] कवि ने रूपक अलंकार में दामिनीरूपी नटी की विलासिनी क्रियाओं का श्रृंगारिक वर्णन किया है। यह दामिनीरूपी नटी आकाशरूपी रंगमंच में, मेघरूपी सूत्रधार के साथ हास्य सहित कटाक्ष करती हुई कामिनी की तरह नाच रही हैं।

सा सूत्रधारेण सहाम्बुदेन
तडिन्नटी पुष्कररङ्गभूम्याम् ।
समेत्य लास्यं कुरूते सहास्यं
द्राक् चञ्चला चंचललोचनेव ।। 24 ।।[11]

इस ऋतु में कहीं पर जामुन के वृक्ष लगे हुए हैं तो कहीं पर रंग-बिरंगे फूलों के गुच्छों से भरी हुई, सुगंधित आम वृक्षों की झुकी हुई डालियां सुशोभित कर रही हैं[12] वर्षा ऋतु के आगमन पर गोपबालिकाएं हरे भरे वृक्षों के नीचे, अपनी गौओं को बैठाकर नीचे गिरी हुई जामुन चुन चुन कर खा रही हैं।[13] इस काल में कहीं पर आनंदित होकर वृक्ष के झुंड में हरिणियों का समूह घास चर रहा है तो कहीं पर बंदर फलों से झुकी हुई डालियों पर इधर-उधर भ्रमण कर रहे हैं।[14] इस ऋतु में सभी प्राणी असीम आनन्द की अनुभूति कर रहे हैं।

दयानंददिग्विजय-

आचार्य मेधाव्रत ने दयानंददिग्विजय महाकाव्य के अष्टम सर्ग में वर्षा ऋतु का दार्शनिक वर्णन किया है। कवि ने वर्षा ऋतु में आच्छादित मेघमाला की तुलना योगियों की सिद्धि से की है क्योंकि योगियों की सिद्धियाँ मानसिक संताप को हरती है और वर्षा ऋतु शारीरिक ताप को नष्ट करने में सहायता करती है।[15] जिस प्रकार ज्ञानी संसारिक संताप को हरने के लिए अपने ज्ञान की वर्षा करते हुए यहां वहां पर भ्रमण करते रहते है। उसी प्रकार इस ऋतु में काले-2 मेघ आकाश में अपने पवित्र जल की वर्षा करते हुए इधर उधर विचरण कर रहे थे।

शोकापनोदाय महानुभावा-ज्ञानं यथा ज्ञानिजना ददानाः।
तथाम्बरे नीलमहाम्बुवाहा-विनिर्मलं वारि विचेरुरुर्व्याम्।। 36।।[16]

महाकाव्य में बादलों के मध्य में चमकती हुई बिजली का स्वभाव चंचल

बताया गया है कि जिस प्रकार गुरु का सदुपदेश कुमार्गी शिष्य के ह्नदय में क्षणमात्र के लिए ही प्रकाशित होता है उसी प्रकार कृष्णवर्णीय मेघों के मध्य से यह बिजली कभी-2 चमक रही है।

तमोमये वर्त्मनि गच्छतो नु-र्गुरुपदेशः क्षणमात्रदीप्तः।
यथा भवेदम्बुदकृष्णकाये, विद्युत्प्रकाशोऽपि तथा दिदीपे।। 37।।[17]

कवि वर्षा ऋतु की सुंदरता का वर्णन करने में आध्यात्मिक उदाहरण देते हुए कहता है कि जैसे परमंहसों का समूह सांसारिक भोग विलासों को क्षणभंगुर समझकर ब्रह्मरुपी कमल में सुशोभित होकर हृदयरुपी मानसरोवर में आनन्दरुपी मोती प्राप्त करने हेतु जाता है वैसे ही इस समय ये हंस बिजली की चमक को देखकर मानसरोवर जा रहे हैं।

विद्युद्विलासानिव भोगलक्ष्मी-लासान् समालोक्य स हंससंघः।
स्वं मानसं ब्रह्मसरोजशोभं, प्रमोदमुक्ता अशितुं प्रपन्नः।। 38।।[18]

इस संसार में दिव्यज्ञान की वर्षा करने वाले विद्वानों, संतमहात्माओं के उपदेशामृत का पान करके शिष्य तृप्त हो जाते है। सदुपदेश की महिमा का वर्णन नीतिशतक में भी बताया गया है। उसी प्रकार वर्षाकाल में ये चातक बरसते हुए बादलों का जल का पान करके तृप्त हो गये है। चातक एक पक्षी है जो वर्षा का बहुत ही तल्लीनता से इंतजार करता है।

प्रवर्षतां ज्ञानमिवाम्बु दिव्यं, सतां बुधानामिव वारिदानाम्।
चिरं विनेया इव चातकास्ते, निपीय तृप्तां नितरां बभूवुः।। 39।।[19]

इस मोहमाया से युक्त संसार में जैसे अत्यन्त मोहरुपी अन्धकार से मनुष्य के ज्ञान चक्षु ढक जाते है, ठीक वैसे ही वर्षा ऋतु में इस संसार का नेत्ररुपी सूर्य भयंकर, विशाल शैलाकाररुपधारी बादलों से घिर गया है।

विशालशैलोपमभीमरुपैः पयोधरैः प्रावृषि लोकचक्षुः।
अवासि संमोहतमस्समूहै-र्यथाम्बकं ज्ञानमयं जनानाम्।। 40।।[20]

लक्ष्मी सभी के चित्त को कुमार्गी बना देती है लक्ष्मी का स्वभाव चंचल होता है। जिस प्रकार बहुत ज्यादा लक्ष्मी को प्राप्त करके अशिक्षित व्यक्तियों के चित्त मलिन तथा कुमार्गी हो जाते है। उसी प्रकार वर्षा से परिपूर्ण नदियों का जल मर्यादा रहित होकर मलिन हो गया था।[21]

वर्षा ऋतु सभी को बहुत प्रिय होती है। इस ऋतु में आकाश कृष्णवर्णीय मेघों से आच्छादित हो जाता है और उन बादलों के नीचे से मधुर शब्द करते हुए

आनन्दित होकर उड़ते हुए बगुलों की पंक्तियाँ मन्दारमाला की तरह सुशोभित होती हुई सभी को आनन्द प्रदान करती है ।

नीलाम्बुदानामवलीमधोऽधः प्रहर्षिता मञ्जुरवा बलाकाः ।
मन्दारमाला इव राजमानाः समुत्पतन्त्योऽजनयन्नृमोदम् ।। 42 ।।[22]

कवि के महाकाव्य में प्रकृति के मानवीयकरण की भी प्रतीति होती है। इस मेघरुपी सूत्रधार के साथ यह बिजलीरुपी नटी चपलनयना ललना की भांति परिहास करती हुई मानों आकाशरुपी रंगशाला में नृत्य कर रही है।

सा सूत्रधारेण सहाम्बुदेन, तडिन्नटी पुष्कररंगशालाम्।
उपेत्य लास्यं विदधे, सहास्यं द्राक् चंचला चंचललोचनेव ।। 43 ।।[23]

कहीं पर सहृदयों को मेघरुपी निशाचरों के समूह बिजलीरुपी पताकासहित पवनरुपी रथ पर आरुढ होकर सुन्दर इन्द्रधनुषरुपी धनुष्य को धारण करते हुए कमलिनीकान्त सूर्य को चारों ओर से घेरते हुए दिखाई दे रहे थे।

मन्ये मरुतस्यन्दनवृन्दमिन्द्रा, नक्तञ्चराणामधिरुह्य मेघाः ।
विद्युत्पताका वृषचापचापाः, श्रीपदिमनीन्द्रं रुरुधुः समेताः ।। 44 ।।[24]

वर्षा ऋतु में हरि-2 घास से सुशोभित धान्य प्रदेशों के प्रान्त भाग में आच्छादित, नवीन इन्द्रगोपों से युक्त यह पृथिवी लाल रत्नों सी मनोहर किनारोवाली हरी साड़ी का तरह चमक रही थी।

हरित्तृणालङ्कृतधान्यदेशा, नवेन्द्रगोपावलिमण्डितान्ता ।
सत्पद्मरागाञ्चितप्रान्तभागा बभौ मही तत्र हरित्परीव ।। 45 ।।[25]

कवि ने इस ऋतु में मयूरों की स्वाभाविक क्रियाओं पर भी प्रकाश डाला है। ये विविध वर्णों से युक्त, मनोहर प्रदेशों के गलीचों पर मेघरुपी मृदंग के नाद के साथ-2 मधुर ध्वनि करता हुआ यह कलापियों का समूह चन्द्रकला की भांति अपने- अपने पंखो को फैलाकर नृत्य कर रहा था।

अनेकवर्णाम्बरचारुखण्डे, शिखण्डिनो मेघमृदंगनादेः ।
मृगांकखण्डाकृतिचन्द्रकालीं, वितत्य नृत्यं विदधु रुवन्तः ।। 46 ।।[26]

कुमुदिनीचंद्र -

यह कवि द्वारा सरल संस्कृत भाषा में लिखा गया एक उत्तम श्रेणी का उपन्यास है। इसमें षोडश कलायें हैं। इसमें प्रत्येक कला में एक नयी घटना का अहसास होता है। 'कुमिदिनी' इस उपन्यास की नायिका तथा 'चंद्र' इसका नायक है।

प्रतिनायक के रूप में स्थित क्रूरसिंह को उपन्यास के अंत में अपने द्वारा किए गए कुकर्मों का फल प्राप्त होता है। कवि ने मध्य मध्य में प्राकृतिक दृश्यों का भी बहुत सुंदर वर्णन किया है। इसमें मात्र तीन ऋतुओं का वर्णन हमें प्राप्त होता है। वर्षा ऋतु का वर्णन कवि ने उपन्यास में काफी स्थानों पर किया है।

उपन्यास में सर्वप्रथम पंचमी कला में वर्षा ऋतु से संबंधित वर्णन प्राप्त होता है। इस ऋतु में चारों दिशाओं में बादल छाये रहते हैं और सभी हर्षोल्लास से इसका स्वागत करते हैं। यहाँ पर कवि वर्षा ऋतु में दोपहर के समय का वर्णन कर रहा है। आज सूर्यमण्डल बादलों की माला से ढका हुआ नहीं है। नये कीट पतंगों से मण्डित, हरी घास वाली केदारभूमि सूर्य किरणों की प्रभा से बहुत ही सुंदर लग रही थी।

वर्षा ऋतु में स्वर्ग के मंदारवृक्ष की कान्ति को द्योतित करती हुई नीलमेघों की पंक्ति के नीचे सुंदर पक्षियों की माला चल रही थी, जो मधुर कलरव ध्वनि करती हुई दर्शकों के मन को आनन्दित कर रही थी। इस समय केदार (खेतों में) भूमि पर, अपने कार्य में तत्पर रहने वाले क्षेत्र रक्षकों की एक मण्डली आनन्दपूर्वक ग्रामीण गीत गा रही थी। इस सुहावने मौसम में कहीं पर कीट पतंगो से विचित्रित नए घास के मैदान की सुंदर उपवन भूमि में बादलरूपी मृदंगों के तीव्र गंभीर मनोहर नाद को सुनकर मयूरों का समूह केंका की ध्वनि करता हुआ अपने सुन्दर पंखों को फैलाकर खुशी से नाच रहा था। कभी तो भगवान सूर्य बादलों के पर्दे के बीच छिप रहे हैं तो कभी खुद को प्रकट करते हुए दर्शकों के आनन्द को उत्पन्न कर रहे थे। हरी घास खाने वाले स्थूल शरीर युक्त- गाय, बैल, भैंसा और मोटे शरीर वाले अन्य जानवरों का झुंड घास चरता हुआ आनन्दपूर्वक वन्यस्थानों में विचरण कर रहा था। इस समय चारों दिशाओं में आनन्द का संचार हो रहा था। ऐसे आनंदमय समय में महाराज श्री विजयसिंह ने शिकार के बहाने से बाहरी जंगल की सुंदरता को देखने की अभिलाषा से राजकुमार चन्द्रसिंह के साथ निकलते हैं।

' कालोऽयं कलितककुभोल्लासलीलानां सलीलानां प्रकटितधनधनाऽम्बराणां कृताखिलहर्षवर्षाणां वर्षाणाम्। अस्ति चापराह्न समयः। परमद्य मार्तण्डमण्डलं न तादृगावृतं मेघमालयां। अभिनवं पुरन्दरगोपमण्डिता हरिततृणकन्दलमयी केदारवसुन्धरेयं दिनेन्द्रकिरणं प्रभावलीभिः किमपि रमणीयं कलयति । मन्दारदामक्रान्तिं कलयन्ती कचिन्नीलाम्बुदावलौ मधोऽधः पतन्ती

चारूबलाकश्रेणी मधुर कलखं कुर्वाणा प्रेक्षकाणां मनोनन्दयति । केदारभुवि स्वकार्य तत्पराणां क्षेत्रपाल, कान्यं मण्डली सानन्दं गायति । ग्राम्य गीति- कावलीम्। कचिदिन्द्रगोपविचित्रितायां नूतनशाद्वललतितायां रूचिरोपवन सुन्धरायां जलद मृदङ्गानाममन्दमन्द मञ्जूलं नादमाकर्ण्य चन्द्र किकदम्बकं प्रफुल्लकेकारवं कुर्वन् निजचारू कलापवृन्दं प्रसार्य सानन्दं नृत्यति । भगवान् दिवाकरः जनयतितराम्। हरिततृणाशनपीवखपुवां गवेन्द्रगोवृन्दवलीविर्दमहिषादिपशूनां सन्दोहो दर्भांकुरान् कवलयन् सहर्षमरण्यानीस्थलीषु विचरति ।'[27]

कवि ने उपन्यास में वर्षा ऋतु के भयंकरस्वरूप का भी किया है। यहाँ पर सहृदयों में भय का संचार हो रहा है। इस समय विशाल जंगल में निरन्तर झिल्लियों (कीट) की झंकृत आवाज से युक्त भयंकर घनघोर अंधकार वाली रात्रिदेवी अधिष्ठित हो रही थी। संपूर्ण आकाश जल से भरे हुए काले बादलों की माला से घिरा हुआ था। दिशाओं में बादलों के संघर्ष से उत्पन्न सुनहरे वर्ण से युक्त रमणीय होते हुए भी मानो सर्पजिह्वा की माला के समान अति भयानक और बहुत लंबी रक्तरंजित बिजली बहुत चमक रही थी। उस विशाल वन में बहुत दूर से गुफाओं में शेरों की भयानक दहाड़ें सुनाई पड़ रही थी। शेर की उन गर्जनाओं के बीच हाथी जैंसे आकार वाले बड़े बडे बादलों की भयंकर घनघोर गंभीर गड़गड़ाहट भी छिपी हुई थी। ऐसे भयानक समय में यदि दुर्बल अंतःकरण वाला मनुष्य इस घनघोर वन में आयेगा तो निश्चित ही वह भयभीत होकर शीघ्र पंचत्व को प्राप्त हो जायेगा।[28]

कवि कहता है कि वर्षा ऋतु के आगमन पर सूर्य की कांति क्षीण सी हो जाती है तथा बादलों द्वारा गिराई गई स्वच्छ जल की बूंदों द्वारा चातकसमूह तृप्त हो गए हैं तथा इसके द्वारा मेंढकों के समूह को भी हर्षित कर दिया गया है। ऊंचे ऊंचे मालाकार विकरालस्वरूप पर्वत की भांति प्रतीत होने वाले बादलों द्वारा वर्षा करने पर यह कृष्णवर्णीय हाथियों का समूह नए-नए जल के गिरने पर निरंतर गर्जना कर रहा हैं और इस ऋतु में बादलों के मध्य में शीघ्रता से चमकने वाली तथा सुवर्ण के समान प्रतीत होने वाली विद्युत भी बहुत मनोहर लग रही है ।

वर्षा ऋतु में दिन के समय में किसी भी समय पर चारों दिशाओं में चमत्कृत बिजली चमकती रहती है। 'अभी भी बारिश होगी' ऐसा लोगों के द्वारा यह सभी ओर देखकर तर्क किया जा रहा है । तभी कुछ देर बाद बड़े-बड़े तांबूल के समान सख्त

बूंदोंवाली मूसलाधार वर्षा आरंभ हो जाती है । वन में संपूर्ण पृथ्वी पर जल ही जल प्रतीत हो रहा था। स्थान स्थान पर अंकुरित हुई हरी घास इंद्र के महल की अप्सराओं जैसी धरती को सुशोभित कर रही थी। इस जंगल में कोयल, तोता, कबूतर, मैंना, नीलकंठ,मयूर, चातक, कारण्डव एवं हंस इत्यादि सभी पक्षी अपने कलरव द्वारा मनस्वियों को प्रसन्न कर रहे हैं।

ऋतुरेष निराकृत दिवाकरस्त्विषः प्रशमितचातककदम्बकर्तृषः संपतदग्धबुधरोदर निर्मलनीरविपुषः प्रावृषः। उत्तुङ्गशैलमालाकारविडम्बिमिर्नीलनी-लैर्गजेन्द्रमञ्जुलैरभिनवजल गम्भीर गर्भ निर्धोषनिरन्तरैश्रञ्चच्चामीकररूचिर क्रान्तिजित्वर चञ्चलाच मत्कृतिमनोहरैः प्रकटितपुरन्दरैरधोगामिबलाक-पङ्क्चिन्दिरैमनोरमन्दिरैरम्भोधराडम्बरैराच्छादितमखिलमम्बरतलम्। निजगम्भीर गार्जितैर्मदयन्ती मयूरवृन्दममन्दं कचिदन्तरान्तरा वर्षति बहुधारा सारं सान्द्रनीला मेघमाला। दिनेऽपि कर्हिचन काले समुल्लसतितरां सचमत्कारं तडिल्लता दिगन्तरालेषु । इदानीमेव वृष्टिर्मवित्रीति सम तर्क्यत जनैः। क्षणानन्तरमेव क्रमुकफलविशालैर्बिन्दुजालैरमिवर्षितुमारम्भि समूसलधारमभितोऽरण्ये कादम्बिनी कदम्बकैः। जलमयमीव भासते स्म सकलं महीतलम्। अस्मिन्नृतौ वनानि महारमणीयानिसमवालोक्यत स्थले स्थले हरित् तृणाङ्कुरमयी पुरन्दरगोपरमणीया धारिणीरा लोभ्यते स्म। जगन्नियामकेन प्रजापतिना वसुन्धरायां नैसर्गिकनिसर्गसुन्दरं विविधवर्णं मनोहरं चित्राम्बरमास्तीर्णमिववेति, कल्पनाऽऽविर्भवति सर्वेषामपि सचेतसां हृदि। काननेऽस्मिन् कोकिलकीरकपोतसारिका नीलकण्ठमयूर चातकचक्रवाककारण्डवजलहंसप्रमुखाः पतंगवरा- निजमञ्जुलकलखैर्मनोहरन्तितलं मनस्विनामपि।[29]

आचार्य मेधाव्रत कहते हैं कि श्रावण के महीने में कभी-कभी मेघमाला झरझर करके बरसती है तो कभी-कभी यह मेघमाला शांत हो जाती हैं। इस समय चारों दिशाओं में फैला हुआ आकाश में बादलों का समूह बहुत ही सुंदर दिखाई देता है तथा यह बादल नए-नए जल से भरी हुई सरोवर की शोभा को बढ़ा रहे हैं । बादलों की झज्जर की ध्वनि मीलो दूर तक फैली हुई पर्वतों के जंगलों में गूंज रही है । बादलों के समूह के छुप जाने पर भगवान सूर्य भी अपना तीव्रताप फैला रहा है । यह ऋतु विरहिणी जनों को अपने प्रिय की याद दिलाती है इसलिए प्रिया(कुमुदिनी) के विरह

से विक्षिप्त राजकुमार चंद्रसिंह को यह समय बहुत ही व्याकुल कर रहा है।

मासोऽयं श्रावणः। कदाचित्क्वचिन्मेघमाला सझर्झरवं वर्षति। कर्हिचिद् प्रशमं प्राप्नोति वृष्टिः। अन्तरिक्षतलं जीमूतजाललिलितमालोक्यते । अभिनवसलिलपूर्णानि सरांसिकामपि शोभां पुष्णान्ति। झर्झरबधिरितादिगन्तराः परः सहस्राः ससरन्ति पर्वतानिर्झखाराः परितः पर्वतपरिसरारण्यस्थलीषु। जलधरपटलनिलीनोऽपि रविरयमतितीव्रतापं तनुते। ईदृशे समये प्रिया विरहविक्षिप्तमना उन्मत्त इवासौ चन्द्रसिंहो मन्दमन्दं प्रचलन्नेव कस्याश्रन गिरिनिर्झरनिर्झ रिण्यास्तीरमुपाजगाम । तत्रागत्यासौ मुहूर्त विश्रमितुं विचिन्त्य वासांस्यवतार्य शैवलिनया निर्मलसलिले स्नानं व्यधात्। येन क्रान्ति किञ्चिन्निरस्य तनुशान्ति सुखमयं लेभे।[30]

निष्कर्ष-

इस प्रकार मेधाव्रत के काव्यों के परिशीलन करने पर वर्षा ऋतु का अदभुत और बहुत सुन्दर वर्णन प्राप्त होता है। कवि ने कहीं पर तो वर्षा ऋतु के भयानक स्वरूप को वर्णित किया है तो कहीं पर इसको आनन्दप्रदात्री बताया है। इन्होंने अपने महाकाव्य में आध्यात्मिक उदाहरणों का प्रयोग करते हुए वर्षा ऋतु का हृदयग्राही वर्णन किया है। महाकवि कालिदास के बाद ऋतुओं का वर्णन करने में आधुनिक कवि मेधाव्रत का नाम स्मरण किया जाता है। मेधाव्रत जी बीसवीं शताब्दी के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। इनके सभी काव्यों मे वर्णित प्राकृतिक छटा सभी को मंत्रमुग्ध कर देती है।

सन्दर्भाः-

1. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक
2. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 2
3. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 3
4. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 4
5. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या
6. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक
7. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 12
8. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक
9. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 16

10. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 22
11. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक
12. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 28
13. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 30
14. प्रकृतिसौन्दर्यम्, चतुर्थ अंक, श्लोक संख्या 32
15. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग, श्लोक संख्या 35
16. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
17. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
18. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
19. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
20. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
21. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग, श्लोक संख्या 41
22. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
23. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
24. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
25. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
26. दयानंददिग्विजय, अष्टम् सर्ग,
27. कुमुदिनीचंद्र, पंचमी कला, पृष्ठ संख्या 67
28. कुमुदिनीचंद्र, षष्ठी कला, पृ. स. 73
29. कुमुदिनीचंद्र, एकादशी कला, पृ. सं. 153-54
30. कुमुदिनीचंद्र, त्रयोदशी कला, पृ. सं 178-79

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची-

1. कुमुदिनीचन्द्र- आचार्य मेधाव्रत, प्रकाशन वर्ष 1996, प्रकाशक- हरियाणा साहित्य संस्थान, झज्जर, रोहतक हरियाणा।
2. दयानंददिग्विजयम् - आचार्य मेधाव्रत, अनुवादक श्रुतबन्धु शास्त्री, प्रकाशन वर्ष 1994, प्रकाशक कन्या गुरुकुल महाविद्यालय, नरेला, दिल्ली।
3. प्रकृतिसौन्दर्यम्- आचार्य मेधाव्रत, अनुवादक पण्डित श्रुतबन्धु शास्त्री, प्रकाशन वर्ष 1934, प्रकाशक सत्यव्रत मंत्री आर्यसमाज, येवला, नासिक ।

❋ ❋ ❋

जैन शैली में चित्रित शत्रुंजय तीर्थपटों का कलात्मक अध्ययन

पूनम रानी

सारांश - भारतीय चित्रकला, इतिहास व संस्कृति का दर्पण है जिसमें तत्कालीन सामाजिक गतिविधियों व भारतीय आध्यात्मिक झांकी के अद्भुत दर्शन होते हैं। भारतीय मान्यताओं व धार्मिक ग्रन्थों के अनुसार मानव जीवन का प्रमुख लक्ष्य मोक्ष की प्राप्ति है, जिसके लिये मनुष्य अनेक पवित्र कृत्यों को अपनाता है। धार्मिक मान्यताओं में जप-तप, ज्ञान, योग व भक्ति के साथ-साथ तीर्थ यात्राओं को भी मोक्ष प्राप्ति का प्रमुख साधन माना है। हिन्दु हिमालयादि को, मुसलमान मक्का-मदीना को, और बौद्ध, गया व बौद्धि वृक्ष आदि स्थानों को पूज्यनीय व पवित्र मानते आ रहे हैं। इसी प्रकार जैन धर्म में भी प्रसिद्ध तीर्थ स्थल माने गये हैं जिनमें शत्रुंजय, गिरनार, आबू, तारंगगिरी और सम्मेद शिखर आदि विशेष पूजनीय हैं।

श्वेताम्बर जैन तीर्थों में शत्रुंजय तीर्थ को सर्वश्रेष्ठ माना गया है, जिसके दर्शन प्रत्येक जैन मतावलम्बियों के लिये जीवन में एक बार अनिवार्य बताये गये हैं। इसी से प्रेरित होकर जैन चित्रण शैली में चित्रकारों ने पौथी चित्रों के साथ-साथ अनेक तीर्थ स्थलों को भी चित्रित किया है। जो कला जगत में तीर्थ-पटों के रूप में विख्यात हैं यह तीर्थ-पट जैन धर्म की सांस्कृतिक विरासत व भारतीय चित्रकला के सुन्दर उदाहरण हैं। इन जैन तीर्थ-पटों पर जैन तीर्थकरों, मुनियों तथा धार्मिक कथाओं से संबंधित अत्यंत आकर्षक चित्रण है जिनमें पाण्डुलिपि चित्रण से भिन्न बड़े आकार में कलात्मक चित्रण देखने को मिलता है। कई तीर्थ-पटों को बहुत विस्तृत आकार में बनाया गया है। जैन समुदाय में तीर्थपटों को निर्मित करने का विषिष्ट प्रयोजन रहा है जो उनकी धार्मिक व कलात्मक रूचि को दशाता दर्शाता है। तीर्थपटों पर चित्रित की गई आकृतियां व अलंकृत सज्जा उच्च श्रेणीं की कला की परिचायक है।

गुजरात व राजस्थान के विभिन्न कला संग्रहालओं व निजी जैन भण्डारों में बडी मात्रा में सचित्र शत्रुंजय तीर्थपट संग्रहित हैं प्रस्तुत शोध लेख में भिन्न-भिन्न आकार के चित्रसंयोजन के चार (एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद व अहमदाबाद के निजी संग्रहालयों के संग्रह में संग्रहित) शत्रुंजय

तीर्थपटों का कलात्मक अध्ययन किया गया है। प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य तीर्थपटों में जैन शैली के विकसित कला तत्वों का अवलोकन कर नवीन तथ्यों की व्याख्या करनां है ।

मुख्य शब्दावली - लोकतत्त्व, शत्रुंजय तीर्थ, नियुक्ति, चूर्णी-भाष्य, वृत्ति एवं टीका ।

शोध लेख - भारत में तीर्थों का विशेष महत्व है प्रत्येक धर्म में किसी न किसी स्थान को पूज्य व पवित्र माने जाने के उदाहरण इतिहास में प्रसिद्ध हैं। ऋग्वेद में एक स्थान पर तीर्थ शब्द का अर्थ ''पवित्र स्थल'' से लिया गया है। प्राचीन स्मृतियों (सूत्रों, मनु, याज्ञवलक्य) में तीर्थों का कोई महत्व नहीं बताया गया उनमें यज्ञों को अधिक महत्व दिया गया है। जबकि महाभारत एवं पुराणों में तीर्थयात्रा के महत्व का उल्लेख करते हुये उन्हें यज्ञों से भी अधिक श्रेष्ठ माना है। (प्रसाद, शिव, 1991, पृ.-63)। मतस्य पुराण में 35 कोटि तीर्थो की मान्यता है जो आकाश एवं भूमि पर स्थित हैं। ब्राहम्णीय परम्परा के समान ही जैन समुदाय में भी मुनियों द्वारा लिखित अनेक तीर्थों का विवरण हैं जिनमें तीर्थो के नाम, तीर्थों का इतिहास, तीर्थो का महत्व, मन्दिरों व प्रतिमाओं आदि का परिचय मिलता है। आगमिक व्याख्याओं- नियुक्ति, चूर्णी, भाष्य, वृत्ति एवं टीका आदि में भी तीर्थों से सम्बन्धित चर्चायें की गई हैं जिनमें सर्वाधिक प्राचीन भद्रबाहू द्वारा रचित नियुक्तियों मानी गई हैं। (मेहता, मोहनलाल, पृ.-9) सर्वप्रथम तीर्थ विषयक मान्यताओं का परिचय नियुक्तियों से ही प्राप्त हुआ है। कहीं-कहीं प्राचीन ग्रन्थों में तीर्थ के स्थान पर 'क्षेत्रमंगल' शब्द का भी प्रयोग हुआ है। (जैन, हीरालाल 1939) 14वीं शताब्दी के आस-पास जिनप्रभु सुरि द्वारा रचित ग्रन्थ "विविधतीर्थ कल्प" तथा शील विजयकृत ग्रन्थ''तीर्थमाला'' जैन तीर्थों व सन्तों की जीवन झांकी प्रस्तुत करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। इन ग्रन्थों में मन्दिरों के निर्माण और प्रतिमाओं की स्थापना का विवरण भी मिलता है (जैन,राजेश, 1991-92, पृ.-12)''महापरिनिवार्णसूत्र'' (राहुल, 1952, पृ.- 500) के अनुसार भगवान बुद्ध के जन्म, ज्ञान प्राप्ति, धर्मचक्रपर्वतन और निर्वाण से सम्बन्धित स्थलों को बौद्ध धर्म में पवित्र माना गया है व इनकी यात्रा करने का निर्देश दिया गया है। बौद्धों के समान जैनों में भी तीर्थंकरों के जन्म, दीक्षा, केवलज्ञान और निर्वाण आदि से सम्बन्धित स्थल तीर्थ स्थानों के रूप में प्रसिद्ध हैं।

उपर्युक्त उल्लेखों से स्पष्ट होता है कि धर्म में तीर्थो का विशेष महत्व माना गया है। भारतीय धार्मिक पृष्ठभूमी में जैन धर्म भी अति प्राचीन माना गया है जिसकी प्रमुख दो शाखयें श्वेताम्बर व दिगम्बर जैन समुदायों के रूप में विख्यात हैं। जिसमें श्वेताम्बर जैन समुदाय के तीर्थों में प्राचीन काल से ही शत्रुंजय तीर्थ एक महत्वपूर्ण तीर्थ के रूप में प्रसिद्व है। श्वेताम्बर जैन तीर्थों में इसे सर्वश्रेष्ठ माना गया है। (मुनि जिनविजय,2009, पृ.-1) इसके अतिरिक्त भी जैन धर्म में अनेक तीर्थ स्थल हैं जो कि धार्मिक रूप में जैन समुदाय के लिये अत्यन्त उच्च स्थान रखतें हैं। प्रसिद्ध शत्रुंजय तीर्थपट के कलात्मक अध्ययन से पूर्व शत्रुंजय तीर्थ के भौगोलिक व सांस्कृतिक महत्व को जानना अतिआवश्यक है जिसके कारण इस तीर्थपट के चित्रण में जैन समुदाय ने विशेष रूप से चित्रकारों को इस कार्य के लिये प्रेरित किया और बडी संख्या में इसका निर्माण करवाया।

शत्रुंजय तीर्थ का भोगोलिक व सांस्कृतिक परिचय - पालीताणा से डेढ मील के फासले पर, पश्चिम की तरफ सुप्रसिद्ध शत्रुंजय नामक पर्वत है। पालीताना एक कस्बा है जिसमें कुछ राजकीय मकानों के अतिरिक्त सभी मकान जैन समुदाय के हैं। यहां अनेक धर्मशालायें, आश्रम, उपाश्रय, मन्दिर तथा विभिन्न जैन संस्थायें हैं। जिनके कारण यह स्थान बहुत ही रमणीक लगता है। जैन ग्रन्थो में इस पर्वत के 21 व 108 नाम तक मिलते हैं यह समुद् के जल से 1980 फीट ऊँचा है। (मुनि जिनविजय, 2009, पृ.-2) जिनप्रभुसूरि ने 'कल्पप्रदीप' के अन्तर्गत इसके विभिन्न नाम बताये हैं जिनमें 21 नाम प्रचलित हैं जैसे-सिद्धक्षेत्र, तीर्थराज, मरूदेव, भागीरथ, विमलांचल, बाहुबलि, स्हस्त्रकमल, तालध्वज, कदम्ब, शतपत्र, नगाधि राज, अष्टोत्तरशतकूट, सहस्त्रपत्र, ढडक, लौहित्य, कपर्दिनिवास, शत्रुंजय, मुक्तिनिलय, सिद्धिपर्वत, पुण्डरीक आदि। (प्रसाद, षिव, 1991, पृ.-252-253)

इस स्थल पर सैकडों मन्दिर हैं जिनमें लग-भग 863 संगमरमर के नक्काशीदार मंदिर हैं। "शत्रुंजयमहात्म्य" के अनुसार सर्वप्रथम भरत चक्रवर्ती ने अपने पिता श्री आदिनाथ तीर्थंकर का मंदिर यहां बनवाया था जो इस स्थान का मुख्य मंदिर है। भरत और बाहुबलि ने यहां अनेकों चैत्य और विम्बो का निर्माण कराया। नेमिनाथ को छोड़ कर अन्य सभी तीर्थंकरों के समवसरण का स्थान यही पर्वत रहा है। अनादिकाल से अनेक तीर्थंकर और श्रमणों ने इस पर्वत पर मोक्ष की प्राप्ति की है।

जिस कारण इसे अत्यन्त पवित्र स्थल माना गया है। जैन मान्यता के अनुसार इसी पर्वत पर कई सिद्धों को केवल ज्ञान की प्राप्ति हुई। भरत चक्रवर्ती के प्रथम पुत्र और ऋषभ देव के प्रथम गणधर पुण्डरीक स्वामी इस तीर्थ से सर्वप्रथम सिद्ध हुये। (प्रसाद, शिव, 1991, पृ.-253) हजारों वर्ष पूर्व प्रथम तीर्थांकर आदिनाथ द्वारा इस पहाडी की यात्रा की गई। (परिमू, रतन,2013, पृ.-69-70) विक्रमादित्य के 108 वर्ष पश्चात, जावड़ शाह द्वारा यहां एक जिनालय का निर्माण कराया गया जिसमें, ऋषभदेव, चक्रेश्वरी देवी अथवा कपर्दियक्ष की प्रतिमायें स्थापित करायीं। (प्रसाद, शिव, 1991, पृ.-253) जैन समुदाय की मान्यता है कि, प्रत्येक जैन को अपने जीवन काल में शत्रुंजय की यात्रा अवश्य करनीं चाहिये। इस पर्वत का प्राचीन इतिहास भी "शत्रुंजय महात्म्य" (धनेश्रवर नामक आचार्य द्वारा संस्कृत में रचित) ग्रन्थ में वर्णित है। अतः जैन धर्म में इस पवित्र स्थल की यात्रा मोक्ष प्रदायनी व विशेष पुन्य का कार्य मानी गयी है।

माना जाता है कि जो मनुष्य विकलांग व वृद्ध हैं और जिनके लिए शत्रुंजय तीर्थस्थल तक पहुंचना सम्भव नहीं होता था उनके लिए इस स्थल के प्रतीक स्वरूप में कलात्मक तीर्थपटों को चित्रित कराने का कार्य किया गया जिससे वह इस तीर्थपट के दर्शन से तीर्थयात्रा का फल प्राप्त कर सकें इसी उददे्श्य से वर्ष में एक बार इस तीर्थपट को जैन मन्दिरों में पूजा करने के लिये उपयुक्त स्थानों पर प्रदर्षित किया जाने लगा।

श़त्रुंजय तीर्थ-पटों का महत्व- भारतीय चित्रकला में वस्त्र चित्रकारी का प्रमुख माध्यम रहा है। जैन शैली में वस्त्र पटों पर व्यापक रूप में चित्रण किया गया है। इन वस्त्र पटों की संख्या प्रचुर मात्रा में है आज जैन शैली में निर्मित बहुसंख्यक वस्त्र-पट प्रकाश में आ चुके हैं, जिन पर जैन तीर्थकरों, मुनियों तथा धार्मिक कथाओं से संबंधित बड़े आकार में कलात्मक चित्रण देखने को मिलते हैं। श्रीधर आद्रे (2017,पृ.-67) ने अपने शोध में उल्लेख किया है कि, गुजरात व राजस्थान के धनी समुदाय ने, बीकानेर के मैथेन चित्रकारों के द्वारा जनसाधारण को आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्ति कराने हेतु इन कलात्मक तीर्थ-पटों को तैयार करने के लिये प्रेरित किया। जिनमें शत्रुजंय तीर्थपट विशेष उल्लेखनीय है, तीर्थपटों का चित्रण पारम्परिक रूप में कई जैन मन्दिरों व पहाडियों के संयोजन से किया गया है। इस तीर्थ पट के अनेक उदाहरण विभिन्न जैन-भण्डारों व संग्रहालयों में संग्रहित हैं।

शोध अध्ययनों से ज्ञात होता है कि, 14 वीं शताब्दी से पूर्व तीर्थपटों का विवरण नहीं मिलता है। 15 वीं शती के बाद ही इन तीर्थपटों का परिचय प्राप्त हुआ है। यह तीर्थपट लघु व विस्तृत दोनों आकारों में निर्मित किये गये है। लघु तीर्थपट घर में पूजा के लिये निर्मित किये जाते थे तथा बडे तीर्थपट मन्दिरों व उपाश्रयों में दर्शन हेतु स्थापित किये गये।

जैन धर्म में पूजा स्थल पर तीर्थ पटों के स्थापन का मुख्य उददे्श्य, चैत्र की पूर्णिमा के दिन इन पटों के सामने तीर्थवंदन की प्राचीन परम्परा रही है, इस दिन तीर्थ वन्दन का विशेष पुन्य माना गया है।

तीर्थयात्रा के लिये एक और पवित्र तिथि फागुन सूद 8 जनवरी मानी गई है, यह तिथि आदिनाथ के वार्षिक प्रवास से सम्बन्धित है। इस अवधि में भी तीर्थ-पट का दर्शन, भाव माध्यम से शत्रुंजय की यात्रा के समान ही फलदायी माना गया है। इस परम्परा को पटट् जुहारवा कहा जाता है। (परिमू, रतन, 2013, पृ.-70)

शत्रुंजय तीर्थपटों का कलात्मक महत्व - यह तीर्थ-पट 19वीं शदी के मध्य में गुजरात के बडौदा, सूरत व अहमदाबाद की सामाजिक संस्कृति के विकास का परिचय कराते हैं, दुर्भाग्यवष इन पटों से इनके चित्रकारों की जानकारी प्राप्त नहीं होती है, परन्तु कुछ शिलालेखों के अनुसार यह ज्ञात होता है कि यह तीर्थ पट बीकानेर के मैथेन चित्रकारों के द्वारा चित्रित किये गये। (आन्द्रे, श्रीधर, 2017, पृ.-69) जैन चित्रकारों द्वारा शत्रुंजय तीर्थपटों की रचनां सर्वाधिक हुई है। जिनमें जैन चित्रकला के क्रमिक विकास को स्पष्ट देखा जा सकता है। पश्चिमी भारत के संग्रहालयों व निजी जैन भण्डारों में श्वेताम्बर जैन समुदाय की विभिन्न कलाकृतियों का संरक्षण किया गया है, जिसमें एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। इस संग्रहालय में संग्रहित शत्रुंजय तीर्थ पट, जैन चित्रकला शैली के अद्भुत उदाहरण व चित्रकार की उच्चकोटी की अभिव्यक्ति के परिचायक हैं। पश्चिमी भारत के संग्रहालयों से प्राप्त कलात्मक संयोजन में भिन्नता लिये हुये चार शत्रुंजय तीर्थ पटों का वर्णन निम्न प्रकार हैः-

एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद (ए0न0-596) के संग्रह में एक पंचतीर्थ पट संग्रहित है। (चित्र संख्याः 1) जिसका रचना काल वि0 स0 1490 (1433 ई0) है। (चंद्र, मोती, 1949, पृ.-48-51) इसका माप 30×32

से0मी0 है। कपडे पर चित्रित इस पट में जैनियों के पाँच तीर्थस्थलों का चित्रण है, इस लिये यह पंचतीर्थ पट के नाम से प्रसिद्ध है। यह शत्रुंजय पट का सर्वाधिक पुराना उदाहरण है। (आन्द्रे, श्रीधर,2017, पृ.-68) चित्र को दो खण्डों में विभाजित किया है जिसमें शीर्ष भाग में शत्रुंजय पहाडी पर चढते हुये थके हुये यात्रियों व मार्ग के अन्य दृष्यों को बहुत ही आकर्षक ढंग से चित्रित किया गया है। शीर्ष भाग के मध्य में पीले रंग की सिंह आकृति व उसके दोनों ओर केले के वृक्षों के साथ पुष्पदार वृक्षों को लहरदार पहाडियों के ऊपर चित्रित किया गया है। इस पहाडी पर अनेक मन्दिर स्थित हैं जिनका चित्रण तीर्थपटों में भी किया गया है प्रस्तुत पट-चित्र के निम्न भाग में बायीं ओर दो मन्दिर चित्रित किये गये हैं जिनमें तीर्थंकरों की प्रतिमायें दर्शायी गई हैं। मन्दिरों के साथ-साथ तीर्थ स्थल पर यात्रियों द्वारा किये गये क्रियाकलापों का भी अत्यन्त सजीव चित्रण देखने को मिलता है जिसमें विश्राम करतें हुये यात्रीजनों अथवा जैन मुनियों और श्रद्धालुओं के मध्य धर्म व्याख्यानों आदि का सुन्दर दृष्य यहां प्रस्तुत किया गया है। दायीं ओर एक जल कुण्ड का चित्रण है जिसमें जल का चित्रण टोकरीनुमा रेखाओं द्वारा दर्शाया गया है इस प्रकार का जल संयोजन जैन शैली में जल चित्रण की प्रमुख विषेषता रही है। जल चित्रण के अतिरिक्त मानव आकृतियों में भी जैन शैली की समस्त विशेषतायें जैसे-परली आंख, नुकीली नाक, नुकीली चिबुक, ऐंठी हुई हाथ-पैरों की उंगलियां आदि के साथ-साथ रूई के समान बादल तथा खिलौनों के समान पशु-पक्षियों का चित्रण किया गया है। तीर्थपट में लाल धरातल पर पीले, हरे, सफेद तथा बैंगनी रंग का प्रयोग किया गया है। इस पट में चित्रकार ने रंग विधान व आकृति संयोजन का अत्यन्त सुन्दर प्रस्तुतीकरण किया है।

एक अन्य उदाहरण अहमदाबाद के एक निजी संग्रह से प्राप्त शत्रुंजय पट का है (चित्र संख्याः 2)यह एक बडे आकार का पट है, जो बहुत पतले सूती कपडे पर चित्रित किया गया है। यह पट बहुत ही क्षतिपूर्ण अवस्था में है, इसके कोने उलझे हुये हैं तथा बाहरी प्रभावों से रंग अत्यधिक फीके पड़ चुके हैं। यह वास्तव में तीर्थयात्रा के मानचित्र का सौन्दर्यात्मक उदाहरण है। इस पट में गुलाबी, काइया हरे, और पीले रंग का प्रयोग किया गया है। पट में आस-पास के पहाडी क्षेत्र को गुलाबी रंग की चट्टानों से चित्रित किया है । चित्र को दो समलम्ब भागों में विभाजित किया गया है। बायीं ओर के भाग को केंद्र से दीवार के द्वारा दो भागों में विभक्त किया है। मुख्य मंदिर

परिसर भक्तों की हल-चल तथा छोटे-छोटे देवकुलों से घिरा हुआ है। एक अन्य आयताकार क्षेत्र में द्वार के नीचे गिरनारगढ़ का मन्दिर परसर है और दायीं ओर सम्मेद शिखर का चित्रण किया गया है। हरे रंग से नागिन के समान आगे बढते हुये रास्तों का अंकन है जिन पर अपने वाहनों में तीर्थयात्री बढते हुये दिखाई देते हैं। इस पट के निचले दाहिने कोने में देवनागरी में लिखित तीन शिलालेखों का उल्लेख श्रीधर आन्द्रे द्वारा किया गया है, मुनि श्री पुण्यविजय जी (1956, पृ.-176-180) द्वारा उल्लेख किया गया है कि शिलालेखों के बारे में जानकारी कई कोलोफोंस के माध्यम से की जा सकती है। जिसमें पाठ का विवरण, इसकी प्रतिलिपि की तिथि, दानकर्ता का नाम और लेखक का नाम आदि शामिल हैं।

वि0 स0 1849 (1792 ई0) में रचित यह शत्रुंजय पट एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद (ए0न0- 84.1) में संग्रहित है (चित्र संख्याः 3) इसका आकार 1.97×1.12 सें0 मी0 है। जिसे बीकानेर में चित्रकार मेघा द्वारा चित्रित किया गया। (परिमू, रतन, 2013, पृ.-69) प्रस्तुत पट चित्र में घने हरे-भरे वृक्ष, सर्पाकार रास्ते, संगमरमर के सुन्दर मन्दिर, जल कुण्डों व ऊची-ऊची पहाडियों आदि का मनमोहक चित्रण किया गया है। चित्रकार द्वारा संगमरमर के मन्दिरों में तीर्थंकर की प्रतिमाओं व जैन मुनियों का चित्रण तीर्थ स्थल की यथार्थवादी छवी को प्रस्तुत करता है। लाल, पीले, हरे व सफेद रंग के चटकदार संयोजन के साथ-साथ गुजराती वेश-भूषा में विभिन्न क्रिया कलापों में शामिल मानव आकृतियों का चित्रण शत्रुंजय तीर्थ के महत्व का दर्षाता है। तीर्थ-पट के चारो ओर सुन्दर हाशिये का चित्रण, पट को और भी आकर्षक बनाता है।

उमाकान्त प्रेमानन्द शाह ने अपने ग्रन्थ (1978,प्लेट-9) में एक क्षैतिज आकार के तीर्थ-पट को प्रकाशित किया है। (चित्र संख्याः 4) प्रस्तुत वस्त्रपट में श्वेत पंक्ति पर इसकी रचनां तिथि (1641 ई0) व संग्रह स्थल (आनन्दजी कल्यांणजी पेडी, अहमदाबाद) लिखित है। पट के मध्य में श्वेत वर्ण का तीर्थांकर का मन्दिर है जिस पर श्वेत ध्वजा लहरा रही है। दायीं तथा बायीं ओर दो पंक्तियों में तीर्थांकरों को पद्मासन मुद्रा में भिन्न-भिन्न खानों में अंकित किया गया है। चित्रपट के मध्य में एक शिखर का आकार अंकित किया गया है जिसमें मानव व पशुओं को हल-चल करते हुये दर्शाया गया है। सम्भवतः यह शत्रुजंय शिखर की रचना है जिसमें दायीं ओर अन्य छोटी-

छोटी पहाडियों के शीर्ष पर 6 मन्दिरों को चित्रित किया गया है। पट में लाल रंग की पृष्ठभूमि पर श्वेत, नीले व स्वर्णिम पीले रंग का प्रयोग किया गया है। इस तीर्थपट में जैन शैली के अतिरिक्त राजस्थानी व मुगल विशेषताओं का समावेश से ज्ञात होता है कि इस समयावधि में जैन शैली के स्वरूप में चित्रकार द्वारा नवीन प्रयोग किये गये जिसमें मानव आकृतियों में एकचश्म चेहरे व परली आंख का आभाव है तथा पुरूषों की वेश-भूषा में राजस्थानी धोती व मुगलयी पगडी का अंकन किया गया है। यह तीर्थ-पट, चित्र संयोजन का श्रेष्ठ उदाहरण है।

निष्कर्ष- 17 वीं शताब्दी से पूर्व लघु आकार के बनाये गये तीर्थ-पट प्राप्त हुये हैं। जिन्हें जैन मुनि, वर्षाकाल में अपने साथ रखते थे। 17 वीं शती के पश्चात अनेक बडे तीर्थपट प्रकाश में आये। 1641 ई0 में शान्तिदास द्वारा तैयार किये गये बडे पट के प्रारूप से अहमदाबाद के कई जैन संरक्षक प्रभावित हुये। जिसके परिणाम स्वरूप चित्रपटों के आकार में परिवर्तन हुआ। ज्यादातर जैन संरक्षकों ने शत्रुंजय के ऐसे तीर्थपटों का चित्रण करवाया जिनमें विशेष रूप से आकार और सौन्दर्य की गुणवक्ता संरक्षकों की रूचि पर निर्भर करती थी। इन बडे आकार के तीर्थपटों को जैन भक्त आसानी से देख कर अपनी शत्रुंजय तीर्थ यात्रा की इच्छा को पूर्ण करते हैं। जैसे-जैसे संरक्षकों की रूची बढने लगी उसके परिणामस्वरूप तीर्थपटों की मांग भी बढने लगी। जैन पीठों के विस्तृत अध्ययन से ज्ञात हुआ है कि 18 वीं और 19 वीं शताब्दियों के दौरान ऐसे तीर्थ-पटों का आकार अधिक विस्तृत हो गया था। जिनमें 240.4 × 200.4 सेमी0 माप वाले या इससे भी अधिक माप के तीर्थपट शामिल हैं, यद्यपि यह तीर्थ-पट अच्छी स्थिति मे नहीं हैं परन्तु कला व संस्कृति के स्वरूप को व्यक्त करने में विशेष भूमिका निभाते हैं।

जैन चित्रों में विषय वैविध्य में संकीर्णता है, परन्तु अभिप्रायों की दृष्टि से यह प्रतीत होता है कि, आधुनिक कला के त्रिकोंणवादी, अमूर्तवादी, संक्षेप आलेखन विधि आदि विकसित स्वरूपों की प्रेरणां स्त्रोत यह जैन षैली ही रही है। इन चित्रों में षास्त्रीय व्याकरण की भी प्रमुखता है, जिसके मूल में ज्योतिष-शास्त्र, सामुद्रिकशास्त्र, मंत्रशास्त्र, तंत्रशास्त्र की ज्ञान गरिमा छिपी पडी है।

जैन चित्रों में रहस्यवादी तत्वों व प्रतीकात्मक आलेखनों का भी समावेष है।

जिनमें सत, रज, तम के गुणों की प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति के दर्शन होते हैं। कदली, कुम्भ, तोरण, मयूर, वृषभ, सिंह, हाथी, कलश, ध्वजा, लता, वृक्ष, मेघमाला, सर्प, शुक आदि प्रतीकात्मक आलेखन में भी यह शैली एक विशेष महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। यह चित्र शैली, कला चित्रों की शास्त्रीय पद्वति के अनुसार एक स्वतन्त्र विद्या है, जिसकी अपनी मर्यादा और विशिष्ट चिंतन परम्परा है।

चित्र सूची-

- चित्र संख्या-1 पंचतीर्थ पट, वि0 स0 1490 (1433 ई0) एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद
- चित्र संख्या-2 शत्रुंजय पट, वि0 स0-1899 (1842 ई0) अहमदाबाद
- चित्र संख्या-3 शत्रुंजय पट, वि0 स0 1849 (1792 ई0) एल0 डी0 इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलॉजी, अहमदाबाद
- चित्र संख्या-4 विविध तीर्थ-वस्त्रपट (1641 ई0) आनन्दजी कल्यांणजी पेडी, अहमदाबाद
-

चित्र संख्या-1

चित्र संख्या-2

चित्र संख्या-3

चित्र संख्या-4

सन्दर्भ सूची-

- प्रसाद, शिव (1991) जैन तीर्थो का ऐतिहासिक अध्ययन; पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, पृ.-61,252,253
- मेहता, मोहनलाल, जैन साहित्य का वृहद्इतिहास; प्रस्तावनां, भाग-3, पृ.-9
- जैन, हीरालाल (1939) षटखण्डागम; प्रथम खण्ड, अमरावती
- जैन, राजेश (1991-92) मध्यकालीन राजस्थान में जैन धर्म; पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, पृ.- 12
- राहुल सांकृत्यायन (1952) बुद्धचर्या, महापरिनिब्बानसुत्त; सारनाथ, पृ.-500
- मुनि, जिनविजय (2009) शत्रुजयतीर्थोद्धारप्रबन्ध; श्री श्रुतज्ञान प्रसारक सभा अहमदाबाद, पृ.-1,2
- परिमू, रतन (2013) ट्रेज़र फ्रॉम द लाल भाई दलपति भाई म्यूजियम; अहमदाबाद-380009, पृ.-69,70
- आन्द्रे, श्रीधर (2017) शत्रुंजय पटाज एण्ड द मथैन पेन्टर ऑफ बीकानेर; सी.एस.एम.वी.एस., रिसर्च जर्नल, मुम्बई, पृ.-67,68
- चंद्र, मोतीः (1949) जैन मिनियेचर पेंटिग्स फ्राम वेस्टर्न इण्डिया; अहमदाबाद, पृ0-48,51
- पुण्यविजय, मुनि (1956) सुपासनाहचरियामनि हस्त-लिखित पोथी मनरागीन चित्रो, (गुजराती) तथा आचार्य श्री विजयवल्लभ सूरि स्मारक ग्रन्थ; श्री महावीर जैन विद्यालय

प्रकाषन; बोम्बे, पृ. -176,180

- शाह, यू. पी. (1978) टे‍ªजर ऑफ द जैन भण्डार; एल. डी. इन्सटीट्यूट ऑफ इन्डोलॉजी, अहमदाबाद- 380009, प्लेट-9 चित्र-वी
- श्रोत्रिय, शुकदेव (1997) भारतीय चित्रकला शोध-संचय; चित्रायन प्रकाशन, मुजफ्फरनगर, पृ.-98
- पाल, प्रतापादित्य व आन्द्रे, श्रीधरः जैन आर्ट फ्राम इंडिया, लॉस एंजिल्स काउंटी म्यूजियम ऑफ आर्ट; पृ.-77
- जैन चित्रः कल्पद्रुम; पृ.- 31

❋ ❋ ❋

Design of 'Management-Level Control Questionnaire' based on insights from Vālmīki Rāmāyaṇa

Viswanathan Panchukrishnan,
Mahadevan B, Srinidhi K Parthasarathi

Abstract:

Management controls, also called 'Entity-Level Controls (ELC)', represent the 'tone at the top' of an organisation. Existing questionnaires used by auditors to assess the effectiveness of Management Controls do not include essential cultural aspects. This qualitative inductive study explores the Indian Knowledge System (IKS) to obtain insights into the Management Controls' assessment. Based on a systematic textual study, the 100th Chapter from Ayodhya Kanda of Vālmīki Rāmāyaṇa has been selected as the pilot source for developing the questionnaire.

Initial findings provide 158 questions spanning well-being, happiness, deep competency, finance, legal, and sustainability. These leading enquiries help initiate an open-hearted conversation between the auditor and the managing executives. This would help auditors to determine the nature, timing, and extent of audit procedures and to form an audit opinion.

Keywords: Entity-level controls, Finance Governance, Rāmāyaṇa, Indian Knowledge Systems, Arthaśāstra, Rāmarājya.

1.0 Context and Introduction:

The Indian banking system has been hit with four major corporate fraud cases, viz., the ABG Shipyard's INR 22,842 crore loan fraud, the INR 11,400 crore Nirav Modi scam, Vijay Mallya's INR 9000 crore money laundering scandal, and the IL&FS group fiasco, which cost INR 9900 crore. As per the 'Occupational Fraud 2022: A Report to the Nations' by the Association of Certified Fraud Examiners, organisations lose 5% of their revenue to fraud yearly, projecting a global loss of $ 4.7 trillion. With technological advancements, accounting and auditing have become more complex, making it challenging to detect anomalies. Within the gamut of

Internal Controls, the 'Management Controls' are significant since they represent the top-level controls. Strong entity-level controls can mitigate downstream inherent risks (Premuroso, R.F. and Houmes, R. 2012). Weak entity-level controls can lead to material misstatements in the company's financial statements (Controller's Report, 2015). Existing auditing questionnaires do not extensively cover areas like well-being, happiness quotient, respect, Dharma, personal practice, personal traits, scriptural knowledge, confidentiality, etc. Hence, there is a need to supplement existing questionnaires with insights from time-tested civilisations which took pride in successful empires and large organisations. Vālmīki Rāmāyaṇa contains the wisdom and evidence of Rāmarājya, considered the benchmark of good governance based on social justice, non-violence and self-reliance. (Desai Meghnad, 2011). Hence, insights from such governance may be helpful to existing knowledge and practices. In this study, the authors explore the conversation between Rāma and Bharata in Vālmīki's Rāmāyaṇa, where Rāma discussed Management Governance aspects through 70+verses. Around 158 questions are derived from these verses, which would be helpful for the Management Control discussion between auditors and chief executives. These are coded into various functions and categories. Compared to current questionnaires, these questions use simple language, explore new topics, and are appropriate for a thorough conversation. Such conversations would help the auditor to qualitatively assess the 'tone at the top' and determine the nature, timing and extent of audit procedures.

2.0 Importance of Management Controls (a.k.a Entity-Level Controls-ELC):

The US Securities and Exchange Commission (SEC) and the Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) directed companies to follow a top-down, risk-based approach to compliance with a strong emphasis on entity-level management controls rather than transactional controls. (Gerkes J et al, 2007). As per paragraph 22 of the Auditing Standard 2201 issued by PCAOB, 'the auditor's evaluation of ELC can result in increasing or decreasing the testing that the auditor otherwise would have performed on other controls.'

3.0 Problem & Research Gap:

Existing questionnaires are technical in their approach and are less human-oriented. They are filled with risk management jargon and are prescriptive in nature. They do not cover the cultural setting in which the Indian Businesses operate. Hence, the existing questionnaire must be supplemented with aspects of the Indian Knowledge System (IKS) while addressing the above challenges.

4.0 Research Methodology and Approach:

The first step in this qualitative inductive study involves a 'textual analysis' of Vālmīki's Rāmāyaṇa. Through this, the 100th chapter of the second section (Ayodhyā Kāṇḍa) is selected. This chapter has around 76 verses, which are converted into 158 questions based on authentic commentaries and translations. This avoids any translation or interpretation bias by the authors. In the second step, these questions are conceptually abstracted through open, axial, and selective coding using the Grounded Theory technique. At the end of this task, the 158 questions are scaled into 8 functions (open coding) consisting of 21 categories with 49 overlapping, interrelated sub-categories (axial coding). The third step involves applying principles of hermeneutics. In this stage, the questions and the categories are tailored for Management control assessment by following the principles of the 'hermeneutic circle' and 'fusion of horizons' methods.

Table No.1: Main categories and number of questions abstracted from the verses of Chapter 100 of Ayodhyā Kāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa

Function	Main Category	Total Questions
1. Finance	Finance	25
Finance Total		**25**
2. Human Resources	Respect	9
	Happiness	6
	Workforce comfort	5
	Deep Competency	5
	Well-being	3
	Workplace Comfort	3
	Whistleblower Facility	3
	Staffing	3

Human Resources Total		**37**
3. Leadership	Board Of Advisors	10
	Leadership presence	4
	Character of Leader	3
	Independence	2
Leadership Total		**19**
4. Legal	Justice-Legality	12
Legal Total		**12**
5. Operations	Operations	2
Operations Total		**2**
6. Security	Security	18
	Confidentiality	14
	Beware of Mischief	7
Security Total		**39**
7. Sustainability	Sustainability	12
Sustainability Total		**12**
8. Vision & Mission	Dharma	9
	Balancing the Puruṣārthas	3
Vision & Mission Total		**12**
Grand Total		**158**

4.1 Illustration of finance-related questions extracted from verses of Chapter 100 of Ayodhyā Kāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa

Out of 25 questions relating to Finance, 14 are given below as a sample.

Sl No.	Question	Verse Reference	Overlapping Category	Extremely Unlikely	Unlikely	Neutral	Likely	Very Likely
52	Does the finance team have experts in Finance, Accounts, Audit, and economics? (viśārada)	VR.2. 100. 14[1]	Competency					
53	Do these experts also have good knowledge about defence, international affairs, foreign policies, global matters of concern, etc.? (astrasampanna)	VR.2. 100. 14	Knowledge, Competency					
54	Does the Senior advisory team or the finance leadership necessarily know multiple, inter-connected śāstras and not pure money matters only? For example, knowledge of Dharmaśāstra (law), Nītiśāstra (ethics, values) and Arthaśāstra (finance, economics) - (śrutavantaḥ)	VR.2. 100. 15	Knowledge, Competency, Dharma					

55	Is the finance workforce equipped with high values, ethics, and integrity with absolute incorruptibility? (jitendriyas)	VR.2. 100. 15	Dharma, Attributes, Code of Conduct					
57	Does the finance leader prioritise strategic finance stewardship during the early hours of the day? (apararātri)	VR.2. 100. 17	Timetable, Discipline					
59	Isn't the organisation practising the 'Minimum investment or efforts, with Maximum benefits or returns' principle in all aspects? (Cost Benefit Analysis, Return on Investment analysis: laghumūlaṃ mahodayam)	VR.2. 100. 19	Decision Making					
61	Is the project cost overrun always at zero?	VR.2. 100. 19	Non-Procrastination					
62	Hope the salary is paid on time every time to the workforce.	VR.2. 100. 32	Non-Procrastination, Salary Management					
67	Does the company have multiple sources of funds/capital and is not just dependent on unpredictable sources? (Rain-water vs Sarayū river water)	VR.2. 100. 45-46	Business Continuity Planning, Going-concern					
69	Are the income always multiple times more than expenditure? (āya > vyaya)	VR.2. 100. 54	Operations					
70	Is there a list of approved spending and prohibited spending? (satpātra)	VR.2. 100. 54-55	Operations					
71	Does the finance team ensure there is no amount spent on prohibited spending? (apātra)	VR.2. 100. 54	Operations					
74	Is the organisation aware of 20 types of leaders/ organisations with whom they may not have associations, amalgamations, etc.?	VR.2. 100. 68-70	Beware of mischief					
76	Are portions of profits distributed to all stakeholders and well-wishers and not enjoyed by the management alone? (Dividend distribution)	VR.2. 100. 75	Distribution of wealth					

Note: The entire questionnaire for 21 main categories with 158 questions is available in the complete thesis and can be obtained by requesting the author at vishvanathan@gmail.com.

5.0 Discussion Points:

The Rāmarājya Management-Level Control (RMLC) framework contains 8 functions, with 21 main categories and 49 overlapping categories. There are 158 questions that the auditor can discuss with the Chief Executives. **Picture No.1** shows the schematic diagram of the Rāmarājya Entity Level Controls Framework:

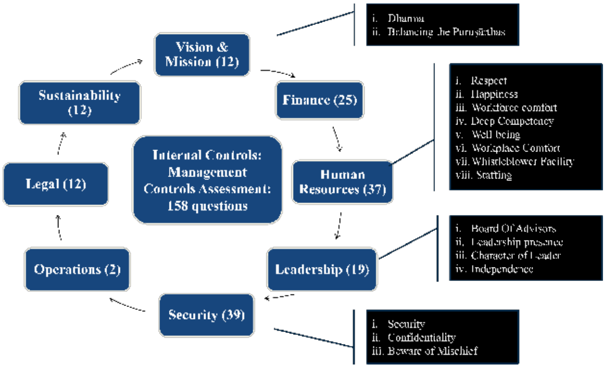

The various advantages of the RMLC questionnaire over existing Management questionnaires are summarised below:

(I) Simple language – Ease of implementation: The language in this questionnaire is simple without 'technical risk management or control framework jargon.'

(ii) Suggestive vs Prescriptive: The questions in the RMLC questionnaire are suggestive rather than imposing, which can create anxiety and dislike. The above two features help reduce potential Socially Desirable Responding (SDR) bias while answering the questions.

(iii) Ownership Assignment: The questionnaire is organised by the departments, which helps assign ownership of control activities to individual teams like Finance, Human Resources, Legal, Operations, etc.

(iv) Part of work' and not an additional job: Employees would comply with these controls as part of their routine jobs by assigning the underlying activities to the functional roles. They would not complain about additional work faced with existing frameworks.

(v) Metrics: These questions can also be converted to metrics and tracked over a longer period. For example, based on the sample finance questions, the following metrics may be derived and measured:

a. Income > expenditure by multiple times. i.e., Income =

Expenditure * X (X>=2). (VR 2.100.54)

b. Returns > Investment. i.e., Returns = Effort * X times. (X>=2). (VR 2.100.19)

c. 100% on-time disbursement of wages and distribution of food provisions. (VR.2.100.32,33)

d. 100% satpātraṃ spending (prescribed). (VR.2.100.54,55) **(vi) Potential solution for existing auditing challenges:** Through these conversation-based questions, auditors can perform corroborative enquiry with multiple stakeholders to address contemporary challenges like (i) identifying potential collusion and (ii) ascertaining any management overrides. **(vii) Value-centric & people-oriented framework:** Dharma is the core principle of this framework. For example, Rāma asks, 'Do you share the profits with friends and well-wishers? So, it is not just the investors and shareholders who get dividends. Recognising the role of friends and well-wishers who pray for the organisation's success is not envisaged in current business models. Rāma also lists 20 leaders with whom prudent businesses don't associate. Similarly, human values, ethics, confidentiality, happiness quotient, and well-being are also assessed. Focusing on these areas helps meet the profit (Artha and Kāma) motive and ensures compliance.

With the above advantages, the RMLC questionnaire presents a compelling case to be included in existing knowledge, methods, and practices of auditing internal controls.

6.0 Next steps and conclusion:

(I) The RMLC questionnaire can be customised to suit different stakeholders, depending on the specific purpose they wish to evaluate. For example, the Board of Directors may modify the questions and review the organisation's Control Environment.

(ii) Similar concepts and questions can be unearthed from other relevant chapters of the Vālmīki Rāmāyaṇa and other IKS texts like Mahābhārata, Manusmṛti, Yājñavalkyasmriti, Pañcatantra, Kauṭilya's Arthaśāstra and Kāmandakīya Nītisāra. These can be included in the internal audit checklists and applied suitably.

(iii) An indigenous Internal control framework, based on Indic principles, can be formed and tested with a representative sample of small, medium and large companies. This can be included in corporate circles and academia for getting feedback and making suitable modifications.

(iv) Thus, the best of the West and East can be combined to enhance the existing auditing experience.

7.0 References

1. Controller's Report, (2015, November), "*Why are Entity-Level controls important*", pg15 Institute of Finance & Management.
2. Desai, Meghnad, (2011), *The Rediscovery Of India,* Penguin Random House India. (ISBN: 9788184755664)
3. Gerkes, J., Van Der Werf, W. J., & Van Der Wijk, H. (2007, October). *Entity-level controls: internal auditors of U.S.-listed companies in the Netherlands have developed a practical framework for Sarbanes-Oxley compliance.* Internal Auditor, *64*(5), 50+. https://link.gale.com/apps/doc/A170281646/AONE?u=anon~7ee9412a &sid=googleScholar&xid=3282f2c2
4. Shastri Srinivasa, (2020), *Rāmāyaṇa of Vālmīki-With Three Ancient Commentaries,* Parimal Publication Pvt. Ltd. (ISBN:9788171100200) Premuroso, R.F.
5. Houmes, R. (2012), "*Financial statement risk assessment following the COSO framework: An instructional case study*", International Journal of Accounting & Information Management, Vol. 20 No. 1, pp. 26-48. https://doi.org/10.1108/183476412 11201063

❋ ❋ ❋

Puskarana, Chandravarman and an Inscription at Susunia Hill

Ramyajit Sarkar

Abstract

There is a small hill named Susunia at Bankura district of West Bengal. A small inscription, written in Sanskrit language, is inscribed on the Susunia hill. The inscription at Susunia hill and identity of Puskarana and Chandravarman have been a subject of debate for long times. The Sanskrit inscription at Susunia hill refers a king named Chandravarman who dedicated something to his lord Chakraswami. The debate has ensued with the decipherment of the inscription and its interpretation and also with the identity of Puskarana and Chandravarma. The name Chandravarman is also mentioned in the Allahabad Pillar inscription, the Mandasor inscription dated 404 A.D. and the Meherauli Pillar inscription. The debate has ensued from here if the Chandravarman of the Susunia rock inscription is same Chandravarman of the Allahabad Pillar inscription, the Mandasor inscription and the Meherauli Pillar inscription. In this article, I will be trying to make a comparative study of the arguments already given by the scholars and I will also try to give my own interpretation of the inscription. In this way I will try to come into a conclusion of the debates grown surrounding this inscription.

Keywords

Susunia, Pokhanna, Chandravarman, Bankura

Introduction

Susunia is a small hill at Bankura district, a district of western part of West Bengal. Archaeologists have found proofs of early settlements on Susunia hill and its surrounding area. Susunia was an important settlement in lower Paleolithic age. An interesting inscription, written in Sanskrit language, has also been found on Susunia hill. Nagendranath Basu discovered the inscription. The inscription was

written in Brahmi script and from the letters of the script, it seemed to be engraved on about 4th century A.D.

The Inscription

There are two parts of the Susunia rock inscription. The inscription is also surrounded by a large circle or chakra. Fourteen flames emanate from another circle parallel to this circle. Two semicircles are inscribed after each flame. In terms of script evolution, it can be said that the script of Susunia is Bhavlipi. The Kausambi style is seen in the Susunia rock inscription of Chandravarman. The medial vowel a, applied to the bottom right of na in both these inscriptions, survives later only in Bengal, and this practice is further extended to kha, ga, and ba. In such scripts, a few lines or 'motifs' were used to convey an object or a feeling without drawing the whole picture. Scholars call the script 'Vishnu chakra'. Below and on the sides of this Vishnu chakra are inscriptions on three chhatras. This is the second part of Susunia script. Brahmi script is written in Sanskrit. Many scholars have tried to read out the inscription. Amiyakumar Bandyopadhyay read out in this way:

"Chakraswamin Dasgrenatisristo Puskaranadhipate Maharaj Singhavarmanasya
putra Maharaj Sree Chandravarman driti.
Chakraswamino Dhosogramotrisristo."

[It means that Sri Chandravarman, the lord of Puskarana, the chief servant of the Chakradhari deity (the deity holding discuss), dedicated a special feat. The village called Dhosogram was dedicated to Chakraswami.]

Maniklal Singha has read out the inscription slightly different from Amiyakumar Bandyopadhyay. I am also of similar opinion expressed by him.

Here is the inscription as translated in Devnagari script by me:

'पुष्करणाधिपते महाराज श्रीसिंहवर्मनः पुत्रस्य/
महाराज श्रीचन्द्रवर्मन कृतः/
दासाग्रेणातिसृष्टाः चक्रस्वामि"

In English it is:

'Pushkaranadhipate Maharaja Srisinghavarmanah Putrasya/
Maharaja Srichandravarman Krithah/
Dasagrenatisrista Chakraswami.'

It means that the king Sri Chandravarman, the son of Singhavarman, the king of Puskarana dedicated something (perhaps the cave where the inscription is located) to lord Chakraswami (another name of lord Vishnu).

So we have got from the inscription that the king Chandravarman was the son of the king Singhavarman. They ruled over a kingdom named Puskarana. Chandravarman was a follower of lord Vishnu. The chakra may refer to the Sudarshan Chakra of Lord Vishnu. Chandravarman preached the Vaishnavism in this area. He was also aware of Sanskrit language and he might have taken the Aryan culture first in this area.

Where Puskarana is

Now the question rises on the location of Puskarana. Scholars like Haraprasad Shastri claimed that Naravarman of the Mandasor inscription was the same person, identified as Chandravarman of the Susunia inscription. In the Mandasor inscription, the king Naravarman has been referred as "Maharaja". In the Susunia inscription, the king Chandravarman has also been referred as "Maharaja". In the Mandasor inscription, the king Naravarman has been referred as the son of Singhavarmman. In the Susunia inscription, the king Chandravarman has also been referred as the son of Singhavarman. Both the kings were referred as the rulers of Puskarana which seemed to be Pokaran in the Jodhpur State of Rajputana. So Haraprasad Shastri intended to mention that both kings were the same person. But the locations of these two inscriptions are in two different places of India. The Mandasor inscription is in Madhyapradesh and the Susunia inscription is in West Bengal. Second thing is that there is a place named Pokhanna in Bankura district beside the Damodar river. Archaeologists from excavation at the place suggested that the place was a rich place and linked to different places of India by water road. It is probable that the name Pokhanna comes from the word Pokhanna. So many scholars like

Dinesh Chandra Sarkar have suggested the place Pokhanna as the ancient Puskarana, referred in the Susunia inscription.

Identity of Chandravarman

Next problem comes out with relating the identity of the Chandravarman who is told to be defeated by Samudragupta in his second invasion in Aryavarta and Chandravarman of the Susunia rock inscription. The Allahabad Pillar inscription was inscribed by Harishena, the court poet of Samudragupta. It tells about Samudragupta's heroic win over a large part of Aryavarta, some Southern kingdoms, some frontier kingdoms and some forest kingdoms. The inscription is written in Sanskrit. The Allahabad Pillar Inscription of Samudragupta mentions that Samudragupta vanquished twelve kings of Aryavarta. In his first Aryavarta campaign, Samudragupta defeated Achutya, Nagasena and Ganapatinaga. On the 21 line of the inscription, Samudragupta's second invasion in Aryavarta has been expressed in this way:

"(Who) is great through the extraordinary valour, namely, the forcible extermination of many kings of Aryavarta such as Rudradeva, Matila, Nagadatta, Chandravarman, Ganapatinaga, Nagasena, Achyuta- Nandin and Balavarman; who has made all the kings of the forest regions to become his servants."

In his second Aryavarta war he defeated Rudradeva, Matila, Nagadatta, Chandravarman, Ganapatinaga, Nagasena, Achyuta, Nandin and Balavarman. Many scholars believed that the name Chandravarman who is mentioned in the Allahabad Pillar Inscription as being defeated by Samudragupta was the same Chandravarman of Susunia rock inscription. If it is true we have to consider that the king Chandravarman was obviously a strong king whom Samudragupta considered to defeat to establish his Paramountcy in the Aryavarta. It is to note here that Naravarman appears to have ruled as a feudatory king in Western Malwa in 404 A. D. i.e. during the reign of Chandragupta the second, son of Samudragupta. So it was not possible for Samudragupta to defeat him. So we can conclude that Chandravarman of the Susunia inscription and Chandravarman of the

Mandasor inscription were two different persons. Samudragupta defeated Chandravarman of the Susunia inscription. Ramesh Chandra Majumdar has suggested that the kingdom of Chandravarman was extended up to Faridpur of present Bangladesh. Scholars have explained that due to his urge for invasion to Kalingadesh, Chandravarman might have built a fort at the South West of Susunia hill. A place named Garh at the South West of Susunia hill, a stone built kunda, a stone image of a lion from whose mouth a fountain is letting out, a big stone built statue of Narasimha, (Larsing in local language) refer the evidence of the reign of the king Chandravarman at Susunia hill. The statue of Narasimha again gives the evidence that Susunia and its surrounding area was once under Vaishnavism.

There are names of some villages like Thumpathar, Nethkamla, Chandra, Dhapali, Housee, Karrah around Susunia which are linked to Chandravarma. Chandravarman brought brahmins and karmakars in this area. Karmakars were brought here for making war weapons for the king. Brahmins were brought here for worshiping Lord Vishnu. It is assumed that Kshatriyas of this area are descendants of Chandravarman.

There is an iron pillar near Qutub Minar complex at Meherauli at New Delhi. There is an inscription. The inscription is written in Sanskrit language. It is written there that the King Chandra extirpated in battle in the Vanga countries (East and South Bengal) his enemies who offered him a united resistance and thereby he achieved fame. Many scholars are in the opinion that this Chandra was the same Chandravarman of the Susunia rock inscription. But if this Chandra was the same Chandravarman of the Susunia rock inscription, the inscription had to be built before he was vanquished by Samudragupta i.e. 4th century A.D. because Samudragupta ruled in second half of 4th century A.D. and it is also to note that from the style of the Brahmi script of the Susunia rock inscription it has been already proved that the Susunia rock inscription was inscribed in 4th century A.D. In another side, most of the scholars are in opinion from

the style of the Brahmi script of the Meherauli Iron Pillar inscription that the inscription could not be engraved before 5th century A.D. So the Chandravarman of the Susunia rock inscription cannot be the same Chandra of the Meherauli Iron Pillar inscription. Scholars like Radhakumud Mukhopadhyay and D.C. Sircar with their arguments proved that the Chandra of the Meherauli Iron Pillar inscription is none other than Chandragupta the second, the Gupta emperor. The period of his reign also resembles with the Meherauli Iron Pillar inscription.

Conclusion

So from above discussion it might be concluded that the Susunia rock inscription was an interesting inscription which is an important proof to understand the Sanskrit language and Brahmi script in West Bengal especially in Susunia and its surrounding areas. From above arguments it is also clear that the king Chandravarman was not same Chandravarman or Chandra of the Mandasor inscription and the Meherauli Pillar inscription respectively and he was a local ruler. So I can conclude that Chandravarman was a local ruler of Puskarana, in present Pokhanna who inscribed the Susunia rock inscription. Inscribing an inscription and his knowledge of Sanskrit proves that Chandravarman was an important king at that time. So Samudragupta over threw him to establish his Paramountcy in this area which has been inscribed in the Allahabad Pillar inscription of Samudragupta.

References

1. Bhandarkar, D.R., Chhabra, B.C. (1981). Gai, G.S. (Eds.). *Corpus Inscriptionum Indicarum: Inscriptions of the Early Gupta Kings*. Archaeological Survey of India.
2. Paul, Lal, Pramode. (1939). *The Early History of Bengal*. The Indian Research Institute, Calcutta.
3. Saletore, Narayan, Rajaram. (1943). *Life in the Gupta Age*. The Popular Book Depot. Bombay.
4. Bandyopadhyay, Amiyakumar. (1971). *Bakura Jelar Purakirti*. West Bengal Government. Calcutta.
5. Singha, Maniklal. (1394 B.S.). *Paschima Rada Tatha*

Bankura Sanskriti. Sree Radhamohan Singha. Vishnupur.
6. Majumdar, R.C. (Eds.). (1913). *The History of Bengal*. vol-1, The University of Dacca. Dacca.

❋ ❋ ❋

Book Review

A review of Vishnvarchana – a commentary on Purusha sukta

Dr. Shrinidhi S Pyati

Introduction

The Vedas stand as the ultimate *pramāṇa* for Vaidikas. For those seeking liberation from this mundane world, understanding the true essence of the Vedas should be the ultimate goal. However, as time progressed, inquiries into Vedic meanings gradually receded, giving way to the widespread popularity of chanting and recitation. Despite Bhagavan Vyāsa's comprehensive commentaries on the Brahmasūtras, intended to unveil the authentic meaning of the Vedas, there emerged a disinterest in exploring Vedas beyond what was discussed in these Sūtras. Consequently, a void emerged in the realm of Vedic commentary, overshadowing the significance of delving deeper into Vedic literature.

Amidst this gloom, *Viṣṇvarcā* emerges as a beacon of hope. Authored by Prof. Veeranarayana Pandurangi, this commentary breathes fresh life into the understanding of the Ṛgveda's pivotal hymns. It offers solace to those eager to unravel the profound truths embedded within the Vedas, rekindling enthusiasm for the exploration of Vedic wisdom.

Style of commentary

In the first edition of *Viṣṇvarcanā*, the author delves into two significant hymns of the Ṛgveda: Puruṣasūkta and *Viṣṇusūkta*. Throughout the commentary, the author's style appears to draw inspiration from Śrīman Madhvācārya, emphasizing the elucidation of hymn meanings through the presentation of *pramāṇas* from various literary sources, rather than relying solely on personal interpretation. Notably, the author frequently challenges previous commentators' interpretations, providing compelling justifications alongside suitable meanings.

A detailed examination of the birth-based *Varṇa* system is undertaken, supported by a wealth of original sources. Furthermore,

the author demonstrates how several non-Vedic schools align with Vedic principles regarding the birth-based *Varṇa* concept. Exhaustive efforts are made to substantiate interpretations using *pramānas* from the Vedas, *Purānas*, Mahābhārata, and Upaniṣads[1].

While reading the commentary, it becomes evident that the author has put painstaking effort into exploring all possible meanings of the *Puruṣasūkta* without compromising its merits.

In addition, the author has documented recensions of the *Puruṣasūkta*[2].

In the colophon, the author affirms the documentation of all preceding commentaries, notably those of Rangaswamy, Vadirājatīrtha, Rāghavendratīrtha, and Satyābhinavatīrtha. Despite modest claims of only introducing a few novel aspects, the commentary remarkably explores previously uncharted dimensions of the *Puruṣasūkta*, offering fresh insights and bolstering its uniqueness among other commentaries.

This review aims to spotlight aspects of the commentary not commonly found in other interpretations of the *Puruṣasūkta*.

Unexplored dimensions of the *Puruṣasūkta*.

Numerous commentaries already exist for the *Puruṣasūkta*, leading one to question the necessity of yet another. However, upon delving into the present commentary, the rationale for its existence becomes evident. This magnum opus work unveils many previously hidden meanings within the *Puruṣasūkta*, enriching our understanding of this profound hymn.

For instance, the second stanza of the first mantra is meticulously examined, yielding over twenty interpretations. This level of depth is maintained throughout the commentary, with each mantra explored from multiple angles. Furthermore, every interpretation is meticulously supported by a plethora of *pramāṇas*, ensuring the robustness of the analysis.

The commentary also introduces numerous novel aspects previously overlooked by other commentators. These untouched dimensions shed new light on the *Puruṣasūkta*, enriching our comprehension of its intricate teachings.

In summary,the present work distinguishes itself through its

exhaustive exploration of the *Puruṣasūkta*, revealing hidden meanings and offering fresh perspectives that enhance our appreciation of this timeless hymn. I will briefly explain this with some examples.

Who is Ṛṣi Nārāyaṇa?[3]

Every person who recites a particular Vedic mantra is expected to possess knowledge of the Ṛṣi, Chandas, Devata, and its viniyoga. Here, the author meticulously elucidates all these aspects, which are not commonly found in previous commentaries. While every commentator acknowledges that the Ṛṣi of the *Puruṣasūkta* is Nārāyaṇa, deeper insights into Ṛṣi Nārāyaṇa's identity are often lacking. Is Nārāyaṇa Puruṣa himself, or is he a Ṛṣi named Nārāyaṇa? If he is indeed Puruṣa himself, questions arise regarding whether he exists in his *mūla* (original) form or as an avatāra (incarnation) known as Ṛṣi Nārāyaṇa.

This commentary provides answers to these queries by drawing upon references from texts such as the Śatapatha Brāhmaṇa, Ṛgvidhāna, and Mahābhārata. It is clarified that Nārāyaṇa is indeed Puruṣa himself, but he chose to reveal *Puruṣasūkta* in an avatāra (incarnation) known as Ṛṣi Nārāyaṇa. . While there may be no explicit differentiation between the mūla form and avatāra form of Śrī Hari, understanding a particular avatāra engenders reverence towards Śrīhari, ultimately leading to devotion.

Śrī Hari has chosen to manifest himself as Ṛṣi Nārāyaṇa, born as the son of Dharma and Mūrti. Mūrti is the daughter of Dakṣa Prajāpati, and Dharma has four sons: Nara, Nārāyaṇa, Hari, and Kṛṣṇa. Among them, Nara is an avatāra of Śeṣa, while the others are avatāras of Nārāyaṇa. Nara and Nārāyaṇa, residing in Badarikāśrama, engage in penance for the well-being of the world. Nārāyaṇa Ṛṣi and Nārāyaṇa, situated in the Milky Ocean, remain indifferent.

An intriguing aspect highlighted by the author is that the Ṛṣi of the *Puruṣasūkta*, Nārāyaṇa, has incarnated himself as one among the Sādhyās. This revelation sheds light on why the Sādhyā are mentioned repeatedly in the *Puruṣasūkta*.

puzzling, as the creation of such a mixture, or even of ghee or curd individually, appears disconnected from the cosmic narrative at play.

One possible interpretation is that this hymn could be referring to the creation of the instruments essential for the yajña, which had already been touched upon in the preceding hymn, "Vasanto asyāsīdājyam." However, this interpretation alone does not fully elucidate the significance of Pṛṣadājya in the context of creation.

Various commentators have attempted to unravel the mystery behind Pṛṣadājya. Rangaramanuja suggests interpreting "Pṛṣadājya" as "Retas," symbolizing the seminal essence that serves as a vital instrument in the act of creation. Mangalacharya offers a unique perspective, interpreting "Pṛṣad" as deer and "Ājya" as a group of sheep, possibly symbolizing certain aspects of creation.

Śaunaka presents yet another intriguing interpretation, suggesting that "Pṛṣadājya" could symbolize the light of knowledge, which plays a crucial role in the cosmic order of creation. Despite these diverse interpretations, none of the commentaries seem to provide a definitive justification for the contextual meaning of Pṛṣadājya within the hymn.

In essence, the conundrum surrounding Pṛṣadājya invites contemplation and interpretation, adding layers of depth to the profound symbolism embedded within the Puruṣasūkta.

Sri Vādirājaru offers an insightful interpretation of the term "Pṛṣadājya," equating "Pṛṣad" with Amukta-varga, representing non-liberated souls, and "Ājya" with Mukta-varga, signifying liberated souls. Alternatively, he suggests that the hymn may be elucidating the creation of water, which serves as the instrument for the genesis of the world.

In analyzing this hymn, three plausible explanations emerge:

1. Pṛṣadājya itself gave rise to Vāyavya-paśu.
2. Vishnu independently created both Pṛṣadājya and Vāyavya-paśu.
3. Vishnu either fashioned the paśu using Pṛṣadājya or created Pṛṣadājya first and then formed the paśu, with a direct correlation between the two.

The author diverges from previous interpretations by

Who are the *Sādhyās*?[4]

The Sādhyā, mentioned in the 8th hymn of the Puruṣasūkta, are elucidated by the author within the context of a Yagna where Devas, Ṛṣis, and Sādhyā partake, considering Brahman as the Yajñapaśu (sacrificial animal). The author highlights an intriguing point regarding the use of the word "*Praukṣan*," indicating that animals should not be sacrificed but rather released after performing Prokṣaṇa-saṃskāra. Supporting this argument, the author cites verses from the Brahma Purāṇa.

Various interpretations of the term "Sādhyā" have been proposed. Ranga Ramanuja interprets it as denoting those residing in *Vaikuṇṭha*, the abode of Sri Vishnu, suggesting that the hymn describes a *Yajña* performed by liberated souls residing in *Vaikuṇṭha*. Mahīdhara interprets "Sādhyā" as one capable of creation.

However, the author presents four distinct interpretations of the term "Sādhyā":

1. Sādhyā refers to a distinguished group of Devas born from the face of Caturmukha-Brahman. This meaing is supported by quotes from Purāṇas to Upanishads.
2. Sādhyā is used as an adjective for Devas. Sādhyā Devas consisting of eight Vasus, eleven Rudras, and eleven Ādityas.
3. Sādhyā denotes certain Ṛju Devas such as Brahman, Garuḍa, Śeṣa, Rudra, Sarasvati, Suparṇi, and Vāruni, a meaning established by Madhvācārya in Cāndogya-bhāṣya.
4. According to the Śatapatha Brāhmaṇa, Prāṇas should be considered as Sādhyā.

Further the author meticulously explores all possible meanings of the hymn, underscoring the complexity and depth of interpretation surrounding the term "Sādhyā."

Pṛṣadājyam – a mixture of ghee and curd.[5]

The ninth hymn of the Puruṣasūkta delves into the intricate concept of creation. . It says that yajña who is Vishnu has created Pṛṣadājya. It introduces the term "Pṛṣadājya," which literally translates to a mixture of ghee and curd. At first glance, this seems

asserting that the initial segment of the hymn pertains to the nourishment or protection of the world. Consequently, "Pṛṣadājya" is reinterpreted as Brahmāṇḍa, symbolizing the Universe. In this context, the hymn delineates Vishnu's creation of the Universe, wherein He also brings forth the paśus.

Furthermore, the author delves into an elaborate explanation of the term "paśu," drawing from various commentaries and scriptures.

Furthermore, I could elaborate on the uniqueness of the commentary by offering additional examples from it, but I'll leave it to readers to explore.

In an era where traditional knowledge systems often face challenges in relevance and appreciation, efforts like Prof. Pandurangi's commentary become even more crucial in preserving and disseminating the wisdom contained within the Vedas. It's heartening to see individual scholars like Prof. Pandurangis dedicated effort in keeping the flame of Vedic wisdom alive, offering hope for those who seek to delve deeper into the profound teachings of the ancient scriptures.

Book Name - Viṣṇvarcanā - Commentary of Ṛgvedasaṃhitā Vol-1 (ISBN: 978-93-92074-03-5) and Vol-2.
Author – Prof. Veernarayan Pandurangi, Professor, Faculty of Vedanta, Karnataka Samskrita University, Bengaluru.
Jointly Published by Tattvasamshodhana Samsat, Udupi, and Karnataka Samskrit University, Bengaluru.

References :

1. *Viṣṇvarcanā* –Page no- 140 -197
2. *Viṣṇvarcanā* –Page no 236-238
3. *Viṣṇvarcanā* –Page no 5-11
4. *Viṣṇvarcanā* –Page no 109-114
5. *Viṣṇvarcanā* –Page no 116-124

❋ ❋ ❋

List of Contributors

Ashwini Shukla
Assistant Professor
Departmrnt of Veda Science
Kavikulaguru Kadidas Sanskrit University
Email – akshukla3687@gmail.com

Avijit Ghosh
NFSE Teacher
IIT Hyderabad
Central Sanskrit University, IIT Hyderabad, Telangana
Email –avijitghosh707@gmail.com

Chaitanya Lakkundi
Research Scholar, Dept. of Vyakarana,
Karnataka Samskrit University, Benguluru
E-mail - chaitanya.lakkundi@gmail.com

D. Anjan Das
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Ramakrishna Mission Vidyamandira, Belur Math, Howra
E-mail - dasanjan530@gmail.com

Prof. Devdatta Sarode
Professor, Dept. of Education,
Ganganath Jha Campus, Prayagraj
E-mail - devdatta_aarya@yahoo.com

Devesh Kumar
Research Scholar
Yogic Science Dept. Gurukul Kangri (Deemed University) Haridwar
Email – mycareer.dk@gmail.com

Dhanashree Lele
Research Scholar
IIT, Bombay
E-mail - dhanashreelele01@gmail.com

Jayashri Dave
Assistant Professor
M. B. patel College of Education,
Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar
Email - jayshreepd937@gmail.com

Kanchan Barik
Research Scholar
Coochbehar Panchanan Barma University,
Dept of Sanskrit,
Email - sanskrit.kanchan@gmail.com

Mahadevan B,
Professor,
Indian Institute of Management,
Bangalore

Malhar Kulkarni
Professor,
(Sumati and Atmaram Kotwal Sanskrit Acharya ChairProfessor)
Department of Humanities and Social Sciences,
IIT, Bombay
E-mail - malharku@hss.iitb.ac.in

Mamata
Assistant Professor
Sanskrit Dept.
Janakidevi Memorial College,
Delhi University
Email - mamtafogat86@gmail.com

Nandkishor Pattarkine
Senior Sanskrit Scholar
Former Editor - Sanskrit Bhavitavyam, Nagpur
E-mail - nandkishor.pattarkine@gmail.com

Narendra Kumar Pandey
Assistant Professor, Dept of Sanskrit,
Himachal Pradhesh Central university,
Dharmashala-176215
E-mail - narendraskt102@hpcu.ac.in

Neeraj Kumar Bhargav
Assitant Professor, Sanskrit Darshan Dept.
Ramkrishna Mission Vivekananda Educational & Research Institute, Belur Math, Howrah, West Bengal
Email - neerajbhu85@gmail.com

P. R. Archana Karanth
Guest Lecturer, Dept. Of Vyakarana,
Karnataka Samskrit University, Bengaluru
E-mail – archanakaranth6@gmail.com

Parag Joshi
Professor, Sanskrit Language & Literature Dept.
HoD, Modern Language Dept. KKSU, Ramtek
E-mail - paragj@kksu.org

Poonam Rani
Assistant Professor
Dept. of Visual & Performing Arts
Managalaytan University, Aligarh
Email - poonam.rani@mangalayatan.edu.in

Pradnya Karkare
Research Scholar, KKSU, Ramtek
E-mail - pradnyakarkare1997@gmail.com

Pritam Bera
Research Scholar
Ramkrishna Mission Vivekananda Educational & Research Institute, Belur Math, Howrah, West Bengal
E-mail – pritam99bera@gmail.com

Priyanka Saha
Assistant Professor
Vaharampur Girls College
E-mail - work.nbmc@gmail.com

Purnachandra Mandal
Research Scholar
Viswabharati University,
Kolkata
E-mail - purnachandra553@gmail.com

Ramyajit Sarkar
History Department
Bankura University
E-mail - sarkarramyajit3@gmail.com

Sanatan Das
Assistant Professor
Department of Sanskrit,
Bhatter College, Dantan
Paschim Medinipur, West Bengal,
Email - dassanatan147@gmail.com

Shankhashubhra Gachhit
Research Scholar , Dept of Sanskrit & Darshan
Ramkrishna Mission Vivekananda Educational & Research Institute, Belur Math, Howrah,
West Bengal
E-mail - Sankhasubhra96@gmail.com

Shashank Shekhar Patra
Assistant Professor, Dept. of Distance Education
Vidyasagar University, Rangamati, Midnapore, West Bengal
E-mail - shasankasanskrit@gmail.com

Shivani V
Professor & Dean, Faculty of Shastra
Karnataka Samskrit University, Benguluru
E-mail - shivani.ksu@gmail.com

Shrinidhi Pyati
Prinicipal ,Shri Vyasatirtha Vidyapeetha,
Mysore
Email - srinidhipyati@gmail.com

Srinidhi K Parthasarathi
Director
NSB World Business School,
Bangalore

Swami Paramarthadev
Assistant Professor, Dept. of Darshan
Patanjali University, Haridwar
E-mail - paramarthdevswami@gmail.com

Udham Sinha
Assitant Professor
Yogic Science Dept. Gurukul Kangri (Deemed University)
Haridwar
E-mail - udhamgkvv@gmail.com

Vasantkumar Bhatta
Former Director, Bhasha & Sahitya Bhavan
Gujrat University,
Ahmadabad
E-mail - v.k.bhatt53@gmail.com

Vikas Sarkar
Research Student & Guest Faculty
Central Sanskrit University
Eklavya Campus, Agartala
Email – bikash010397@gmail.com

Vinaygopal Tripathi
Assistant Professor & HoD
Darshan Dept.
Maharshi Valmiki Sanskrit University, Kaithal, Haryana
E-mail - tvinaygopal92@gmail.com

Viswanathan Panchukrishnan,
Ph.D. Scholar
Yoga & Management, SVYASA, Bangalore
E-mail – vishwam@vyomalabs.in